

MİLLİ MÜCADELEDE DİN ADAMLARI

I

Prof. Dr. Ali SARIKOYUNCU

DİB
YAYINLARI

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

MİLLİ MÜCADELEDE DİN ADAMLARI

I

(AHMET HULUSİ, MEHMET RİFAT, HACI TEVFİK
ve
ABDURRAHMAN KAMİL EFENDİLER)

Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları: 341
İlmî Eserler: 65

Tashih
Ali Osman PARLAK

Grafik&Tasarım
Mücella TEKİN
Emre YILDIZ

6. Baskı 2012, Ankara

Din İşleri Yüksek Kurulu Kararı: 19.10.1995/1311

Baskı
Semih Ofset Mat. Sek. Yay. ve Amb. San. Ltd. Şti.
Tel.: (0312) 341 40 75

2012-06-Y-0003-341
ISBN: 978-975-19-1266-4
Sertifika No: 12930

© Diyanet İşleri Başkanlığı

İletişim
Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü
Basılı Yayınlar Daire Başkanlığı
Tel: (0.312) 295 72 93-94
Faks: (0.312) 284 72 88
e-posta: diniyayinlar@diyanet.gov.tr

Dağıtım ve Satış
Döner Sermaye İşletme Müdürlüğü
Tel: (0.312) 295 71 53 - 295 71 56
Faks: (0.312) 285 18 54
e-posta: dosim@diyanet.gov.tr

MİLLİ MÜCADELEDE DİN ADAMLARI I

(AHMET HULUSİ, MEHMET RİFAT, HACI TEVFİK
ve
ABDURRAHMAN KAMİL EFENDİLER)

Prof. Dr. Ali SARIKOYUNCU

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	11
KISALTMALAR	15
GİRİŞ	17
A. MİLLÎ MÜCADELE FİKRİNİN DOĞUŞUNDA DİN ADAMLARI	17
B. MUSTAFA KEMAL PAŞA'YI ANADOLU'DA İLK KARŞILAYANLAR.....	29
C. KONGRELERDE DİN ADAMLARI.....	36
D. DEMİR VE ÇELİK ALAYLAR	46
E. MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETLERİNDE GÖREV ALAN DİN ADAMLARI	50
F. İLK MECLİS'İN DİN ADAMI MİLLETVEKİLLERİ	58
BİRİNCİ BÖLÜM	
DENİZLİ MÜFTÜSÜ AHMET HULUSİ (MÜFTÜLER) EFENDİ	73
I. HAYATI	73
A. AHMET HULUSİ EFENDİ'NİN MENŞEİ VE YETİŞMESİ	73
B. AHMET HULUSİ EFENDİ'NİN MEMURİYETLERİ.....	73
II. MİLLÎ MÜCADELE'DEKİ HİZMETLERİ	74
A. DENİZLİ VE ÇEVRESİNDE MÜCADELE FİKRİNİN DOĞMASINDA AHMET HULUSİ EFENDİ	74
1. Ahmet Hulusi Efendi'nin İzmir'e Çağrılması	74
2. İzmir'in İşgaline Gösterilen Tepki ve Verilen Cihad Fetvası	77
B. YÖREDE MİLLÎ TEŞKİLÂTLANMA VE FAALİYETLERİNDE AHMET HULUSİ EFENDİ.....	82
1. Denizli Kuva-yı Milliyesi ve Yunan İlerlemesi.....	82
a. Ahmet Hulusi Efendi'nin Nurettin Paşa'yı Denizli'ye Daveti	82
b. Ahmet Hulusi Efendi'nin Millî Direniş İçin Başvuruları:	83

O'nun Dinar ve Afyonkarahisar'a Gidişi	83
c. Ahmet Hulusi Efendi'nin Nazilli'ye Gidişi ve Oradaki Çalışmaları.....	85
d. Aydın'ın Kurtuluşunda Denizli Mücahidleri.....	87
e. Ahmet Hulusi Efendi'nin Köşk'teki Kuva-yı Milliye Karargâhına Gitmesi .	91
C. DENİZLİ MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETİ'NİN KURULUŞU VE FAALİYETLERİNDE AHMET HULUSİ EFENDİ.....	93
1. Cemiyetin Kuruluşu	93
2. Cemiyetin Faaliyetleri	95
a. Kuva-yı Milliye'nin İkmali.....	97
b. Sivas Kongresi'nde Denizli Delegatesi.....	101
c. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Denizli Temsilcileri	103
d. Göçmenlerin İskân Edilmesi	104
e. Maraş Savunmasına Maddî Destek Sağlanması	107
D. AHMET HULUSİ EFENDİ'NİN KÖŞK CEPHESİ'NİN ÇÖKMESİ SONRASINDAKİ ÇALIŞMALARI	108
1. Halkı Düşmana Karşı Koymaya Davet Etmesi: Millî İntikam Bölüğü'nün Teşkili.....	108
2. Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin Tavas'a Gitmesi.....	110
III. AHMET HULUSİ EFENDİ'NİN MİLLÎ MÜCADELE LEHİNDEKİ ÇALIŞMALARINI ENGELLEME TEŞEBBÜSLERİ.....	113
A. İSTANBUL HÜKÜMETİ'NİN FAALİYETLERİ	113
1. Şehzâde Abdurrahim Efendi'nin Denizli'yi Ziyareti	113
2. Denizli Mutasarrıflığı'na Talimatlar Verilmesi.....	114
3. Jandarma Umum Komutanı Ali Kemal Paşa'nın Denizli'ye Gönderilmesi	120
4. İstanbul Hükümeti'nin Son Teşebbüsü: Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin Görevinden Azledilmesi	123
B. İNGİLİZLERİN BASKISI	124
C. HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASI'NİN FAALİYETLERİ	125
D. AZINLIKLARIN TUTUM VE DAVRANIŞLARI	127
IV. SONUÇ	129

İKİNCİ BÖLÜM**ANKARA MÜFTÜSÜ MEHMET RİFAT (BÖREKÇİ) EFENDİ..... 133**

I. HAYATI	133
II. M. RİFAT EFENDİ'NİN MİLLİ MÜCADELE'DEKİ HİZMETLERİ	134
A. MEHMET RİFAT EFENDİ'NİN MİLLİ MÜCADELE'YE KATILIŞI	134
B. HEYET-İ TEMSİLİYE VE MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN ANKARA'YA GELİŞLERİNDE M. RİFAT EFENDİ.....	137
C. ANKARA MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETİ'NİN KURULUŞU VE FAALİYETLERİNDE M. RİFAT EFENDİ	141
D. ANKARA'DA KUVA-YI MİLLİYE TEŞKİLATI VE FAALİYETLERİNDE M. RİFAT EFENDİ	144
E. ANKARA'DAN YAYINLANAN FETVA'NIN HAZIRLANIŞINDA M. RİFAT EFENDİ VE BU FETVANIN MİLLİ BİRLİĞİ SAĞLAMAKTAKİ ÖNEMİ.....	146
1. Fetvanın Hazırlanış Nedeni:	146
2. Fetvanın Hazırlanışı	150
3. Ankara Fetvasını İmzalayan Din adamları	153
4. Fetvanın Milli Birliği Sağlamadaki Önemi	158
F. M. RİFAT EFENDİ'NİN MENTEŞE (MUĞLA) MİLLETVEKİLİ SEÇİLMESİ	159
G. TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİNDE M. RİFAT EFENDİ.....	160
H. ANKARALILARIN İŞGALLERE KARŞI TEPKİLERİNDE M. RİFAT EFENDİ	164
I. M. RİFAT EFENDİNİN ÖLÜM CEZASINA ÇARPTIRILMASI	168
III. SONUÇ	169

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM**AMASYA MÜFTÜLERİ HACI TEVFİK VE****ABDURRAHMAN KAMİL EFENDİLER..... 175**

I. MÜFTÜ HACI TEVFİK EFENDİ.....	175
A. HAYATI.....	175
B. MÜFTÜ HACI TEVFİK EFENDİ'NİN MİLLİ MÜCADELE'DEKİ HİZMETLERİ	177
1. İngilizlerin Amasya'yı İşgal Teşebbüsleri ve Müftü Hacı Tevfik Efendi.....	177
2. Saat Kulesi Hadisesinde Din Adamları ve Müftü Hacı Tevfik Efendi	178

3. Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya'ya Davet Edilmesinde Müftü Hacı Tevfik Efendi	180
4. Milli Mücadele Önderinin Amasya'ya İlk Teşriflerinde Müftü Hacı Tevfik Efendi	182
5. Amasya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetlerinde Müftü Hacı Tevfik Efendi	185
6. İsgallere Karşı Gösterilen Tepkiler ve Müftü Hacı Tevfik Efendi	188
7. Akbaş Cephaneliği Baskını ve Müftü Hacı Tevfik Efendi	192
8. TBMM ve Müftü Hacı Tevfik Efendi	193
9. Zile İsyanının Bastırılmasında Müftü Tevfik Efendi	195
II. ABDURRAHMAN KÂMİL EFENDİ (YETKİN)	199
A. HAYATI	199
B. MİLLİ MÜCADELEDEKİ HİZMETLERİ	200
1. Mücadele Fikrinin Doğuşunda Abdurrahman Kâmil Efendi.....	200
a. Abdurrahman Kâmil Efendi'nin Mustafa Kemal Paşa ile Tanışması	200
b. Abdurrahman Kâmil Efendi'den Vaaz etmesi Ricasında Bulunulması	201
c. Abdurrahman Kâmil Efendi'nin Vaazı	202
d. İzmir'in İsgalini Tel'in Mitingi ve Abdurrahman Kâmil Efendi.....	204
2. Amasya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Çalışmalarında Abdurrahman Kâmil Efendi	206
C. MİLLİ MÜCADELE SONRASINDA MUSTAFA KEMAL-ABDURRAHMAN KÂMİL İLİŞKİLERİ.....	207
III. SONUÇ	210
IV. GENEL SONUÇ	212
KAYNAKÇA.....	215
EKLER	225
DİZİN	273

ÖN SÖZ

Milli Mücadele, Türk ulusunun varlığını ve bağımsızlığını korumak için maddi-manevi bütün olanaklarını seferber ettiği fevkalâde önemli bir dönemi içerir. Zira Avrupa, Anadolu'nun 1071'de **Alparslan** tarafından fethedilmesini, daha sonra da *Türkleştirilmesini* ve *Müslümanlaştırılmasını* bir türlü içine sindirememiştir. Bu yüzden *Mondros Ateşkesi* (mütarekesi) (30 Ekim 1918) sonrasında Batı, hemen faaliyete geçti. Başka bir ifadeyle, iç-dış ihanet odakları elele vererek, nihayet 9 asır süren bir mücadelenin sonunda anayurdumuz, Anadolumuz, İngilizlerin, Fransızların, İtalyanların ve Yunanlıların işgaline uğramıştır.

Böyle bir anda milletin ruhunda ve benliğinde mevcut olan direnme gücünü ateşleyen hocalar, müftüler, din adamları Milli Mücadele fikrinin doğuşunda önemli bir faktör olmuşlardır. Ölüm-kalım mücadelesinin ilk günlerinde halk, **Mustafa Kemal Paşa**'nın da belirttiği gibi "*hakiki vaziyeti anlamamışlardı. Fikirlerde karışıklık vardı. Dimağlar âdeta durgun bir haldeydi...*" Pek çok din adamı yine Mustafa Kemal Paşa'nın ifadesiyle "*hakikatı halka izah ettiler...doğru yolu gösteren vaaz ve nasihatlerden sonra herkes çalışmaya başladı.*"

Bu cümleden olarak, İzmir'in işgalinden sadece dört saat gibi kısa bir süre sonra düzenlediği mitingte; "*işgal edilen memleket halkının silaha sarılması dinî bir görevdir*" diyen Müftü Ahmet Hulusi Efendinin etrafında Denizli'liler hemen birleşmişlerdir.

Din adamları Milli Mücadele kıvılcımını ateşlemekle kalmadılar. Kimileri ellerinde silah, beldelerini de korumuşlardır. Örneğin, Isparta'da Hafız İbrahim Efendi, **DEMİRALAY**, Afyonkarahisar'da da Hoca İsmail Şükrü, **ÇELİKALAY** adlarında gönüllülerden alaylar teşkil etmişlerdir.

Öte yandan hiçbir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yoktur ki, onun içinde veya başında bir din adamı bulunmasın. Bilindiği üzere **TBMM**, bu kuruluşların üzerine bina edilmiştir. Yine **Mustafa Kemal Paşa**, 19 Mayıs 1919'da Anadolu topraklarına ayak bastığında, O'nu karşılayanların başında din adamları ön saflarda yer almışlardır.

Kısaca ilk direniş fetvasını veren ve örgütünü kuran **Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi**'den, **İzmir Valisi İzzet Bey**'in Yunan işgaline karşı çıkılmaması emri üzerine; "*Vali Bey... bu sakalım kanımla kızabilir, ama bu alına Yunan alçağını sükûnetle selâmlamış olmanın karasını sürerek huzur-u İlâhiye çıkamam*" diye haykıran **İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi**, **Mustafa Kemal Paşa**'ya "*Paşam! Bütün Amasya emrinizdedir*" diyen **Müftü Hacı Tevfik Efendi**'den Milli Mücadele'nin meşru olduğuna dair fetva veren **Ankara Müftüsü M. Rifat Efendi** ve daha niceleri, **Mustafa Kemal Paşa**'nın "*Ya istiklâl, ya ölüm*" parolası etrafında birleşmişlerdir.

Bununla birlikte, Milli Mücadele'de din adamları konusu yeterince incelenmemiştir. Bu konudaki kitap ve araştırmalar da yok denecek kadar azdır. Halbuki *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı*, *Cumhurbaşkanlığı* ve *Osmanlı Arşivleri*, onların kahramanlıklarını dile getiren belgelerle doludur. Anılan arşivlerdeki belgeler incelendiğinde, onların **Hulleci** piyesinde ortaya konan, yüzlerce tiyatro eserinde ve karikatürde hafife alınan uydurma kıyafetli, ürkek şahsiyetli ve kurnaz karakterli tipler olmadıkları görülecektir. Ayrıca **Halide Edip Adıvar**'ın **Vurun Kahpeye** isimli eserinde tahkir ve tezyif ettiği, karaladığı bir camianın büyük bir çoğunluğunun Anadolu harekâtı yanında yer aldığı anlaşılacaktır. Tarafsız bir tarihçi gözüyle Milli Mücadele tarihini yazanlar, bu gerçeği göreceklerdir.

Öte yandan merhum **Dr. Fethi Tevetoğlu**'nun da belirttiği gibi "*Türk Milli Mücadelesi'nin noksansız tarihini yazanların, eserin asıl sahibi büyük Türk Milletinden bu mücadeleye ufak-büyük hizmeti geçmiş her Türk evlâdına, gördüğü milli hizmet ölçüsünde yer ve değer vermeleri, hem ilmi bir zarûret, hem de bir kadirbilirlik borcudur*".¹

Bu düşünceden hareketle çalışmamızda, *Milli Mücadele Tarihi*'nin bir kesitinin ortaya konması amaçlanmıştır. Başka bir ifadeyle amacımız, yeni nesillere, şimdiye değin kendilerinden pek söz edilmeyen millet kahra-

1 Fethi Tevetoğlu, **Atatürk'le Samsuna Çıkanlar**, Ankara, 1971, s. 9.

manlarını tanıtmaktır. Böylece gençlerimiz, üzerinde yaşadıkları vatanın, sevinçlerini ve kederlerini paylaştıkları toplumun teneffüs ettikleri hürriyet havasının, kısaca sahip oldukları bütün değerlerin kimler tarafından nasıl ve hangi mücadelelerle elde edildiğini anlayacaklardır. Aynı zamanda *Milli Mücadele'yi ve Türk İstiklâl Savaşını* bir millet hareketi olmaktan çıkararak belirli sınıf ve zümrenin davranışları şeklinde yorumlayan, yazan ve yayınlayanlara karşı da yakın geçmişlerini daha iyi öğrenmiş olacaktır.

Çalışmamız girişle birlikte üç bölümden ibarettir. **Giriş** kısmında, kısaca din adamlarının Milli Mücadele'deki hizmetlerinden söz edilmiş, örnekler verilmiştir. Bölümler kısmında ise, Denizli, Ankara ve Amasya Müftüleri olmak üzere dört Müftünün, Milli Mücadele'deki hizmetleri ele alınmıştır. Niçin dört Müftü? Çünkü bunlardan; **Ahmet Hulusi Efendi**, 15 Mayıs 1919 günü *Denizli*'de düzenlediği mitingle Ege'de Milli Mücadele meş'alesini ilk yakanlardandır. **Mehmet Rifat Efendi**'nin önderliğinde hazırlanan fetva ile de, İstanbul'un son kozu elinden alınmıştır. **Amasya Müftüleri Hacı Tevfik ve Abdurrahman Kâmil Efendilerin** önderliğinde de ilk defa bütün bir şehir halkı, safhalarını öğrenme ihtiyacını duymadan Milli Mücadele'ye katılmıştır. Böylelikle sağlanan huzur ortamı içerisinde Mustafa Kemal ve arkadaşları çalışarak, *Misak-ı Millî*'nin temeli olan tarihî *Amasya Tamimi*'ni 22 Haziran 1919'da yayınlamışlardır.

Hemen belirtelim ki, Milli Mücadele'de hizmet verenler sadece adları geçen dört din adamı değildir. Daha niceleri vardır. Büyük bir kısmının isimlerini "**Giriş**" kısmında zikrettik. Daha sonraki çalışmalarımızda bunların da hizmetlerinden etraflıca söz edilecektir. Bu arada sayıları çok az da olsa kimi din adamı özellikle ilk günlerinde milli harekate pek sıcak bakmamış, hatta bir kısmı aleyhte bulunmuştur. Bu şekilde davranan din adamlarıyla ilgili çalışmalarımız devam etmektedir. Sonuçlandırığında okuyucularımıza sunulacaktır. Yine tarafımızdan ilk Meclis'teki din adamı milletvekillerinin faaliyetleri ile ilgili çalışma da yapılmaktadır.

Bu nedenlerle daha önce makale olarak yayınlanan kısımlarının da yeniden ele alındığı bu çalışmamızın adını, **Milli Mücadele'de Din Adamları -I-** (Ahmet Hulusi, Mehmet Rifat, Hacı Tevfik ve Abdurrahman Kâmil Efendiler) koyduk.

Araştırmamız, büyük oranda hatırat ve arşiv belgelerine dayandırılarak yapılmıştır. Ümit edilir ki, daha sonra tarafımızdan ve gerekse başka ilim adamlarınca yapılacak olan araştırmalara ışık tutar.

Bir hususu da yinelemeliyim: Milli Mücadele’de, vatanını ve milletini seven herkesin emeği, teri ve kimilerin ise kanı vardır. Hatta bu mücadelede, büyük bir kısmı *II. Abdülhamit* zamanında çekilen telgraf tellerinin bile rolü büyüktür. Yukarıda da değinildiği üzere araştırmamızda *Milli Mücadele Tarihi*’nin bir kesitinin ortaya konması amaçlanmıştır.

Ali SARIKOYUNCU

23 Nisan 1995

ANKARA

KISALTMALAR

- a.g.e.** : Adı geçen eser
a.g.m. : Adı geçen makale
ATB : Askeri Tarih Bülteni
AÜTİTE : Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
ATASE Arş.: Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih, Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi
ATASE Ata.: Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih
Özel Arş. : Stratejik Etüt Başkanlığı Atatürk Özel Arşivi
Bkz. : Bakınız
BTTD : Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
C. : Cilt
Cum. Arş. : Cumhurbaşkanlığı Arşivi
D. : Dosya
Fh. : Fihrist
Gös.Yer : Gösterilen Yer.
HÜAİİTE : Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
HTM : Hayat Tarih Mecmuası
HTVD : Harp Tarihi Vesikaları Dergisi
JOS : The Journal of Otoman Studies.
KI : Klasör
s. : Sayfa
TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi
vd : ve devamı

GİRİŞ

A. MİLLİ MÜCADELE FİKRİNİN DOĞUŞUNDA DİN ADAMLARI

Avrupa, Anadolu'nun 1071'de **Alparslan** tarafından fethedilmesini, daha sonra da **Türkleşmesini ve Müslümanlaştırılmasını** bir türlü içine sindirememiştir. Bunun için Batı, Anadolu'yu geri almak, tekrar Hristiyan yapmak üzere yıllarca plânlar yapmış,¹ mücadeleler vermiştir. Batı'nın Türkler'e karşı süregelen bu tutum ve davranışları daha sonra **Şark Meselesi** olarak adlandırılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda çöküş belirtilerinin görülmeye başlamasıyla birlikte, Şark Meselesi Avrupa'lılar nazarında, Osmanlı'nın topraklarının paylaşılması meselesi halini almıştır.²

- 1 Bu konuda bkz. T. G. DJUVARA, **Cent Projets de Partage de La Turguie**, Paris, 1884. Bu eserin büyük bir kısmını, Yakup Üstün, **Türkiye'yi Parçalama Plânları** (Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara 1993, adı altında yayımlamıştır.
- 2 Fransızların **La Question d'Orient**, İngilizlerin Easten **Question**, Almanların **Qorientalische Frage**, Rusların **Vostocny Vopros** dedikleri ve 1815 Viyana Kongresi esnasında ilk defa kullanılan **Şark Meselesi** tabiri şimdiye kadar sadece bir türlü tarif edilmiş değildir. Fakat muhtelif tarihçilerin birbirinden ayrı muhtelif tarifleri arasında çok yakın benzerlikler vardır. Bu bakımdan **Şark Meselesi** bazı farklılıklarla umumiyetle aynı görüş çerçevesi içinde mütalâa edilmektedir. Örneğin; Fransız tarihçi Dirault'a göre **Şark meselesi**, "**Ehli İslâm ile gayri müslimlerin kavgasıdır**" (Edward Dirault, **Şark Meselesi**, Trc. Nafiz, İst. 1328, s. 17). Ali Kemal de "**Şark Meselesi, mesele-i diniyyedir**" diyerek Dirault'un görüşünü teyit etmektedir. (Ali Kemal Şark Meselesine Methal, Mısır, 1900, s. I). Ahmet Sahip de **Şark Meselesini** Osmanlı-Rus mücadelesi olarak tanımlamaktadır. (Ahmet Sahip, **Tarih-i Meşrutiyet ve Şark Mesele-i Hal-i Hazır**, İst. 1328, s. 5). Bir başka Fransız tarihçisi Albert Sorel, "**Türkler Avrupa'ya ayak bastığı günden beri Şark Meselesi zuhur etti**" diyerek meselenin aslında bir **Türk Meselesi** olduğunu vurgulamaktadır (Albert sorel, **La Question d'orient**, Paris 1889; **Mesele-i Şarkıye**, trc. Yusuf Ziya, İst. 1911, s. 6). Nitekim Paul Horie de **Şark Meselesi**'ni "**Türkiye'nin parçalanması**" olarak tanımlamaktadır. (Paul Horie, **Türkiye Nasıl Paylaşıldı? Kaynarca Muahedesinden Son Felaketimize Kadar Şark Meselesi**, Neşreden İbrahim Hilmi, İst. 1329, s. 5). Ayrıca bkz. Yusuf Akçura, **Tarih-i Siyasiye Notları (Şark**

Öte yandan 19. yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa devletleri, bir sömürgecilik yarışına girişmişlerdi. Osmanlı İmparatorluğu ise; geniş topraklara sahip oluşu, dünya ticaret yolları üzerindeki stratejik konumu, sanayiinin can damarı haline gelecek olan petrol ve diğer yeraltı zenginliği olan maden bölgelerinin elinde bulunuşu ve Avrupa'ya yakınlığı dolayısıyla emperyalist güçler için son derece uygundu. Bu nedenle 20. yüzyıl başlarında Osmanlı toprakları; İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Almanya ve İtalya gibi devletlerin yarıştığı bir yer durumuna geldi. Henüz daha I. Dünya Savaşı devam ederken, İtilâf güçleri gizlice **Londra** (26.4.1915), **Sykes-Picot** (26.4.1916) ve **St. Jean Maurienne** (17.4.1917) andlaşmalarıyla İmparatorluk topraklarını aralarında paylaşmışlardı.³

Bu şekilde emperyalistler bir bakıma **Şark Meselesi**'ni çözüme bağlamışlardı. Bu yüzden **Mondros Mütarekesi** (30 Ekim 1918) sonrasında hemen faaliyete geçtiler. Başka bir ifadeyle, iç-dış ihanet odakları elele vererek, nihayet 9 asır süren bir mücadelenin sonunda, Anayurdumuz, Anadolumuz, İngilizlerin, Fransızların, İtalyanların ve Yunanlıların işgaline uğramıştır. Bu emperyalistler inanıyorlardı ki, uzun yıllar devam eden savaşlar sonunda yorgun ve fakir düşen Türk Milleti, istilâya karşı duramaz ve Türk toprakları da kolaylıkla paylaşılırdı. Fakat gözardı edilen, unutulmuş bir gerçek vardı. Millî Şairlerimizden **Mehmet Emin Yurdakul**, Mayıs 1919'da **Sultanahmet Meydanı**'nda düzenlenen mitingte bu gerçeği şöyle haykırıyordu:

“Demir ve ateş; kardeşler ben bunlarla hiç bir vatan ve ırkın öldüğünü iştmedim. Şerefli bir tarih ve medeniyete, sağlam bir fazilet ve ahlâka,

Meselesi) İst., 1336; Enver Ziya Karal “Namık Kemal ve Şark Meselesi” **Namık Kemal Hakkında** DTCF yayını, İst. 1942; Cevdet Küçük, “Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika”, **Tarih Dergisi**, Sayı: 32 (Mart 1979); Bayram Kodaman, **Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdulhamid'in Doğu Anadolu Politikası**, İst. 1983; Mim Kemal Öke, “Şark Meselesi ve II. Abdulhamid'in Garp Politikaları” **JOS**, III, İst 1982; Abdülhaluk M. Çay “Şark Meselesi veya Emperyalistlerin Türk Politikası”, **“Türk Kültürü”**, Sayı: 350 (Haziran 1992); Ali Sarıkoyuncu, “Şark Meselesi ve Tarihsel Gelişimi” **ATB** Sayı: 36, (Şubat 1994).

3 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Yuluğ Tekin Kurat, **Osmanlı İmparatorluğunun Paylaşılması**, Ankara, 1975, s. 12 vd.

zengin bir şiir ve edebiyata, dinî ve millî ananelere, ırkî ve vatanî hatıralara mâlik olan bir milletin mahvolduğunu tarih göstermiyor...".⁴

Gerçekten mazisini tarihleştiren, kültürünü millileştiren ve coğrafyasını vatanlaştıran bir milletin tarih sahnesinden silinip gitmesi mümkün değildir. Günümüzde buna örnek milletler vardır. Bunlardan birisi de hiç şüphesiz Türk Milletidir. Anadolu halkı, Mondros Ateşkesi'nin koşullarını öğrenir öğrenmez silaha sarılmış ve işgalcilere karşı direnmeye ve örgütlenmeye girişmiştir.⁵ Amasyalıyla, Trakyalıyla, Denizlilisiyle, Aydınlisiyle, Maraşlısıyla, Anteplisiyle, Erzurumluyla, Adanalısıyla, Ankaralısıyla, emperyalistlere karşı ayaklanmıştır. Kısaca çoluğuyla-çocuğuyla, kadınıyla-erkeğiyle Türk Milletinin bütün fertleri harekete geçmiştir. Kadınlarımız cephelere mermi taşımış, çocuklar yetişkinlerin yanı sıra vuruşmalara katılmış, başta Müftülerimiz olmak üzere pek çok din adamı vazifeye koşmuştur.⁶

Bilindiği üzere *Milli Mücadele*'nin ilk günlerinde halk, **Mustafa Kemal Paşa**'nın da belirttiği gibi "*Hakiki vaziyeti anlamamışlardı. Fikirlerde karışıklık vardı. Dimağlar adeta durgun bir haldeydi...*".⁷

Böyle bir anda milletin ruhunda ve benliğinde mevcut olan direnme gücünü ateşleyen hocalar, müftüler, din adamları Milli Mücadele fikrinin doğuşunda önemli bir faktör olmuşlardır. Meselâ; ön sözde de belirtildiği gibi **Müftü Ahmet Hulusi Efendi, 15 Mayıs 1919 günü düzenlediği mitingte Denizli halkına;** "*işgal edilen memleket halkının silaha sarılması dinî bir görevdir*" dediğinde, herkes Müftü Efendi'nin etrafında birleşmiştir. Halkla bütünleşen *Ahmet Hulusi*, Denizli ve çevresinde etkili olmuş ve daha sonraki günlerde Milli Mücadele için önem arzeden hizmetlerde bulunmuştur.⁸

4 **Devrin Yazarlarının Kalemile Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal**, Hazırlayanlar: Mehmet Kaplan-İnci Enginün-Birol Emil-Necdet Birinci-Abdullah Uçman, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1992, C. I, s. 92.

5 Prof.Dr. Bayram Kodaman, "Amasya Protokolü", **BTTD**, Sayı: 16 (Haziran 1986), s. 20.

6 Mete Tuncay, **TC.'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, 2. baskı, İstanbul, 1989, s. 219.

7 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1989, C. I-II, s. 208.

8 Bu konuda çalışmamızın Birinci Bölümünde daha geniş bilgi sunulmuştur.

İzmir'in işgali üzerine **16 Mayıs 1919** günü **Denizli-Sarayköy**'de de işgali tel'in mitingi düzenlenmiştir. Bu mitingte **İlçe Müftüsü Ahmet Şükrü Efendi**,⁹ halka, **İzmir'in kâfir Yunanlılar tarafından işgal edildiğini, bu kâfirlerin bulunduğu yerde namaz kılınamayacağını ve kılınmasının caiz olmadığını bildirerek düşmana karşı konmasını istemiştir.**¹⁰ **Denizli-Çal Müftüsü Ahmet İzzet (Çalgüner) Efendi** de ilçesinde ve çevresinde halkın millî harekâta katılmaları için çalışmalarında bulunan din adamlarının ilklerindedir. O, 17 Mayıs 1919 günü Çal halkını Çarşı Camii'nde toplayarak onlara düşman istilasına karşı seyirci kalınmamasını ve silahla mukavemet edilmesinin gerekli olduğunu anlatmıştır. Daha sonraki günlerde de aynı camide yapılan toplantılarla halkı düşmana direnme konusunda bilinçlendirmeye ve teşkilatlandırmaya çalışmıştır. Bu amaçla, ilçenin nüfuzlu kişileriyle toplantı yapmıştır. Böyle bir toplantıda; **"Allahımız bir, Peygamberimiz bir, kitabımız bir, vatanımız bir olduğuna göre muhafazasına mecburuz. Mukaddesatımızı müdafaa için Allah'ın ve Peygamber'in emirlerine uymak gereklidir. Çöken Saray Saltanatının yerine milletin kalbindeki iman nuru bir kat daha parlamıştır..."** şeklinde yürekleri ürpertici bir konuşma yapmıştır.

Bu arada **Ahmet İzzet Efendi**, toplantıda hazır bulunanlardan bir de imzalı senet almıştır. Çal halkından yirmi kişinin imzaladığı senette; *"Efen-dim! Bâlada muharrer esami sahipleri (yukarıda isimleri yazılı olanlar), cümlemiz dinimizi, vatanımızı, namusumuzu vikâye için size iştirak etmeye söz veriyoruz. Buna dair her ne emir olursa ifasına amadeyiz"*.¹¹

Çal Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin de kurucularından olan Ahmet İzzet Efendi, Çal ve çevresinden topladığı 100 gönüllü ile **Aydın-Köşk** cephesinde düşmanla çarpışmıştır.¹²

Aynı şekilde **Acıpayam Müftüleri Hasan (Tokcan) Efendi ile Mehmet Arif Akşit** (1920'de Hasan Efendi, milletvekili seçilince yerine Müftü olmuştur) ve **Tavas Müftüsü Cennetzade Tahir Efendi** de ilçelerinin halkını Milli Mücadele lehinde bilinçlendirmişlerdir. Bu arada Ahmet İzzet Efendi

9 Ahmet Şükrü Efendi, **TBMM**'de I.dönem Aydın Milletvekili olarak da görev yapmıştır.

10 Tarhan Toker, **Kuva-yı Milliye ve Milli Mücadele'de Denizli**, Denizli, 1983, s. 23.

11 Orhan Vural, "İstiklâl Savaşı'nda Müftülerin Hizmetleri", **Sebilürreşad**, C. I., Sayı: 12, s. 185-187.

12 **ATASE** Arş., Kl: 425, D: 2, Fh: 31

gibi Müftü Hasan Efendi de çevresine topladığı gönüllülerden oluşturduğu *Acıpayam Müfrezesiyle, Aydın Cephesi'ne* gitmiştir. Burada düşmana karşı vatan topraklarını savunmuştur.¹³

Aydın halkının direnişe katılmasını sağlamakta zorluk çeken 57. *Tümen Komutanı Albay Şefik Bey, Muğla'nın Bozöyüklü bucağından Hatip Hacı Süleyman Efendi'yi Çine'ye* davet etti. Daha önce *Muğla'daki Millî örgütlenmede rol almış olan Hacı Süleyman Efendi*, 12 Haziran 1919'da Çine'ye geldi. Buranın ileri gelenleriyle görüşerek aynı gün **Çine Heyet-i Milliyesi'nin** kurulmasını sağladı.¹⁴

Üçüncü Cumhurbaşkanımız **Merhum Celal Bayar Bey**, Bozöyüklü Hacı Süleyman Efendi ve hizmetlerinden şöyle söz eder:

"... Hacı Süleyman Efendi iri yarı, gösterişli, gür ve erkek sesli, pervasız bir din adamıydı. Gördüğü herhangi bir haksızlığa karşı koymaktan zevk duyardı. Heyet işe başlayıp memleketin umumi vaziyetini görüşürken Müftü Efendi (Çine Müftüsü)"

"- *Yalnız Yunanlılarla kalsak kolay, fakat müttefikleri de var ve kuvvetli*"

Mütalâasını ileri sürmüştü... Hacı Süleyman Efendi samimi bir edâ, fakat şiddetli bir lisanla müftüye cevap verdi:

"- *Hoca! Hoca! İngiliz, Fransız kim olursa olsun memleketimizi kurtarmaya çalışacağız. İcap ederse hepimiz şerefimizle öleceğiz*" diye bağırırdı.

Bundan sonra heyet ciddi bir azimle milli vazifesine sarıldı. İaneler toplandı. Gönüllü kaydedildi. Bunların ailelerine para yardımı yapıldı. Silahlandırılan yüz kişilik ilk kabile Menderes Köprüsüne, Yunanlıların karşısına sevk olundu".¹⁵

Aydın'ın merkezinde yine milli ordu fahri müftüsü olarak cephelerde hizmet yapan Aydın I. Dönem **TBMM** üyelerinden Esat İleri ile Nazilli'de Müderris Hacı Süleyman Efendi'nin önemli hizmetleri olmuştur. I. Dönem için İzmir'den milletvekili de seçilen Hacı Süleyman Efendi, Demirci Mehmet Efe'nin Milli Mücadele lehinde hizmete katılmasında etkili olmuştur.¹⁶

13 **ATASE** Arş., Kl: 792, D: 85, Fh: 67-2.

14 Celal Bayar, **Ben de Yazdım**, C. 6, s. 1969.

15 Celal Bayar, **a.g.e.**, C. 6, s. 1959-1960.

16 Ali Sarıkoyuncu, "Yunan Megalo ideası ve Batı Anadolu'nun Düşman İşgalinden Kurtarılmasında Din Adamları", **Diyanet İlmî Dergi**, C. 30, Sayı: 4, s. 45. Ayrıca, Hacı

Öte yandan Yunan işgali öncesinde İzmir’de düzenlenen mitingte de **İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi**, vatan sevgisinin imandan olduğunu, İzmir’in asırlardır ezan sesleri yükselen semalarında kulakları tırmalayan çan seslerine katlanmaktansa şerefle ölerek şehadet şerbetini içmenin daha iyi olacağını açıklayarak konuşmasını şu sözlerle bitiriyordu:

Kardeşlerim... Ciğerlerinizde bir soluk nefes kaldıkça, damarlarınızda bir damla kan kaldıkça, anavatanımızı düşmanlara teslim etmeyeceğinize Kur’an-ı Kerim’e el basarak benimle birlikte yemin edin...”.¹⁷

Rahmetullah Efendi, İzmir Valisi İzzet Bey’in Yunan işgaline karşı çıkılmaması emri üzerine de;

“Vali Bey... bu sakalım kanımla kızarabilir, ama bu alına Yunan alçağını sukûnetle selâmlamış olmanın karasını sürerek Huzur-u İlâhiye çıkamam” diye haykırmıştır.¹⁸ Bu arada Müftü Efendi, toplantıyı terketmiştir.¹⁹

İşte bu suretle Yunan işgaline ilk isyan bayrağını çeken Rahmetullah Efendi, işgalden sonra da çalışmalarını gizli olarak sürdürmüştür.²⁰

Manisa’da da **Manisa Müftüsü Âlim Efendi, Cemiyet-i İslâmiyye** adıyla bir örgüt kurarak faaliyete geçmiştir. İzmir’in işgalinden sonra Müftü Âlim Efendi, Kırkağaç Müftüsü Hacı Rifat Efendi, Burhaniye Müftüsü Mehmet Muhip Efendi, Edremit Müftüsü Hafız Cemal Efendi, Tire Müftüsü Sunullah Efendi, Yunan işgalini din açısından değerlendiren bir fetva vermişlerdir. Bu fetvada, Yunan işgali ve zulmünün haksızlığı belirtildikten sonra, buna karşı fiilî mukavemetin yani cihad yapmanın farz olduğu açıklanıyordu. Ayrıca fetvada;

Süleyman Efendi hakkında daha fazla bilgi için bkz., Sadi Borak, **Hacı Süleyman Efendi**, İstanbul, 1947.

17 A. Sarıkoyuncu, “Milli Mücadele’de Afyon Müftüsü Hüseyin (Bayık) Efendi”, **3.Afyon-karahisar Araştırmaları Sempozyumu**, Afyon, 1994, s. 74.

18 A. Sarıkoyuncu, “Yunan Megalo İdeasi...”, s. 45.

19 İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Ege’de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey**, TTK Yayını, Ankara, 1989, s. 71.

20 Bu yüzden olacak ki, Manisa Müftüsü Alim Efendi’nin hazırladığı fetvayı fikren katıldığı halde imzalamamıştır (Teoman Ergül, **Kurtuluş Savaşında Manisa (1919-1922)**, İzmir, 1991, s. 25).

Yunanlılarla birlikte Damat Ferid hükümetinin tel'in edildiği de vurgulanmıştır. Bundan dolayıdır ki, fetvayı veren din adamları, Yunan makamları ve hem de İstanbul hükümeti tarafından idama mahkûm edilmiştir.²¹

Manisa Müftüsü Âlim Hoca, Manisa'nın işgalinden sonra bir süre Manisa'da kalmış, Manisa'daki çalışmalarının Yunanlıları rahatsız etmesi ve yukarıda sözü geçen fetva dolayısıyla idama mahkûm edilmesi üzerine Balıkesir'e geçerek *Redd-i İlhak Kurulu*'nda faydalı hizmetlerde bulunmuştur. *4.Balıkesir Kongresi'ne* delege olarak kabul edilmiş, **Hey'eti Merkeziye'nin fahri üyesi ünvanı** verilmiştir.

Âlim Efendi, Kurtuluş Savaşı'ndaki bu onurlu davranışları kadar, musı-kişinaslığı ile de ün kazanmış bir kişiliğe sahiptir.²²

Rahmetullah ve Âlim Efendilerden başka *Batı Anadolu*'da; Balıkesir Müftüsü **Hacı Ahmet Efendi**, I. Dönem TBMM Üyelerinden **Müderriş Abdulgafur** ve **Hasan Basri (Çantay)** Efendiler,²³ Edremit Müftüsü **Cemal Efendi**, Biga Müftüsü **Hamdi Efendi**, İvrindi'de **Hafız Hamid Efendi**, Fart Nahiyesinde **Müderriş İbrahim Efendi**, Balya Müftüsü **Hüseyin Efendi**, *1920 Nisan'da Anzavur'un adamlarınca şehit edilen Gönen Müftüsü Şevket Efendi*, Bandırma Müftüsü **Hakkı Efendi**, Tire Müftüsü **Sunullah Efendi**, Uşak Müftüsü **Ali Rıza Efendi**, Uşak Sabık Müftüsü **İbrahim (Tahtakılıç) Bey**,²⁴ Eşme Müftüsü **Nazif Efendi**,²⁵ Turgutlu Müftüsü **Hasan Basri Efendi**, Demirci Müftüsü **İsmail Hakkı**, Soma Sabık Müftüsü **Osman Efendi**, Bakırlı **Hafız Hüseyin Efendi**, Salihli Sabık Müftüsü **Mehmet Lütfi Efendi**, Manisa Müftüsü Âlim Efendi'nin görevden alınması üzerine yerine

21 T. Ergül, **a.g.e**, gös. yer.

22 T. Ergül, **a.g.e**, s. 25. Ayrıca Alim Efendi hakkında bilgi için bkz. M. Çağatay, **Manisa Ünlüleri**, Manisa, 1946, s. 44; Bertuğ Selami, "Manisalı Alim Efendi ve Klasik Türk Musikisindeki Yeri **"Mesir Konferansları"**, 1983, Manisa Turizm Derneği Yayınları No: 4, s. 7-12.

23 **Hasan Basri Hoca**, halkı Milli Mücadele lehinde bilinçlendirmek için bir de gazete çıkarmıştır. **Ses** adını verdiği gazetesinde işgallere karşı konulması konusunda yazılar yazmıştır. Ayrıca bkz. Doç. Dr. Mücteba Uğur, **Hasan Basri Çantay**, Ankara, 1994.

24 1908 yıllarında Uşak Müftülüğü görevini yürüten İbrahim Tahtakılıç'ın, Milli Mücadele'deki hizmetleri için bkz., İ. Tekeli-S. İlkin, **a.g.e**, s. 365-381.

25 **Müftü Nazif Efendi**, Muntazam ordu haline getirilinceye kadar *Kuva-yı Milliye*'de çalışmıştır. Eşme ve Çevresinde Kuva-yı Milliye'yi örgütlemiştir. Bundan dolayı, "Kuva-yı Milliye karşıtı ve Milli Mücadele'nin tanınmış düşmanlarından Eşmeli Madanoğlu Mustafa'nın kızkardeşinin oğlu Kamil Güven tarafından Müftü Efendi (Siyasî husumet sebebiyle) şehit edilmiştir" (C. Bayar, **a.g.e**, C. 8, s. 2460).

müftü olan **Abdülhamit Efendi**, Kırkağaç Müftüsü **Hacı Rifat Efendi** gibi isimler çalışmalarda bulunmuştur.

Hacı Rifat Efendi, **Ayvalık** cephesinde fiilen savaşa katılmış ve düşmana esir düşmüştür. Cephede düşmanla çarpışırken esir düşen bir diğer isim de, Manisa Müderrislerinden **Hacı Hilmi Efendi**'dir. Bu iki din adamı, **Atina**'da uzun süre esaret hayatı yaşamışlardır.²⁶ Bu arada *Milli Mücadele lehindeki çalışmalarından dolayı Bilecik Müftüsü Mehmet Nuri Efendi de 1921 Nisan'ında Yunan askerlerince şehit edilmiştir.*²⁷

Adana, Maraş, Antep ve Urfa'da da halka mücadele fikrini aşılayanlar, yine din adamlarıdır. Bunlar **Adana'da**; Müftü Hüsnü, Müderris Abdullah Faik Çopuroğlu, Çamurzade Hafız Osman Efendi (Kozan Müftüsü), Abdülmecit Efendi (Bahçe Müftüsü), Yusuf Ziya Efendi (Osmaniye Müftüsü), Mehmet (Aldatmaz) Efendi (Karaisalı Müftüsü), **Maraş'ta**; Maraş Müdafaai Hukuk Cemiyeti kurucularından Vezir Hoca diye tanınan Mehmet Alparslan, Hoca Hasan Rafet Seçkin ve Hoca Ali Sezai Kurtaran Hoca Efendiler, **Antep'te**; Müftü Rifat Efendi, İmam-Hatip Kazım, Mehmet, Abdülkadir ve Müezzîn-Kayyım Ahmet Efendiler, **Urfa'da**; Müftü Hasan Hüsnü, Şeyh Saffet (Yetkin), Müftü Osman (Siverek Müftüsü) ve Müderris Âlim Asım Efendiler gibi din adamlarıdır.²⁸ Onların önderliğinde emsalsiz bir savunma hareketi olan *Maraş Müdafaası* gibi müstesna bir kahramanlık örneği verilmiştir. Maraş halkının Ermeni çeteleriyle Fransız askerlerine karşı koymasında, **"Türk ve İslâm hakimiyetinin bulunmadığı bir yerde Cuma namazı kılınmaz"** fetvası etkili olmuştur. Özellikle Sütçü İmam'ın ilk kurşunu atması, bu yörede de Milli Mücadele kıvılcımının ateşlenmesi için kâfi gelmiştir.²⁹

²⁶ A. Sarıkoyuncu, *Milli Mücadele'de Afyon Müftüsü...* s. 74.

²⁷ **BTTD**, Sayı: 36, Belge No: 12. Ayrıca bkz, **Şeyh Edebâli ve Milli Mücadele'de Bilecik Müftüsü Mehmet Nuri Efendi**, Diyanet İlmî Dergi, C. 4, Sayı 3'ten Ayrı Basım.

²⁸ Bu din adamlarının Güney cephesindeki hizmetleri için bkz. Hakkı Şenkon, "Manevi-yatın Yurt Müdafaasındaki Rolü", **Sebilürreşad**, C. 2, s. 367. vd.; Hulusi Yetkin, **Gaziantep Tarihi ve Dâvâları**, Gaziantep, 1968; Sahir Uzel, **Gaziantep Savaşının İcyüzü**, Kayseri, 1964; Bedri Alpay, "İstiklal Savaşının Sarıklı Kahramanları", **Sebilürreşad**, C. II, s. 336 vd; Adil Bağdatlıoğlu, **Uzun Oluk**, İstanbul, 1942, s. 53 vd; Hulusi Yetkin, **Gaziantep Savaşı Hatıralarından Derlemeler**, Gaziantep, 1962, s. 20 vd.; C. Kutay, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları**, s. 303-304.

²⁹ Bkz. Yaşar Akbıyık, **Milli Mücadele'de Güney Cephesi** (Maraş), Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1990, S. 112 vd.

Konya'da; Milli Mücadele'yi fikirde, şuurda ve vicdanda yerleştiren binbir güçlük ve yokluk içinde istikrarlı bir yönetim kuran **Müderriş Ali Kemalî, Mehmet Vehbi, Müftü Ömer Vehbi ve Abdulhalim Çelebi** gibi önde gelen şahsiyetlerdir. **Ali Kemalî Efendi, Delibaş Mehmet'in adamlarınca şehit edilmiştir.**³⁰

Antalya'da; Müftü Yusuf Talat, Müderriş Rasih (Kaplan), Hacı Hatip Osman ve Çil Ahmet Efendiler, **Burdur'da;** Müderriş Hatipzade Mehmet ve Müftü Halil Efendiler, **Isparta'da;** Müderriş Hafız İbrahim (Demiralay), Müftü Hüseyin Hüsnü, Şeyh Ali, Müderriş Şerif, Eğridir Müftüsü Hüseyin Hüsnü, Yalvaç Müftüsü Hüseyin, Sütçüler'de Müderriş İsmail, Uluborlu Müftüsü Tahir, Şarkıkaraağaç Müftüsü Ahmet (Bilgiç) Efendiler, **Afyon'da;** Müftü Hüseyin (Bayık) Efendi, Müderriş İsmail Şükrü, Mehmet Şükrü, Nebil, Gevickzade Hacı Hafız ve Müderriş Bolvadinli Yunuszade Ahmet Vehbi Efendiler, **Kütahya'da;** Müftü Fevzi, Müderriş İbrahim, Mazlumzade Hafız Hasan, Hacı Musazade Hafız Mehmet ve Müftü Mehmet Akif (Simav Müftüsü) Efendiler, **Bursa'da;** Müftü Ahmet Hamdi, Şeyh Servet, Mustafa Fehmi (Karacabey Müftüsü), Ahmet Vasfi (Gemlik Müftüsü), Mehmet Niyazi (Mudanya Müftüsü), Müderriş Hacı Yusuf, Ömer Kamil, Hacı Sadık, Şeyh Hacı Ahmet, Abdullah, Mehmet Kamil, Ali Rıza ve Mustafa Kamil Efendiler, **İzmit'te:** Halil Molla, Rifat Hoca, Osman Nuri, Hafız Eşref, Kara Hafız Maksut, İmam-Hatip Mehmet Ali, Geyve'den Hafız Fuat Çelebi ve Hoca Bekir Efendiler, **Eskişehir'de;** Müderriş Veli, Abdullah Azmi, Müftü Salih ve Müftü Mehmet Ali Niyazi (Sivrihisar Müftüsü) Efendiler, **Uşak'ta;** Müftü İbrahim, Ali Rıza ve Nazif (Eşme Müftüsü) Efendiler, **Kırşehir'de;** Müftü Halil, Müfit, Çelebi Cemaleddin, Niyazi Baba ve Hayrullah (Çiçekdağı Müftüsü) Efendiler, **Niğde'de;** Müftü Mustafa Hilmi, Müderriş Abidin Efendiler, **Aksaray'da;** Müftü İbrahim Efendi, **Nevşehir'de;** Müftü Süleyman Efendi, **Çankırı'da;** Müftü Ata ve Mehmet Tefvik Efendiler, **Çorum'da;** Müftü Ali, Müderriş Kazım ve İskilip Müftüsü İsmail Hakkı Efendiler, **Yozgat'ta;** Müftü Mehmet Hulusi, Kadı Halil Hilmi, Müderriş Hasan ve Abdullah (Boğazlıyan Müftüsü) Efendiler, **Kayseri'de;** Müftü Nuh, Remzi ve Müderriş Mehmet Alim Efendiler, **Malatya'da;** Müderriş Tortumluzade Hacı Hafız Mustafa ve Mustafa Fevzi Efendiler, **Mersin (İçel)'de;** Hocasade Emin, Kadı Ali Sabri,

³⁰ Bkz. Hasan Güzel, **Konya'da Milli Mücadele'yi Destekleyen Din Adamları**, Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış), AÜTİTE, Ankara, 1988.

(Tarsus Kadısı) Müderris Naim, Ali Rıza, Mut Müftüsü Mustafa Kazım ve Silifke Müftüsü Ali Efendiler, **Kilis'te**; Müderris Abdurrahman Lami Efendi, **Diyarbakır'da**; Müftü İbrahim ve Abdülhamit Efendiler, **Mardin'de**; Müftü Hüseyin ve Müderris Hasan Tahsin Efendiler, **Siirt'te**; Müftü Halil Hulki ve Salih, Müderris Hoca Ömer Efendiler, **Bitlis'te**; Müftü Abdülmecit Efendi, **Hakkari'de**; Müftü Ziyaeddin Efendi, **Van'da**; Müftü Hasan, Müderris Abdülhakim ve Siddık Efendiler, **Muş'ta**; Müftü Hasan Kamil ve Müderris İlyas Sami Efendiler, **Bingöl'de**; Müderris Fikri Efendi, **Elazığ'da**; Müftü Halil ve Mahmut Müderris Muhiddin ve Mustafa Şükrü Efendiler, **Ağrı'da**; Müderris İbrahim ve Abdülkadir Efendiler, **Kars'ta**; Müftü Ali Rıza, Müderris Ahmet Nuri Efendiler, **Artvin'de**; Müftü Ahmet Fevzi Efendi, **Erzurum'da**; Kadı Hoca Raif, Müftü Sadık, Kadı Hurşit, İspir Müftüsü Ahmet, Oltu Müftüsü Mehmet Sadık, Müderris Emin, Yakup ve Nusret (Alay Müftüsü) Efendiler, **Erzincan'da**; Müftü Osman Fevzi, Şeyh Fevzi ve Müftü Şevki (İliç Müftüsü) Efendiler, **Sivas'ta**; Müftü Abdulgafur, Kadı Hasbi ve Müderris Mustafa Taki Efendiler, **Gümüşhane'de**; Müftü Mehmet Fevzi, Müderris Mustafa, Azmi ve Müftü Hasan (Şiran Müftüsü) Efendiler, **Bayburt'ta**; Müftü Fahrettin Efendi, **Rize'de**; Müftü Mehmet Hulusi, Müderris İbrahim Şevki, Şeyh İlyas ve Mataracızade Mehmet Şükrü Efendiler, **Trabzon'da**; Müftü Mahmut İmadeddin, Ahmet Mahir, Mehmet İzzet (Akçaabat Müftüsü), Mehmet Kamil (Maçka Müftüsü), Müderris İbrahim Cûdi ve Müderris Hatipzade Emin Efendi, **Giresun'da**; Müftü Ali Fikri, Alizade İmam Hasan, Görele Müftüsü Şevki ve Tirebolu Müftüsü Ahmet Necmeddin Efendiler, **Ordu'da**; Müftü Ahmet İlhami Efendi, **Samsun'da**; Müftü Vekili Yusuf Bahri, Müderris Adil ve Ömerzade Hoca Hasan Efendiler, **Tokat'ta**; Müftü Katipzade Hacı Mustafa Efendi, Hoca Fehmi Efendi, Tokat Müftü Yardımcısı Ömer ve Hafız Mehmet Efendiler, **Kastamonu'da**; Müftü Salih, Müderris Şemsizade Ziyaeddin ve İnebolu Müftüsü Ahmet Hamdi Efendiler, **Sinop'ta**; Müftü Salih ve İbrahim Hilmi ve Boyabat Müftüsü Ahmet Şükrü Efendiler, **Bartın'da**; Müftü Hacı Mehmet Rifat Efendi, **Zonguldak'ta**; Müftü İbrahim, Devrek Müftüsü ve Kadısı Abdullah Sabri ve Mehmet Tahir, Ereğli Müftüsü Mehmet, Müderris Nimet ve Safranbolu Müftüsü Said Efendiler, **Bolu'da**; Müftü Hafız Ahmet Tayyar ve Müderris Mehmet Sıtkı Efendiler, **Amasya'da**; Müftü Hacı Tevfik, Vaiz Abdurrahman Kamil, Gümüşhacıköy Müftüsü Ali Rıza, Müderris Hoca Bahaeddin ve Hacı Mustafa Tevfik Efen-

diler, **Trakya'da**; Edirne Müftüsü Mestan ve Saray Müftüsü Ahmet, Keşan Müftüsü Raşit ve Şarköy Müftüsü Âsım Efendiler, **İstanbul'da**; Şeyh Ata (Özbekler Dergahı Şeyhi) Efendi,³¹ Saadeddin Ceylan (Hatuniye Dergahı Şeyhi) Efendi, Vaiz Cemal Ögüt Efendi ve Müftü Mehmet Rifat, Müderris Hacı Atıf, Beynamlı Mustafa, Medreseler Müdürü Hoca Tahsin, Aslanhane Camii İmam-Hatibi Ahmet, Müderris Hacı Süleyman, Müderris Abidin, Müderris Abdullah Hilmi ve Hacı Bayram Şeyhi Şemseddin Efendiler. Bunlar Milli Mücadele'nin önde gelen din adamlarıdır.³²

Bu bölümü bitirirken bir hususu da belirtelim: Din adamı olmadıkları halde Kurtuluş Savaşı'nda halkın dinî ve millî duygularını galeyana getirerek, bunu zafer için en müessir bir vasıta olarak kullanabilenler de vardır. Örneğin *Mustafa Kemal Paşa* bu kişilerin başında gelir. Aşağıda da belirtileceği üzere, o her gittiği yerde -özellikle Milli Mücadele'nin ilk günlerinde- ilk önce din adamlarıyla temasa geçmiştir. Zaman zaman dinî içerikli konuşmalar yapmıştır.³³ Yine *Milli Şairimiz Mehmet Akif*, din adamlarından

31 **Şeyh Ata Efendi**'nin Anadolu'ya silah ve personel sevkinde önemli hizmetleri olmuştur. İsmet İnönü'den Halide Edip'e ve Mehmet Akif'e kadar çok kimse Şeyh Ata'nın Dergahından Anadolu'ya hareket etmişlerdir. **Albay Hüsametdin Ertürk**, işgal altındaki *İstanbul*'dan *Anadolu*'ya silah sevkiyatını idare eden vatanperverleri zikrederken şu din adamlarını da saymaktadır: Topkapı'da **Kayyım Ahmet**, **İmam Necati**, Kadıköy'de ilk milli teşkilatı kuran Şeyh Muhip Efendi ile oğlu **Yusuf Efendi**, Aksaray'da **İmam Tevfik Efendi**, Üsküdar'da **Hafız Nuri** ile Bektaşî Tarikatından Ali Nutki Baba, Sarıyer'de **Hafız Mehmet Bey**'dir. (Hüsametdin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**, İstanbul, 1957, s. 222-239). Yine Birinci Dünya Savaşı esnasında Van ve çevresini işgal eden Ruslara karşı silahlî mücadelede bulunan **Bediüzzaman Said Nursi** de Milli Mücadele'nin ilk günlerinde İstanbul'da bulunuyordu. "*Ben tehlikeli yerde mücadele etmek istiyorum. Siper arkasında mücadele hoşuma gitmiyor. Anadolu'dan ziyade burayı daha tehlikeli görüyorum*" (Bediüzzaman Said Nursi-Tarihçe-i Hayatı, Eserleri, Meslek ve Meşrebi Ankara, 1958, s. 90) diyen Said Nursi, Fevzi ve Mustafa Kemal Paşaların ısrarlı davetleri üzerine Ankara'ya gitmiş, **TBMM**'nce kendisine resmen hoşâmedî (hoşgeldin) töreni ifa edilmiştir. (Bu konuda bilgi için bkz, **TBMM Zabıt Ceridesi**, C. 24, s. 457).

32 **Hakimiyet-i Milliye** (5 Mayıs 1336); Kadir Mısıroğlu, **Kurtuluş Savaşı'nda Sarıklı Mücahitler**, İst.1969, s. 109 vd.; Cemal Kutay, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları**, s. 43 vd.; Ali Sarıkoyuncu, **Milli Mücadele'de Zonguldak ve Havalisi**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1993, s. 96-120; Ali Sarıkoyuncu "*Milli Mücadele'de Amasya Müftüleri Hacı Tevfik ve Abdurrahman Kâmil Efendiler*), **Diyanet İlmî Dergi**, Cilt; 31, Sayı: 2, s. 61-100.

33 Örneğin; 23 Temmuz 1919 günü Erzurum Kongresini açarken yaptığı konuşmasını, "*En son olarak niyazım şudur ki, Cenabı Vahibülâmal Hazretleri Habîb-i Ekremî hürmetine bu mübarek vatanın sahip ve müdafii ve diyaneti Celile-i Ahmediye'nin ilâ yevmül kıyam hârisi esdaki olan millet necibemizi ve makam saltanat ve hilâfeti kübrayı mûsiri ve mukaddesatımızı düşürmekle mükellef olan heyeti-*

daha fazla dinî heyecanı harekete geçiren hizmetler ifa edenlerdendir.³⁴ Bu arada, *Üçüncü Cumhurbaşkanımız Celâl Bayar da*, Batı Anadolu halkını Milli Mücadele lehinde bilinçlendirmek için yaptığı çalışmalarında **Galip Hoca** takma adını kullanmıştır. Celâl Bayar Hatıratında bundan şöyle söz etmektedir:

“Samimi dostumuz kitaplardan da mahrum idik. Çocukken okulda ezberlettikleri hatta tecvit üzere tilavet edilmesini bildiğim Kur’an’ın bazı surelerini, kendi kendime okurdum.

Bir gün bana Edip (Tire ve Ödemiş Bölgesi Jandarma Komutanı):

- Yine okusana dedi. Sebebini sordum.

“Fadime Kadın’ın (Celal Bayar’ın Ödemiş Kahrat Köyünde misafir kaldığı evin hanımı) hoşlandığını söyledi. Evinde Kur’an okunduğu için **be-reket ve meymenet** hasıl olacaktı. İyi kalpli kadının yanında itibarımız artmıştı.

Bir gün Desteban Paşa ile Ödemiş’e doğru yolculuk ediyordum. Yanımıza bir köylü sokuldu. Ben ilerledim. İkisini yalnız bıraktım. Desteban, bana yetiştiği zaman, aralarındaki görüşmeyi anlattı. Hatırımda kaldığı gibi kaydediyorum: Köylü beni sormuş:

- Bu kim?

- Efe’nin misafiri.

- Zeybek elbisesini yeni giymiş veya hapishaneden yeni çıkmış olmalı...

- Nerden bildin?

- Görmüyor musun, baldırları gün görmemiş, bembeyaz! Kendisi ka-saptır. Aydın’dan yeni geldi. Efe’den hayvan satın alacak.

mizi muvaffak buyursun!...Amin.” cümleleriyle bitiriyordu. Aynı kongrenin kapanış konuşması (7 Ağustos 1919) da şöyle son buluyordu: **“...Bu felâhpira içtimamız, hitampezir olurken Cenabı Vahibülâmal Hazretlerinden avnü hidayet ve Peygamberi zışanımızın ruhu gürfütuhundan feyzü şefaath niyaziyle vatan ve milletimize ve devleti ebed müddetimize mesut akıbetler temenni ederim”** (Atatürk’ün **Söylev ve Demeçleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1989, C. I, s. 5). Ayrıca bkz, EK: XII

34 Mehmet Akif’in Kastamonu ve diğer yerlerde yaptığı dinî içerikli konuşmaları için bkz, **Mehmet Akif’in Kur’an-ı Kerim’i Tefsiri-Mevıza ve Hutbeleri**. Hazırlayanlar: Doç. Dr. Abdülkerim Abdülkadiroğlu, Nuran Abdülkadiroğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara, 1992.

Paşa Desteban'ın bana naklettiği bu konuşma, gözümü açtı. Ne de olsa lisanımla, beyaz baldırımla, hatta kafamla zeybek elbisesinin içine sığamayacağımı anlamış oldum. Kadının **Kur'an**'dan hoşlanması, bu vakada bende hoca kıyafetine girmek fikrini uyandırdı. Lügat manası rehberim olur ümidiyle kendime **“Galip”** takma adını seçtim. İlk fırsatta hoca kıyafetine girecektim...”.³⁵

“...Gideceğimiz yeni muhitte, yeni kıyafetle görünecektim. İlk düşüncemi yerine getirecektim. **“Galip Hoca”** olacaktım. Arkadaşlar bana, *Kahrat*'da **“İlyas Efendi”** diye hitap ederlerdi. Yer değiştirdikçe başka isim almak fazla bir emniyet tedbiri olabilirdi. Ben de bu mülâhaza ile ve evvelce söylediğim gibi lügat manasını göz önünde tutarak bu yeni müstear (takma) adımı seçmişim”.³⁶

Bundan sonra Celal Bayar, Albay Hüsamettin Ertürk'ün de belirttiği gibi “...Din düşmanlarımıza karşı koymak vacibdir. Cümlemiz şehit olunca kadar harbe devam edeceğiz. Bu bize düşen bir farzdır. Tarih sahifelerini çevirdiğiniz zaman, Türk Milletinin düşmandan yüz çevirdiği vâki değildir, diye bir hitabede bulunmuş, halkı Millî Mücadeleye teşvik eylemiş ve hepsini heyecana getirmişti. Celal Beyefendi, dinin de bu davada büyük yardımı dokunacağını takdir etmiş, konuşmalarında dini fıkralar, ehemmiyetli ayetler zikrederek, halkın maneviyatına hitap eylemişti.”.³⁷

Buraya kadar anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere din adamlarının da yol göstermesi, önderlik yapması sonunda halk düşmana karşı silaha sarılmıştır.

B. MUSTAFA KEMAL PAŞA'YI ANADOLU'DA İLK KARŞILAYANLAR

19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa'yı Anadolu'da ilk karşılayanlar din adamlarıdır. O günkü olaylara tanık olanların konuşururlmaları suretiyle tesbit edilen bu hakikatlere ait bir iki pasajı dikkatlerinize sunuyoruz:

35 Celal Bayar, **Ben de Yazdım**, C. 6, s. 1753-1754.

36 Celal Bayar, **a.g.e.**, C. 6, s. 1846.

37 H. Ertürk, **a.g.e.**, s. 349.

“...Hasta olan Mutasarrıf evinden çıkmadığı için dokuzuncu ordu müfettişini karşılamaya gelememiştir. Belediye reisi yok...Vekâlet eden zât da Çarşamba’da arazisinin bulunduğu köydedir. Belediye Meclisi’nden bir zât, Hacı Molla, Atatürk’e şehir namına” Hoş geldiniz diyor...”³⁸

“...25 Mayıs 1919 akşam üstü Havza’ya geldi. Ertesi günü, başlarında Ulemadan Hacı Mustafa Efendi’nin bulunduğu bir heyet kendisini ziyaret ederek memleket meseleleri hakkında görüşmelerde bulundular. Bu zatlar diğer bir gece Belediye Reisi’nin evinde toplanarak Müdafaa-i Hukuk Heyetini teşkil ettiler...”³⁹

Dokuzuncu Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa, karargâhıyla Amasya’ya geldiği 15 Haziran 1919 günü kendisini karşılayanların başında **Müftü Tevfik ve Vaiz Abdurrahman Kâmil Efendiler** bulunuyordu.

Mustafa Kemal Paşa’nın Kurmay Başkanı Binbaşı Hüsrev Bey (Gerede) karşılamayı şöyle anlatmaktadır:

-“En gönülden ve coşkun karşılama Amasya’da oldu. Başlarında *Müftü Efendi*’nin olduğu beldenin mümtaz heyeti bizi şehrin dışında karşıladı. Saraydüzü’ndeki bu merasim Paşa’nın gözlerini yaşarttı. *Müftü Efendi*’nin itimat telkin eden beşuş ve nuranî çehresiyle ilerleyerek Paşa’ya yüksek seda ile;

“Paşam... Bütün Amasya emrinizdedir. Gazanız mübarek olsun”

Asla beklemediğimiz bu hitap, aynı zamanda istikbalin teşhisi idi. Peşinden elini uzatan bu mübarek insanın elini öpmek ister gibi eğildi. O üzerinde üniforması olan Anafartalar Kahramanını muhabbetle kucakladı ve yanındaki zevâtı birer birer tanıttı. Milli Mücadele’de ilk defa bütün bir şehir safhalarını öğrenme ihtiyacını duymadan, çetinliği besbelli vatan kurtuluşu mücadelesinin bayrağını açma kararındaki bir evladının safına katılıyor ve bunu mübarek bir din adamının rehberliği, delaleti, öncülüğü ile yerine getiriyordu...”⁴⁰

38 Enver Behnam Şapolya, **Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi**, 3. baskı, İstanbul, 1959, s. 312.

39 E.B. Şapolya, **a.g.e**, s. 315.

40 Hüseyin Menç, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, Ankara, 1992, s. 33.

Müftü Efendi'nin sağladığı huzur, güven ve imkânlar sayesinde **Misak-ı Milli'nin** temeli olan tarihi **Amasya Protokolü** 21 Haziran 1919'da burada yayınlanmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a varmadan Ilıca'da bir heyet tarafından karşılandı. Bu heyetin başında Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuku Milliye Erzurum Şubesi Başkanı **Raif Hoca** vardı.⁴¹

Sivas'ta da Mustafa Kemal Paşa'yı ilk karşılayanlar arasında **Müftü Abdurrauf Efendi** bulunmaktadır. Müftü Efendi'nin bu konudaki faaliyetlerinden Vali Reşit Paşa hatıratında şöyle söz etmektedir:

"(Sivas Kongresinin hazırlıklarıyla) Kolordu Komutanı Miralay İbrahim Tali Bey, Sabık Mebus Rasim Bey, Müftü Abdurrauf ve Emir Paşa gibi zevat meşgul oluyorlardı. Kongrenin hazırlık çalışmalarında görev alan bir kısım isimler bunlar. Müftü, Erzurum yolcularını parlak bir karşılama merasimi yapmak vazifesini almıştı. Cübbesinin eteklerini toplayarak ev ev, dükkân dükkân dolaşıyordu..."⁴²

Mahmut Goloğlu'nun bildirdiğine göre, **Mustafa Kemal Paşa**'nın Sivas'ta oturup dinlenebileceği, çalışacağı ve yatacağı odaya konulacak eşyayı **Müftü Abdurrauf Efendi ile Şekeroğlu İsmail, Sıgırcıoğlu Hayri Efendiler** evlerinden getirmişlerdir.⁴³

2 Eylül 1919'da Mustafa Kemal Paşa, Kongre için Sivas'a gelmişti. Paşa, Kongre sonrası da bu kentte kalarak çalışmalarını 18 Aralık 1919 tarihine kadar buradan sürdürdü. Bu tarihte M. Kemal Paşa, Rauf (Orbay), Büyükelçi Ahmet Rasim, Vali Mazhar Müfit (Kansu), Hakkı Behiç Beyler ve diğer çalışma arkadaşlarından oluşan Heyet-i Temsiliye, Ankara'ya gitmek üzere şehirden ayrıldı.⁴⁴ Heyet, 19 Aralık 1919 günü Akşam üzeri Kayseri'ye ulaştı.⁴⁵

41 Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, TTK- Ankara, 1988, C. I, s. 23.

42 Cevdet Yularkıran, **Reşit Paşa'nın Hatıraları**, İstanbul, 1940, s. 123.

43 Mahmut Goloğlu, **Sivas Kongresi**, Ankara, 1969, s. 22.

44 G. Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, TTK, Ankara, 1970, s. 81; Vehbi Cem Coşkun, **Sivas Kongresi**, İstanbul, 1963, s. 191; Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, TTK, Ankara, 1918, C. II, s. 487.

45 M. M. Kansu, **a.g.e.**, C. II, s. 490.

Kayseri'ye girişinde **Mustafa Kemal ve arkadaşlarını**, *Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Müftü Ahmet Remzi Efendi* başta olmak üzere cemiyetin tüm üyeleri, ihtiyat zabitan üyeleri, Devlet memurları, Kayseri'nin seçkin **ulemasından Kızıklı Hacı Kasım Efendi**, okul öğrencileri ve hocaları karşıladı.⁴⁶

Dar'ül Hilafet'ül Aliyye Medresesi öğrencisi olan *Hakkı Demirtaş* o günü şöyle anlatmaktadır.

"*Heyet-i Temsiliye*'yi karşılamak için medresede günler evvel hazırlıklar yapıldı. Medresede Miyaszade Nuh Mehmet Efendi, Ekmek Yemez Osman Efendi, İmam Ahmet Efendi, gibi hocalarımızda bir istek ve sevinç vardı...".⁴⁷

20 Aralık 1919 günü "Mustafa Kemal Paşa, halkla ve bilhassa ulema ile toplu bir halde görüşmek istediklerinden, başta **Kızıklı Hacı Kasım Efendi** olduğu halde, ilmiye sınıfının ileri gelenleri, tüccar ve esnaftan bazıları, *Raşit Efendi* kütüphanesinde toplandılar. Kütüphaneye gelen **M. Kemal Paşa**, hocaların ve diğerlerinin ayrı ayrı ellerini sıkarak iltifatta bulundu. Memleketin içine düştüğü bu kötü durumdan ancak, birlik ve beraberlik içerisinde, milletçe kurtulunacağını söyledi ve yardımlarını istedi. Toplantıda bulunanlar, gerekeni yapacaklarını ve kendilerini destekleyeceklerini bildirdiler".⁴⁸

Heyet-i Temsiliye, Kayseri'den 21 Aralık 1919 günü sabah ayrıldı⁴⁹ ve aynı günün gecesi saat sekiz buçuğa doğru Mucur'a geldi. Gece hükümette memleket eşrafı davet olunarak görüşüldü".⁵⁰

22 Aralık günü sabahı Mustafa Kemal ve arkadaşları *Hacıbektaş'a* gitmek üzere *Mucur'dan* ayrıldı. Zira *Hacıbektaş'ta* Alevilerin merbut buldukları **Çelebi Cemaleddin Efendi ile Hacıbektaş Dede Postu Vekili**

46 Zübeyir Kars, **Milli Mücadele'de Kayseri**, Kültür Bakanlığı yayını, Ankara, 1993, s. 57.

47 Z. Kars, **a.g.e**, s. 58, dipnot: 105.

48 Z. Kars, **a.g.e**, s. 63. Ayrıca, *Heyet-i Temsiliye*'nin Kayseri'de kaldığı süre içerisindeki faaliyetleri için bkz. **a.g.e**, s. 62-66.

49 M. M. Kansu, **a.g.e**, C. II, s. 492.M. Kemal Paşa, harekettten önce Heyet-i Temsiliye adına Kayseri'lilerin sıcak ilgi ve samimi duygularına karşılık vererek memnuniyetlerini bildirmişti. Bu arada bir de beyanname yayınladı. (Z.Kars, **a.g.e**, s. 66). Ayrıca beyanname için bkz, **a.g.e**, s. 66-67; **İrade-i Milliye**, 5.l.1920; **Adana'ya Doğru**, 22.12.1919.

50 M. M. Kansu, **a.g.e**, C. II, s. 493.

Niyazi Salih Baba bulunuyordu. Burada Ankara yolcuları, anılan zevat tarafından içtenlikle karşılandı. En iyi şekilde ikramda bulunuldu.⁵¹ Bu arada **Mustafa Kemal Paşa, Çelebi Cemalettin Efendi** ile görüştü. Bu görüşmeyi ve görüşme sonrasını **Mazhar Müfit Kansu**'nun hatıratından izleyelim:

“...Ve Paşa, Çelebi ile görüşerek, tamamen Kuvayı Milliye'ye taraftar olduğuna dair söz aldı ve buraya gelmekten maksadımızda hasıl oldu. Bu müzakere pek uzun sürmedi. Çelebi Efendi derhal vaziyeti kavradı ve adamlarına lâzım gelen talimatı vereceğini vadetti. Paşa'nın, vaziyet ve giriştiğimiz mücadele hakkında verdiği tafsîlât Çelebi'nin nazarı dikkatini celbetti. Hattâ Çelebi daha ileri giderek Cumhuriyet taraftarlığını ihsas ettirdi ise de Paşa zamanı olmayan bu mühim mesele için müsbet veya menfi bir cevap vermiyerek gayet tedbirli bir surette müzakereyi idare etti. Anlaşıyor ki, Cemaleddin Efendi Cumhuriyete taraftar, hele Salih Baba, hür fikirli, çok ileri bir zat. Ertesi gün Hacı Bektaş türbesi ziyaret edildi ve Salih Niyazi Baba'nın öğle yemeği davetinde bulunduk. Salih Baba türbenin ve dergâhının her tarafını gezdirdi. Meydan evi denilen mahalde yere küçük ve alçak bir masanın üzerine konulan büyük bir sininin etrafına oturduk. Hepimizin önünden dolaşan uzun bir havlu, yemekte çatal, bıçak vardı. Çok nefis bir yemek... Can denilen müritler pek mükemmel ve sessizce hizmet ediyorlardı. Doğrusu yemekteki bu intizama hayret ettik. Yemeği müteakip ucu zıvanalı sigaralar ve kahveler de ikram edildi. O gün akşam üstü Mucur'a avdet edileceğinden, hareket zamanına kadar hoş bir sohbet ile vakit geçirildiği gibi, Çelebi ile Baba arasındaki ihtilâf bir derece halledilir bir şekilde konuldu “.⁵²

Nihayet iyi bir intiba ile Hacıbektaş'tan ayrılan Heyet-i Temsiliye 23 Aralık akşamı tekrar Mucur'a geldi.⁵³

Heyet 21 Aralık günü habersiz ve geç saatlerde Mucur'a geldiğinden halktan karşılayan olmamıştı.⁵⁴ Bu defa “**Ankara yolunda Mustafa Kemal Paşa'yı Mucur'da başlarında Müftü İsmail Hakkı Efendi'nin oldu-**

51 M. M. Kansu, **a.g.e**, C. II, s. 493-494.

52 M. M. Kansu, **a.g.e**, C. II, s. 494. Naşit Hakkı Uluğ, **Hemşehrimiz Atatürk**, 2. Baskı, İstanbul, 1973, s. 69.

53 M. M. Kansu, **a.g.e**, C. II, s. 495.

54 “...Mukarrer saatten iki üç saat sonra, yani gece sekiz buçuğa doğru Mucur'a gelebildik. Doğruca hükümet önünde durduk. Kaymakam Cevat Bey bizi istikbal etti. Fakat bu bir habersiz gelişti. Bizim Mucur'a gelmeden Yenice çiftliğinden doğruca Hacıbektaş'a gideceğimizi zannediyorlarmış...” M. M. Kansu, **a.g.e**, C. II, s. 463).

ğu kalabalık karşılıyor. Müftü Efendi evvelâ bir dua okuyor, cemaatin âmin sesleri arasında zafer niyaz ediyor. Heyet-i Temsiliye 23/24 Aralık 1919 gecesini Mucur'da geçirmiş ve Müftü Efendi'nin başkanlığında Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Mucur Merkezi kurulmuştur.⁵⁵

24 Aralık 1919 günü *Mucur'dan ayrılan Heyet-i Temsiliye* aynı gün *Kırşehir'e* geldi. Kırşehirliler büyük bir tezahüratla Ankara yolcularını karşıladılar. Kentin girişinde kurbanlar kesildi. Kırşehir'de kaldıkları süre içerisinde Heyet, **Kırşehir Gençler Derneği**'ni de ziyaret etti. Derneğin hatıra defteri Mustafa Kemal ve yanındakiler tarafından imzalandı.⁵⁶

*Müftü ve Kırşehir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı *Halil (Gürbüz) Efendi o günü şöyle anlatır:*

“- Ben ve arkadaşlarım Paşanın yanında idik, o sırada bir şifre geldi. Kendim okumadan, Paşaya sundum...” Mutasarrıflıkdaki miftahla (şifrelerin çözücüsü) ile açınız, evvelâ kendiniz okuyunuz...” dediler. Konuşmalarımız, Müdafaa-i Hukukun tâkip edeceği siyaset üzerinde idi. Paşa bilhassa şu noktalar üzerinde durdu: Erzurum ve Sivas Kongrelerinde, Memleketin hangi yoldan ve nasıl bir politika takip edilerek kurtarılabileceği tesbit edilmiştir. Rehber, kongrelerde alınmış kararlardır. Bütün Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin benimseyecekleri yol budur. Vazifemiz, halka herşeyi açık ve gizlemeden anlatmaktır. Tek dayancımız Milletimizdir.

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni Medrese binasında kurmuştuk. İlk toplantımız burada oldu. Daha sonra idâdî (lise) binasına naklettik. İlk Müdafaa-i Hukuk Heyeti şöylece kuruldu: Reis Müftü Halil, âza Ömer

⁵⁵ C. Kutay, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları**, s. 305. Ankara yolcularını karşılamada; Müftü İsmail Hakkı Efendi'den başka, Belediye Başkanı Nuri, Üyeler Hacı Süleyman, Tevfik, Hacı Emin, Derviş ve Hayri Beyler gibi Mucur'un ileri gelen zevatı da hazır bulunmuştur. Aynı zamanda bu kişiler M. Kemal Paşa ile günün durumunu ve memleketin geleceğini konuşmuşlardır (N. H. Uluğ, **a.g.e.**, s. 66).

⁵⁶ **Mazhar Müfit Kansu** deftere aşağıdaki yazının yazıldığını belirtmektedir: “*Kırşehir gençlerinin, vatanımızda gençliğin kıymetli bir enmuzeci olduklarını isbat edecek efkârî metine ve musîbe ile mütehalli buldukları kanaatiyle vaz imza eyleriz*” 24 Kanunuevvel H. Behiç, A. Rüstem, M. Müfit, Hüseyin Rauf, Mustafa Kemal (M. M. Kansu, **a.g.e.**, C. II, s. 496). Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın *Kırşehir Gençler Derneği*'ndeki hitabesi için bkz, **Kırşehir Gazetesi**, 30 Ağustos 1336.

* Ömer Aydın, Mehmet Hayrullah, Hacı Nafi, Askerlik Şubesi Başkanı Haydar Bey Efendi ve Ağalarda Yönetim Kurulu Üyeleri (N. H. Uluğ, **a.g.e.**, s. 73).

Aydın, Mehmet Ağa, İmam Hayrullah, Hacı Nâfi, Şube Reisi Haydar Bey Efendiler.

Gecenin çok geç saatlerine kadar, Müdafaa-i Hukuk'un çalışması ile meşgul olan Paşa, Kırşehir ve havâlisi üzerinde izahat aldı. Çok az uyudu. Gönülden ve coşkunun törenle uğurlandı. Kapıcı Camii çevresini dolduran binlerce halk alkış tuttu. Hacı Ali, Mülâzimin Ethem Hoca ile Termacının Hâfız Şevket, karşılıklı tekbirlerle kurbanlar kestiler. Paşa, kalabalığın içinde bir süre kaldı, en çok kendisini uğurlamaya gelen okul çocuklarıyla ilgilen-di, onları sevdi, okşadı...".⁵⁷

Kırşehir'den 24 Aralık günü ayrılan Heyet-i Temsiliye, Kaman, Çiçekdağı ve Beynam'dan sonra 27 Aralık 1919 günü Ankara'ya ulaştı. Her geçtikleri yerleşim yerlerinde olduğu gibi, buralarda da Mustafa Kemal ve arkadaşları coşkuyla karşılandılar. Bu karşılaşmalarda yine din adamları ön saflarda yer almıştır. Bunlardan birisi de Çiçekdağı Müftüsü Hayrullah (Alp) Efendi'dir. Hayrullah Efendi, Yozgat isyanı sırasında beldenin huzurunu sağlamak yolunda önemli hizmetlerde bulunmuştur. Bu arada TBMM, Müftü Efendi'den, **asker toplamasını** istemiş ve şehrin güvenliğini şahsına emanet etmiştir.⁵⁸

Mustafa Kemal Paşa'nın Heyet-i Temsiliye üyeleriyle Ankara'ya geldiği 27 Aralık 1919 günü kendisini karşılayanların başında **yine bir din adamı bulunmaktaydı**. Bu tarihi olayı Mahmut GOLOĞLU'nun **Üçüncü Meşrutiyet** adlı eserinden izleyelim.

"Bu sıralarda idi ki, **Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'ya** geleceği duyulmuş ve yola çıktığı haber alınmıştı. Vali Vekili Yahya Galip Beyle **Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Rıfat Efendi (Ankara Müftüsü) Mus-**

57 Sırrı Kardeş, **Hey'et-i Temsiliye ve Mustafa Kemal Paşa Kırşehir'de**, Ankara, 1950, s. 50.

58 **TBMM** adına Mustafa Kemal imzasıyla gönderilen 16/17 Haziran 1336 (1920) tarihli telgrafta şöyle denilmektedir:

"Selâbet ve metânetinizi ve memleketi muhafazada gösterdiğiniz sebât ve gayretlere teşekkürler ederiz. Orada güvendiğiniz kimselerden yeteri kadar Jandarma kaydediniz, masraflarını ya mal sandığından veya başka bir yerden temin ediniz. Devletin borcudur, hemen ödenecektir. Kaymakamlık vekilliğini üzerinize alınız. Ayaklanmaların bir kaç gün içinde bastırıldığı görülecektir. Bu suretle, beldenizin büyükleri ve ileri gelenlerinin vatan için gösterdikleri himmet şükranla kaydedilmiş olacaktır. Telgraf teliyle irtibat muhafaza ederek, her altı saatte bir vilayete ahval hakkında malumat vermenizi rica ederim" (C. Kutay, **Kurtuluşun ve Kuruluşun Manevi... s. 309**).

tafa Kemal Paşa'yı olağanüstü bir şekilde karşılamak ve bu arada Ankara'daki İngiliz ve Fransızlara da Kuvayı Milliye'nin gücünü göstermek için geceli gündüzlü çalışarak, bölgedeki bütün seymenlerin karşılama törenine katılmalarını sağlamaya uğraşmışlardı... Bir süvari birliğinin önünde 24. Tümen Komutanı Yarbay Mahmut Bey ile Kurmay Başkanı Binbaşı Ömer Halis Bey (Bıyıkday) ve Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Müftü Hoca Rifat Efendi (Börekçi) ile Ankara ileri gelenleri...vardı ".⁵⁹

C. KONGRELERDE DİN ADAMLARI

30 Ekim 1918 sonrasında, Anadolu'nun her yerinde **Cemiyet-i İslâmiye, İstihlas-ı Vatan, Redd-i İlhak, Müdafaa-i Hukuku Osmaniye** gibi çeşitli isimler altında mukavemet örgütleri kurulmuştur. Yönetici, din adamı ve eşrâf tarafından oluşturulan bu cemiyetlerin, zamanla faaliyetlerini birleştirmek girişiminde bulduklarını görüyoruz. Örneğin doğu vilayetleri için **Erzurum Kongresi**, batı vilayetleri için de **Balıkesir Kongresi**. Bu arada Trakya'da **Lüleburgaz** ve **Edirne Kongreleri** ile Aydın, Menteşe, Denizli, Isparta, Burdur ve Antalya'yı kapsayan **Nazilli Kongresi** yapılmıştır. Bunlardan başka, daha geniş çapta olmak üzere, Ege Bölgesi'nde **Alaşehir Kongresi**, Tüm Türkiye'yi kucaklayan **Sivas Kongresi**. Bu çalışmalar sözü edilen teşebbüslerin en önemlileridir.

Bu kongrelerde din adamları da yer almışlardır. Örneğin, **Mustafa Kemal Paşa**, TBMM'nin açılmasında önemi büyük olan **Erzurum Kongresi** üyeliği ve daha sonra da kongrenin başkanlığına, **Hoca Raif (Dinç) Efendi**'nin gayret ve yardımlarıyla seçilmiştir. Raif Efendi, **Vilayati Şarkıye Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Erzurum Şubesi Başkanı** olarak kaleme aldığı 10 Temmuz 1919 tarihli yazısıyla, Mustafa Kemal Paşa'nın cemiyetin başına geçerek yönetim kurulu başkanlığını kabul etmesini teklif etmiştir. Aynı yazıda, Rauf Bey'in (Orbay) de yönetim kurulu ikinci başkanlığına seçildiği bildiriliyordu.⁶⁰

⁵⁹ Mahmut Cologlu, **Üçüncü Meşrutiyet**, Ankara, 1870, s. 8-9.

⁶⁰ M. M. Kansu, **a.g.e**, C. I, s. 75-78; M.Cevdet Dursunoğlu, **Milli Mücadele'de Erzurum**, Ankara, 1946, s. 92-94; Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu, **M. Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler**, Ankara, 1991, s. 3 vd; Prof.Dr. Ayfer Göze, **İnkılâp Tarihimiz ve Atatürk İlkeleri**, 2.baskı, İstanbul, 1985, s. 29-32.

Mustafa Kemal Paşa, Raif Efendi'nin anılan yazısını Nutuk'un 36. belgesi olarak sunduğu gibi duyduğu memnuniyeti de;

*"Efendiler askerlikten ayrıldıktan sonra, bütün Erzurum halkının ve Vilayet-i Şarkıye Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi'nin bana karşı pek çok olarak gösterdikleri güven ve yakınlığın bende bıraktığı unutulmaz hatırayı burada açıkça belirtmeyi görev sayarım" ifadeleriyle anlatmaktadır.*⁶¹

Öte yandan **Sivas Kongresi**'nde en çok tartışılan konulardan birisi de manda meselesidir. Kimi delege mandayı savunurken, kimi karşı çıkmış, delegelerin büyük bir kısmı kesin tavırlarını ortaya koyamamıştır. Milli Mücadele'nin önde gelen isimlerinden Bekir Sami, İsmail Hami, Vasıf, Raif Beylerle İsmail Fazıl Paşa (Ali Fuat Cebesoy'un babası), mandayı savunanların başında gelmekteydi.⁶² Bu arada Kara Vasıf Bey ile Halide Edip (Adivar) Hanım da Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdikleri mektuplarla mandayı (Amerikan Mandasını) savunmakta idiler.⁶³

Anılan kişiler mandayı savunurken, **Sivas Kongresi**'ne Erzurum delegesi ve Heyet-i Temsiliye üyesi olarak katılan **Hoca Raif Efendi**⁶⁴ ise, mandaya karşı çıkmıştır. Başka bir ifadeyle, manda tartışmalarında Mustafa Kemal'in yanında yer almıştır. "Raif Efendi'nin çok açık bir biçimde mandayı reddetmesi delegeler ve mandayı savunanlar üzerinde de olumlu tesir etmiştir".⁶⁵ Örneğin, Onun, "...Bendeniz de müzakerenin devamı taraftarıyım. Meselâ Vasıf Bey biraderimizin bir teklifi var; bir kere mandanın esas itibariyle kabul edilip edilemeyeceği taayyün etmelidir. Her şeyden evvel bunu halledelim. İstiklâliyet ile manda arasında ne fark vardır? Daha doğrusu

61 M. K. Atatürk, **Nutuk**, C. I, s. 44.

62 Dr.Kadir Kasalak, **Milli Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi**, Genelkurmay Yayını, Ankara, 1993, s. 141.

63 Prof.Dr. Fahrettin Kırzioğlu, "Amerikan Mandasını Kimler İstiyor ve Nasıl öneriyorlardı", **BTTD**, C. XII, Sayı: 67-68, s. 31; **ATASE Arş.**, KL: 78, D: 290, Fh.4-2.M. K. Atatürk, **Nutuk**, C. I, s. 66-68.Ayrıca mandaya taraftar olan kişi ve kuruluşlar için bkz., K. Kasalak, **a.g.e**, s. 9.vd.

64 *Heyet-i Temsiliye*'den M. Kemal Paşa, Rauf Bey, *ulemâdan Raif Efendi, Şeyh Fevzi Efendi*, Bekir Sami Bey, doğu Anadolu adına Sivas Kongresinde bulunmak üzere "Erzurum Kongresi'nce görevlendirilmişlerdir. (A. Göze, **a.g.e**, s. 48).

65 K. Kasalak, **a.g.e**, s. 139.

manda tabirini kullandığımız zaman artık istiklâliyet tabirini kullanamayacak-sak, mandayı kabul etmeye burada karar verelim. Hami Bey ve Bekir Sami bey biraderlerimizin istiklâl aleyhindeki sözlerinden anlıyorum ki, kendileri manda ile istiklâliyeti birbirine karıştırıyorlar. Zannedersenem “Mandayı kabul edelim, istiklâlden bahsetmeyelim!” demek istiyorlar; Hami Bey Cemiyet-i Akvam’ca Şayanı kabul bazı şeyler not etmişler; halbuki bendeniz manda tabirini kullanmakta bir ihtiyaç görmüyorum. Manda tabirini kullanmakla istiklali kullanamayacağımızdan herhalde bu manda tabirini reddetmeliyiz!”⁶⁶ şeklindeki konuşması mandayı savunanları öfkelenmiştir.⁶⁷

Yine milli harekâtın önde gelen isimlerinden İsmet Paşa’nın da mandayı savunduğu, hatta onun manda fikrini ilk ortaya atanlardan olduğu hatırlanırsa⁶⁸ Hoca Raif Efendi’nin Milli Mücadele’deki hizmetlerinin önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Diğer taraftan Erzurum ve Sivas Kongrelerine katılan din adamı sadece Hoca Raif Efendi değildir. Bu cümleden olarak, **Erzurum Kongresi delegeleri arasında daha şu din adamları da bulunmaktadır:**

Siirt Delegeleri: **Müftü Hacı Hafız Mehmet Cemil ve Müderris Hafız Cemil Efendiler**, Erzincan Delegesi: **Meşayih Hacı Fevzi Efendi**, Sivas Delegesi: **Müderris Fazullah Efendi**, Kuruçay Delegesi: **Müftü Şevki Efendi**, Of Delegesi: **Müftü Yunus Efendi**, Kelkit Delegesi: **Müftü Osman**

⁶⁶ Uluğ İğdemir, **Sivas Kongresi Tutanakları**, Ankara, 1986, s. 47; K. Kasalak, **a.g.e.**, s. 193. /250.

⁶⁷ Bu tartışmalar için bkz., A. Göze, **a.g.e.**, s. 51-59; K. Kasalak, **a.g.e.**, s. 136-142; M. M. Kansu, **a.g.e.**, C. 1, s. 237.

⁶⁸ M. Goloğlu, **Sivas Kongresi**, s. 88. Albay İsmet Bey, manda ile ilgili kanaatini Erzurum’da bulunan Kazım Karabekir Paşa’ya yazdığı zaman, (27.8.1919) daha ortada Sivas Kongresi yoktu. Bkz. Kazım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, Ankara, 1990, s. 166-167.

Efendi, Şiran Delegesi: **Müftü Hasan Efendi**,⁶⁹ Rize Delegesi: **Hoca Necati Efendi**, Diyarbakır Delegesi: **Müftü Hacı İbrahim Efendi**.⁷⁰

Sivas Kongresi'ne de **Hoca Raif Efendi** (Erzurum Delegesi), **Şeyh Hacı Fevzi Efendi** (Erzincan Delegesi), Şeyh Seyfi Efendi (Kütahya Delegesi), Hoca Hatip Ahmet Efendi (Ankara Delegesi), 1924 yılında Çorum Müftüsü olan Mehmet Nazif Efendi (Çorum Delegesi), gibi birçok din adamı katılmıştır.⁷¹ Bu arada Sivas Kongresi'nin hazırlık çalışmalarını yürüten komisyonun içerisinde de din adamları ön saflardadır. Bunlar; **Vali Vekili Kadı Hasbi, Müderris Fazlullah ve Müftü Abdurrauf Efendiler** idi. Özellikle **Müftü Efendi-Vali Reşit Paşa'nın** ifadesiyle- **"...Erzurum yolcularına parlak bir istiklal merasimi yapma vazifesini almıştı. Cübbesinin eteklerini toplayarak ev ev, dükkân dükkân dolaşıyordu"**.⁷²

Öte yandan *Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber* adlı hatıratında bu konuda şu bilgiyi vermektedir:

"Müftü Abdurrauf Efendi, Kolordu Kumandanı Selahattin ve eski Sivas Mebusu Rasim Beyler de Mustafa Kemal Paşa Hazretlerini ve heyeti karşılamak, misafir etmek hususunda büyük gayret sarfettiler..."⁷³

Vali Reşit Paşa, Milli Mücadele'nin ilk günlerinde mütereddit idi. Valinin bu durumu, Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gitmek üzere Sivas'a uğradığı günlerde bile devam etmekteydi.⁷⁴ Muhtemelen bu durumu ne-

⁶⁹ Erzurum Kongresi, **Müftü Hasan Efendi**'nin yaptığı dualarla açılıp kapanmıştır. Bundan dolayı **Mustafa Kemal Paşa, "Şiran Müftüsü Hasan Fahri Efendi Hazretlerine"** hitabıyla gönderdiği 9 Ağustos 1335 (1919) tarihli telgrafıyla onu şöyle taltif etmektedir:

"Erzurum Kongremizin hin-i Küşadında (açılışında) ve hitam-pezir olması (sona ermesi) münasebetiyle irad buyurduğunuz (söylediğiniz) Arapça belîğ ve fasih (inandırıcı ve açıklayıcı) ve maksada tamamen mutabık (uygun) hitabeniz (söyleviniz) cemiyetimiz tarihinde pek kıymetli hatırat (anılar) olarak mahfuz (saklı) kalacaktır. Bulunacağınız mahallerden dahi latif sözlerinizle mali (dolu) mektubunuzu almakla mübahi olacağım (onurlanacağım). Cenab-ı Hak hayırlı seyahat müyesser buyursun. Amin" C. Kutay, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları**, s. 292). Ayrıca bkz, **EK: I**.

⁷⁰ M. M. Kansu, **a.g.e**, C. I, s. 78-80.

⁷¹ M. M. Kansu, **a.g.e**, C. I, s. 252; **ATASE Arş.**, Kl: 703, D: (24)6, Fh: 90, 94.

⁷² Sivas Valisi Reşit Paşa'nın **Hatıraları**, s. 123.

⁷³ M. M. Kansu, **a.g.e**, C. I, s. 208.

⁷⁴ M. K. Atatürk, **Nutuk**, C. I, s. 29.

deniyle Reşit Paşa, Sivas için melhüz tehlikeler ileri sürerek Kongrenin bu şehirde toplanmasını engellemeye çalışmıştı.⁷⁵

Vali Reşit Paşa, böyle mütereddit tutum ve davranışlar sergilerken, başta Müftü Abdurrauf Efendi olmak üzere Sivas merkezindeki diğer din adamları çoktan kararlarını Milli Mücadele lehinde Reşit Paşa, vilayetteki Kuva-yı Milliye çalışmaları hakkında bilgi isterken de teşkilat mensuplarından şu cevabı almıştı:

“...O kadar kalabalık değiliz. Fakat başta Müftü olmak üzere ulemâ takımı hemen hemen bizimle beraberdir...”⁷⁶

Din adamlarının örnek davranışları, Erzurum ve Sivas Kongreleri ile sınırlı değildir.

Kuzey Batı Anadolu’da **Kuva-yı Milliye**’yi organize edenler; 26-30 Temmuz 1919 tarihleri arasında bir araya gelmişlerdir. Bu kongre 13-27 Eylül 1919, 19-29 Kasım 1919 ve 10-23 Mart 1920 tarihlerinde olmak üzere üç defa daha toplanmıştır.

26-30 Temmuz 1919 tarihleri arasında yapılan kongreye, 18 kaza ve nahiyenin temsilcilerinden oluşan 48 kişi katılmıştır. İ. Tekeli-S. İlkin, kongreye katılan delegelerin 3’ünün sivil-asker bürokrat, 5’inin din adamı müderris, 40’inin da eşraftan olduğunu belirtmektedirler.⁷⁷ Ancak delegelerin meslek gruplarına göre yapılan bu sayısal ayırım tam gerçeği yansıtmamaktadır. Mustafa Çalışkan’ın da tesbit ettiği gibi **delegelerin 27’sini mahalli müftü ve müderrisler** teşkil ediyordu.

Kongreye katılmış olan müftü ve müderrislerin isimleri ile temsil ettikleri il, ilçe ve nahiyeler aşağıda gösterilmiştir.

1. Keçecizade Hafız Mehmet Emin Efendi-Balıkesir
2. Arabacızade Hacı Hafız Mehmet Efendi-Balıkesir
3. Beypazarlızade Hafız Mehmet Efendi-Balıkesir
4. Keşkezzade Hacı Bahattin Efendi-Balıkesir
5. Müftü Hoca Mehmet Bey-Burhaniye
6. Soma Müftü-i Sabıkı Osman Efendi-Soma

⁷⁵ Bkz., M. K. Atatürk, **Nutuk**, C. I, s. 53-56.

⁷⁶ **Sivas Valisi Reşit Paşa’nın Hatıraları**, s. 15; K. Mısıroğlu, **a.g.e.**, s. 161.

⁷⁷ İ. Tekeli-S. İlkin, **a.g.e.**, s. 171.

7. Soma Müftüsü İsmail Hakkı Efendi-Soma
8. Müderris Hüseyin Efendi-Kırkağaç
9. Müderris İbrahim Efendi-Fart Nahiyesi
10. Hafız Arif Efendi-Kepsut Nahiyesi
11. Abdulgafur Efendi-Giresun Nahiyesi
12. Hafız Mehmet Efendi-Şamlı Nahiyesi"
13. Hafız Hamit Efendi-İvrindi Nahiyesi⁷⁸

10-23 Mart 1920 tarihinde yapılan V. Balıkesir kongresinde din adamlarının sayısı daha da artmıştır. Kongreye katılan 64 delegenin yarısına yakını Müftü, Vaiz, Müderris, İmam-Hatip ve Müezzin-Kayyımlardan oluşmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır:

Müftü Alim Efendi, Hacı Mustafa Efendi, Rifat Efendi, Arabacıoğlu Mehmet Efendi, Keçeci Hafız Emin Efendi, Hacı Hafızzade Mehmet Efendi, Osman Efendizade Mehmet Efendi, Azâzade Mustafa Efendi, Hafız Numan Efendi, Hafız Mehmet Efendi, Hafız Mustafa Efendi, Hafız İsmail Efendi, Hasan Tahsin Efendi, Hafız Rifat Efendi, Ali Rıza Efendi, Salim Efendi, Hoca Ali Efendi'dir.⁷⁹

Ege bölgesinde 16-25 Ağustos 1919 tarihleri arasında yapılan bir diğer kongre, Alaşehir Kongresi'dir. Bu kongreye katılan delegeler; Denizli, Aydın, İzmir, Saruhan (Manisa), Balıkesir, Afyon ve Uşak'ın yanısıra 21 ilçeyi de temsil ediyorlardı. Bu bakımdan bu kongrenin, Balıkesir kongresine nazaran etki sahası daha geniştir. Başka bir ifadeyle, bu kongre, Ege'deki direnişi bütünleştirme görevini üstlenmesi yönünden önemliydi. "Alaşehir Kongresi, örgütlenmeyle ilgili diğer kararları yanında Alaşehir, Salihli-Kula, Demirci, Eşme, Uşak ve Ödemiş kazalarıyla bunlara daha sonra eklenecek diğer yörelerdeki direniş hareketlerini **"birsaha itibariyle ve bunların muhassalası"** olarak Heyet-i Merkeziye diye bir üst örgütlenmeye tabi kılmıştır".⁸⁰

⁷⁸ Mustafa Çalışkan, **Kurtuluş Savaşı Sırasında Din Faktörü**, AÜTİTE, Basılmamış Yüksek Lisans tezi, Ankara, 1990, s. 122. Kongreye katılan delegelerin isimlerinin tamamı için bkz. H. M. Çarıklı, **a.g.e**, s. 118-120.

⁷⁹ Kongreye katılanların tamamı için bkz. Rahmi Apak, **İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, TTK. Yayını, Ankara, 1990, S. 117-118.

⁸⁰ İ. Tekeli-S. İlkin, **a.g.e**, s. 184-186.

Salihli ve Bozdoğan Cephelerinin dayanağı olan bu kongreye açılışında 34 üye katılmıştır. Kongre kapandığında ise, kararları imzalayanların sayısı 45'tir.⁸¹

Alaşehir Kongresi'ne katılan delegelerin%19 veya 20'sini Müftü ve Müderrislerin teşkil ettiğini belirten M. Çalışkan, bunların isimleriyle temsil ettikleri il ve ilçeleri şöyle belirtmektedir:

1. Müftüzade Abdülgafur Efendi/Balıkesir
2. Müftü Ahmet Şükrü Efendi Sarayköy/Denizli
3. Müderris İbrahim Ethem Bey Ödemiş/İzmir
4. Müderriszade Süleyman Sami Efendi Akhisar/Manisa
5. Müderris Serdarzade Mustafa Efendi Demirci/Manisa
6. Müftü-i Sabık Mehmet Lütfi Efendi Salihli/Manisa
7. Kadı Zahid Molla Salihli/Manisa
8. Müftü-i Sabık İsmail Hakkı Efendi Soma/Manisa
9. Müftü Hacı Nazif Efendi Eşme/Uşak.⁸²

M. Çalışkan'ın tesbitinde eksiklikler vardır. Örneğin **Kula delegesi Tosun Efendizade Raşit Efendi bir din görevlisidir**. Öte yandan, **Uşak delegesi, İbrahim Bey** (Tahtakılıç), 1908 yıllarında Uşak Müftülüğü görevini yürütmüş bir **din adamıdır**. İbrahim Bey, Kongre Heyet-i Merkeziyesi başkanı olarak önemli hizmetlerde bulunmuştur. Örneğin, Uşak'tan oluşturduğu Uşak Hücum Taburunu, Salihli'ye göndermesi, 1 Mart 1920'de teşkil edilen taburun "...teşkilinde bütün techizat Uşak halkı tarafından temin edilmiş, elbiseleri Uşak şayak fabrikalarından alınan kumaşlardan diktirilmiştir. Bütün bu işler İbrahim Bey'in tükenmez enerjisiyle meydana gelmiştir..."⁸³

Yukarıda isimlerini verdiğimiz din adamları anılan kongrelerin bütün toplantılarına katılmışlardır. Bu arada kongre başkanlıklarına önergeler vermişler ve yaptıkları tekliflerin kabulü için mücadelede bulunmuşlar-

81 İ. Tekeli-S. İlkin, **a.g.e**, s. 370.

82 M. Çalışkan, **a.g.e**, s. 123. Ayrıca Alaşehir Kongresine katılan delegelerin tamamı için bkz., H. M. Çarıklı, **a.g.e**, s. 205-206.

83 İ. Tekeli.-S. İlkin, **a.g.e**, s. 366-374. Ayrıca bkz. İbrahim Bey'in Milli Mücadele'deki hizmetleri için, İ. Tekeli, S. İlkin, **a.g.e**, s. 365-381.

dır. Örneğin, *Alaşehir Kongresi'nde Salihli delegesi Müftü Mehmet Lütfi Efendi'nin "İhracatın memnuiyeti hakkındaki karar da fevaidden ziyade mazarrat tevhit ediyor. Salihli'de yalnız baklayı müsaade ettik, diğerlerini men ettik. Pek büyük mazarrat husule geldi Kuva-yı Milliye'nin işesinin temini için köylülerden para isteniyor, hal şu ki köylüler parayı ancak zahirelerinin şurutıyla temin edebilirler"* şeklindeki önergesi uygun görülerek, Balıkesir Kongresi'nde alınan kararın tersine, zahire ihracatının serbest bırakılması sağlanmıştır.⁸⁴

Ayrıca Balıkesir ve Alaşehir Kongrelerinin toplanması için Ege Bölgesi'nde çalışmalarını yürüten Hacim Muhittin Çarıklı'nın her gittiği yerde mahalli müftü, vaiz ve müderrislerden bilgi aldığı ve bunların yardımlarını istediği, böylece de yukarıda isimleri geçen din adamlarının bu kongrelere katılmalarını temin ettiği, 16 Mayıs 1919-28 Eylül 1920 tarihleri arasında O'nun günü gününe tuttuğu notlardan, özellikle 17 Haziran-25 Temmuz 1919 tarihleri arasındaki bilgilerden anlaşılmaktadır.⁸⁵

⁸⁴ H. M. Çarıklı, **a.g.e**, s. 179.

⁸⁵ **Hacim Muhiddin Bey'in notlarından birkaç örnek:**

17 Haziran 1919 "Biraz sonra Esat Bey ve akşam da Mirza Bey Manyas'a geldiler. Teravihten sonra **Müftü Efendi'nin** Makamında toplanacak idik..." (H. M. Çarıklı **a.g.e**, s. 18).

18 Haziran 1919 "...Bu akşam üzeri toplanmak üzere **Müftü Efendi** söz vermiş idi. Halbuki bilâhare vazgeçmiş. Güya Hürriyet ve İtilaf'tan bazıları **Müftüyü** balta ile tehdit etmiş! Sonra **Müftü Efendi'ye** bilvasıta haber gönderdim. Teravih sonrası yirmi otuz kişi toplandık...Yarın akşam daha kalabalık **Plevne Camii'nde** toplanacağız" (H. M. Çarıklı **a.g.e**, s. 19).

23 Haziran 1919 "**Cemaat-i İslamiyeye** gittim ve biraz hasbihal ettik" (H. M. Çarıklı, **a.g.e**, s. 20).

27 Haziran 1919

"...Dün Nasuh Bey'e bir karakol nizamnamesi verdim. Okuyup sonra Balıkesir'de (**Mü-derris Abdülgafur Efendi'ye** teslim edecek" (H. M. Çarıklı, **a.g.e**, s. 21).

29 Haziran 1919 "...Bergamalıları Yeşilli Camii'ne davet ettim ve seksen kişilik birlik teşekkül etti" (H. M. Çarıklı, **a.g.e**, s. 27).

23 Temmuz 1919 "Bu sabah fetvahanede ictimâ ile teşkilat, maliye ve levazım heyetlerini teşkil ettik. **Hoca Reşit Efendi** (İmam-Hatip) Hareket-i Milliye Reisi oldu", "Sonradan Kırkağaç'a geldim. Kırkağaç'ta teşkilat yapılmış ve müderrislerden Bülbülzade Mehmet Efendi Reis olmuş" (H. M. Çarıklı, **a.g.e**, s. 25).

25 Temmuz 1919 "...Bundan sonra müderrisinden Müftü-Esbak Ayanzade Hacı Süleyman Efendiyi ziyaret ettim" (H. M. Çarıklı, **a.g.e**, s. 25). 30.8.1919 "**Sarayköy Müftüsü** bizi hüsnü istikbal etti ve Hareketi Milliye azasından **Hacı Haliloğlu İsmail Efe Hoca** ile görüştük" H. M. Çarıklı **a.g.e**, s. 49).

Kasım 1918'de Doğu Trakya'ya bir Fransız alayının gelmesi ve Uzunköprü Sirkeci demiryolunu işgal etmesinden bir süre sonra burası bir Yunan taburunun işgaline bırakılmıştı. Başlangıçta Trakya halkı, **Trakya Paşaeli Merkezi Heyet-i Osmaniyesi Cemiyeti**'ni kurarak düşmana karşı mücadeleye girişti. Zamanla bu şekilde verilen mücadelenin yeterli olmadığı görüldüğünden 31 Mart 1920'de **Lüleburgaz'da** bir kongre toplandı. Daha önceki iki **Edirne** kongresinden sonra 9 Kasım 1920'de de **Edirne Büyük Kongresi** yapıldı. Bu kongrelerin amacı Doğu Trakya'yı Yunan işgalinden kurtarmaktı.⁸⁶

Milli Mücadele'de Trakya bölgesindeki faaliyetleri ayrıntılı bir surette kaleme alan **Tevfik Bıyıkoğlu**, çalışmasında buradaki din adamlarının hizmet ve çalışmalarından da söz etmektedir. Lüleburgaz kongresine iştirak eden din adamlarını: **Müftü Mestan Efendi** (Edirne), **Müftü Mustafa Asım Efendi** (Şarköy), **Müftü Raşit Efendi** (Keşan)⁸⁷olarak zikreden yazar, daha sonra da **Edirne Büyük Kongresi** tutanaklarından **Tekirdağ Müftüsü Hilmi**, **Edirne Müftüsü Mestan** ve **Saray Müftüsü Ahmet Efendilere ait anekdotlar sunar.**

Bunlardan bir-ikisini birlikte izleyelim:

“Milliyetçi bir müftünün sözleri:

Saray Müftüsü Ahmet Efendi-...Üzerimize düşen vazife, memleketimizi muhafaza ve müdafaa etmektir. Bu hareketimizle, padişahımıza isyan etmiş olmayız. Haşa! Ben din kardeşlerime hakikati söylemek isterim. Bir Türk düşünemem ki, cihaddan kaçsın: Dün bir müftü gücenip çekildi. Onun gönlü alınsın, bütün müftüler bundan memnun olacaklardır. Düşman istilâ tehlikesi olan bir yerde, cihad farzı ayındır. Biz mukavemet etmezsek padişahın emrinden ayrılmış oluruz. Hem biz, taarruza uğramadan muharebe edecek değiliz ki... Hazırlık yapacağız. Hazırlık yapmak, devlet ve millete, hilâfet makamına bağlılığı sağlamaktadır. Boşu boşuna oturursak, miskinlik ve zilleti kabul etmiş oluruz. Elimizde olan mal-mülk düşma-

31.8.1919 “...Denizli'ye vasil olduk. Mutasarrıf Faik (Öztrak) Beyle **Müftü Ahmet Husi Efendilerle**... görüştüm” (H. M. Çarıklı, **a.g.e**, s. 5). Hatırat bu şekilde devam edip gitmektedir.

⁸⁶ Bu kongreler hakkında daha fazla bilgi için bkz., **Tevfik Bıyıkoğlu**, **Trakya'da Milli Mücadele**, Ankara, 1955, C. I, s. 216-250; K. Kasalak, **a.g.e**, s. 147-148.

⁸⁷ T. Bıyıkoğlu, **a.g.e**, C. I, s. 136.

na geçecektir. İçinizde başka türlüünü iddia edecek var mıdır? Cihadın güzel oluşu, İslâmlığın şerefini yükseltmesindedir.

Müftü Ahmet Efendi, kongredeki müftülere dönerek sordu:

-Öyle değil mi hoca efendiler?

Hepsi birden cevap verdiler:

-Hay hay, öyledir, Efendi hazretleri!

Müftü Ahmet Efendi, sözüne şöyle devam etti:

Biz de, sizden rica ederiz. Canınızı ve malınızı esirgemeyiniz. Bugün bundan çekinirsek, Yunanlılar hepimizi, zorla askere alırlar ve kardeşlerimize karşı kullanırlar. İzmir'in bir tarafına götürürler, birşey yapamayız. Ben Makedonyalı bir Türküm; düşman akrabamdan onbeş kişi süngüledi, güçlkle kurtuldum. Çalışarak bu tehlikeyi ortadan kaldırmak mümkündür. Sözüm bu kadardır".⁸⁸

"...Babaeski Müftüsü: -Müşterek karar, karşılıklı güven demektir. Kararımız müdafaa, sonra seferberlik, arkasından gerekirse dövüşmektir...Benim aklım pek ermez... Gazetelerde gördüm. Geçenlerde D'Esperemi, Vespere mi, buraya bir kumandan gelmiş. İşte o adam demiş ki: "Size tebliğ edilecek emirleri, size, zorla kabul ettireceğim. Siz de kabul edeceksiniz!"

Demek ki biz tehdit altındayız. Bu da müdafaayı icab ettirir, uzun uzağıya düşünmeye lüzum yoktur.

Sözüm bitti.

-Yaşa Hoca Efendi, sesleri".⁸⁹

Öte yandan 6-9 Ağustos 1919 tarihlerinde toplanan *Nazilli Kongresi*'ne de; *Eşme Müftüsü Hacı Nazif Efendi*, *Isparta Eski Müftüsü Hacı Hüsnü Efendi*,⁹⁰ *Sarayköy Müftüsü Ahmet Şükrü Efendi*, *Karacasu Müftüsü Hulusi*

⁸⁸ T. Bıyıkoğlu, **a.g.e.**, C. I, s. 270.

⁸⁹ T. Bıyıkoğlu, **a.g.e.**, C. I, s. 272.

⁹⁰ Celal Bayar Bey, **hatratında Müftü Hüsnü Efendi'den şöyle sözeder:** "Müderri ve müftü hacı Hüsnü Efendi vatansever bir din adamı idi. Dinî inanç ve âdetleri ihmal etmez, tamamiyle tatbik ederdi. Büyük Millet Meclisi'nin, ilk toplantısından başlayarak bir çok dönemlerinde üye seçilmiştir. Kendisi ile görüşmüştük, dostluğumuz vardı. Aşağı yukarı bir çok meselelerde söze karşıydı. Millî hareketi ve hükümeti de desteklerdi. Cumhuriyetin ilânının onuncu yılı töreninde bulunmak üzere meşhur **Karahan**'ın başkanlığında, içlerinde General Vorosilof da olduğu halde kadınli erkekli kalabalık bir Sovyet heyeti Ankara'ya gelmişti. O mutlu günün şerefine Ankara Palas salonlarında

Efendi gibi birçok din adamı katılmıştır. **Kongrede Müftü Hulusi Efendi Başkan Vekili seçilmiştir.**⁹¹

Çalışmamızın bu kısmını, **Hoca Raif Efendi'nin Sivas Kongresi'nden manda tartışılırken**, söylediklerinden küçük bir bölümü ile bitirelim.

“-Bizim hedef ve gayemiz, istiklâli tam olup, yoksa şu veya bu devletin himayesi altına girmek gibi muhilli istiklâl olan ve manda denilen ve bazıları tarafından ismi değiştirilerek müzaheret namı verilen, her ne olursa olsun istiklâlimize dokunan şeyler değildir.”⁹²

D. DEMİR VE ÇELİK ALAYLAR

Milli Mücadele'de din adamları ellerinde silah, beldelerini de korumuşlardır. Isparta'da Hafız İbrahim Efendi **DEMİRALAY**, Afyon Karahisar'da Hoca Şükrü Efendi **ÇELİKALAY** adlarında gönüllülerden alaylar teşkil etmişlerdir.

Ali Fuat Paşa bu kuvvetlerden şöyle söz eder: “Anadolu'nun muayyen bir kısmını elde tutabilmenin ilk şartı, başında olduğum 20. Kolordu'nun sahası içinde olan Isparta-Afyonkarahisar-Eskişehir hattını elde muhafaza edebilmektir. Eskişehir'de İngilizler vardı. Eğer Isparta ve Afyon'u muhafaza edebilsen idik, Eskişehir'deki İngilizleri atmak mümkündü. Isparta ve Afyon'da milli kuvvetleri teşkil edebilme faaliyetimize lüzum kalmadı: Bu iki şehrimizde, iki din adamı, başı sarıklı iki mücahit başa geçmişler ve milli kuvvetleri tecrübeli kumandan siyaset ve basireti ile teşkilatlandırmışlar ve

tertiplen baloda Sovyet misafirlerimiz de bulunuyordu. Rahmetli Atatürk dansını bitirdikten sonra, bana kendisini takip etmeğimi söyledi. Sovyet heyetinin bulunduğu yere doğru ilerledi, kendileri ile görüşmeye başladı. Herkes ayakta idi. Atatürk'ün tam yanında bulunuyordum. Baktım sağ tarafımda bir zat belirdi; Bu, müderris Müftü Hacı Hüsnü Efendi idi. Başında fesi ve sarık yoktu, başı açık, saçları muntazam surette taranmıştı. Geniş ve uzun sakalı kısalmış, hatta ucunda biraz sivrilik göze çarpıyordu. Siyah cübbe yerine üzerinde tam takım frak vardı. Frağın sağ tarafında yeşil kordeleli istiklâl madalyası şerefli mevkii almıştı. Hafif surette Atatürk'ün koluna dokundum. Yerimi saygı ile Hacı Hüsnü Efendi'ye bıraktım. Atatürk bu hâli görünce hemen mevzuu değiştirdi, Sovyet dostlarımıza dedi ki:

“Bakınız bu zât hocadır, milletvekilidir. Siz ihtilâlinizde rûhânilerinizi kestiniz. Bizde ise bu hâle geldi.” Benim bu muhterem zâtın Nazilli'deki hali gözümün önünde canlandı. İçimden kendi kendime dedim: “Nereden nereye gelmişiz!” (C. Bayar, **a.g.e.**, C. 7, s. 2230-2230 (Dipnot: 2).

91 Bkz., **ATASE Arş.**, Kl: 2708, D: 1, Fh: 7-69.

92 M. M. Kansu, **a.g.e.**, C. I, s. 242.

ilk anda yadırganacak bir kararla kumandayı da bizzat ellerine almışlardı. Isparta'da Hafız İbrahim Efendi, Afyonkarahisar'da Hoca İsmail Şükrü Efendi...".⁹³

Şükrü Hoca, TBMM üyesi sıfatıyla Ankara'ya geldiği zaman öncelikle Mustafa Kemal Paşa'nın yanına gitmiştir. **Paşa**, kendisine; **"Nerede kaldın Hocam? Dört gözle seni bekliyorduk"** demiştir. Bunun üzerine Şükrü Hoca da, Afyon'daki çalışmalarını anlatarak, Paşa'ya oradaki düşmanın durumu ve yapılması gereken işler hakkında bilgi vermiştir. Bu sırada, Mustafa Kemal Paşa, tekrar; "Varolunuz Hocam. Sizin gibi din âlimlerinin bu hususta millete önyak olmanız memleketin ve dinin muhafazası için elzemdir. Afyon'da nasıl çalıştığınızı, evlerde, camilerde, köylerde halkı düşmana karşı mukavemete nasıl hazırladığınızı işittim. Memleket ve din uğrunda bu mücadeleniz şayanı takdirdir. Çok memnun oldum Hocam: Yine sizin gibi bir din âlimi olan arkadaşınız Nebil Dehşeti Efendi'nin (I. dönem TBMM Afyonkarahisar Meb'usu) mesaisini de takdir ederim" diyerek hocaların özellikle Şükrü Hoca'nın Milli Mücadele'deki hizmetlerini belirtmiştir.⁹⁴

Yunan orduları durmadan ilerliyorlardı. Alaşehir elden çıkmıştı. Yunan işgalinin genişlediği bu günlerde konu TBMM'nde gündeme gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın da hazır buldukları Meclis toplantısında hararetle tartışılmıştır.⁹⁵ Bu arada **Şükrü Hoca da görüşlerini açıklamıştır. O uzunca olan konuşmasının bir bölümünde konuyla ilgili görüşlerini şöyle dile getiriyordu:**

"...Bu gün benim memleketim istilâya maruzdur. Düşman şimendiferle üç saatlik bir mesafededir. Fakat ben meyus değilim. Beni meyus edecek diğer mahallerin sükûtudur. Bu gün Uşak sükût edecek, yarın Karahisar. Bir memleket yanarken diğerinin seyirci kılması İslâmiyete şîndir. Efendiler! bu gün yapılacak bir vazife vardır. Öyle nazariyat peşinde koşulacak zaman değildir. Bundan evvel bizim kölemiz olan ve nüfusu bir buçuk milyondan ibaret bulunan hain bir Yunan bu gün yükselsin de, yüz yüz elli bin kuvvetle hücum etsin de bu kadar kuvveti mağlup etsin. Bu İslâmiyetle kabili tevfiik

93 Cemal Kutay, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları**, s. 210.

94 **Sebilürreşad**, Cilt: 2, Sayı: 46, s. 334.

95 TBMM'nde yapılan müzakere ve Tartışmalar için bkz. **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Türkiye İş Bankası Yayını, Ank. 1985, Cilt: I, s. 38-74.

değildir. Bu gün Millet Meclisi şu derde deva bulmak için toplanmıştır. Biz de onun için buraya geldik. Bunun çaresi umum Anadolu kuvvetlerini tevhit etmek, cihadı mukaddes ilân etmektir. Bu gün ben mukadderatımızı elinde tutan kimselerin sui idaresini bilmekle beraber onlardan müşteki değilim; onların iskâtı taraftarı değilim. Gördüğüm yolsuzluklar karşısında ve düşman taarruzuna karşı buradaki lâkayitlikler beni eritiyor. Rica ederim, itiraf etmeliyiz azillerin, nasıpların sırası değildir. Millet kendini kuvvetli göstermelidir...⁹⁶

Meclis'teki bu tartışmalar esnasında Erkan-ı Harbiyei Umumi Reisi (Genelkurmay Başkanı) Fevzi Paşa, Şükrü Hoca'ya; "Hocam vaziyet tehlikededir... Bir cephe kurabilmek için bize beş ay zaman lazım" demesi üzerine de Şükrü Hoca kendisine yeteri miktarda at ve silah verilmesi halinde düşmanı beş ay oyalamak yerine düşmanı durdurabileceğini bildirmiştir.⁹⁷

Bundan sonraki gelişmeleri Şükrü Hoca şöyle anlatır:

"...Paşa bu tekliften memnun kalır. Ne kadar silah ve cephanе varsa derhal bana teslim edilmesi için Ankara silah deposuna emir verdiler.⁹⁸ Depoya gittim. Ne göreyim: 14 adet martinden muaddel tek ateşli bekçi silahlarından başka silah yok. Bunları aldım. Kırka iblâğını istedim. Ankara Kolordu Kumandanı ve Vali Vekili Nuri Beyin bunu bulacağını ümid ediyordum. Maalesef buna imkân olmadığını söyledi... Resmi makamlardan ümid kesilince Allah'a dayanarak bir çare düşündüm. Hemen bir gün içinde bir asker elbisesi diktirdim. Başımdaki sarığı muhafaza ederek bu asker elbisesini giydim. Hacı Bayram Camii'nde Cuma namazından sonra kürsüye çıktım..."**"Ey cemaati müslimin! dedim. Kapıları kapayınız. Hiçbiriniz camiden dışarı çıkmasın. Sizinle görüşecek mühim meseleler var!"**

⁹⁶ Şükrü Hoca'nın konuşmasının tamamı için bkz, a.g.e, s. 58-62.

⁹⁷ **Sebilürreşad**, Cilt: 2, Sayı: 46, s. 334.

⁹⁸ **Genelkurmay Başkanlığı Arşivinde** rastladığımız bir belge, Hoca Şükrü Efendi'nin bildirdiklerini teyid etmektedir. 6 Temmuz 1920 tarihini taşıyan bu belge, **Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa** imzasıyla **Ankara Komutanlığına ve Garp Cephesi Komutanlığına** verilmiş bir talimattır. Anılan yazıda; *Afyonkarahisar Meb'usu Hoca Şükrü Efendi'nin* makamlarına müracaat ederek **"Ankara ve civarından başlamak üzere Afyon Karahisar'a varıncaya kadar güzergahda kendi at ve silahlarıyla celp ve cem edeceği gönüllülerin kumandasını deruhte ederek cihada iştirak edeceğini ve gidip geçeceği yerlerden birçok din kardaşları da birlikte götürüceğini bildirmiştir."** denilerek, Hoca Şükrü Efendi'ye yardımcı olunması istenilmektedir. (ATASE Arş, Kl: 556, D: 8, Fh: 3-1).

dedim. ...**çoştum, söyledim.** Evde duvarlarda asılı duran harb silahlarının boşuna asılı kalırsa ev sahibine lânet edeceğini anlattım. Memleket ve din tehlikede kalırsa yedisinden yetmişine kadar bütün Müslümanların cihadla mükellef olduğunu anlattım. Mustafa Kemal Paşa'nın teminatını söyledim. Cemaat ağladı. Ben ağladım. Nihayet arkamdaki ilmiye cübbesini çıkararak asker elbisesiyle başımda sarık olarak kürsüde ayağa kalktım. **“Ey cemaati müslimin! dedim. İşte ben asker kıyafetine girdim cepheye gidiyorum. Memleket ve din kurtuluncaya kadar cephelede düşmanla çarpışacağım. Memleketini dinini seven benimle gelsin”** dedim... Herkes sağa sola koştu. O gün akşama kadar 700 silah, 600 mücahid, 120 at toplanmıştı. ..Ben miktarı kafi silahşör mücahidlerle Ankara'dan ayrıldım... Afyon'a gelir gelmez düşman bir taarruz daha yapmış, Uşak'a girmişti. Acele cepheye koştum. **“Uşak Cephesi'ne” İzzettin Bey kumanda ediyordu...Ben hemen o tarafta bir müdafaa hattı tesis ettim**”.⁹⁹

Demiralay'ın varlığı, İtalyanların Isparta ve çevresinde barınmamasını sağlamıştır. **Çelikalay** da Dumlupınar'da Yunan ileri harekâtını dokuz ay durdurarak ordumuzun hazırlanmasını temin etmiştir. Şükrü Hoca, cephe de alayının başında ve cephe gerisinde de camilerde vaaz ederek Afyon halkının Milli Mücadele lehinde bilinçlenmesinde de hizmet vermiştir.¹⁰⁰

Hafız İbrahim ve Hoca Şükrü Efendiler'den başka çalışma alanımıza giren bölgede, kimi din adamları da gönüllülerden oluşturdukları müfreze-lerine komuta etmişlerdir. Örneğin, daha önce de belirtildiği gibi **Çal Müftüsü Ahmet İzzet Efendi** bunlardan birisidir. Müftü Ahmet İzzet Efendi, **Çal** (Denizli) ve çevresinden oluşturduğu **100 kişilik** müfrezesine **Aydın-Köşk** cephesinde komuta etmiştir. Yine **Salihli-Bozdoğan** cephesinde **Kadı Zahit Molla, Bakırlı Hüseyin Hafız, Kırkağaç Müftüsü Mehmet Rifat** da Kuva-yı Milliye komutanlıkları yapmışlardır. Bunlardan **Müftü Mehmet Rifat Efendi düşmanla çarpışırken esir düşmüş ve Atina'da uzun süre esaret hayatı yaşamıştır**.¹⁰¹

Bir diğer müfreze komutanı da **Celal Bayar'ın**, “...İri vücutlu, başında kocaman sarığı, muntazam kesilmiş sakalı, elinde bir İngiliz filintası,

99 İ. Tekeli-S. İlkin, **a.g.e.**, s. 337-338.

100 A. Sarıkoyuncu, “Milli Mücadele’de Afyon Müftüsü Hüseyin (Bayık) Efendi...”, s. 76-77.

101 A. Sarıkoyuncu, “**Milli Mücadele’de Din Adamları I**”, s. 13.

belinde fişekliklerle İngiliz atı üzerinde çok heybetli görünüyordu. Yanında silahlı beş muhafız vardır” diye tanımladığı **Eşme Müftüsü Hacı Nafiz Efendi**’dir.¹⁰²

Özetle, Milli Mücadele’de **din adamları ellerinde silah beldelerini de korumuşlardır.**

Bu bölümü, **Mustafa Kemal Paşa’nın Demiralay Komutanı Hafız İbrahim’e** gönderdiği 14.8.1336/1920 tarihli telgrafıyla bitirelim:

12. Kolordu Kumandanlığı Vasıtasıyla Isparta Milli Demiralay Kumandanı Mebus İbrahim Bey’e

Isparta Livası’nın Müdafaa-i Vatan hususunda gösterdiği fedakarlık teşekküre şayandır. Bütün alay zevatı ve kendisine Büyük Millet Meclisi’nin takdirlerini ve teşekkürlerini takdim ederim.

Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal”.¹⁰³

E. MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETLERİNDE GÖREV ALAN DİN ADAMLARI

Müdafaa-i Hukuk, bir milletin yaşama hakkının mücadelesini simgeler.

Müdafaa-i Hukuk, Türk Milletinin “**Ben varım, binlerce yıllık bir tarihin ve bu toprakların sahibiyim**” diyen sesin bütün dünyaya duyurulmasıdır. **Müdafaa-i Hukuk**, hakları, hürriyetleri, namusları ve tarihleri ellerinden alınmak istenen bir toplumun mücadele azmi ve kararlılığıdır. **Müdafaa-i Hukuk**, hak ve hürriyetleri için bir araya gelenlerin, sırasında canlarını ortaya koydukları mücadele şuurudur. Nihayet **Müdafaa-i Hukuk**, yeni bir devletin doğuşunun kaynağıdır. Türk’ün dünyaya kendisini savaş alanlarından barış masalarına tanıttığı güçtür. İmandır.

Müdafaa-i Hukuk Teşkilatları başlangıçta yereldir. Bu kuruluşların “**Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti**” adı altında toplanmalarıyla bütün vatanın kurtuluşu ve milli bir devletin kuruluşu amaçlanmıştır. Başlangıçta belki sadece Yunan işgaline, Ermeni saldırılarına, Fransız, İngiliz ve İtalyanlara karşı başlayan mücadele, *Sivas Kongresi*’nden (07-11 Eylül 1919) sonra bütüne yönelmiştir.

¹⁰² C. Bayar, **a.g.e**, Cilt: 8, s. 2460.

¹⁰³ **ATASE Arş**, Kl: 557, D: 27, Fh: 34.

Müdafaa-i Hukuk'un ve bu anafikir etrafında meydana gelen teşkilatların askeri güçle birlikte hareketi de gene *Sivas Kongresi* sıralarında gerçekleştirilmiştir. **Türkiye Büyük Millet Meclisi de, bu teşkilatların üzerine bina edilmiştir.**¹⁰⁴ Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin kuruluş ve faaliyetlerinde, din görevlileri de görev almışlardır. Ancak hemen belirtelim ki, Milli Mücadele'nin diğer sahalarında olduğu gibi, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri konusunda da din adamları ilk sırada yer almışlar. İstisnasız hiçbir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yoktur ki, üyeleri arasında bir din adamı bulunmasın. Bunlardan Vilayet ve Mutasarrıflık merkezlerindekiyelerinin isimlerini tesbit edebildiklerimizi sunuyoruz:

Ankara Vilayeti: Müftü M. Rifat Efendi (Başkan), Kınacızade Şakir, Hanıfzade Mehmet ve Hatib Hacı Ahmet Efendiler.

Edirne Vilayeti: Müftü Mestan Efendi (Üye).

Erzurum Vilayeti: Hoca Raif Efendi (Başkan), Müftü Sadık, Hacı İsmail Efendizade Tefik, Leylizade İbrahim, Derviş Ağa Camii Hatibi Ahmet, Çitzade Ragıp Efendiler.

Bitlis Vilayeti: Müftüzade Mahmut (Başkan), Kalelizade Şevket, Hacı Babuzade Nuri, Şeyh Abdülğazi Efendiler.

Diyarbakır Vilayeti: Ahmet Hamdi Efendi.

Kastamonu Vilayeti: Müftü Salih Efendi, Şeyh Şemsizade Ziyaeddin Efendi.

Konya Vilayeti: Ali Kemalî Efendi (Başkan), Müftü Ömer Vehbi Efendi.

Mamuretilaziz (Elazığ) Vilayeti: Halil Efendi.

Sivas Vilayeti: Müftü Abdürrauf Efendi (Başkan).

Trabzon Vilayeti: Müftü Mehmet İzzet, Hafız Mahmud Efendi.

Van Vilayeti: Müftü Şeyh Masum Efendi (Başkan).

Aksaray Mutasarrıflığı: Müftü Kazızade İbrahim Efendi, Hacı Şerif Efendizade Hüseyin Efendi.

Amasya Mutasarrıflığı: Müftü Hacı Tefik Efendi (Başkan).

Aydın Mutasarrıflığı: Müderris Hacı Süleyman Efendi, Hafız Ahmet Efendi.

¹⁰⁴ **BTTD**, Sayı: 19 (Eylül 1986), s. 8.

Beyazid Mutasarrıflığı: Şeyh İbrahim ve Abdülkadir Efendiler.

Bolu Mutasarrıflığı: Müderris Kürtzade Mehmet Sıtkı Efendi (Başkan).

Burdur Mutasarrıflığı: Müderris Hatibzade Mehmet Efendi.

Canik (Samsun) Mutasarrıflığı: Müftü Ömerzade Hoca Hasan Efendi, Müderris Adil Efendi.

Çorum Mutasarrıflığı: Müftü Ali Efendi.

Denizli Mutasarrıflığı: Müftü Ahmet Hulusi Efendi (Başkan), Müftüzade Kazım Efendi.

Erzincan Mutasarrıflığı: Müftü Osman Fevzi Efendi, Şeyh Safvet Efendi, Şeyh Hacı Fevzi Efendi.

Giresun Mutasarrıflığı: Müftü Lazzade Ali Fikri Efendi.

Gümüşhane Mutasarrıflığı: Mehmet Şükrü Efendi, Müftüzade Mehmet Efendi.

Ertuğrul (Bilecik) Mutasarrıflığı: Müftü Mehmet Nuri Efendi (Başkan), Hafız Arif Efendi.

Hakkari Mutasarrıflığı: Müftü Ziyaeddin Efendi (Başkan).

Hamidabad (Isparta) Mutasarrıflığı: Müftü Hüseyin Efendi, Şeyh Ali Efendi (Başkan), Hafız İbrahim Efendi, Müderris Şerif Efendi.

İçel Mutasarrıflığı: Hocazade Emin Efendi.

Karahisar-ı Sahib (Afyon) Mutasarrıflığı: Müftü Said Efendi (Başkan), Gevickzade Hacı Hafız Efendi, Nebizade Mehmet Efendi.

Kengiri (Çankırı) Mutasarrıflığı: Müftü Bekirzade Ata Efendi (Başkan).

Kırşehir Mutasarrıflığı: Müftü Halil Hilmi Efendi (Başkan).

Kütahya Mutasarrıflığı: Mazlumzade Hafız Hasan Efendi, Hacı Mutasarrıf Hafız Mehmet Efendi.

Lazistan Mutasarrıflığı: Müftü Mehmet Hulusi Efendi, Mataracızade Mehmet Şükrü Efendi, Şeyh İlyas Efendi.

Malatya Mutasarrıflığı: Müderris Tortumluzade Hacı Hafız Efendi.

Maraş Mutasarrıflığı: Müftü Abdullah Mehmet Efendi.

Mardin Mutasarrıflığı: Müftü Hüseyin Efendi.

Muş Mutasarrıflığı: Müftü Hasan Kamil Efendi.

Niğde Mutasarrıflığı: Müftü Süleyman Efendi.

Oltu Mutasarrıflığı: Müftü Mehmet Sadık Efendi, Müderris Emin ve Yakup Efendiler.

Ordu Mutasarrıflığı: Müftü Ahmet İlhami Efendi.

Siirt Mutasarrıflığı: Müftü Hoca Ömer Efendi.

Sinop Mutasarrıflığı: Müftü Salih Hulusi Efendi.

Teke (Antalya) Mutasarrıflığı: Müftü Yusuf Talat Efendi, Hacı Hatip Osman Efendi.

Tokat Mutasarrıflığı: Müftü Katibzade Hacı Mustafa Efendi, Habib Efendizade Hoca Fehmi Efendi, Hafız Mehmet Efendi.

Urfa Mutasarrıflığı: Müftü Hasan Efendi.

Yozgat Mutasarrıflığı: Müftü Mehmet Hulusi Efendi (Başkan).

Zonguldak Mutasarrıflığı: Müftü İbrahim Efendi (Başkan).¹⁰⁵

Vilayet ve Livalarda olduğu gibi, Kaza ve Nahiye merkezlerinde kurulan Müdafaa-i Hukuk Şubelerinde de din adamları görev almıştır. Başka bir ifadeyle, içerisinde din adamı olmayan Müdafaa-i Hukuk Şubesi hemen hemen yok gibidir. Bu cümleden olarak, **Batı Anadolu'yu örnek olarak seçelim. Bu bölgede Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinde görev alanlardan din adamı olmayanlar da dahil isimlerini tesbit edebildiklerimizi sunuyoruz.** (İsimleri siyah yazılanlar din adamıdır):

Denizli: Müftü Ahmet Hulusi Efendi, Başağazade Yusuf, Müftüzade Kazım, Hamamcı Şeyh Mustafa, Talat Osmanoğlu Emin, Tavaslızade Mustafa, Küçükağazade Ali, Doktor Kazım, Dalamanlızade Şükrü Bey ve Efendiler.¹⁰⁶

Acıpayam: Müftü Hasan Efendi, Mehmet Arif Efendi, Mehmet Kamil Bey, Kızılhisarlı Hasan Efendi.¹⁰⁷

Çal: Müftü Ahmet İzzet Efendi, Necip Bey, Hacı Mahmut Efendi, Emin Bey, Şakir Ağa, Belediye Başkanı Hacı Mehmet Ağa, **Derviş Efendi, Damat oğlu Abdullah Efendi, Osman Efendi,** İzzet Efendi, Abdurrahman

¹⁰⁵ C. Kutay, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları**, S. 119-120; **BTDD**, Sayı: 19 (Eylül 1986).

¹⁰⁶ M. A. Tütenk, **a.g.e**, s. 12; A. Gökbel, **a.g.e**, s. 177.

¹⁰⁷ T. Toker, **a.g.e**, s. 41.

Ağa, Sadık Efendi, **Bekir Ağaoğlu Mustafa ve Rıza Efendiler**, Hacı Mustafa oğlu Zekeriya, Arapzade Ahmet, İbrahim Çavuş, Ahmet Çavuşoğlu Hüseyin, Mehmet Ağaoğlu Derviş.¹⁰⁸

Buldan: Müftü Salih Efendizade Mehmet, Hacı Mollazade Necip, Kara Yusufzade Hacı Mehmet Efendi, Çopur Süleyman Efe ve Güneyli Kolağası Mehmet Efe.¹⁰⁹

Çardak: Rıza Bey.¹¹⁰

Çivril: Çorbacıoğlu Hasan Ağa.¹¹¹

Sarayköy: Müftü Ahmet Şükrü Efendi, Belediye Başkanı Hoca Salihzade Halil, **Müderris Hacı Halilzade İsmail Efendiler**.¹¹²

Tavas: Müftü Cennetzade Tahir Efendi, Belediye Başkanı Gerdekzade Hacı İsmail, **Katırcızade Abdullah ve Şeyh Alizade Kemalettin Efendiler ve Müderris (Öğretmen) Mehmet Ali Bey**.¹¹³

Nazilli: Giritli İsmail Hakkı (Akdeniz), Avukat Ömer, **Hoca Hacı Süleyman**, Mollaoğlu Hasan, Palamutçu İbrahim, Tüccardan Ali Haydar, **Müftü Salih** ve Sultanoğlu Sadık Bey ve Efendiler.¹¹⁴

Çine: Müftü Ahmet Zühtü Efendi, Kadıköylü Mustafa Efendi, **Bozöyüklü Hacı Süleyman Efendi**, Belediye Başkanı Hidayet Efendi.¹¹⁵

Ödemiş: Refik Şevket (İnce) Bey, Hamit Şevket (İnce) Bey, Eczacı Tevfik Bey, Dr. Mustafa Bey, Hakkı Paşaoğlu Fahri Bey, **Müftü Hacı Hüseyin Efendi**, **Müderris Mustafa** ve Hacı Mümtaz Efendiler.¹¹⁶

Koçarlı: Hacı Yunuszade Mehmet Cihanoğlu Mustafa, **Hafız Tevfik**, Hacı Halil İbrahim Efendiler.¹¹⁷

108 T. Toker, **a.g.e**, s. 182.

109 T. Toker, **a.g.e**, s. 41.

110 **ATASE** Arş., Kl: 796, D: 34, Fh: 8.

111 K. Mısıroğlu, **a.g.e**, s. 194.

112 L. Müftüler, **a.g.e**, s. 3; M. A. Tütenk, **a.g.e**, s. 6.

113 T. Toker **a.g.e**, s. 42.

114 Asaf Gökbel, **Milli Mücadele'de Aydın**, Coşkun Matbaası, Aydın 1964, s. 172.

115 C. Bayar, **a.g.e**, Cilt: 6, s. 1959.

116 C. Bayar, **a.g.e**, Cilt: 6, s. 1752.

117 C. Bayar, **a.g.e**, Cilt 6, s. 1931.

Bayındır: Müftü Hacı Hasan Efendi.¹¹⁸

Manisa: Bahri (Saritepe) Bey Başkanlığı'nda kurulmuştur.¹¹⁹

Akhisar: Reşat Bey, Emin Ali Bey, Dramalı Hacı Şevket Bey, **Manisa Müftüsü Âlim Efendi**, Kemerlizade Mehmet Hulusi Bey, Kayalızade Mehmet Ağa, **Müderrişzade Süleyman Efendi, Müftüzade Hasan Efendi.**¹²⁰

Alaşehir: Kadı Mehmet Münif Efendi, Müftü (Süleyman Şevki Efendi), Belediye Reisi Galip, Kuşakçızade Raşit, Hacı Musazade Eyüp, Hasağası Ömer gibi Alaşehir'in ileri gelenlerince kurulması muhtemeldir.¹²¹

Kula: Keleşzade Mehmet Ağa (Keleşoğlu), Keleşzade Hakkı Ağa (Keleşoğlu), Palanduzzade Mehmet Şevki Efendi (Palanduz), Buruşukzade Halil Efendi (Taner) ve **Müftüzade Sofi Hakkı Hoca'dır.**¹²² Ayrıca Kula Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde Avukat Abdurrahman Çil, Mehmet Gidişoğlu ve İsmail Tanıl da görev almıştır.¹²³

Kırkağaç: Hacı Halil Efendi, Hacı Süleyman Efendi, **Mehmet Efendi**, Alioğlu Celal Efendi, Rıza Efendi, Şükrü Efendi, Ahmet Efendi, Nazmi Efendi ve Fesçi Mehmet Efendi.¹²⁴

Gölmarmara: Hafız Osmanoğlu Hafız Tahir (Barutçuoğlu) Efendi, **Hafız Kamil Efendi**, İbrahim Efendi, Ayanoğlu Mustafa Çavuş, Seyfioğlu Ali Efendi, Halil Efendi, Ömer Çavuş, Çoban Hasan, Kadri Lütfi Hocaoğlu Şakir Efendiler, Osman Ağa.¹²⁵

Gülbene: İshakzade Ahmet Bey, Hilmi Bey, Hakkı Bey, Ali Ağa, Eşref Efendi, Lütfi, Muharrem, Seyfi ve **Hafız İsmail** Efendiler.¹²⁶

118 C. Bayar **a.g.e**, Cilt: 6, s. 1844.

119 Diğer üyeler tesbit edilememiştir. (T. Ergül, **a.g.e**, s. 25).

120 Kazım Özalp, **Milli Mücadele (1919-1922)**, Cilt: 1, TTK Yayını, Ankara, 1988, S. 136; Türkmen Parlak, **Akhisar Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Hafız Mehmet Said'in başkanlığında kurulduğunu belirtmektedir** (Türkmen Parlak, **İşgalden Kurtuluşa**, İzmir, 1982, s. 458).

121 T. Ergül, **a.g.e**, s. 64.

122 C. Bayar, **a.g.e**, c. 8, s. 2463-2464.

123 A. N. Öztürk, **a.g.e**, s. 137.

124 K. Özalp, **a.g.e**, c. I, s. 136.

125 H. M. Çarıklı, **a.g.e**, s. 35-36.

126 K. Özalp, **a.g.e**, s. 35-36.

Salihli: Zahid Molla, Şabanzade Ali, Tomaslızade Ali Rıza, Refikzade Hasan Refik, Hacı İsmail Ağazade Hacı Mustafa, Pazarcıklıoğlu Süleyman Faik, Osmanağazade Münir.¹²⁷

Soma: Hacı Raşit Efendi, Osman Efendi, Bakırlı Hafız Hüseyin Efendi, Tırhalalı Osman Ağa, Giritli Hüseyin Efendi.¹²⁸ Ayrıca Muallim Ali Rıza, Dâvâ vekili Mehmet Efendi de görev almıştır.¹²⁹

Balıkesir: Mehmet Vehbi (Bolak), Hulusi Bey (Zorbalı), Keçeci Hafız Bey (Belediye Başkanı), Hacim Muhiddin Bey (Çarıklı), Rasim Bey (İsâm ağazade), Sabri Bey (Maarif Müdürü-Sözener), Mehmet Bey (Kocabıyıkzade), Hoca Abdülgafur Efendi (Iştın), Şükrü Bey (Yırcalı), Osman Bey (Gönenli), İbrahim Bey (Basribeyzade), Hacı Mustafa Efendi (Kangal), Mustafa Efendi (Yağcılarlı), Nuri Efendi (Kunduracı), Mehmet Efendi (Beypazarlı), Hacı Hafız Efendi (Arabacızade), Müderris Halil Efendi, Müderris Hasan Basri (Çantay), Sabri Bey (Tirelizade), Şevki Efendi (Tüfekçi), İmamzade Hacı Rifat Efendi, Yzb. Atasan Rıza Bey, Ali Galip Efendi, Ahmet Naci Efendi, Süleyman Efendi (Barutçu-zade) Ahmet Ekrem Efendi (Kiper), Mustafa Nazım Efendi (Erdem), Hacı Kamile Hanım, Zeynep Hanım, Ali Suûri Bey.¹³⁰

Balya: Mustafa Çavuş, Alaattin Efendi, Yürük Ali Ağa, Kara Şeyh Efendi ve Kara Mehmet Efendi.¹³¹

Biga: Müftü Hamdi Efendi, Hacı Zati Efendi, Mehmet Ağa, Hüseyin Bey, Dizman Mehmet Ağa.¹³²

Burhaniye: Hoca Şükrü Efendi, Müftü Mehmet Efendi, Çakarağazade Hakkı Bey, Ahmet Şakir Efendi, Rüsuma memurlarından Ahmet Enver Efendi, Emin Hüseyinzade Hafız Mustafa Efendi.¹³³

Gönen: Emekli Binbaşı Hasan Bey, Müftü Şevket Efendi, Belediye Başkanı Hüseyin Çavuş, Kalaycıoğlu Hacı Ahmet Ağa, Hacı Mecidin Lütfi,

127 M. Goloğlu, **a.g.e.**, s. 305.

128 K. Özalp, **a.g.e.**, c. I, s. 136.

129 T. Ergül, **a.g.e.**, s. 54.

130 Aydın Ayhan, **a.g.m.**, s. 64-65.

131 K. Özalp, **a.g.e.**, c. 1. s. 135.

132 Zühtü Güven, **Anzavur isyanı**, İstanbul, 1948, s. 48-49; İ. Tekeli, S. İlkin, **a.g.e.**, s. 230.

133 K. Özalp, **a.g.e.**, c.1, s. 135.

Burunoğlu Hafız Halil, Salih Efendi, Hafız Kazım Efendi, Uncu Ali Ağa, Avukat İbrahim Bey, Tabak Hacı Hasan Efendi, Çerpeşli Hakkı Efendi.¹³⁴

Havran: Hasan Kamil Bey, Fahri Bey, **Hatipzade Ali Efendi,** Hecinoğlu Hüseyin Efendi, Muharrem Bey, Hocasade Abdurrahim Bey, Fevzi Bey, Seyit Bey, Kızılkeçili Fevzi bey, Hamamzade Süleyman Efendi, Hacı Bey.¹³⁵

İvrindi: Mehmet Bey ve Hamit Bey.¹³⁶

Uşak: İbrahim (Tahtakılıç) Bey (Sabık Müftü), Müftü Ali Rıza Efendi ve Bacakoğlu Mustafa.¹³⁷

Eşme: Müftü Nazif Efendi.¹³⁸

Afyon: Müftü Hüseyin ve Said Efendiler, Müderris Şükrü Efendi, Müderris Nebil Efendi, Turunçzade Yusuf Bey, Turunçzade İsmail Bey, Ethemzade Hacı Hüseyin Bey, Akosmanzade Hacı Hüseyin Efendi, Sarıhacı Alizade Hacı Mehmet Efendi, **Gevikzade Hacı Hafız Efendi.**¹³⁹

Muğla: Zorbazade Ragıp Bey, Dr.Cemil Şeri Baydur, **Müftü Hacı Hamzazade Mehmet Zeki Efendi, Hacı Kadızade Hafız Sabri Efendi,** Zorbazade Emin Kamil Bey, Serezlizade Memiş Efendi, Selimzade İsmail Efendi, Mestan Efendi, Serficeli Reşit Bey, **Bozöyükü Hacı Süleyman Efendi.**¹⁴⁰

Bodrum: Resulzade Hacı Halil Efendi, **Müftü Yusuf Ziya Efendi,** İsmail Ağaoglu Hasan.¹⁴¹

Datça: Kamil Efendi, Cazim Ağa, Hacı Rüştü Efendi, **Emrullah Efendi, M. Cavit Efendi.**¹⁴²

¹³⁴ K. Özer, **a.g.e,** s. 41.

¹³⁵ K. Özalp, **a.g.e,** C. 1, s. 135.

¹³⁶ K. Özalp, **a.g.e,** C. 1, s. 136.

¹³⁷ T. Ergül, **a.g.e,** s. 71. Ayrıca İsmail Sofuoğlu, Bekir Yılancıoğlu, Mehmet Hacimli, Ali Hamzaoğlu, Osman Seyfi Kalemoglu da Uşak Müdafai-i Hukuk Cemiyeti'nde görev almışlardır (**Uşak İl Yılığ** 1967, s. 64).

¹³⁸ Diğer isimler tesbit edilememiştir.

¹³⁹ A. Sarıkoyuncu, "Milli Mücadele'de Afyon Müftüsü... s. 74-76.

¹⁴⁰ Ünal Türkeş, **Kurtuluş Savaşında Muğla,** İstanbul, 1973, s. 256-257.

¹⁴¹ Ü. Türkeş, **a.g.e,** s. 266.

¹⁴² Ü. Türkeş, **a.g.e,** s. 269.

Fethiye: Çeşmeli Osman Bey, Kamil Şıkman, Salih Zeki Pekim, Dr.Vasfi Bey, Hilmi Döğeri, **Hoca Süleyman Efendi**.¹⁴³

Köyceğiz: Tavaslıoğlu Hacı Osman, Tahirağaoğlu Osman Ağa, Tevfik Bey, **Müftü Ali Rıza Efendi**, Şükrü İlhan, Hamdi İlhan Cemil Efe, Ethem, Selahi ve Tevfik.¹⁴⁴

Marmaris: Binbaşı Edip, **Hafız Kamil, Hafız Mehmet, Dede Rıfki Efendiler**, Av. Saitoğlu Münir ve Hamdi Yüzak Beyler.¹⁴⁵

Milas: Feyzullah Ağa, **Müftü M. Rüştü Efendi, Kara Hafız Efendi**, Rifat Gazi ve O. Zeki Beyler.¹⁴⁶

Ula: Hamza Hayati Bey, Bahattin Ağa, Hacı Halil Ağa, **Hacı Hasanoglu Şükrü Efendi** ve Şükrü Efe.¹⁴⁷

Yatağan: Fehmi Ağa, **Müderriş İbrahim Efendi, Hoca Mehmet Akif Efendi, Abit Hoca, Fettah Hoca** ve Numan Azam Efendi.¹⁴⁸

F. İLK MECLİS'İN DİN ADAMI MİLLETVEKİLLERİ

Daha önce de ifade edildiği üzere Milli Mücadele'de din adamlarımız, cami kürsüsünden halkı uyarmış, meydanlarda halkla beraber olmuş, onlara yol göstermiştir. Kimileri yurt savunmasında görev alırken, kimileri de Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinde canla-başla çalışmışlardır. **Bir kısmı da çalışmalarını TBMM'nde devam ettirmiştir.**

Çalışmamızın bu bölümünde de onların kısa biyografilerini vererek yeniden anmak, okuyucularımıza da hatırlatmak istedik...

ABDULLAH FAİK ÇOPUROĞLU

1857 yılında Karaisalı'da doğdu. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda da görev yapan Abdullah Faik Efendi **Karaisalı Müftüsü** iken, 63 yaşında I. Dönem **Adana** Milletvekili seçilmiştir. Şer'iyeye Encümeni'nde üyelik yapmıştır. Abdullah Faik Efendi, 17.7.1939'da vefat etmiştir.

143 Ü. Türkeş **a.g.e**, s. 271.

144 Ü. Türkeş, **a.g.e**, s. 277-278.

145 Ü.Türkeş, **a.g.e**, s. 283.

146 Ü. Türkeş, **a.g.e**, s. 287.

147 Ü. Türkeş, **a.g.e**, s. 292

148 Ü. Türkeş, **a.g.e**, s. 295.

MEHMET HAMDİ İZGİ

1878 yılında Karaisalı-Rumkuş Köyü'nde doğdu. **İmam-Hatiplik ve Vaizlik görevlerinde** bulunan Mehmet Hamdi Efendi, 42 yaşında I.Dönem **Adana** Milletvekili seçilmiştir. Şer'îye ve İrşat Encümenlerinde üyelik yapmıştır. 5.1.1959'da da vefat etmiştir.

ALİ RIZA ÖZDARENDE

1876 Gümüşhacıköy doğumludur. **Gümüşhacıköy Müftüsü iken**, I. dönem **Amasya** Milletvekili seçilmiştir. İkinci dönemde de Milletvekilliği yapmıştır. Kanun-u Esasi ve Şer'îye Encümenlerinde çalışmıştır. Bir ara Şer'îye Encümeni başkanlığı görevini yürüten Ali Rıza Efendi, 17.3.1952'de vefat etmiştir.

HACI MUSTAFA EFENDİ

1886'da Ankara'da doğmuştur. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda bulunmuştur. Müderris iken, 34 yaşında I.dönem **Ankara** Milletvekili seçilmiş, II. Dönemde de **Ankara** Milletvekili olarak görev yapmıştır. Şer'îye ve İrşad Encümenlerinde çalışmıştır. 1931'de de vefat etmiştir.

HACI ATIF EFENDİ

1858 doğumludur. Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında bulunmuştur. **Ankara** Milletvekili seçilmiştir. Şer'îye Encümeni'nde çalışmıştır. Ankara müftülüğünü tercih ettiğinden 1923'te istifa etmiştir. 1.9.1926'da da vefat etmiştir.

ŞEMSETTİN BAYRAMOĞLU

1883'te Ankara'da doğdu. Hacıbayram Şeyhi iken,I. dönem **Ankara** Milletvekili seçilmiştir. Şer'îye ve İrşat Encümenlerinde çalışmıştır. 25.1.1944'te de vefat etmiştir.

RASİH KAPLAN

1883 Akseki doğumlu olup, Mehmet Tahir Bey'in oğludur. Medrese ve Hukuk mezunudur. 1, 2, 3, 4, 5, 6. ve 8. dönem **Antalya**, 7. dönem K. Maraş Milletvekilliği yapmıştır. Çeşitli Encümenlerde ve Eskişehir İstiklal Mahkemesi üyeliğinde bulunmuştur. 14.11.1952'de vefat etmiştir.

AHMET ŞÜKRÜ YAVUZ YILMAZ

1878 doğumludur. Sarayköy Müftüsü iken I. Dönem **Aydın** Milletvekili seçilmiş, 22.11.1920'de istifa etmiştir. 14.11.1935'te de vefat etmiştir.

ESAT İLERİ

1882 Gümölcine doğumlu olup Mehmet Hilmi Bey'in oğludur. İdadi ve **Medrese öğretmenliği** yaparken, 38 yaşında I. Dönem **Aydın** Milletvekili seçilmiştir. 2. dönemde de Mentеше Milletvekilliği yapmıştır. Şer'iyeye ve İrşad Encümenlerinde çalışmıştır. 1957 yılında vefat etmiştir.

MEHMET EMİN ERKUT

1873'te Bozdoğan'da doğmuştur. Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında bulunmuştur. **Bozdoğan Müftüsü iken**, 47 yaşında, I.Dönem **Aydın** Milletvekili seçilmiştir. Defter-i Hakani, Nizamname-i Dahili, Şer'iyeye ve İrşad Encümenlerinde üyelik yapmıştır. 1929'da da vefat etmiştir.

AHMET FEVZİ ERDEM

1885 Şavşat doğumlu olup, Süleyman Bey'in oğludur. **Şavşat** Müftüsü iken 35 yaşında I.Dönem **Batum** milletvekili seçilmiştir. Şer'iyeye ve İrşad Encümenlerinde görev almıştır.

ALİ RIZA ACARA

1883 doğumlu olup, Dursun Bey'in oğludur. Mektebi Kutad mezunu iken, 37 yaşında I.Dönem **Batum** Milletvekili seçilmiştir. Hariciye, Şer'iyeye ve Adliye Encümenlerinde çalışmıştır. **Cemiyeti İslamiye İdare Heyeti** üyesi idi. 11. 8.1969'da vefat etmiştir.

AHMET NURİ

1887 Çoruh doğumludur. İlmiyeden ve 33 yaşında iken, I.Dönem **Batum** Milletvekili seçilmiştir. Lahiya, Posta ve Şer'iyeye Encümenlerinde üyelik yapmıştır.

ABDULLAH SABRİ AYTAÇ

1870'te Devrek'te doğdu. **Devrek'te Şeyh ve Müftü iken**,50 yaşında I. Dönem **Bolu** Milletvekili seçilmiştir. 1950' de vefat etmiştir.

HALİL HULUSİ ERMİŞ

1880'de Burdur'da doğmuştur. **Burdur Müftülüğü** yapmıştır. I.Dönem Burdur Milletvekili seçilmiştir. 1920'de de vefat etmiştir.

MUSTAFA FEHMİ GERÇEKER

1868'de Karacabey'de doğdu. **Karacabey Müftüsü iken**, Anadolu hareketi yanında yer aldığı için, 1919'da İstanbul hükümetince Müftülük ve Evkâf komisyonu başkanlığından azledilmiştir.

I. Dönem **Bursa** Milletvekili olan Mustafa Fehmi Efendi, vefat tarihi olan 16 Eylül 1950'ye kadar milletvekilliği görevini sürdürmüştür.

Umur-u Şeriye ve Evkâf Vekilliği (Bakanlığı) yapmıştır.

ŞEYH SERVET AKDAĞ

1880'de Tosya'da doğdu. I. Dönem **Bursa** Milletvekili seçilmiştir. Hatay Müftülüğü de yapan Şeyh Servet Efendi, Nakşibendi Şeyhlerindendi.

Çeşitli encümenlerde ve Diyarbakır İstiklâl Mahkemesi üyeliğinde bulunmuştur. 10.6.1962'de de vefat etmiştir.

HACI TEVFİK DURLANIK

1871'de Çankırı'da doğdu. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda bulunmuş, **Çankırı Müftüsü** iken I.Dönem **Çankırı** Milletvekili seçilmiştir. Konya İstiklâl Mahkemesi üyeliği yapmıştır. 28.11.1944'te de vefat etmiştir.

HASAN TOKCAN

1866'da Acıpayam'da doğdu. **Acıpayam Müftüsü** iken, I.Dönem **Denizli** Milletvekili seçilmiştir. 7.10.1943'te de vefat etmiştir.

MAZLUM BABA BABALIM

1860'ta Tavas'ta doğdu. **Tavas'ta Bektaşî Tekkesi Postnişini** iken, I. Dönem **Denizli** Milletvekili seçilmiştir.

İrşâd Encümeni'nde görev yapmıştır. 21.11.1943'te de vefat etmiştir.

ABDÜLHAMİT HAMDİ EFENDİ

1871 Diyarbakır doğumludur. **Diyarbakır** Sultanisi Ulum-u Diniye ve Farisi **Müderri** iken, I.Dönem Diyarbakır Milletvekili seçilmiştir. 14.3.1928'de de vefat etmiştir.

ABDULLAH AZMİ TORUN

1869 Eskişehir doğumludur. Osmanlı Mesclis-i Mebusanı'nda bulunmuş, Adliye Memuru iken, I. Dönem **Eskişehir** Milletvekili seçilmiştir. II. Dönemde aynı görevi sürdürmüştür.

Adliye ve Kanun-u Esasî Encümenleri başkanlıklarında ve TBMM Başkan Vekilliği'nde bulunmuştur. İki defa da Şer'îye Vekili (Bakanı) olmuştur. 1937'de de vefat etmiştir.

OSMAN FEVZİ TOPÇU

1862'de Erzincan'da doğdu. **Erzincan Müftüsü iken**, I.Dönem **Erzincan** Milletvekili seçilmiştir. Şer'îye ve İrşâd Encümenlerinde çalışmıştır. 26.12.1939'da da vefat etmiştir.

ŞEYH HACI FEVZİ BAYSOY

1864 Erzincan doğumludur. **Nakşibendi Dergahı Postnişini ve Heyet-i Temsiliye** üyesi iken, 56 yaşında, I. Dönem **Erzincan** Milletvekili seçilmiştir. 1924'te de vefat etmiştir.

NUSRET SON

1876'da Erzurum'da doğdu. **Alay Müftüsü** iken, 43 yaşında, I. Dönem **Erzurum** Milletvekili seçilmiştir. Adliye, İrşad ve Maarif Encümenlerinde üyelik yapmıştır. 1930'da da vefat etmiştir.

HAFIZ MEHMET ŞAHİN

1877'de Gaziantep'te doğdu. Eytam Müdürü iken, I. Dönem **Gaziantep** Milletvekili seçilmiştir. II, III, IV, V, VI, VII ve VIII. Dönemde de Gaziantep milletvekilliği yapmıştır.

Şer'îye ve Evkâf Encümeni'nde bulunmuştur. 14.7.1959'da da vefat etmiştir.

ABDURRAHMAN LAMİ HOCAZADE ERSOY

1857 Kilis doğumludur. Evkâf Memuru ve **Müderri** iken, 45 yaşında, I.Dönem **Gaziantep** Milletvekili seçilmiştir.

Şer'îye, Maarif ve İrşâd Encümenlerinde üyelik yapmıştır. 16.3.1930'da da vefat etmiştir.

HAFIZ İBRAHİM DEMİRALAY

1883'te Isparta'da doğdu. Tahir Paşa'nın oğludur. Milli Mücadele'de Anadolu'nun bağrında ilk silahla karşı koyma hareketlerinden birisi olan **DEMİR ALAY**'ın kurucusudur.

37 yaşında müderri iken I. Dönem Isparta Milletvekili seçilmiştir. **II, III, IV, V. ve VI.** Dönemde de **Isparta** Milletvekilliği yapmıştır. Maarif ve İstida Encümenlerinde çalışmıştır. 29.3.1939'da vefat etmiştir.

HÜSEYİN HÜSNÜ ÖZDAMAR

1875 Isparta doğumludur. **Müderri ve Isparta Müftüsü** iken, 46 yaşında, I.Dönem **Isparta** Milletvekili seçilmiştir. **II, III, IV, V. ve VI. Dönem**-de de Isparta Milletvekilliği yapmıştır.

Şer'îye ve İrşâd Encümenlerinde çalışmıştır. 17.6.1961'de vefat etmiştir.

HACI ALİ SABRİ GÜNEY

1885 Mut doğumludur. Tarsus Kadısı iken, 35 yaşında I.Dönem **İçel** Milletvekili seçilmiştir. Adliye Encümeni'nde üyelik yapmıştır. 15.9.1947'de de vefat etmiştir.

ALİ RIZA ATAŞIK

1865'te Akseki'de doğan Ali Rıza Efendi Medrese mezunu olup, 4. Dönem Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında bulunmuştur. O, 55 yaşında, I. Dönem **İçel** Milletvekili seçilmiş, Konya İstiklâl Mahkemesi üyeliği yapmıştır. 24. 8.1942'de de vefat etmiştir.

NAİM ULUSAL

1874'te Anamur'da doğdu. **Müderri ve Avukat** iken, I. Dönem **İçel** Milletvekili seçilmiştir.

Adliye, İstida ve Kavanin-i Maliye Encümeni üyeliklerinde bulunmuştur. 14.1.1938'de vefat etmiştir.

HÜSEYİN HÜSNÜ IŞIK

1879 Gebze doğumludur. **Gebze Müftüsü** iken 41 yaşında, I. Dönem **İstanbul** Milletvekili seçilmiştir.

Şer'iyeye Encümeni'nde çalışmıştır. 1960'ta da vefat etmiştir.

HACI SÜLEYMAN BİLGİN

1856'da Nazilli'de doğdu. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda bulunmuş, Nazilli'de Müderris iken, 64 yaşında, I. Dönem **İzmir** Milletvekili seçilmiştir.

Şer'iyeye, Maarif ve Defter-i Hakani Encümenlerinde çalışmıştır. Arapça ve Farsça'nın yanı sıra, Rumca da bilirdi. 5.10.1923'te vefat etmiştir.

HAFIZ ABDULLAH TEZEMİR

1871 Adapazarı doğumludur. **Müderris** iken 49 yaşında, I. Dönem **İzmit** Milletvekili seçilmiştir.

Muvazene-i Maliye ve İktisat Encümenlerinde çalışmıştır. 17.11.1940'ta vefat etmiştir.

MUSTAFA HULUSİ ÇALGÜNER

1872'de Çal'da doğdu. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda bulunmuş, **Karahisar Kadısı** iken, 48 yaşında, I.Dönem **Karahisarısahip** Milletvekili seçilmiştir.

Adliye ve Şer'iyeye Encümenlerinde bulunmuştur. 25.8.1938'de de vefat etmiştir.

İSMAİL ŞÜKRÜ ÇELİKALAY

1876 Afyon doğumludur. **Çelikalay**'ın kurucusudur. Vaizlik yaparken 44 yaşında I. Dönem **Karahisarısahip** Milletvekili seçilmiştir.

Şer'iyeye ve Evkâf Encümeni mazbata muharrirliğinde bulunmuştur. 29.12.1950' de de vefat etmiştir.

NEBİL YURTERİ

1877 Afyon doğumludur. **Müderris iken** 43 yaşında, I.Dönem **Karahisarısahip** Milletvekili seçilmiştir. İktisat ve Nizamname-i Dahili Encümenlerinde çalışmıştır. 18.9.1943'te vefat etmiştir.

ALİ SURURİ TÖNÜK

1888 Karahisarışarki doğumludur. **Müderris ve Avukatlık** yaparken 32 yaşında **Karahisarışarki** Milletvekili seçilmiştir. Şer'iyeye, İrşad, Kanun-u Esasi Encümeni başkanlığında bulunmuş, II. Dönemde TBMM Başkan Vekili iken 30.9.1926'da vefat etmiştir.

ABDÜLGAFUR İŞTİN

1876 Balıkesir doğumludur. Müderris iken 41 yaşında I. Dönem **Karesi** Milletvekili seçilmiştir. Şer'iyeye ve Maarif Encümenlerinde üyelik yapmıştır. 26.3.1926-6 Şubat 1936 tarihlerinde Balıkesir Vaizliği yapmıştır. 1.7.1951'de de vefat etmiştir.

HAFIZ MEHMET HULUSİ ERDEMİR

1887 Daday doğumludur. Medrese mezunu olup, Vilayet Daimi Encümen azası iken, 33 yaşında I. Dönem **Kastamonu** Milletvekili seçilmiştir. En son Layiha ve Defteri Hakani Encümenlerinde bulunmuştur. 25.5.1962'de vefat etmiştir.

REMZİ AKGÖZ

1876 Kayseri doğumlu olup, Nuh Bey'in oğludur. Müderrislik ve Müftülük yapmıştır. 44 yaşında I. Dönem **Kayseri** Milletvekili seçilmiş, Müftülük görevini tercih ettiğinden 1920'de istifa etmiştir. Arapça ve Farsça da bilen Remzi Efendi, 1938'de vefat etmiştir.

MEHMET ÂLİM ÇINAR

1861 Bünyan doğumludur. **Meclis-i İdare Üyesi ve Müderris** iken 59 yaşında I. Dönem **Kayseri** Milletvekili seçilmiştir. Şer'iyeye ve İrşat Encümenlerinde bulunmuştur. Arapça ve Farsça bilirdi. 30.9.1939'da vefat etmiştir.

AHMET MÜFİT KURUTLUOĞLU

1876 Kırşehir doğumludur. Medrese ve Hukuk mezunu olup, avukatlık ve **Müftülük yapmıştır**. Ankara Meclisi Umumi üyesiydi. 41 yaşında I. Dönem **Kırşehir** Milletvekili seçilmiştir. Adliye Encümeni katipliğinde ve TBMM ikinci Başkanvekilliği görevlerinde bulunmuştur. 15.6.1958'de vefat etmiştir.

CEMALETTİN ÇELEBİOĞULLARI

1862 Hacıbektaş doğumlu olup, **Şeyh Feyzullah Çelebi**'nin oğludur. **Bektaşî Şeyhi** iken, 58 yaşında I. Dönem **Kırşehir** Milletvekili seçilmiştir. Meclis 2. Başkanvekilliği görevini de yürüten Cemalettin Efendi, 1922'de vefat etmiştir.

ABDÜLHALİM ÇELEBİ

1874'te Konya'da doğdu. **Mevlânâ Dergahı Tekke Şeyhi** iken, 46 yaşında I. Dönem **Konya** Milletvekili seçilmiştir. TBMM Başkan Vekilliği ve İrşad Başkanlığında bulunmuştur. Kasım 1945'te de vefat etmiştir.

MEHMET VEHBİ ÇELİK

1862 Hadim doğumlu olup, Hasan Bey'in oğludur. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda bulunmuş, **Mahmudiye Medresesi Müderrisi** iken 58 yaşında I. Dönem **Konya** Milletvekili seçilmiştir. TBMM 2. Başkanlığı Vekilliği, Şer'îye Encümeni Başkanlığında, Şer'îye ve Evkaf Vekilliğinde (Bakanlığında) bulunmuştur. 9.12. 1949'da vefat etmiştir.

MUSA KAZIM ONAR

1881 Konya-Hadim doğumludur. Medrese ve Hukuk mezunudur. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda bulunmuş, avukatlık yaparken 39 yaşında I. Dönem **Konya Milletvekili** seçilmiştir. 2.ve 3. dönemde de Konya Milletvekilliği yapmıştır. TBMM I. ve II. Başkanvekilliği, Şer'îye ve Evkâf vekilliği görevlerinde bulunmuştur. 9.12.1930'da vefat etmiştir.

ÖMER VEHBİ BÜYÜKYALVAÇ

1870 Yalvaç doğumludur. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda bulunmuş, Konya'da **İrfaniye Medresesi müderrisi** iken, 50 yaşında I. Dönem **Konya**

Milletvekili seçilmiştir. Konya Müftülüğünü tercih ettiğinden 1922'de istifa etmiş ve 13.5.1927'de de vefat etmiştir.

RIFAT SAATÇI

1869 Konya doğumludur. Medrese mezunu olup Türk Ticaret Bankası Müdürü iken, 51 yaşında I. Dönem **Konya** Milletvekili seçilmiştir. Şer'îye Encümeni katipliği yapmıştır. 5.12.1930'da vefat etmiştir.

ŞEYH SEYFİ AYDIN

1874 Kütahya doğumludur. Belediye Başkanı iken 46 yaşında I. Dönem **Kütahya** Milletvekili seçilmiştir. Şer'îye ve İrşâd Encümenlerinde çalışmıştır. II. Dönemde de Kütahya Milletvekilliği yapmıştır. 15.4.1925'te vefat etmiştir.

İBRAHİM ŞEVKİ EFENDİ

Medrese mezunu olan İbrahim Şevki Efendi, I. Dönem **Lazistan** Milletvekili seçilmiş, Temyiz üyeliğini tercihen, 1920'de istifa etmiş, 1923'te vefat etmiştir.

MUSTAFA FEVZİ BİLGİLİ

1882 Malatya doğumludur. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda bulunmuş, 38 yaşında, I. Dönem **Malatya** Milletvekili seçilmiştir. İrşâd Encümeni'nde çalışmıştır. Malatya Meclis idare üyeliği yapmıştır. Arapça, Farsça ve Latince biliyordu. 16.3.1944'te vefat etmiştir.

REFET SEÇKİN

1863 Maraş doğumludur. **Medresede Müderrislik** yaparken, 57 yaşında I. Dönem **Maraş** Milletvekili seçilmiştir. Eğitim, İrşad, Şer'îye Encümenlerinde çalışmış, müftülüğü tercihen istifa etmiştir. Arapça ve Farsça biliyordu. 28.6.1928'de vefat etmiştir.

M. RIFAT BÖREKÇİ

1860 doğumludur. **Ankara Müftüsü** iken I. Dönem **Menteşe** Milletvekili seçilmiştir. Müftülüğü tercihen 27.10.1920'de istifa etmiştir. Diyanet İşleri Başkanı iken 5.3.1941'de vefat etmiştir.

MUSTAFA HİLMİ SOYDAN

1881 Niğde doğumludur. **Medrese** mezunu olup Davâ vekilliği yaparken, 39 yaşında, I. Dönem **Niğde** Milletvekili seçilmiştir. Şer'îye Encümeni başkanlığı ve katipliğinde bulunmuştur. Niğde Müftülüğü yapmıştır. 10.10.1958'de de vefat etmiştir.

HACI MUSTAFA SABRİ BAYSAN

1887 Çal doğumludur. **Siverek Kadısı** olarak görev yapmıştır. 33 yaşında I.Dönem **Siirt** Milletvekili seçilmiştir. Adliye, Şer'îye ve Maliye Kanunları Encümenlerinde çalışmıştır. 10.2.1960'ta da vefat etmiştir.

HALİL HULKİ AYDIN

1869 Siirt doğumludur. Siirt Müftüsü iken Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na seçilmiş, TBMM'ne iltihak etmiştir. **II, III, IV, V. ve VI.** Dönemde de **Siirt** Milletvekilliği yapmıştır. Şer'îye Encümenliği üyeliğinde bulunmuştur.

SALİH ATALAY

1873 Siirt doğumludur. *Müderriş*, **Siirt** Umumu Meclisi ve Encümeni Daimi üyesi, 47 yaşında I. Dönem **Siirt** Milletvekili seçilmiştir. Şer'îye Encümeni katipliğinde ve İrşat Encümeni tutanak yazarlığı görevlerinde bulunmuştur. 2.7.1961'de vefat etmiştir.

MUSTAFA TAKİ DOĞRUYOL

1873 Sivas doğumludur. Medrese mezunu olup, Müderriş iken, 47 yaşında I. Dönem **Sivas** Milletvekili seçilmiştir. Dilekçe Encümen Başkanlığı'nda bulunmuştur. 1925'te de vefat etmiştir.

BEKİR SITKI OCAK

1881 Diyarbakır doğumludur. Müderriş Bekir Sıtkı, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda bulunmuş, 39 yaşında I. Dönem **Siverek** Milletvekili seçilmiştir. 11.1.1936'da da vefat etmiştir.

HOCA FEHMİ

I. Dönem **Tokat** Milletvekili seçilmiş, mazereti dolayısıyla meclise katılmadığından yerine Mustafa Vasfi Bey seçilmiştir.

MEHMET HULUSİ AKYOL

1885 Yozgat doğumludur. Müftülük yaparken 35 yaşında I. Dönem **Yozgat** Milletvekili seçilmiş, müftülüğü tercihen 1921'de istifa etmiştir.¹⁴⁹

¹⁴⁹ **Türkiye Cumhuriyeti Parlamenter Ansiklopedisi**, s. 23-95; **Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü (1920-1991)**, Ankara, 1994, s. 1-49.

BİRİNCİ BÖLÜM

DENİZLİ MÜFTÜSÜ
AHMET HULUSİ (MÜFTÜLER)
EFENDİ

DENİZLİ MÜFTÜSÜ AHMET HULUSİ (MÜFTÜLER) EFENDİ

I. HAYATI

A. AHMET HULUSİ EFENDİ'NİN MENŞEİ VE YETİŞMESİ

Ahmet Hulusi Efendi, 13 Eylül 1861'de *Denizli-Kayalık Mahallesi*'nde doğdu. Babası, 1895 yılında *Denizli* Müftüsü iken vefat eden Osman Nuri Efendi'dir. O da *Denizli*'nin sayılı âlim ve müderrislerinden Veliyyüddin Efendi'nin oğludur.¹

Ahmet Hulusi Efendi, ilköğretimini *Denizli*'de Tekelizade Bekir Efendi'den yaptı. Daha sonra, babası Osman Nuri Efendi'nin *Denizli-Kayalık Mahallesi*'nde bulunan medresesinde eğitim ve öğrenimini sürdürdü. Bu medresede, babasından Arapça öğrendi. Fıkıh dersleri aldı. Ağabeyi Müftü Tahir Efendi'den Mantık, Sarf-Nahiv, Edebiyat, Fenbilgisi ve Abdullah Efendi'den Hadis öğrenimi gören **Ahmet Hulusi Efendi**, 4 Haziran 1891'de icazetnamesini aldı.²

B. AHMET HULUSİ EFENDİ'NİN MEMURİYETLERİ

1 Eylül 1885 tarihinde babası *Denizli* Müftüsü Osman Nuri Efendi'nin **fahri Müftü Müsevitliği** (Müftü Yardımcılığı) göreviyle ilk memuriyet hayatına başlayan **Ahmet Hulusi Efendi**, 1910'da bu göreve 200 kuruş maaşla asaleten atandı. Aynı yıl ***Aydın Vilayeti İl İdare Meclisi*** üyeliğine

1 **Veliyyüddin Efendi**, 1785 yılında, Denizli'nin Honaz İlçesinin Dağdere köyünde dünyaya gelmiştir. Babası çiftlik sahibi Osman Ağa'dır (M. A. Tütenk, **a.g.e.**, s. 20). Ahmet Hulusi Efendi, özgeçmişinde, Veliyyüddin Efendi'nin meşhur ulemadan olduğunu belirtmektedir. Bkz., EK: II.

2 EK: II.

seçildi. Bir yılı aşkın bir süre, bu mecliste *Denizli* Sancağı'nı temsil etti. Bu arada, **Mekke-i Mükerreme**'ye akan "**Ayn-ı Zebin**" su yolunun tamiri için kurulan (12 Temmuz 1906) yardım toplama komisyonunun da başkanlığı-nı yapan **Ahmet Hulusi Efendi**, ağabeyi Mehmet Tahir Efendi'nin ölümü üzerine **6 Haziran 1918'de Denizli Müftülüğü**'ne tayin edildi.³

Belirtilen memuriyetlerinin yanı sıra mezuniyetini müteakip babasının medresesinde hocalığa başlayan **Ahmet Hulusi Efendi**, 18 Ocak 1887'de **Edirne**'den "**İbtiday-i Hariç Ruusunâme-i Hümayûn**", 20 Aralık 1904'te Bursa'dan "**İbtiday-i Dahil Ruusunâme-i Hümayûn**" ünvanlarını alarak, **Sahn Müderrisliği**'ne kadar yükseldi.⁴

Ahmet Hulusi Efendi, *Denizli*'de Milli Mücadele hareketini başlattığı zaman 57 yaşında idi. O, 22 Kasım 1931'de arkasında daima örnek olacak hayırlı hizmetler bırakarak 70 yaşının içinde fani hayata veda etti.⁵

II. MİLLİ MÜCADELE'DEKİ HİZMETLERİ

A. DENİZLİ VE ÇEVRESİNDE MÜCADELE FİKRİNİN DOĞMASINDA AHMET HULUSİ EFENDİ

1. AHMET HULUSİ EFENDİ'NİN İZMİR'E ÇAĞRILMASI

İtilaf Devletleri, 1919 yılının başında 18 Ocak'ta *Paris*'te bir araya geldiler. *Sevr*'in bir nevi ön denemesi niteliğinde olan *Paris Konferansı*'nda

3 Ağabeyi Mehmet Tahir Efendi'nin ölümü üzerine boşalan *Denizli Müftülüğü* için yapılan seçimde, Ahmet Hulusi Efendi, yönetici, ulema, esnaf ve halk temsilcilerinden 58 oy almıştır. Bu göreve talipli diğer adaylardan Köralizâde Esat Efendi'ye 37 ve Müftüzâde Kazım Efendi'ye 25 olumlu oy verilmiştir. Bkz., **EK: III, IV**.

4 **İbtiday-i Hariç Ruusu**: Medrese öğretimini bitirenler "mülâzım" olup, isimleri Ruusuname-i Hümayûn'a kaydolunurdu. Bu mülâzımlardan yedi sene mülazemet müddetini bitirenler, imtihana girerler, başarılı olanlar, ruusla beraber "**İbtiday-i Hariç**" medreselerine müderris tayin oldukları için bu ruusa bu tabir verilmiştir.

İbtiday-i Dahil: Medreselerde orta tahsili veren müderrislere denilirdi. Bu mertebeye ulaşan müderrisler daha sonra "**Sahn**" müderrisliğine tayin olurlardı (M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. II, İstanbul, 1971, s. 14-15); Ayrıca bkz., **EK: V**.

5 Bu bilgiler, **Diyanet İşleri Başkanlığı** arşivinde bulunan özlük dosyasındaki bilgilerden özetlenmiştir. Ayrıca bu konuda bkz., M. A. Tütenk, **a.g.e**, s. 20.

Yunanistan'a Balıkesir ve Aydın vilayetleri vaat edilmişti.⁶

Bu haber Türk halkını çok müteessir etmişti. Türk'ün "**Ebed-müddet**" devletinin, hürriyet ve bağımsızlığın sonu olamayacağına iman etmiş Türk çocukları bu üzücü vaziyet karşısında çare arar, tedbir düşünür durumda idiler. İşte böyle bir anda, **İzmir Vali Vekili ve 17. Kolordu Komutanı Nurettin Paşa'nın**⁷ da desteğiyle, *İzmir, Aydın, Denizli, Muğla, Manisa ve Balıkesir* temsilcileriyle **İzmir'de Müdafaa-i Hukuku Osmaniye Cemiyeti'nin** önderliğinde bir kongre yapılması kararlaştırıldı. Kongreye **Ege'nin bütün müftü ve belediye başkanlarıyla her kazadan iki ve livalardan üç delege davet edildi.**⁸

17 Mart 1919 günü başlayan kongreye; *İzmir, Aydın, Denizli, Muğla, Manisa, Balıkesir* ve ilçelerinden 37 belediye başkanı ve **37 müftü** olmak üzere toplam 165 delege katıldı.⁹

17-19 Mart 1919 tarihleri arasında çalışmalarını sürdüren kongrede, *Denizli Sancağı Merkezini*, **Müftü Ahmet Hulusi Efendi Başkanlığı**'nda; Belediye Başkanı Hacı Tevfik, Tavaslıoğlu Mustafa, Küçükağazade Ali Beylerden oluşan bir heyet temsil etti.¹⁰

6 Bu konuda Bkz., Dr. Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, İstanbul, 1991, C. I, s. 155-162.

7 Nurettin Paşa hakkında bilgi için bkz., Cemal Kutay, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevî Mimarları**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara, 1973, s. 45. Mustafa Balcıoğlu, **Millî Mücadelede Merkez Ordusu**, AÜTİTE Doktora Tezi (Basılmamış), Ankara, 1991, s. 1-14.

8 Celal Bayar, **Ben de Yazdım**, İstanbul, 1967, C. 5, s. 1630.

9 Zeki Saruhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Öğretmen Dünyası Yayını, Ankara, 1984, s. 174.

10 Denizli Sancağı'nın ilçelerinden ise şu zevat kongreye katılmıştır: **Acıpayam**'dan; *İzmir'de* Faik Paşa Medresesi Müderrisi Ali Efendi, **Buldan**'dan; Müftü Salih Efendizade Mehmet Efendi, Hacı Molla Ahmetzade Necip Bey, Kara Yusufzade Hacı Ahmet Efendi, **Çal**'dan; Müftü Ahmet İzzet Efendi ile Necip Ağa, **Sarayköy**'den; Müftü Ahmet Şükrü Efendi, Belediye Başkanı Hacı Salihzade, Halil Bey ve Müderris Hacı Halilzade İsmail Efendi, **Tavas**'tan; Müftü Cennetzade Tahir Efendi, Belediye Başkanı Hacı İsmail Bey, Katırcızade Abdullah ve Şeyh Alizade Mehmet Kemalettin Efendiler'dir. (T. Toker, **a.g.e.**, s. 23). Ayrıca, Balıkesir, Manisa, İzmir ve Muğla temsilcileri için bkz., Ali Sarıkoyuncu, "Yunan Megalo İdeası ve Batı Anadolu'nun Düşman İşgalinden Kurtulmasında Din Adamları," **Diyanet İlmî Dergi**, C. 30, Sayı: 4 (Ekim-Kasım-Aralık 1994) s. 34-35. **Dr. Baha Akşit**, Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin İzmir'e hareketinden önce, Denizli Sancağı Müftüleri ve Hocaları ile istişare toplantısı yaptığını belirtir. (Dr.Baha Akşit, "Acıpayam Müftüsü Mehmet Arif Akşit", **Yatağan Dergisi**, Sayı 9, s. 22).

İzmir'de Beyler sokağındaki sinemada toplanan kongrenin çalışmaları üç gün sürdü. Kongreye katılanlar, gruplar halinde Nurettin Paşa'yı da ziyaret ettiler. Nurettin Paşa, delegelere, memleketlerine döndüklerinde Yunan işgali halinde halkı direnişe hazırlamalarını telkin ediyordu. Bu arada kongrede de; Ege'nin işgaline kesinlikle karşı çıkılması ve bu direnişi gerçekleştirmek üzere Balıkesir, Manisa, Aydın, *Denizli* ve Muğla'da Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyetleri kurulması kararlaştırıldı.¹¹

Denizli Delegeleri de bu kararları uygulamaya koymak üzere *İzmir'den* ayrıldılar. Henüz daha kongre devam etmekte iken, *Denizli'de* hemen istenilen teşkilatı kuracağını açıklayan Ahmet Hulusi Efendi,¹² *İzmir* dönüşünde yoğun bir teşkilatlanma çalışmasına girişmiştir. Yaklaşan tehlikenin büyüklüğünü ve vehametini halka anlatmak üzere *Denizli* yöresinin bütün kasaba ve köylerini dolaşmıştır.¹³

Ahmet Hulusi Efendi'nin bu çalışmalarını, dönemin **Denizli Mutasarrıfı Faik Bey (Öztrak)** şöyle anlatmaktadır:

"Gazeteler üzerinde sansür vardı. İstanbul Hükümeti, Mondros Mütarekesi hükümlerini uygulamak için kararlı ve duyarlı idi. Büyük bir baskı altında bulunan Padişah da, asıl eğilimi bu doğrultuda olduğu için, bu siyaseti onaylıyordu. Özellikle İzzet Paşa Hükümeti'nin istifasından ve iktidara Tevfik Paşa'nın gelmesinden sonra, bu konuda her gün sürekli olarak

11 Halit Morali, **Mütareke'de İzmir Olayları**, Ankara, 1975, s. 13. Ayrıca Kongre sonunda İzmir'deki **İngiliz, Fransız, İtalyan ve Amerikan** temsilciliklerine aşağıdaki bildiri gönderildi: "1. *Türk Milleti, galip devletler tarafından takip olunan siyasetin kendisini yok etme maksadına matuf olmadığına emin olmak ister. Ve büyük devletlerin bu yolda olumlu kararlarını bekler.* 2. *Doğuda bir topluluk meydana getiren Türk Milleti'nin gelecekte maddî ve manevî yönden ilerleyebilmesi ve parçalanarak diğer milletlerin esaretine düşmemesi ancak onbeş asırdan beri millî mukadderatına hakim olan İstanbul'un eskisi gibi yine Osmanlı başşehri olarak kalması ile kabildir.* 3. *Altta imzaları olan ve Batı Anadolu'da sahili bulunan halk temsilcilerine ait vilayet ve sancaklarının nüfusunun yüzde seksen nisbetindeki büyük çoğunluğu Türk olup, arazisinin de yüzde doksanbeşi nisbetindeki kısmı bunlara aittir. Türk unsurunun dışındakilerin göçmen durumunda bulunmaları itibariyle bu kıtanın uğrayacağı idari değişiklik ve bölünme, millî bütünlüğü felce uğratacak ve sahillerdeki ticari limanlarının çatışmalarda sulhü tehdit ve memleketin tabii servetini yok edecektir.* 4. *Büyük devletlerin adaletine güveni olan Türk Milleti, istikbalini tehdit eden tehlikeler karşısında sükûnetini elden bırakmıyarak mevcudiyetini muhafaza kaygısıyla hakkını bilfiil müdafaa mecburiyetine düşmeyeceğini ümit etmektedir.*" (Teoman Ergül, **Kurtuluş Savaşı'nda Manisa**, İzmir, 1991, s. 29).

12 Lütfi Müftüler, **Millî Mücadele'de Denizli Heyet-i Milliyesi**, Balıkesir, 1947, s. 4.

13 **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 1241.

buyruklar alıyorduk. Bunlarda, çok açık olarak, mütareke hükümlerinin uygulanmasını engelleyecek davranış ve hazırlıklara asla izin verilmemesi ve hoşgörölü davranılması bildiriliyordu.

1919 Mart sonlarında, yani işgalden 50 gün kadar önce, İzmir'de toplanan kongreye Denizli Sancağı adına katılan Heyet-i Milliye Başkanı Ahmet Hulusi Efendi, dönüşünde, benimle uzun ve çoğu gizli pek çok görüşme yaptı ve Denizli Sancağı kazalarından Acıpayam, Buldan, Sarayköy, Tavas, Çal'da, özellikle müftüler ve müderrislerle eşrafın önderlik ettiği kurullar oluşturduğunu söyledi. Artık kaçınılmaz olan Yunan işgali karşısında neler yapılması gerektiğinin şimdiden düşünülmesini ve gerekli önlemlerin alınmasını önerdi... Yapılması gereken, vatanın bağımsızlığı ve onurunun zorunlu kıldığı şeylerdi. Bilimsel yeterliliği ve ahlâkı ile sancağın her tarafından sevilen ve sayılan bir adamdı. Her yandan olumlu haberler geliyordu. Ahmet Hulusi Efendi, zor koşullar altında göreve çağırdığı kişileri, yetki ve özelliklerini çok iyi belirleyerek saptamış ve atamıştı. O sayılı günlerin bendeki en derin izlenimi budur".¹⁴

Belirtildiği üzere, **Ahmet Hulusi Efendi**, İzmir'de alınan kararlar doğrultusunda *Denizli* ve çevresinde halkı bilinçlendirmeye, mücadele fikrini aşlamaya çalışmıştır. İlerideki izahlarımızdan da anlaşılacağı üzere, bunda da başarılı olmuştur.

2. İZMİR'İN İŞGALİNE GÖSTERİLEN TEPKİ VE VERİLEN CİHAD FETVASI

Tersine dönen harp talihi, yıllar yılı Türk semasına kara bir kâbus gibi çökmüştü. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan bu yana her ev, dededen torununa kadar bütün fertlerini savaş meydanlarına göndermiş, gidenlerin çoğu geri dönmemişti. Kızgın çöller, dondurucu stepler, engin denizler, nice Türk evlâdını yutmuştu. Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) yenilgisiyle de arka arkaya gelen bu felâketler doruk noktasına ulaştı.

Diğer taraftan-bu felâketler yetmiyormuş gibi-bir de halkın elinden silahları alındı. Böylece Türk Milleti manevî gücü yanında, maddî gücünü de kaybetmişti.

1919 Mayıslarında böylesine kara bir bulut çökmüştü *Denizli*'nin de üstüne... Şimdi de yeni bir söylenti dolaşıyordu:

¹⁴ **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, gös. yer.

“Yunan İzmir’e Çıkacak”

Burunlarının dibine yaklaşan bu felâket sebebiyle, *Denizli*'de halk müteredit, şaşkın ve korkuluydu. Nihayet **1919 Mayısının 15'inde, korktukları haber bomba gibi patladı. Yunan İzmir'e çıkmıştı. Bu acı haber, Denizli'ye de ulaştı.**¹⁵

Denizli Mutasarrıfı Faik Bey (daha sonra İçişleri Bakanı da olan Faik Öztrak) bu acı haberi öğrenir öğrenmez, Müftü Ahmet Hulusi Efendi'yi, Askerlik Şubesi Başkanı Tefrik Bey'i, Belediye Başkanı Hacı Tefrik Bey'i ve eşraftan bazı şahısları da yanına çağırarak, *İzmir*'den gelen telgrafi okudu. Mutasarrıf ve beraberindekiler, işgal haberini *Dahiliye Nezareti*'ne de bildirdiler.¹⁶ Daha sonra bu heyet, halkı korku ve telaşa düşürmemek ve İzmir'de olup bitenleri haber vermek üzere belediye binası önünde bir miting tertibine karar verdi.¹⁷ Bu mitingin düzenlenmesi görevini de Müftü Ahmet Hulusi Efendi üstlendi.¹⁸

Bu sebeple Müftü Ahmet Hulusi Efendi, hemen işe koyuldu. 15 Mayıs 1919 sabahının çok erken saatlerinde mitingi halka duyurmak üzere tellallar bulundu. Müftü Efendi'nin görevlendirdiği belediye tellalı Deli Mahmut ve parayla tutulan diğer tellallar çarşı ve mahalleleri dolaşarak **“Allah'ını, dinini, vatanını sevenlerin”** Müftülük binası önünde toplanmalarını duyurdular.¹⁹ Bu arada Müftü Efendi, Cami imam-hatiplerine de haber göndererek sabah namazından sonra cemaatle birlikte miting yerine gitmelerini istedi.²⁰

15 14/15 Mayıs gecesi sabaha doğru, Yunan askerleri İzmir rıhtımına ayak basmaya başladıkları an, **İzmir Redd-i İlhak Heyeti** ve **Belediyesi** yurdun her tarafına olduğu gibi Denizli'ye de Yunan işgalinin başladığını gösteren telgrafını göndermişti (Bu telgrafın tam metni için bkz., **Türk İstiklâl Harbi**, C. 2/1, Ankara, 1963, s. 63).

16 Sadi Borak *Dahiliye Nezareti*'ne çekilen telgrafların Müftü Ahmet Hulusi Efendi tarafından çekildiğini belirtmektedir. Bu telgrafın metni için bkz., Sadi Borak **“Sarıklı Bir Mücahit,”** Hayat Tarih Mecmuası, Sayı: 9 (Ekim 1968), s. 12.

17 Nuri Köstüklü, **Millî Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1990, s. 63.

18 Ayrıca mitingte sadece sükûneti korumak için de Komiser Hamdi ve İbrahim Bey'ler Müftü Efendi'ye yardımcı olmak üzere görevlendirildiler (C. Kutay, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin...**, s. 50).

19 S. Borak, **“a.g.m”**, s. 12-13; N. Köstüklü, **a.g.e**, s. 63.

20 M. Akif Tütenk, **Millî Mücadele'de Denizli**, İzmir, 1949, s. 6-8.

Bu şekilde mitingten haberdar edilen *Denizli* halkı, 15 Mayıs 1919 gününün ilk saatlerinde belediye binasının bulunduğu Bayramyeri'nde toplandı. Halkın toplanması üzerine, yanında din görevlileri, tekke şeyhleri, eşraf, öğretmenler, yedek subaylar olduğu halde; Müftü Efendi önce Müftülük binası önüne gitti.²¹ **Ahmet Hulusi Efendi**, Müftülüğün yakınında bulunan Ulu Cami'deki Sancak-ı Şerifi²² asılı olduğu yerden **“tekbirler”** ve **“salât-u selâmlar”**la indirerek, caminin etrafında bekleyen kalabalığın önüne geçti.²³ Daha sonra tekbirlerle Bayramyeri'ne gelindi. Bu anda halkta heyecan doruk noktasına ulaşmıştı. Mutasarrıf, Belediye Reisi ve bazı eşraf belediye balkonunda daha önce yerlerini almışlardı. Çalınan trampetlerle halk sükûnete davet edildi.²⁴ Bir anlık sessizlikten sonra, **Müftü Efendi'nin gür sesi işitilmeye başlandı. O, bu tarihî konuşmasında şöyle diyordu:**

“Muhterem Denizliler!.. Bugün sabahın erken saatlerinde İzmir, Yunanlılar tarafından işgal edilmiştir. Bu tecavüze karşı hareketsiz kalmak, din ve devlete ihanettir, vatana karşı irtikâb edilecek cürümlerin Allah ve Tarih önünde affı imkânsız günahdır. Cihad, tam manasıyla teşekkül etmiş dinî farîze olarak karşımızdadır. Hemşehrilerim, karşımıza çıkarılan dünkü tebeamız Yunan'a biz mağlûp olmadık. Onlar, öteki düşmanlarımızın vasıtasıdır. Yunan'ın bir Türk beldesini ellerine geçirmelerinin ne manaya geldiğini, İzmir'de şu bir kaç saat içinde irtikâp edilen cinayetler gösteriyor. Silahımız olmayabilir, topsuz-tüfeksiz sapan taşları ile de düşmanın karşısına çıkacağız. İstiklâl aşkı, vatan sevgisi, haysiyet şuurumuz ile kalbimizdeki iman ile mücadelemizin sonunda zaferi kazanacağız. Bu uğurda canını verenler şehit, kalanlar gazidir. Bu mutlak olarak cihad-ı mukaddestir. Sizlere vatanımızı düşmana teslim etmenin çaresiz olduğunu söyleyenler, düşman esâreti altında olanlardır. Onlar irâde ve kararlarına sahip değildirler. Bu vaziyette onların emri ve fetvası aken ve şer'an caiz, makbul ve muteber değildir. Meşru olan münhasıran vatan müdâfaası ve İstiklâl uğruna cihaddır. Korkmayınız... Meyus olmayınız... Bu livay-ı hamd'in altında toplanınız ve mücadeleye ha-

21 Tarhan Toker, **Kuva-yı Milliye ve Millî Mücadele'de Denizli**, Denizli, 1983, s. 29.

22 Bu Sancak-ı Şerif hakkında bilgi için bkz., C. Kutay, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin...**, s. 49-51; L. Müftüler, **a.g.e.**, s. 8-9.

23 Kadir Mısıroğlu, **Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahitler**, 2. Baskı, İstanbul, 1969, s. 168; N. Köstüklü, **a.g.e.**, s. 64.

24 M. A. Tütenk, **a.g.e.**, s. 9; N. Köstüklü, **a.g.e.**, gös. yer.

zırlanınız. Müftünüz olarak CİHAD-I MUKADDES FETVASINI ilân ve tebliğ ediyorum".²⁵ "...Elinizde hiçbir silâhınız olmasa dahi üçer taş alarak düşman üzerine atmak suretiyle mutlaka fiili mukâbelede bulununuz..."²⁶

Bu düşündürücü ve heyecanlı konuşmayla insan seli dalgalanıyor ve "Kahrolsun düşman" âvâzeleri gök gürültüsü gibi belediye meydanından taşıyor, dalga dalga etrafa yayılıyordu.²⁷ **Nitekim İzmir'in işgalinden dört saat gibi kısa bir sürede düzenlenen bu mitingin çevre il ve ilçelerde fevkalâde tesiri olmuştur.** Bunu daha sonraları Aydın Mebusu olarak da TBMM'nde hizmet veren **Dr. Mazhar Bey** (Germen) şöyle belirtmektedir:

"İşte Denizli'de **Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin** rehberlik ettiği miting haberi ve onu takiben Müftü Efendi'nin imzasını taşıyan telgraf bu saatlerde Aydın'a geldi. Ben, HEY'ET-İ MİLLİYE tabirini ilk defa bu telgrafta gördüm. Hükümet doktoru idim. Mutasarrıf olmadığı için bu makama da vekâlet eden 57.nci fırka kumandanı Miralay (Albay) Şefik Bey'in davet ettiği şahsiyetler arasında bulunuyordum. Kumandan, Müftü Efendi'nin telgrafının metnini bizzat okuyarak meâlen şu şekilde vaziyeti açıkladı. Dedi ki:

"Denizli Müftüsü, tutulacak en sağlam vatanseverce yolu bize göstermektedir. Ben asker olarak elimdeki bütün imkânlarla vatanımı korumak için, namus ve şeref andı içtim. Fakat bunu, Denizli'deki hareketi örnek olarak yapmak akıl ve mantık gereğidir"²⁸ demiştir.

Ahmet Hulusi Efendi'nin konuşmasının tesiri *Denizli'nin* ilçelerinde de etkili oldu. Nitekim ilçelerde ardarda mitingler yapılmaya, protestolar çekilmeye başlandı. Bu cümleden olarak, *16 Mayıs Cuma günü Tavas*,²⁹

25 C. Kutay, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin...**, s. 51-52.

26 S. Borak, **a.g.m**, s. 13.

27 S. Borak, **a.g.m**, gös. yer.

28 Cemal Kutay, **İstiklâl Savaşının Maneviyat Orduları**, İstanbul, 1967, s. 37; C. Kutay, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin...**, s. 53; T. Toker, **a.g.e**, s. 30.

29 Tavas'ta Kaymakam Ali Rıza Bey, Müftü Cennetzade Tahir Efendi'nin yardımıyla ilçe halkını eski belediye binası önünde toplayarak, onlara İzmir'den gelen işgali bildiren telgrafi okudu. Ayrıca, ne şekilde davranılması gerektiği konusunda açıklamalarda bulundu. Daha sonra Yarangüme Hakimiyet-i Milliye Okulu Öğretmenlerinden Mehmet Ali Bey söz aldı. Askerlik hizmeti esnasında Makedonya'da görmüş olduğu zulümlerden bahsederek, derhal Yunanlılara karşı harekete geçilmesini istedi (İbrahim Aksakal, **Millî Mücadele'de Denizli ve Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi**, A.Ü. İlahiyat Fak. Lisans Tezi, 1971, s. 13).

Acıpayam³⁰ ve Sarayköy³¹ ilçelerinde; 17 Mayıs Cumartesi günü Çal ilçesinde³² mitingler düzenlenmiş ve işgali protesto telgrafları çekilmiştir.

Öte yandan **Müftü Ahmet Hulusi Efendi**, halkı galeyana getirmekle yetinmemiş, bizzat kendisi de bütün ahâli namına **Sadarat Makamı**'na telgraflar göndermiştir. Bu telgraflardan 16 Mayıs 1919 tarihli olanında; **Müftü Efendi**, İzmir'in Yunan kuvvetlerince işgal edilmesinden duyulan üzüntüyü belirterek, işgalin kesinlikle kabul edilmeyeceğini ifade etmekteydi.³³

Yine **Müftü Efendi'nin teşvik ve desteğiyle**, *Denizli'den İstanbul'daki İtilâf devletleri mümessillerine protesto telgrafları çekilmiştir*. Bunlardan ilki, 15 Mayıs 1919'da, ikincisi ise, 18 Mayıs 1919'da gönderilmiştir. Bu telgraflarda; "Yunan askerlerinin İzmir'i terketmedikleri takdirde, Denizli halkının İzmir'i müdafaaya hazır olduğu ifade ediliyordu".³⁴

Buraya kadar ifade edilenlerden anlaşılacağı üzere, hiçbir teşkilatlanma olmadığı halde, düşmanın işgale başladığını haber alan **Denizli Sancağı halkı, bu konuda elinden gelen tepkiyi göstermiştir. Tabii bu millî uyanışta, Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin yukarıda sözü edilen çalışmaları fevkalâde önem arz etmektedir.** Onun bu konudaki hizmetleri, yörede millî teşkilâtların kurulmasıyla daha da artacaktır.

30 Acıpayam'da düzenlenen mitingle; **Müftü Hasan Efendi** yaptığı konuşmayla halkın millî ve dinî duygularının galeyana gelmesinde etkili olmuştur (T. Toker, **a.g.e.**, s. 31).

31 Sarayköy'deki miting ise, bugünkü Sarayköy belediye binası önündeki Zincirlikuyu'nun bulunduğu meydana yapılmıştır. **İlçe Müftüsü Ahmet Şükrü Efendi**, yüksekte bulunan kuyu kapağının üstüne çıkarak halka, "**İzmir'in kâfir Yunanlılar tarafından işgal edildiğini, bu kâfirlerin bulunduğu yerde namaz kılınamayacağını ve kılınmasının caiz olmadığını**"ı belirterek düşmana karşı konmasını istemiştir (T. Toker, **a.g.e.**, s. 32; N. Köstüklü, **a.g.e.**, s. 67).

32 **Çal Müftüsü Ahmet İzzet Efendi**, 17 Mayıs Cumartesi günü halkı Çarşı Camii'nde topladı. Onlara düşman istilasına karşı seyirci kalınmamasını, silahla mukavemet edilmesinin gerekli olduğunu anlatmıştır. Daha sonraki günlerde aynı camide yapılan toplantılarla halkı teşkilatlanmaya sevk etmeye çalışmıştır. Ayrıca 17 Mayıs 1919 günü, Çarşı Camii'nin dışında, **Çal Belediye binası** önünde de bir miting düzenlenmiştir. Burada Yd. Subay Ahmet (Akşit) heyecanlı bir konuşma yapmıştır. (K. Mısıroğlu, **a.g.e.**, s. 167-169).

33 **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı: 22, s. 18.

34 M. A. Tütenk, **a.g.e.**, s. 9; T. Toker, **a.g.e.**, s. 30.

B. YÖREDE MİLLÎ TEŞKİLÂTLANMA VE FAALİYETLERİNDE AHMET HULUSİ EFENDİ

1. DENİZLİ KUVA-YI MİLLİYESİ VE YUNAN İLERLEMESİ

a. Ahmet Hulusi Efendi'nin Nurettin Paşa'yı Denizli'ye Daveti

Müftü Ahmet Hulusi Efendi, düşman güçlerinin ancak silahla durdurulabileceği kanaatindeydi. O, bu konudaki düşüncesini *Denizli* temsilcisi olarak katıldığı *İzmir Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyeti*'nin kongresinde de **Nurettin Paşa**'ya bildirmişti. Müftü Efendi ayrıca, kuracağı millî direniş teşkilâtını sevk ve idare edecek bir komutana ihtiyaç bulunduğunu söyleyerek; Nurettin Paşa'dan *Denizli*'ye gelmesini ve teşkil edilecek millî kuvvetlere komuta etmesini de istemiştir.

Müftü Efendi, bu konuda Nurettin Paşa ile arasında geçen konuşmayı şöyle anlatmaktadır:

“Kanımca İstanbul tam anlamıyla işgal altında idi. Aynı zamanda halife olan padişahın yönetme ve egemenlik hakkı kâğıt üzerinde kalmıştı. Kişisel düşünce ve davranışlarıyla Türk Ulusunun bağımsızlığını kendi gücüyle koruyamayacağı her halinden belli olan padişahın eniştesi Damat Ferit Paşa da, sadrazamdı. Ulusumuzun onur ve bağımsızlığı uğruna seve seve her türlü özveride bulunacağından asla kuşku duyulmamalıydı. Yeter ki onlara her şey, ne kadar acı olursa olsun anlatılmıydı... Halk, varını yoğunu vermeye hazırdı. Onları örgütleyecek, buyruk ve komutasına alacak subaylara gerek duyuluyordu. Hükümet, sürekli olarak yayınladığı genelgelerle ordumuzun silahlarını terketmesinin, mütareke koşulları gereği olduğunu bildiriyor, değerli komutanlarımızı işgal bölgesinden uzaklaştırmaya çalışıyor, savunmanın çaresiz ve olanaksız olduğuna inananları yeğleyerek, onlara yetki veriyordu. Nitekim, ben böyle bir kongreyi toplama hareketinin başına geçen Nurettin Paşa'nın da uzun zaman bu önemli yerde, yani İzmir'de, hem vali, hem komutan olarak kalacağını sanmıyordum. Bu düşüncemi yalnız kaldığım zaman kendisine söyledim. Bana şöyle yanıt verdi:

-Efendi hazretleri... Ben burada komutan olarak bulunduğum sürece, kıyıya ayak basacak düşmanla sonuna kadar savaşırım. Bundan

emin olunuz ve yüreğiniz rahat olarak yörenizdeki savunma hazırlıklarını sürdürünüz.

Kendisini yine uyardım:

...Sizin buradaki çalışmalarınız ve kişiliğiniz onları rahatsız edecektir. Sizi başka yere gönderecek, hatta rütbenizi yükselteceklerdir. Böyle bir durumda, rica ederim, İstanbul'a gitmeyiniz. *Denizli*'ye geliniz. Bizler gerekli her şeyi sağlamaya hazırız. Yeter ki başımızda sizin gibi deneyimi ve tutumu güven veren yüksek bir komutan bulunsun...

Kısa süre sonra, Nurettin Paşa'nın değiştirileceği söylentileri dolaşmaya başladı ve gerçekten, kendisinin yerine işgalden bir buçuk ay önce Kam-bur takma adıyla tanınan **İzzet Bey**, Kolordu Komutanlığı'na da **Ali Nadir Paşalar** atandı...".³⁵

Görüldüğü üzere, **Müftü Ahmet Hulusi Efendi**, daha 1919 Mart'ında memleketin akibetini görerek müdafaa tertibatı düşünmüş ve Kumandan olarak da Nurettin Paşa'yı *Denizli*'ye davet etmiştir.

b. Ahmet Hulusi Efendi'nin Millî Direniş İçin Başvuruları:

O'NUN DİNAR VE AFYONKARAHİSAR'A GİDİŞİ

İzmir'in işgalinden sonra, Yunanlıların zaman geçirmeyerek Ege içlerinde ilerlemeleri,³⁶ 22 Mayıs'ta *Selçuk*'u, 25 Mayıs'ta da *Aydın*'i işgal etmeleri üzerine, *Denizlililer* siyasî ve askerî teşkilâtlanma hazırlıklarını hızlandırdılar. Sonunda,-ileride hakkında daha etraflıca bilgi sunacağımız-**Denizli Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyeti, Müftü Ahmet Hulusi Efendi başkanlığında 29 Mayıs 1919'da kuruldu.** Cemiyetin ilk toplantısında, "her ne pahasına olursa olsun, Yunanlıların *Denizli* yöresine sokulmaması" kararı alındı.³⁷

Alınan bu karar gereğince, yörede *Kuva-yı Milliye*'nin teşkili konusundaki çalışmalar daha da hız kazandı. Mücadelenin yalnız-*Denizli* merkez ve ilçeleri halkı ile-başarılamayacağını bilincinde olan **Ahmet Hulusi Efendi**, daha önce henüz düşman işgaline girmemiş *Aydın*'a sonra da

³⁵ L. Müftüler, **a.g.m**, s. 4; **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 1241; T. Ergül, **a.g.e**, s. 28-29.

³⁶ Yunanlıların İzmir'in işgali sonrasında, **Ege** içlerinde ilerleyişleri hakkında bilgi için bkz., Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, 2. baskı, Ankara, 1981, s. 18-19.

³⁷ **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2142.

*Nazilli'*ye güvendiği adamlarını göndererek, bu yerlerin ileri gelenleriyle irtibat kurmuştu. Ancak, Müftü Efendi oralardan beklediği destek ve yardımı alamamıştı.³⁸ Bu maksatla *Dinar* ve *Afyonkarahisar* havalisiyle temasa geçildi.³⁹ Müftü Efendi bizzat kendisi, *Dinar'a* ve *Afyonkarahisar'a* gitti. Bu yörede bulunan din görevlileriyle (Müftü, Vaiz, Müderris, İmam-Hatipler) görüştü. Onları silahlı çeteler oluşturup, ilerleyen Yunan gücü karşısında bir mukavemet cephesi teşkil etmek hususunda harekete geçirdi.⁴⁰ Bu arada Ahmet Hulusi Efendi, *Afyonkarahisar'da* 23. Fırka Kumandanı Ömer Lütfi Bey'i ziyaret etti. Çünkü o günlerde *Denizli* ve havalisindeki askeri birlikler 23. Fırkaya bağlıydılar. Bu fırkanın ise, *Dinar* ve *Sarayköy'de* birer taburu ile depoları mevcuttu.⁴¹

İşte Müftü Efendi, bunlardan istifade etmek istiyordu. Bu yüzden Ömer Lütfi Bey'i ziyaret etmişti. Bu ziyaretin gayesini daha sonra milletvekili de olan **Albay Ömer Lütfi Bey** şöyle belirtmektedir:

*"...Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi benden özellikle silah ve bil-hassa harekâtı idare edecek cesaret ve kudrette zabıt istedi. Kendisi 57.Fırka Kumandanı Şefik Beyle de temas etmişti. Bazı zabıtlarımız, üzerlerinde resmî elbise ve unvan olmadan Denizli'de başlayan hareket-i milliyeye iltihak arzusunda idiler. Bunları temin ettim ve Müftü Efendi ile tanıştırdım. Kendisine, elimizden gelen hizmeti yapacağımızı da temin ve vaad ettim. Başında sarık, kafasında vatan muhabbeti ve istiklâl haysiyeti, ileri yaşı ve mesleğine rağmen, cümlemize numune olan bu mübârek din adamını minnet ve hürmetle teşyi ettim"*⁴² demektedir.

Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin *Dinar* ve *Afyonkarahisar'daki* çalışmalarının devam ettiği günlerde, Yunanlılar da ilerlemeyi sürdürmüş, **3 Haziran 1919'da** *Nazilli'*ye girmişlerdi. Bir baskınla *Sarayköy'ü* ele geçirmeleri ihtimal dahilindeydi. *Denizli Heyet-i Milliyesi* buna imkân vermemek için, *Sarayköy* ilerisinde ve **Menderes Irmağı** gerisinde bir cephe oluşturulması kararını aldı. Bu sebeple, 8 Haziran sabahı Binbaşı İsmail Hakkı Bey, iki

38 L. Müftüler, **a.g.m**, s. 106; K. Mısıroğlu, **a.g.e**, s. 169.

39 L. Müftüler, **a.g.m**, s. 107.

40 K. Mısıroğlu, **a.g.e**, s. 169.

41 C. Kutay, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin...**, s. 54.

42 Cemal Kutay, **Millî Mücadele'de Öncekiler ve Sonrakiler**, C. 2, s. 54 vd.

sahra topunu da yanına alarak Sarayköy'e gitti. 10 Haziran günü de *Denizli Heyet-i Milliyesi* bir bildiri yayınlayarak halkı direnişe çağırdı.⁴³

Aynı gün şimdiye kadar yapılan özellikle Ahmet Hulusi Efendi'nin çalışmalarıyla *Denizli*'de toplanmış olan gönüllüler de Sarayköy'e gittiler. Bu arada *Afyonkarahisar*'dan **12 Haziran**'da *Denizli*'ye dönen **Müftü Efendi de mücahidleri görmek ve görüşmek üzere Sarayköy'e geçti**. Müftü Efendi'nin orada bulunduğu iki gün içinde, Sarayköy'de oturan Tavaslızade Ömer Bey, kendi köylerinde kurduğu millî müfreze ile Daili köyünde *Denizli* mücahidlere katıldı.⁴⁴

Böylece **Millî Menderes Müfrezesi** adı verilen **Denizli Kuva-yı Milliye'si teşkil edilmiş oluyordu**. Başka bir ifadeyle **Ahmet Hulusi Efendi, Denizli Heyet-i Milliyesi'nin de yardımıyla 14 Haziran 1919'da böyle bir direniş örgütünü oluşturmayı başarmış oluyordu**.⁴⁵

Belirtilen gelişmeler olurken öte yandan Binbaşı İsmail Hakkı Bey de bir aldatmacaya başvurdu: Cephede gereğinden fazla çadır kurdurtmuş, böylece gerçek sayının çok üstünde bir güce sahip olduğu izlenimi meydana getirmeye çalışmıştı. **Millî Menderes Müfrezesi** adı verilen bu gönüllü birliği, *Nazilli*'ye haber uçuran Rumlar'ı telaşa düşürdü. Kısa süre sonra, *Denizli*'de oluşturulan büyük bir birliğin yürüyüşe geçtiği ve yakında *Nazilli*'yi basacağı söylentileri yayılmaya başladı. Gerçi Komiser Hamdi Bey komutasındaki bir keşif kolu, *Nazilli*'ye doğru harekete geçmişti. Ancak, Hamdi Bey'in birlikleri henüz daha *Nazilli*'ye ulaşmadan, durumdan haberdar olan Yunan Komutanı korkarak şehri 20 Haziran'da tahliye etti. Bu sevindirici haberin alınması üzerine, önce yörede bulunan Aydın *Kuva-yı Milliyesi*'nden Yörük Ali Efe Çetesi, ardından da Komiser Hamdi Bey komutasındaki *Denizli Birliği Nazilli*'ye girdi.⁴⁶

Yunanlıların aldanması sonucunda, kısa bir süre için de olsa *Nazilli*'nin *Kuva-yı Milliye*'nin eline geçmesi, *Denizli Heyet-i Milliyesi*'nin pek tabii **Müftü Ahmet Hulusi Efendi**'nin saygınlığını ve yörede direniş eğilimini daha da arttırmıştır.

43 M. A. Tütenk, **a.g.e**, s. 15-16.

44 L. Müftüler, **a.g.m**, s. 107.

45 C. Kutay, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin...**, s. 57-58.

46 M. A. Tütenk, **a.g.e**, s. 16-17; T. Toker, **a.g.e**, s. 45-46.

c. Ahmet Hulusi Efendi'nin Nazilli'ye Gidişi ve Oradaki Çalışmaları

Belirtildiği gibi Yunan güçleri, 20 Haziran 1919'da *Nazilli*'yi tahliye ettiler. Fakat giderken bir çok evi, fırını yakmış, yıkmış ve yağma etmişlerdi. Şehre giren müfrezeler komutanı **Komiser Hamdi Bey** halkın aç olduğunu görünce durumu Mutasarrıf Faik Bey ile **Müftü Ahmet Hulusi Efendi**'ye çektiği telgrafla bildirdi. Ayrıca Hamdi Bey, acele ekmek ve un gönderilmesini istedi.⁴⁷

Bunun üzerine, 180 çuval un ve 2500 kilo ekmek, 21 Haziran 1919'da trenle *Denizli*'den *Nazilli*'ye ulaştırıldı. Bu arada durumu yerinde görmek ve alınan tedbirleri organize etmek üzere 24 Haziran'da da Müftü Efendi *Nazilli*'ye geldi.⁴⁸ Onun orada bulunduğu sırada *Denizli* Müfrezesi iki gruba ayrılarak düşmanın arkasından Aydın istikametine sevk edildi. Üçüncü bir grup ihtiyat zabıtları grubu da Atça istikametine hareket etti.⁴⁹

Yöre halkını mücadele için harekete geçirmek üzere, sık sık yerleşim merkezlerini dolaşan Ahmet Hulusi Efendi, çalışmalarını burada da sürdürdü. Bu arada *Nazilli*'nin sözü dinlenir ileri gelenlerinden Müderris Hacı Süleyman Efendi⁵⁰ ile görüştü. Düzenli orduya geçiş öncesinde son derece önemli hizmetler veren **Demirci Mehmet Efe**'nin *Millî Mücadele*'ye katılması konusunda Süleyman Efendi ile fikir birliği yapmış olan Müftü Efendi, Efe'ye mektuplar yazarak ve adamlar göndererek onun millî kuvvetlere katılmasını istemiştir.⁵¹ Hatta **Ahmet Hulusi Efendi, Demirci Mehmet Efe**'yi *Denizli* ve çevresinden oluşturduğu Millî Kuvvetlerin başına getirmiştir.⁵²

47 Komiser Hamdi Bey, telgrafında şöyle diyordu: "Nazilli açtır, acele ekmek ve un yetiştirin" (M. A. Tütenk, **a.g.e.**, s. 17).

48 **Müftü Efendi**'ye bu yolculuğunda; otuz kadar gönüllü, Polis Ali Rağıp ve Tevfik Efendilerle, Ekmekçi Şerif Ali Ağa refakat etmişti (M. A. Tütenk, **a.g.e.**, s. 5-18; T. Toker, **a.g.e.**, s. 46).

49 L. Müftüler, **a.g.m.**, s. 107.

50 **Müderris Hacı Süleyman Efendi**'nin hayatı ve Millî Mücadele'deki hizmetleri için bkz., Sadi Borak, **Hacı Süleyman Efendi**, İstanbul, 1974, s. 12 vd.

51 T. Toker, **a.g.e.**, s. 47. Demirci Mehmet Efe'nin Millî Mücadele'ye katılışında; Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin yanı sıra, Celal Bayar, Rauf Orbay, Nazillili Hacı Süleyman Efendi ve Pirlibeyli Mehmet Bey'in de teşvikleri olmuştur (N. Köstüklü, **a.g.e.**, s. 135).

52 K. Mısıroğlu, **a.g.e.**, s. 172.

Müftü Efendi'nin Nazilli'de bulunduğu sırada yaptığı bir diğer örnek davranışı daha vardır ki, bugün dahi ibret vericidir. O burada bir depoda çok sayıda küflü mataralar olduğunu görmüş, bizzat kendisi bunları çuvallara koyarak İştikli Mehmet Efendi'nin yardımıyla otele getirmiş, temizlemiş, lamba fitilinden ip takmış, üstüne de kaput bezinden kılıf yaptırarak kullanılabilir hale getirmiştir. Bu mataralar daha sonra gönüllülere gönderilmiştir.⁵³

27 Haziran günü Ramazan Bayramı'nın arefesi idi. Bu sebeple; Müftü Efendi, 27 Haziran 1919 günü Ramazan Bayramı Namazını kıldırmak ve halka vaaz etmek için *Denizli'*ye dönmüştür.⁵⁴

d. Aydın'ın Kurtuluşunda Denizli Mücahidleri

24 Haziran 1919 günü *Nazilli'*den hareket eden **Komiser Hamdi, Polis Ragıp, Denizli'li Yedeksubaylar grubu, **Menderes Güneş** adıyla tanınan Tavaslıoğlu Ömer Bey, Düacılı Molla Bekir Efe müfrezelerinden oluşan *Denizli* mücahitleri, 27 Haziran günü *Umurlu'*da toplandılar. **Yörük Ali Efe** kızanlarıyla burada buluştular. Umurlu'ya *Çine'*den gelen 57. Tümen'e mensup piyade birliklerinden bir kısmı ile Muğla'dan gelen gönüllüler de *Umurlu'*da toplandılar. 28 Haziran'da da *Denizli* mücahidleri **Binbaşı Hakki Bey'in**, diğer yerlerden gelen kuvvetler de **175. Alay Komutan Vekili Binbaşı Hacı Şükrü Bey'in** komutasında-*Aydın'ı Yunanlılar'*dan geri almak için-saldırıya geçtiler.⁵⁵**

Komiser Hamdi Bey, Alay Komutanı Hacı Şükrü Bey'e gönderdiği 28.6.1919 tarihli telgrafında bu saldırıyı özetle şöyle anlatmaktadır:

“Bendeniz, bugün Çerkez köyüne ulaştım. Kadri Bey'i buldum. Ali Efe'nin sağ tarafının sarılmak üzere olduğunu anladım. Çetem, düşmanın arkasında idi. Hücum borusuyla Allah Allah sedasıyla muntazam yayılım ateşine başladım. Düşman, Sakızlık Bahçesi'ne ve Emirköy sırtlarında **Ali Efe** henüz köyün içerisine girmemişken arkadan vukubulan işbu kuvvet üzerine düşman derhal çekilerek, Peyan fabrikasına ricat etti. On-onbeş kişilik müfrezem *Aydın'a* girdi... Bu çetem efradından bir şehidim var. İsmi

53 M. A. Tütenk, **a.g.e**, s. 19; T. Toker, **a.g.e**, s. 47.

54 M. A. Tütenk, **a.g.e**, gös. yer; T. Toker, **a.g.e**, gös. yer.

55 M. A. Tütenk, **a.g.e**, s. 20; T. Tokter, **a.g.e**, s. 47.

Yumak Ali Çavuş'tur.⁵⁶ Yunanlıların geriye çekilmeleri esnasında yedi kişilik bir müfrezesini imha ettik. Ali Efe ile irtibata geçemedik... Bendeniz, kuvvetlerimle birlikte bu geceyi Tepecik'te geçireceğim. Telli civarında bulunan Ali Efe çetesine bir haber gönderiniz ve bize de malûmat veriniz. Hem birlikte hareket edelim, hem de *Aydın*'a ne vakit girecek isek emirlerinizi bekliyoruz".⁵⁷

Komiser Hamdi Bey, aynı gün yine **Hacı Şükrü Bey**'e gönderdiği başka bir telgrafında da; Yörük Ali Efe çetesiyle birlikte iki koldan Aydın'a girdiklerini, düşmanla şiddetli çarpışmalara giriştiklerini ve bu arada çetesinden şehit ve yaralı sayısının sekize ulaştığını belirtmektedir. Bu arada emr-i kumandanın tevhid edilmesini de isteyen Hamdi Bey, sözlerine şöyle devam etmektedir:

"Bu vasıtasızlıkla hiçbir iş görülmeyecek. Düşman gündüz gaib ettiği mevkileri geceleri tekrar ele geçirmektedir. Çünkü düşman bir program dahilinde ilerlemektedir. Bizde intizamdan eser yoktur. Allah aşkına geliniz. Bu işi başa çıkaralım. Yeniden tanzim ile çalışalım".⁵⁸

Bu şekilde düşman kuvvetleri hakkında bilgi edinen **Hacı Şükrü Bey**, alayını (175. Alay) *Denizli* gönüllüleri ve Yörük Ali Çetesiyle birleştirdi. 29 Haziran günü bu üç kuvvet müşterek Aydın üzerine son saldırıya geçtiler. 30 Haziran günü de Aydın Yunanlılar'dan geri alındı. Ancak şehir halkının ve *Kuva-yı Milliye*'nin sevinci pek uzun sürmedi. Zira Yunanlılar 3 Temmuz günü tekrar saldırıya geçtiler. Yukarıda sözü edilen telgrafında Komiser Hamdi Bey'in de işaret ettiği gibi, henüz teşkilâtlanmasını yapamamış olan *Kuva-yı Milliye*, üstün düşman kuvvetleri karşısında pek fazla duramadı. Bu arada, *Denizli* Mücahidleri de düşmanla çarpışa çarpışa Umurlu'ya doğru geri çekildi.⁵⁹

Bu haberin *Denizli*'ye ulaşması üzerine *Denizli Heyet-i Milliyesi* **özellikle başkanı Ahmet Hulusi Efendi yeniden 100 kadar gönüllü toplayarak**, bunları **Yedeksubay Teğmen Rüştü** ve Kadir Beyler'in komutasında cepheye gönderdi. 4 Temmuz günü de Tavaslı Köpekçi Nuri Efe, Öğretmen Mehmet Ali Bey Komutasında Tavas gönüllüleri Umurlu'ya uğurlandı. 5

56 Bu saldırı esnasında Emekli Yrb. Süleyman Efendi de şehit olmuştur (T. Toker, **a.g.e**, s. 47).

57 **ATASE Arş.**, Kl: 427, D: 4, Fh: 42.

58 **ATASE Arş.**, Kl: 427, D: 4, Fh: 46.

59 T. Toker, **a.g.e**, s. 47-56.

Temmuz'da 200 kadar kuvvetiyle **Demirci Mehmet Efe** Umurlu'ya gelerek cepheye yerini aldı. Böylece düşmanın ilerlemesi 5 Temmuz 1919 günü Umurlu'da durduruldu.⁶⁰

Aydın'ı yeniden geri almak azmiyle, Umurlu'da toplanan *Denizli* mücahidleri diğer gönüllülerle birlikte, bu defa Binbaşı **Hacı Şükrü Bey**'in komutası altında, 13 Temmuz 1919'da Yunan kuvvetleri üzerine yeniden saldırdılar. Bu saldırıyla düşmanın cephe gerisine sarkması önlendi. Köpekçi Nuri Efe komutasındaki Tavas gönüllüleri, Boz Ahmetoğlu Mehmet Çavuş'u, Hacı Bilaloğlu Sadık'ı ve İstanbulluoğlu İsmail'i şehit vermelerine rağmen, 17 Temmuz günü Serçe köyüne saldıran Yunanlıları durdurdular. Bu arada Aydın Cephesi Umum Komutanı **Hacı Şükrü Bey**, gördüğü lüzum üzerine Cephe Komutanlığı Karargâhını 20 Temmuz'da Umurlu'dan Köşk'e taşıdı.⁶¹

Cepheye bu gelişmeler olurken, *Denizli Heyet-i Milliyesi* de *Kuva-yı Milliye*'nin ikmalî hususundaki faaliyetlerini daha da arttırdı. 7 Temmuz'da gönüllülere silah ve cephane sağlamak için **Fevzi Müftüler** (**Ahmet Hulusi Efendi**'nin oğlu), Helvacıoğlu Mehmet, Kızılhisarlıoğlu Tevfik beylerden oluşan heyet Isparta ve Eğridir'e; Karcılıoğlu Ömer, Özel İdare Müdürü Hüseyin Avni beylerden oluşan diğer bir heyet de Burdur'a gönderildi. Daha önce **Müftü Ahmet Hulusi Efendi**'nin girişimiyle Dinar ve Afyonkarahisar'dan temin edilen silahları *Denizli*'ye getirmek üzere de Teğmen Tahir görevlendirildi.⁶²

Diğer taraftan, cepheyi, insan gücü yönünden daha fazla takviye etmek amacıyla, *Denizli Heyet-i Milliyesi*, 18.7.1919'da seferberlik ilân ederek, 1884-1894 arası doğumlu vatandaşları silah altına çağırды. Bu davete severek uyup gelenler, **Ahmet Hulusi Efendi** tarafından dinî törenlerle cepheye sevk ediliyordu.⁶³ Bu cümleden olarak, 20 Temmuz'da **Çal Müftüsü Ahmet İzzet Efendi**'nin komutasında 100 gönüllü Köşk'e uğurlandı.⁶⁴ 23 Temmuz günü, Teğmen Mümtaz Efendi komutasında Tavas Yıldırım Müfrezesi, Tavas'tan Hırkalı Halil Ağa Müfrezesi, Kale-Tavas'tan Bekir Ağa

60 M. A. Tütenk, **a.g.e**, s. 22; T. Toker, **a.g.e**, s. 48.

61 T. Toker, **a.g.e**, s. 56.

62 M. A. Tütenk, **a.g.e**, s. 22; T. Toker, **a.g.e**, s. 48.

63 **Türk İstiklâl Harbi**, C. 2/1, s. 182; N. Köstüklü, **a.g.e**, s. 151.

64 **ATASE Arş.**, Kl: 425. D: 2, Fh: 31.

Müfrezesi,⁶⁵ **Müftü Hasan Efendi** ve **Kızılhisarlı Hasan Efendi** komutasında Acıpayam Müfrezesi, 29 Temmuz'da da Teğmen Ethem Efendi komutasında başka bir Acıpayam Müfrezesi cepheye gönderildi. Böylece Köşk cephesi-bu gönüllüler sayesinde-üstün Yunan kuvvetleri karşısında 1920 Haziran'ına kadar yerini korudu.⁶⁶

Çalışmanın bu bölümünü, bu cephedeki bazı çarpışmaları ve **Müftü Ahmet Hulusi Efendi**'ye duyulan sevgi ve saygıyı göstermesi bakımından önemli gördüğümüz bir mektupla bitirelim. Bu mektup, Köşk cephesinden 19.12.1919'da, **Müftü Efendi**'ye yazılmıştır. Yazan ise, Köşk Cephesi Kuva-yı Milliyesi'nin Kurmay Başkanı Emekli Binbaşı Mehmet Tahir Bey'dir. Şimdi bu mektubu sadeleştirilmiş şekliyle sunuyoruz:⁶⁷

“Denizli Heyet-i Milliye Başkanı Müftü Ahmet Hulusi Efendi’ye

Köşk: 19.12.1919

Makamı Pederim Efendim Hazretleri.

Gece Kestanecik cephesinden döndüm. Fazla yorgunluğuma rağmen, bu arizemi alelacele takdim ediyorum. Size son Kestanecik savaşımızın yadigârı olmak üzere bir miktar fişekle bir Yunan mavzeri takdim ediyorum. Ayrıca Yunan askerlerinin başlarına giydikleri zırlı şapkalardan da bir tane gönderiyorum. Bunlar önyak olduğunuz büyük ve kutsal mücadelenin bir hatırasıdır. Bir de parçalanmamış top mermisi gönderiyorum. Bu da masanızı süsler sanırım. Hayır dualarınızın berekâtı ile cephelerimizde kudret ve kuvvetimiz ve faaliyet matlup derecededir. Hemen Cenab-ı Hak esbab-ı siyasiyesini de halk ederek zavallı Sancağımıza bu belâyı azimden kurtararak, mazlum halka saadetler bahşetsin, amin! İnşallah ikinci bir çarpışmada Mutasarrıf Bey’e de bir Yunan mavzeri takdim ederim. Şimdilik düşmandan aldıklarımızı kendilerine karşı cephede kullanıyoruz. Bu, pek hoşumuza gidiyor.

Heyet-i Milliye azalarına cümleten arzı hürmet ederim. Sizin de mübarek ellerinizden öperek hayır dua ve afiyetlerinizi temenni ederim.

Harekât-ı Harbiye Başkanı

Mehmet Tahir.”

⁶⁵ Tavas Yıldırım Müfrezesinin mevcudu 95, Kale-Tavas Müfrezesinininki 51 idi (ATASE Arş., Kl: 425, D: 2, Fh: 95).

⁶⁶ T. Toker, a.g.e, s. 56-67.

⁶⁷ T. Toker, a.g.e, s. 91. Mektubun sadeleştirilmemiş şekli için bkz. L. Müftüler, a.g.e, s. 19-20.

e. Ahmet Hulusi Efendi'nin Köşk'teki Kuva-yı Milliye Karargâhına Gitmesi

Ahmet Hulusi Efendi, buraya kadarki açıklamalarımızdan da anlaşılacağı üzere, *Kuva-yı Milliye*'nin teşkili ve ikmalinde fevkalâde üstün hizmetleri olmuştur. **Ama o bu hizmetleriyle yetinmemiş, zaman zaman cepheleri de dolaşmıştır.** Daha önce de *Nazilli*'ye gelmişti. Bu defa da, **Demirci Mehmet Efe** ile cephe üzerinde görüşüp konuşmak maksadıyla, 1919 Temmuz'unun son günlerinde Köşk'e gitti.

Müftü Efendi'nin bu yolculuğunda beraberinde; Emekli Binbaşı Tahir Bey, Hırkalı Halil Ağa ve İştihali Mehmet Efendi de bulunuyordu. **Ahmet Hulusi Efendi**, *Nazilli*'den Hacı Süleyman Efendi'yi ve *Nazilli*-Pirilibey'den de Mehmet Bey'i de yanına aldı. Köşk istasyonunda o günlerde yörede bulunan **Galip Bey (Celal Bayar)**, Albay Şefik Bey, Binbaşı **Hacı Şükrü Bey**, Yzb. Kara Nuri, Demirci Mehmet Efe, Demirci'nin adamlarından Sökeli Ali ve Zurnacı Efeler tarafından karşılanan **Ahmet Hulusi Efendi'nin orada yaptığı ilk iş, Demirci'nin emirlerine müdahale etmek oldu:** Karargâhta, misafirlerin oturduğu yerin karşısında ağaca asılı bir erkek cesedi bulunuyordu. Müftü Efendi, bu şahıs hakkında, Demirci'den bilgi edinmek istedi. **Demirci Efe:** *"Cepheden kaçtığı için kurşuna dizdirdiğini"* söyledi. Bu cevaptan pek hoşlanmayan **Müftü Efendi:** *"Böyle şey olmaz, hemen indirin"* dedi ve indirtti. Adamın cenaze namazı kılınarak defnedildi.⁶⁸

68 M. A. Tütenk, **a.g.e.**, s. 30; Celal Bayar da Demirci Mehmet Efe'nin böyle bir infazına şahit olmuştur. Konumuza açıklık getirmesi bakımından sunuyoruz:

"1919 Ağustos ayı içinde idi. Köşk'te cephe dönüşü sıcağın bunalım, yorgunluktan takatsız bir halde incir ağaçlarının gölgesinde dinleniyordum. Galiba bir müddet kendimden geçmiştim. Efe'nin adamlarından üç zeybeğin:

"Hoca, hoca!" diye seslenmelerinden uyandım... Bana; "Epi oldu, arıyoruz. Efe acele seni bekliyor" diyorlardı. Hep beraber Köşk'e geldik. Efe âdeta halk mahkemesi mahiyetinde bir divan kurmuştu. Etrafında kalabalık insanlar vardı. Karşısında jandarma subayı kıyafetinde birini, kendi usulünde sorguya çekmişti. Bu adam Aydın Jandarma Taburu kâtibi imiş, orta yaşlı, uzun boylu, zayıfça, saçlarına beyaz düşmüş bir kişi... Bizim sınırı geçince erlerimiz yakalamış, karargâha, efeye getirmişler... Rahat, rahat Efenin sorgusuna cevap veriyordu. Efe, bir tomar kağıdı bana uzattı: "Bak içinde neler var?" dedi. Kendisi, sorgusuna devam etti. "Evrak" denilen şeyler, Aydın Rum Metropolidi'nin, bizim bölgede oturan müslüman vatandaşlara gönderdiği mektuplardı. Umumiyetle kendilerini Aydın'a davet ediyordu, Yunan adâletinden bahsediyordu, ben elimdeki bir yığın evrakı birer, birer okuyor, diğer taraftan da Efe'nin sorduğu suallere kulak veriyordum:

Demirci Efe'nin Müftü Efendi'ye karşı sonsuz sevgi ve saygısı bulunuyordu.⁶⁹ Bu yüzden, Müftü Efendi'nin, Efe üzerinde bir ağırlığı vardı. Bu yönleri bilindiği için, Demirci'nin kanuna aykırı uygulamalarına son vererek, Umum Cephe Komutanının emirlerini dinlemesi hususunda ikna edilmesi amacıyla Müftü Efendi Köşk'e çağırılmıştı. Bu sebeple, Müftü Efendi ile **Demirci Mehmet Efe** arasında şöyle bir görüşme olmuştur:

Müftü Efendi -"Buraya gelmekten maksadım sizinle konuşmaktır."

Demirci Efe -"Buyurun."

Müftü Efendi -"Efe! bu iş çetecilikle sökmeyecek. Biz bu teşkilâtı askerî usule çevirmek istiyoruz."

Demirci Efe -"Hay hay, ben askerlik yapmam, ben yalnız cephenin işesiyle uğraşırım".

Demirci Mehmet Efe'nin bu şekilde **Müftü Efendi** tarafından ikna edilmesinden sonra, *Aydın Cephesi Kuva-yı Milliye Genel Komutanlığı Hacı Şükrü Bey'e* bırakıldı. **Demirci Mehmet Efe** de *Aydın Cephesi Komutanlığına atandı*. Cephenin Topçu Komutanlığı da İsmail Hakkı Bey'e verildi. Böylece **Hacı Şükrü Bey** ile **Demirci Mehmet Efe** arasındaki **uyumsuzlu-**

-Demek, Aydın'da kalan Türklere iyi muamele ediyorlar, öyle mi? -Evet Efe öyle... -Hiç kötülük etmemişler mi? -Etmemişler Efe, etmeyecekler de... Metropolit Efendi teminat veriyor... -Ya öyle mi? Bu, kağıtları ne diye aldın, getirdin? -Aydınlıların geri dönmeleri için... -Him... Orada gâvur askeri var mı? -Var Efe... Çok asker var, bütün tepeleri, geçit yerlerini tutuyorlar... Bunun üzerine sert bir ses kulağıma aksetti: -Ulan kahbe dinli, sen Türk müsün? Yoksa Yunan zabiti misin? Akabinde de acı bir tabanca sesi... Başımı kaldırdım, o tarafa baktım. Talihsiz adam, cansız yere serilmişti. Efe de ayakta emir veriyordu:

"Bu adamı şu ağaca asın..." diyordu. Orada cılız bir ağaç vardı; kaderinde "dar ağacı" olmak varmış!" (C. Bayar, **a.g.e**, C. 7, s. 2241-2442).

⁶⁹ Müftü Efendi ile Demirci Mehmet Efe arasındaki sevgi ve saygı o kadar ilerlemiştir ki, birbirlerine "Evlâdım", "Baba, Babacığım" diye hitap bile edebilmektedirler. Bu konuda bilgi için bkz., **ATASE Arş.**, Kl: 425, D: 7, Fh: 137; T. Toker, **a.g.e**, s. 84-91. Celal Bayar da Demirci Mehmet Efe'nin Müftü Ahmet Hulusi Efendi'ye hürmetkâr davrandığını şu ifadelerle nakletmektedir: "Bir gün Denizli Müftüsü Ahmet Hamdi (Hulusi olacak) Efendi, Nazilli Müftüsü, Nazilli Şeyh Nuri Efendi kalabalık muteber bir grup içinde cepheye gelmişlerdi. Bu muhterem kişiler, benim Ege'de idare ettiğim siyasi partinin mensubu, üyesi idi. Tabiatı ile beni yakından tanıyorlar ve sayıyorlardı. Efe'nin de bunlara hürmeti vardır. Denizli Müftüsü, Demirci'ye döndü, beni göstererek: "**Efe, dedi. Bu efendi, benden fazla diplomattır**". Sonradan öğrendim... Efe'ye bakımda iyi tavsiye ve telkinlerde bulunmuş, bana da:

"**Sen burada bulunduğca içimiz rahat edecek**" demişlerdi. Artık Efe'nin açıktan müşaviri ve yakını olmuştu..." (C. Bayar, **a.g.e**, C. 7, s. 2096).

ğu tatlıya bağlayan Ahmet Hulusi Efendi, yanındakilerle Köşk'te iki gece kaldıktan sonra *Denizli'*ye döndü.⁷⁰

Müftü Efendi, *Denizli'*ye dönünce, *Kuva-yı Milliye* komutanları arasında yapılan görev taksiminin muhtemelen tescilini sağlamak amacıyla, adı geçenler adına mühürler kazdırarak, kendilerine gönderdi.⁷¹

C. DENİZLİ MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETİ'NİN KURULUŞU VE FAALİYETLERİNDE AHMET HULUSİ EFENDİ

1. CEMİYETİN KURULUŞU

Daha önce de ifade edildiği üzere 17-19 Mart 1919 tarihleri arasında düzenlenen İzmir Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Kongresi'ne katılan *Denizli* delegeleri, İzmir dönüşünde yoğun bir teşkilâtlanma çalışmasına girmişlerdi. 15 Mayıs 1919'da Yunanlıların İzmir'i işgali ve ardından kısa bir süre içinde (25 Mayıs'ta) Aydın'a ulaşmaları, onların siyasi ve askerî örgütlenmeye yönelik bu çalışmalarını hızlandırdı. Sonunda **29 Mayıs 1919'da Ahmet Hulusi Efendi'nin başkanlığında "Denizli Müdafaa-i Hukuk Redd-i İlhak Cemiyeti"** kuruldu.⁷²

M. A. Tütenk, **a.g.e**, s. 30; T. Toker, **a.g.e**, s. 57.

71 **ATASE Arş.**, Kl: 425, D: 2, Fh: 80. **Celal Bayar**, mühürlerin ilgililere tesliminden ve burada oluşan samimi havadan hatıratında şöyle söz etmektedir:

"1919 Ağustos ayının ilk haftası içinde idi. Nazilli'den bir kaç kişi Köşk'e geldi. Başlarında, Nazilli'nin ileri gelenlerinden Demirci Mehmet Efe'nin saygı gösterdiği Hacı Süleyman Efendi bulunuyordu. Bunlar hazırlanmış üç büyük mühür getirdi. Mühürlerden birinde:

"Aydın Mıntıkâ Kumandanı Demirci Mehmet Efe". İkincisinde: **"Cenubî Aydın Mıntıkâsı Kumandanı Yörük Ali"**. Üçüncüsünde: **"Aydın Zeybek Ordusu Kumandanı Hacı Şükrü"** yazısı okunuyordu. Demirci ve Hacı Şükrü mühürleri memnunlukla ceplerine yerleştirdi. Yörük Ali Efe'ninki özel törenle **Dalama** köyünde (verildi)... Demirci Mehmet Efe **"Mıntıkâ Kumandanlığı"** mührünü çıkardı. **"Al kardışım"** diyerek Yörük Ali Efe'ye teslim etti. Sonra da parmağındaki yüzüğü çıkardı, kendi eliyle Ali Efe'nin parmağına geçirdi. Bu jestinden herkes memnundu, her iki tarafın yakın adamlarında heyecan ile karışık bir sevinç tezahürü göze çarpıyordu..." (C. Bayar, **a.g.e**, C. 7, s. 2140-2141).

72 Bu cemiyetin kurulmasında; Başağazade Yusuf, Müftüzade Kazım, Hamamcı Şeyh Mustafa, Tat Osmanoğlu Emin, Tavaslızade Mustafa, Küçükağazade Ali, Doktor Kazım, Dalamanlızade Şükrü Bey ve Efendilerle, Karahacızade Ahmet Ağa, Mutasarıf Faik, Askerlik Şubesi Başkanı Tefvik ve Polis Komiseri Hamdi Beyler'in önemli hizmetleri olmuştur (N. Köstüklü, **a.g.e**, s. 82).

Ahmet Hulusi Efendi başkanlığındaki bu cemiyet, kuruluşundan itibaren, cepheye gönüllü celbinde ve yardım gönderilmesinde üzerine düşeni fazlasıyla yapmış, çevre il ve ilçelerde teşkilâtlanmayı teşvik etmiştir. Aynı zamanda bu cemiyetin Milli Mücadele azminin oluşmasında önemli katkısı olmuştur. Bu cümleden olmak üzere, cemiyet bir beyanname yayınladı. **10.6.1919 tarihini taşıyan bu beyanname; Yunan işgalinin haksız olduğu ve bunların Anadolu’da yaptıkları zulümler ifade edildikten sonra şöyle deniliyordu:**

“Yarın, Yunanlıların murdar ayakları altında inleye inleye ölmek-tense, bugün ya mertçesine ölmeye, yahut şerefle yaşamaya azmeden ve bugünkü çalışmayı din ve namus meselesi bilen kardeşlerimiz, son defa olarak malî ve bedenî her fedakârlıkta bulunmalı, zengin ve fakir herkes bu dinî meselede kendisini alâkadâr addetmeli, seyirci vaziyetinde kalmamalı... kaybedilecek zaman olmadığını düşünerek hareket etmeliyiz... Allah yardımcımızdır”.⁷³

Kuruluşundan kısa bir süre sonra **12 Temmuz 1919**’da *Denizli Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyeti*, daha iyi hizmet verebilmek için yeniden teşkilâtlanmıştır. *Denizli*’deki bu millî kuruluş yeni düzenlemede; Bir başkanlık ve altı şubeden⁷⁴ oluşturulmuştur. İsmi de *Denizli Heyet-i Milliyesi* olarak değiştirilmiştir. İşte *“Kuva-yı Milliye’nin ikmalî; mâlî meseleler, istihbarat işleri, asayişin temini, göçmen iskanî işleri, nakliyat ve sağlık alanında önemli hizmetler” veren bu örgütün başkanlığında yine Müftü Ahmet Hulusi Efendi’yi görmekteyiz.*⁷⁵

Bu şekilde teşkil edilen *Denizli Heyet-i Milliyesi*, faaliyetlerini **Ahmet Hulusi Efendi**’nin başkanlığında 6.7.1920 tarihine kadar sürdürmüştür.

⁷³ N. Köstüklü, **a.g.e**, s. 83.

⁷⁴ Bu şubeler; Haberalma ve Propaganda, Askerlik, Göçmenler, Levazım, Güvenlik ve Mali Şubedir. Bu şubelerin görevleri ve bu şubelerde görev alan kişilerin isimleri için bkz., L. Müftüler, **a.g.e**, s. 11-12; K. Mıroğlu, **a.g.e**, s. 137-174.

⁷⁵ N. Köstüklü, **a.g.e**, s. 84. Ayrıca bu konuda bkz. **ATASE Arş.**, Kl: 426, D: 4, Fh: 235. Yönetim Kurulunun diğer üyeleri şunlardı; Başkanlık Genel Sekreteri: **Hacı Fakızade Nevzat Bey**, Yazı İşleri Müdürü: **Hamdi Bey**, Şube Müdürü: **Kazım Efendi**, Dosya Memuru: **Cevdet Hayri Bey**, Veznedar: **Hamamcıoğlu Mustafa**, **Hacı Süleymanoğlu Hacı Ahmet** ve **Yağcıoğlu Ahmet Baki Efendiler**, Üye ve Katip: **Hüseyin Avni Bey**, Üye: **Tatoğlu Emin Efendi**; Askeri Müşavir: Ödemiş Tabur Komutanı **Tahir Bey idi** (T. Toker, **a.g.e**, s. 52).

Anılan tarihte meydana gelen “**Denizli Olayı**”⁷⁶ sebebiyle çalışmalarını tatil etmiştir. 4 Ağustos 1920 sonrasında o günlerde ülke genelindeki bütün millî örgütler, “*Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti*” adını almasıyla, *Denizli Heyet-i Milliyesi* lağvedilerek, yukarıdaki isimle yeniden teşkilâtlandırılmıştır.⁷⁷

Ahmet Hulusi Efendi, *Heyet-i Milliye*’deki yöneticilik görevini; bu örgütün *Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti* ismini almasından sonra da devam ettirmiştir.⁷⁸ Ülke genelinde *Müdafaa-yı Hukuk Cemiyetleri* lağvedilinceye kadar, Müftü Efendi’nin *Denizli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti*’ndeki çalışmalarını sürdürmüş olabileceği kuvvetle muhtemeldir.

2. CEMİYETİN FAALİYETLERİ

Müftü Ahmet Hulusi Efendi, Millî Mücadele’ye sadece kendisi katılmakla kalmayıp, diğer din görevlilerinin de bu millî harekete katılması için çalışmıştır.⁷⁹ Aynı zamanda da bu konuda *Denizli Heyet-i Milliyesi*’nden de karar çıkartmıştır. Nitekim *Heyet-i Milliye* 18.7.1919 tarihinde **Müftü Efendi**’nin başkanlığında yaptığı ilk toplantısında-bu hususta-bir beyanname yayınlamıştır. **Beyannamede özetle “Müftülerin, hocaların, bütün milletin vatan müdafaasına yardıma koşmaya mecbur oldukları ifade”** edilmiştir. Bu arada *Heyet-i Milliye*, düzenlediği miting ve toplantılarla yöre halkının savunma azmini kuvvetlendiriyordu. Meselâ **25 Aralık 1919**’da *Denizli-Bayramyeri*’nde binlerce kişinin katıldığı bir miting düzenledi. Bu mitingte alınan özellikle düşman işgalini kınayan konuşma

76 Kızanların öldürülmesi üzerine, Demirci Mehmet Efe, 12 Temmuz 1920’de Denizli’ye gelerek idareye el koymuştur. Bu arada Denizli Askerlik Şubesi Başkanı Tevfik Bey olmak üzere, 68 kişiyi öldürmüştür. (Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. N. Köstüklü, **a.g.e.**, s. 229-236; C. Bayar, **a.g.e.**, C. 8, s. 2440-2460; Bayram Bayraktar, “Millî Mücadele’de Denizli Olayı” **“Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. VIII, Sayı: 22, s. 141-153.

77 **ATASE Arş.**, Kl: 558, D: (27-C)-14, Fh: 4.

78 12.4.1921 tarihli “**BMM Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine**” hitaben *Denizli*’den gönderilen bir telgrafta; Müftü Ahmet Hulusi Efendi’nin *Denizli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*’nin 2. Başkanı olarak ismi geçmektedir. Cumhurbaşkanlığı Arşivi’nin A: III-3, D: 14, Fh: 42 nolu dosyasında bulunan bu telgrafın sureti için bkz., N. Köstüklü, **a.g.e.**, Ek: IV.

79 Mesela **Çal Müftüsü Ahmet İzzet (Çalgüner) Efendi**, bunlardan birisidir. Bu konuda bkz. Orhan Vural, “İstiklâl Savaşında Müftülerin Hizmetleri-Çal Müftüsü Ahmet İzzet Efendi’nin Hatıraları”, **Sebilürreşad**, C. I, Sayı: 12, s. 185 vd.

ve karar metinleri, İstanbul'daki yabancı basın temsilciliklerine ve İtilâf devletleri yetkililerine “*Denizli Heyet-i Milliyesi*” imzasıyla gönderildi.⁸⁰

Ayrıca **3 Ocak 1920**'de de **Müftü Ahmet Hulusi Efendi** ile Belediye Reisi Tevfik Bey, İzmir'de bulunan **General Milen**'e hitaben yazdıkları bir yazıyla, Yunan zulmünü şikayet etmişlerdir. Bu zulmün teşvikçileri olan **Atina Hükümeti** ile **İzmir Metropolitliği**'ne karşı gerekli girişimin yapılması da istenilen bu yazının birer suretleri, İstanbul'daki *Amerika, İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya* siyasî yetkililerine de gönderilmiştir.⁸¹

Diğer taraftan *Heyet-i Milliye*ce 8 Temmuz 1919'da⁸² halkın feryadını ve işgal altındaki yerlerde Yunanlıların işlemekte olduğu cinayetleri İstanbul Hükümetine bildirmek üzere, Mustafa Naili (Küçük) Bey'in başkanlığında bir heyet İstanbul'a gönderilmiştir.⁸³ Bu heyet Sadrazam ve diğer devlet büyükleriyle görüşmüşse de verimli bir sonuç alınamamıştır. Bununla beraber, heyet üyeleri, İstanbul'daki Amerikan, İngiliz ve İtalyan basın men-

⁸⁰ N. Köstüklü, **a.g.e.**, s. 86-87. İstanbul'daki yabancı basın mensuplarına ve İtilâf devletleri yetkililerine hitaben gönderilen protesto telgraflarının suretleri için bkz., M. A. Tütenk, **a.g.e.**, s. 72-73.

⁸¹ **Bu yazıda şöyle denilmektedir:** “Savaştan yenik ve yorgun bir halde çıkmakla beraber her türlü yoksulluğa razı, meşru ve millî haklarını henüz muhafaza ve müdafaa kuvvetinde bulunan biz Türkler, Sulh meclisinin vereceği adilce kararlarla neticede (Hakk'ın) zaferle galip geleceğinden emin olarak İzmir'in işgali gününden beri, Yunanlılar tarafından işlenmekte olan sayısız cinayet ve facialara karşı sabır ve sükûnetini muhafaza etmekte ve büyük devletlerin her türlü emir ve yasaklarını kabul ile yerine getirmektedir.

Fakat işgal sahasında bulunan yerli Rumlarla Yunan askerlerinin bu söz dinlemeyi bir aciz ve meskenet kabul ederek medeni ve insanî olmayan hareketlerine devamda cesaretlerini artırmakta olduğu her gün tekrarlanan vahşi olaylarla tesbit edilmektedir.

*Ortodoksların yıl başına rastlayan 14 Ocak 1920 tarihinde ise İzmir'in ilhakını sağlamak maksadıyla yerli Rumların mahalli bağımsız bir hükümet kurarak oluşturulacak milli kuvvetlerle İslâmları göçe zorlamak için katletmeye ve yoketmeye başlayacakları elde edilen delil ve vesikalarla anlaşılmış bulunmaktadır. Sulh meclisi kararına iktiran eden bu geçici işgalin Yunan kuvvetlerine verilmesi büyük bir hata idi. Nitekim olaylar bunu anlattı. Şimdi de bu öz Türk ve İslâm toprağının Anavatan'dan ayrılmasıyla sonuçlanacak bir harekete geçilir ve Türkler öldürülmeye başlanırsa sabır ve sükûnetimiz artık son bulacak ve bu küstahlığın sorumluluğu tamamen İzmir Yerli Rumlarına ait olacaktır. Milli izzeti nefsimizi daha ziyade rencide etmemek, İslâm ve Hristiyan bir çok günahsız kimselerin kurban gitmelerine meydan verilmemek üzere, asıl tahrikçi ve teşvikçi olan Atina Hükümeti ve dolaylı olarak İzmir Metropolitliği nezdinde teşebbüste bulunulması rica ve istirham olunur” (T. Toker, **a.g.e.**, s. 85-86).*

⁸² M. A. Tütenk, **a.g.e.**, s. 60.

⁸³ T. Toker, **a.g.e.**, s. 89.

suplarıyla konuşmuş ve “işgalin durdurulması, zulme nihayet verilmesi için” onlardan “insaniyet namına neşriyatta bulunmalarını” istemişlerdir. Hatta İngiliz ve Amerikan gazetecileri heyetin Yunan zulmü konusunda anlattıklarını aynen yazacaklarına dair söz vermişlerdir.⁸⁴

Ahmet Hulusi Efendi'nin yukarıda belirtilen çalışmalarından başka *Heyet-i Milliye'nin* diğer faaliyetlerinde de önemli hizmetleri olmuştur. Şimdi de bunları görelim:

a. Kuva-yı Milliye'nin İkmali

Denizli Heyet-i Milliyesi ve özellikle başkanı **Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin** 14 Haziran 1919'da *Denizli-Kuva-yı Milliyesi'ni* örgütlemekle kalmadıklarını, aynı zamanda **bu millî kuvvetin ikmaliyle de uğraştıklarını görüyoruz**. Nitekim kurulmasıyla birlikte *Nazilli* ve *Aydın* cephelerinde düşmanla temasa geçen anılan kuvvetin ikmali için *Heyet-i Milliye* hemen faaliyete geçti. Daha önce de belirtildiği üzere, 7 Temmuz günü *Denizli Heyet-i Milliyesi* gönüllülere silah ve cephane sağlamak için *Fevzi Müftüler*, *Helvacıoğlu Mehmet*, *Karahisarlıoğlu Tevfik Beyler'den* oluşan heyeti *Isparta* ve *Eğirdir'e*; *Karcılıoğlu Ömer*, *Özel İdare Müdürü Hüseyin Avni Beyler'den* oluşan diğer bir heyeti de *Burdur'a* gönderdi. Bu arada *Afyon* ve *Dinar'dan* da top, tüfek, cephane sağlandı. Böylece temin edilen malzeme yine *Heyet-i Milliye*ce görevlendirilen *Teğmen Tahir Efendi* tarafından 10 Temmuz 1919 günü *Denizli'ye* getirildi.⁸⁵

Bu şekilde temin edilen silâh ve cephaneler de yine *Heyet-i Milliye*ce cepheye sevk ediliyordu. **Heyet Başkanı Ahmet Hulusi Efendi, 30.7.1919'da Aydın Cephesi Umum Kuva-yı Milliye Komutanı Hacı Şükrü Bey** ile *Cephe Komutanı Demirci Mehmet Efe'ye* gönderdiği telgrafında bu konudaki faaliyetleri şöyle bildiriyordu:

“...Silâh ve cephanelerimiz çok şükür geldi ve daha da gelecek. Son derece çalışıyorum. Kazaların heyetlerine silâh geldiği gün hemen gön-

⁸⁴ Heyetin İstanbul'daki temasları; Mustafa Naili Bey'in İstanbul'dan 5 Ağustos 1919'da Denizli'ye gönderdiği “*Denizli Müftüsü Faziletli Ahmet Efendi Hazretlerine*” hitabıyla başlayan mektubunda etraflıca anlatılmaktadır. Bu mektup için bkz. M. A. Tütenk, **a.g.e.**, s. 60-62.

⁸⁵ T. Toker, **a.g.e.**, s. 48.

dermelerine dair telgraf çektim. Bugün de te'kit ettim. Cephaneye ihtiyacınız varsa ilk trenle göndereyim evlâtlarım..."⁸⁶

Müftü Efendi'nin bu telgrafı, Umum Kuva-yı Milliye Komutanı tarafından, aynı gün cevaplandırıldı. **Hacı Şükrü Bey**, cevabi telgrafında mevcut silahların tamamı ile 200 kişilik bir kuvvetin acele gönderilmesini Müftü Efendi'den istiyordu. **Şükrü Bey** aynı zamanda da telgrafında, **Ahmet Hulusi Efendi'nin "ellerinden öpmeyi"** bildirmeyi ihmal etmemiştir.⁸⁷

Bunun üzerine **Ahmet Hulusi Efendi**, 31 Temmuz 1919 günü **Hacı Şükrü Bey'e** 30 sandık cephane gönderdi. Ayrıca *Umum Kuva-yı Milliye Komutanına*, "**efrad göndermeleri için kazalara te'kit**" yazdığını belirterek "**efradın vürudunda derhal teşkilatını yaparak**" cepheye göndereceğini bildirdi.⁸⁸ Bu sevkiyat daha sonraki günlerde ardarda devam etti. Genelkurmay Askerî Tarih, Stratejik ve Etüt Başkanlığı'nda bulabildiğimiz belgelere göre, **1919 Ağustos ayı içerisinde şu sırayla;**

4.8.1919'da bir subay komutasında *Denizli* bölüğü,

5.8.1919'da silâh ve cephane ile birlikte gönüllü,

9.8.1919'da 105 silah, 4 sıhhiye eri ve 3 subay,

11.8.1919'da 30 sandık cephane ile 1 sandık bomba,

13.8.1919'da eratla birlikte 80 ve 116 olmak üzere toplam 196 sandık cephane,

18.8.1919'da 40 topçu eri,

19.8.1919'da Yedek Subaylar,

21.8.1919'da Yıldırım Bölüğü'ne ait beygir ve katırlar,

Denizli'den cepheye (Köşk'e) sevk edildi.⁸⁹

Diğer taraftan *Denizli Heyet-i Milliyesi*, 18.7.1919 günü seferberlik ilân ederek 1884-1894 arası doğumlu vatandaşları silah altına çağırmıştır. Bu

⁸⁶ ATASE Arş., Kl: 425, D: 2, Fh: 139.

⁸⁷ ATASE Arş., Kl: 425, D: 2, Fh: 139.

⁸⁸ ATASE Arş., Kl: 425, D: 2, Fh: 147.

⁸⁹ ATASE Arş., Kl: 426, D: 5, Fh: 20, 26, 52, 81, 106, 113, 129, 174, 210, 223.

davete severek uyup gelenler 23-31 Temmuz 1919 tarihleri arasında **Müftü Ahmet Hulusi Efendi** tarafından dinî törenlerle cepheye sevkedildiler.⁹⁰

Ayrıca *Denizli Heyet-i Milliyesi* Sancak dahilindeki diğer *Heyet-i Milliye*ler ile temasa geçerek yardım toplamıştır. Bu cümleden olarak 5.7.1919'da Tavas *Heyet-i Milliyesi* ilk yardım olarak 4400 kile⁹¹ buğdayı ve 166 kile arpayı 51 hayvana yükleterek Usturoğlu Ahmet'le *Denizli*'ye gönderdi. Yine aynı tarihte Üzerlik Köyü de 163 lira bağışta bulundu.⁹² Ayrıca Tavas Kazası, 18.8.1919 tarihine kadar, *Kuva-yı Milliye*'ye 6300 krş para, 1448480 krş tutarında mal yardımında bulundu.⁹³ 16 Temmuz 1919'da da Çardak Belediyesi vasıtasıyla "cephede çarpışan kardeşlerimize küçük bir yardım olmak üzere 7500 okka arpa" gönderildi ve ayrıca 8 adet koyun yola çıkarıldı. Acıpayam'dan da 3 Ağustos 1919 tarihi itibarıyla 600 lira toplandı.⁹⁴ Bu arada *Heyet-i Milliye Kuva-yı Milliye*'nin ve halkın, özellikle *Nazilli* halkının un ihtiyacını temin etmek için *Denizli*'den yapılmakta olan un ihracını yasaklamıştır.⁹⁵ Ayrıca *Kuva-yı Milliye*'nin sağlık hizmetleriyle de meşgul olmuştur.⁹⁶

Buraya kadar belirtilen silah ve cephane temininde, para ve mal yardımlarının toplanmasında ve nihayet kuvvet celbi konusunda **Müftü Ahmet Hulusi Efendi** *Heyet-i Milliye* başkanı olarak büyük bir çaba sarfetmiş, yazışmalar yapmış, talimatlar vermiştir. Nitekim, Müftü Efendi, 3 Ağustos 1919'da **Hacı Şükrü Bey**'e gönderdiği telgrafta; "...Efrad toplamak için

90 Bu gönüllüler, Tavas'tan: Yıldırım bölüğü, Hırkalı Halil Ağa Müfrezesi; Kale Tavas'tan Bekir Ağa Müfrezesi, Acıpayam'dan: Müftü Hasan ve Kızılhisarlı Hasan Efendiler ve Teğmen Ethem Müfrezeleri, **Çal**'dan Müftü Ahmet İzzet Müfrezesi'dir (Bu müfrezeler ve cepheye sevkîyatları hakkında Denizli Kuva-yı Milliyesi bölümünde etraflıca bilgi sunulmuştur).

91 **Kile**: Tavas ve çevresinde tahıl ölçü birimidir. Tahılın cinsine göre değişmekle birlikte, bir kile ortalama 11-14 kg. civarındadır.

92 Üzerlik Köyünde bağış yapan kişilerin isimleri ve her birinin bağış miktarı için bkz., T. Toker, **a.g.e.**, s. 89.

93 **ATASE Arş.**, Kl: 426, D: 4, Fh: 171.

94 T. Toker, **a.g.e.**, s. 80-83.

95 Bu konuda bkz. **ATASE Arş.**, Kl: 425, D: 1-A (7-A), Fh: 28, 93-2, 140, 144.

96 Denizli'de birkaç bina Hastane haline getirildi. Burada Dr. Mazhar Müfit, Dr. Kemal ve Eczacı Hacı Beyler görev yapmışlardır. (N. Köstüklü, **a.g.e.**, s. 185-186). Ahmet Hulusi Efendi, Demirci Mehmet Efe'nin doktorlarla ilgili şikayetinde; doktorların namuslu kimseler olduğunu belirterek onları korumuştur. Bu konuda bkz., M. A. Tütenk, **a.g.e.**, s. 66.

her türlü tedbire müracaat ettiklerini, her zaman arzu edilen sayıda efrad gönderebileceklerini"⁹⁷ bildirmekteydi.

Bunlardan başka *Denizli Heyet-i Milliyesi*'nin millî kuvvetlerin sevk ve idaresi hususunda da yardımcı olduğunu görüyoruz. Nitekim, heyet yöneticileri bu konuda zaman zaman *Kuva-yı Milliye* komutanlarına öneriler sunmuşlardır. Konunun daha iyi anlaşılmasının temini bakımından bu konudaki yazışmalardan bir kaçını özetle sunmayı yararlı gördük. Bu yazışmalar, *Heyet-i Milliye* Başkanı **Ahmet Hulusi Efendi** imzasıyla yapılmış ve *Aydın Kuva-yı Milliye Umum Komutanı* **Hacı Şükrü Bey** ile **Demirci Mehmet Efe**'ye gönderilmiştir. Bunlardan: **28.7.1919 tarihli olanında Müftü Efendi**;

*"Aydın ve havalisinde bulunan düşmanın ova cihetinde yığınak yaptığı haber alınmıştır. Bu bakımdan yapılacak taarruzlarda bu cihetin nazarı itibara alınması rica olunur. Efendim"*⁹⁸ demektedir.

29.7.1919 tarihli olanında da Müftü Efendi şu hususları bildirmektedir:

1- *Afyonkarahisar'da bulunan memuru mahsusandan (Gizli İstihbarat görevlilerinden) Helvacızaade Mehmet Efendi'den şimdi aldığımız bir şifrede başka ve mühim bir iş zuhur etmediği takdirde büyük rütbe ve ünvanında kurmay bir subayın beş güne kadar cephemizi teftiş etmek ve incelemede bulunmak üzere ziyarette bulunacağı bildiriliyor. Her kazanın ismini taşımak ve başlarında aklı başında harp görmüş birer subay bulunmak üzere, gönüllülerden mevcutlarına göre bölük ve takımların süratle teşkili ve bu suretle Kuva-yı Umumiyemizin tesbit ve tanzimini rica ederim.*

2- *Esas Zeybek çetelerinin mevcutları yirmiyi geçmemek üzere, akıncı kuvvetlerinin de anılan kişinin gelişine kadar teşkil ve tanzimi ve bunlara münasip gördüğünüz takdirde **Bir Numaralı Sarı Zeybek Akıncı Kolu, İki Numaralı Kara Ahmet Akıncı Kolu, adları verilmesi takdirlerinize sunulur***".⁹⁹

97 **ATASE Arş.**, Kl: 426, D: 4, Fh: 9. Ayrıca Ahmet Hulusi Efendi'nin yaptığı yazışmalar için bkz., **ATASE Arş.**, Kl: 425, D: 7, Fh: 19, 31, 66, 80, 131, 137, 139, 140, 144, 147, 153. Ayrıca bkz., M. A. Tütenk, **a.g.e.**, s. 51 vd.

98 **ATASE Arş.**, Kl: 425, D: (7) 2, Fh: 19.

99 Bu telgraf, "*Köşk'te Zeybek Ordusu Komutanı Hacı Şükrü Bey*"e hitabıyla başlamaktadır. (**ATASE Arş.**, Kl: 425, D: (7) 2, Fh: 131). Ahmet Hulusi Efendi'nin 2.8.1919 tarihli telgrafında Teftiş için gelecek olan Komutanın Afyonkarahisar'daki 23. Tümen Komutanı Ömer Lütfi Bey olduğunu bildirmektedir (**ATASE Arş.**, Kl: 426, D: (5) 1, Fh: 7).

Sonucusu 30.7.1919 tarihlidir. Bunda da Müftü Efendi düşüncelerini şöyle belirtmektedir:

“Adagır’de çetenin, Allah’ın inayetiyle başlayan millî hareketi, mücahitlerin maneviyatını yükseltmiştir. Adagır’in zaptı esnasında orada bir cephe teşkil ederek, Aydın yanının güvenliğini temin etmek için, buradan münasip bir iki subayla altmış yetmiş kişilik ufak bir müfrezenin Adagır’e gönderilmesi vaziyeti umumiyemize büyük muzafferiyetler temin edeceğini düşündük. Bu sebeple şimdi burada bu müfreme subaylarıyla beraber hazırız. Sizce de tensip buyurulursa sevk edelim. Müfreme Ödemişlilerle beraber Adagır’i zapt ve orada merkezini kurduktan sonra, Beydağı’nda, Üçyol’da bekleyen kuvvetlerimiz kamilen maiyetinize iltihak edebileceklerdir. Adagır Kumandanlığı sizin emrinizde olmakla beraber, Menderesköy üstünde sağ taraftan sizinle bağlantı kurar. Aydın hareketi başladığı anda, Adagır’deki kuvvet, Fata nahiyesi üzerindeki sırtlardan Tire sırtlarını tutarak düşmanın Aydın ve Tire kuvvetleri arasına sokulur. Ordumuza pek önemli stratejik mevkiiler temin eder. Bizim buradan göndereceğimiz müfreme Ödemişlilerle takviye edilecektir. Düşmanın halihazır durumuna göre, Muselce, Eğrikavak, Mendeküme hattıyla Adagır’de bulunan kuvvetleriyle bağlantı kurarsa ve hattın üzerinde düşman kuvvetleri bulunursa yanlarımızı ve gerilerimizi terketmeleri şüphesizdir. Bu konudaki fikirlerinizi şimdi makina başında bekliyorum evlatlarım”.¹⁰⁰

Hacı Şükrü Bey ile Demirci Mehmet Efe de verdikleri cevapta; Müftü Efendi’nin fikirlerinin çok yerinde olduğunu, bu sebeple kendilerinin de katıldıklarını bildirmişler, ayrıca, yaptıkları ve yapacakları yardımlardan dolayı da **Ahmet Hulusi Efendi’ye** teşekkür etmişlerdir.¹⁰¹

Diğer taraftan, daha önce de belirtildiği üzere, **Ahmet Hulusi Efendi**, Nazilli ve Köşk’e gitmek suretiyle Kuva-yı Milliye’nin sevk ve idaresini yakından takip etmiştir.

Görüldüğü üzere, Denizli Heyet-i Milliyesi özellikle başkanı **Ahmet Hulusi Efendi**, sadece Kuva-yı Milliye’nin ikmalî ile ilgilenmeyip, zaman zaman sevk ve idaresiyle de meşgul olmuştur. Yukarıda verilen örnek yazışmalardan da anlaşılacağı üzere, faydalı ve yerinde öneriler de sunulmuştur.

¹⁰⁰ Bu telgraf “Zeybek Ordusu Kumandanı Hacı Şükrü Bey’e, Mıntıka Kumandanı Demirci Mehmet Efe’ye” hitabıyla başlamaktadır (ATASE Arş., Kl: 425, D: (7) 2, Fh: 37).

¹⁰¹ Aynı belge.

b. Sivas Kongresi'nde Denizli Delegeleri

13 Ağustos 1919 tarihli gelen bir telle, 4 Eylül 1919 günü Sivas'ta yapılacak millî kongreye katılmak üzere, *Denizli* livasından üç temsilcinin Sivas'a gönderilmesi rica olunuyordu. Alınan bu davet üzerine, *Heyet-i Milliye*'ce **Belevli Yusuf, Küçükağaoğlu Ali Necip ve Dalamanlıoğlu Mehmet Şükrü Beyler**'in *Denizli* Sancağı adına Sivas'a gitmeleri uygun görüldü.¹⁰²

Kongre Temsilcileri, 18 Ağustos günü **Müftü Ahmet Hulusi Efendi**'nin yaptığı dua ile *Denizli*'den uğurlandılar.¹⁰³ Ancak onların Sivas'a hareketleri çok gizli tutuluyordu. Zira Burdur Mutasarrıfı, İstanbul Hükümetine, *Denizli*'nin Sivas'a gönderdiği temsil heyetini jurnal etmişti. İstanbul da, bu temsilcileri ölü veya diri yakalayarak İstanbul'a getirenlere ödüller vaat etmişti. Bu yüzden, **Yusuf, Ali Necip ve Mehmet Şükrü Beyler, Müftü Efendi**'nin direktiflerine¹⁰⁴ uyararak, kendilerini koyun tüccarı olarak tanıtmışlar ve böylece adres ve kimlik değiştirmek suretiyle Sivas'a ulaşmışlardır.¹⁰⁵

Mustafa Kemal Paşa; "İstanbul'da, şurada burada mitingler yapıldı. Yunan işgali protesto edildi. Fakat sizin Aydın Kuva-yı Milliye cephesinde patlattığınız silahların sesleri Versay (Versailles) Sarayını çınlattı. Şu hareketinizle vatan ve ulusa iyi hizmetler yaptınız" diyerek *Denizli Heyet-i Milliyesi*'ni hizmetlerinden dolayı takdir etmiştir.¹⁰⁶

Sivas Kongresiyle, *Denizli*'deki millî teşkilât **Heyet-i Temsiliye**'nin emrine girmiştir. Nitekim Heyet-i Temsiliye'nin 13.9.1919 tarihli Meclis-i

102 **ATASE Arş.**, Kl: 426, D: 5 (I), Fh: 161.

103 O tarihlerde kömür tasarrufu yapıldığından, tren yerine posta arabasıyla hareket etmişlerdir (**ATASE Arş.**, . Kl: 426, D: 5 (I), Fh: 162).

104 Yusuf, Ali Necip ve Mehmet Şükrü Beyler, Sivas'a hareketlerinden önce "Müftü Efendi'yi evinde ziyaret etmişler ve kendisinden bazı direktifler almışlardır. Müftü Efendi onlara;

–Evlâtlarım! Göreceğiniz iş mühim ve tehlikeli; geçeceğiniz yollar bu işe aleyhtar kim-selerle doludur. Binaenaleyh çok dikkatli olmanız icabediyor. Sizi Helvacızâde Mehmet Efendi, Konya tarihiyle koyun tüccarı olarak götürecektir. Dikkatli olun. Orada görüşülecek mevzular hakkında da teennili hareket edin,

Dedikten sonra hayırlı yolculuk temennisinde bulunmuştur..." (L. Müftüler, "İstiklâl Savaşında Ulemanın Büyük Hizmetleri, Millî Harekâta Askerî Karargâh Olan Müftülük Daireleri", **Sebilürreşad**, C. III, Sayı: 158, s. 123).

105 M. A. Tütenk, **a.g.e**, s. 33; T. Toker, **a.g.e**, s. 61.

106 T. Toker, **a.g.e**, s. 61.

Mebusan seçimleriyle ilgili talimatı¹⁰⁷ hiç tereddüt gösterilmeksizin *Heyet-i Milliye* tarafından uygulandı.¹⁰⁸ Daha sonraki günlerde iki heyet arasındaki haberleşme ve yazışmalar daha da sıklaştı. Bunlardan *Denizli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti* Başkanı **Ahmet Hulusi Efendi**'ye hitaben yazılan 10 Ekim 1919 tarihli olanında **Mustafa Kemal Paşa** şöyle diyordu;

"6.10.1919 tarihli telgrafınız şükran ve iftiharla okundu. Millet ideallerinin gerçekleştirilmesi uğrunda böyle yekvücüt bir halde vatan düşmanlarına karşı kutsal mücadeleye devam eyledikçe elbette Cenab-ı Hakk'ın mazharı inayeti olacaktır.

Muhterem mücahidine selâm ve saygılar eder, muvaffakiyetlerinizi dileriz".¹⁰⁹

Yukarıda da ifade edildiği üzere, **Sivas Kongresi**'nden sonra *Heyet-i Milliye* faaliyetlerini Heyet-i Temsiliye'nin emrinde sürdürdü. Böylece *Denizli Kuva-yı Milliyesi Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*'ne bağlandı.

c. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Denizli Temsilcileri

Mart 1920 sonlarında *Heyet-i Milliye*'nin faaliyetleri arasında Büyük Millet Meclisi için mebus seçiminin yoğunluk kazandığını görüyoruz. Heyet-i Temsiliye'nin, her Sancaktan beş mebus seçilmesi ve bunların 15 gün içinde Ankara'ya gönderilmesi hakkındaki 19 Mart 1920 tarihli emri gereğince,¹¹⁰ *Denizli Heyet-i Milliyesi* çalışmalarına başladı. Bu arada İlçe *Heyet-i Milliyelerine* de bilgi verildi. Bu konuda yapılan yazışmayı önemine binaen sadeleştirilmiş şekliyle sunuyoruz:¹¹¹

"Tavas, Garb-ı Karaağaç (Acıpayam), Çal, Buldan, Sarayköy Heyet-i Milliyelerine;

¹⁰⁷ ATASE Ata. Öz. Arş., . Kl: 19, D: 57, Fh: 1-37.

¹⁰⁸ Denizli Heyet-i Milliyesi, Heyet-i Temsiliye'nin talimatı doğrultusunda Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na Denizli Sancağı'ndan Çal-Ortaköylü Müftüzade Emin Efendi ile Denizli Mutasarrıfı Faik Bey'i seçmiştir... (N. Köstüklü, a.g.e, s. 86).

¹⁰⁹ T. Toker, a.g.e, s. 84. Telgrafın sadeleştirilmemiş şekli için bkz., M. A. Tütenk, a.g.e, s. 68.

¹¹⁰ **Mustafa Kemal Paşa**'nın Ankara'da bir meclis toplanması yolunda acele seçim yapılması için vilayetlere, livalara ve Kolordu Kumandanlarına 19.3.1919 tarihli tamimi için bkz., Kazım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, İstanbul, 1990, s. 517-518; **Nutuk**, C. I, s. 288-289.

¹¹¹ T. Toker, a.g.e, s. 87. Ayrıca bu yazının sadeleştirilmemiş şekli için bkz. M. A. Tütenk, a.g.e, s. 78.

Ankara'ya Sancağımız adına 5 mebus seçilmesi ve bunların 15 güne kadar gönderilmeleri Heyet-i Temsiliye'den istenmektedir. Gidecek mebusların (Milletvekili) devlet ve milletin iç ve dış siyasetini bilen her surette vatan ve milletin menfaatlerini koruyan ağır vazifeler yükletilecek olan bu seçimin öneminin bilinmesi lazımdır. Seçim; İdare Meclisi, Belediye, Heyet-i Milliye üyeleriyle, ikinci seçmenler tarafından yapılacağına göre, mebusluğa layık kimseler var ise soruşturarak ve inceleyerek göstereceğiniz adayların hazırlanması, ikinci seçmenlerin de merkeze gönderilmesi, vatan ve milletimizin selâmeti namına önemle rica olunur. 22 Mart 1920

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti Başkanı "Ahmet Hulusi Efendi."

Görüldüğü üzere **Müftü Ahmet Hulusi Efendi, Milletvekili seçilecek kişilerin**, "devlet ve milletin iç ve dış siyasetini bilen, her surette vatan ve milletin menfaatlerini koruyan" kimselerden olmasını istemekle, ileri görüşlülüğünü bir defa daha kanıtlamaktadır. Gösterilen bu titizlikle Heyet-i Milliye'nin yönetiminde yapılan seçim sonucunda, **Hacı Hüseyin, Mazlum Baba, Belevli Yusuf, Tavaslıoğlu Mustafa ve Buldanlı Ömer Necip Beyler**, Denizli Sancağı'ndan milletvekili seçildiler. İzmir, Muğla ve Aydın Milletvekilleri de Denizli'ye geldiler. Özel bir trenle Ankara'ya gidecek olan millî temsilciler, coşkuyla ve **Müftü Ahmet Hulusi Efendi**'nin duasıyla istasyondan uğurlandılar.¹¹³

Bu şekilde Denizli Sancağı temsilcilerini Ankara'ya uğurlayan **Müftü Ahmet Hulusi**, 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılması üzerine de, aynı gün çektiği telgrafla Meclis Başkanı **Mustafa Kemal Paşa**'yı kutlamıştır.¹¹⁴

112 5 Temmuz 1920'de Buldan'ın Yunanlılar tarafından işgal edilmesi üzerine Ömer Necip Bey, uzun süre Meclis çalışmalarına katılamamıştır.

113 M. A. Tütenk, a.g.e, gös. yer. T. Toker, a.g.e, s. 65.

114 **Ahmet Hulusi Efendi "Ankara'da Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na" hitaben gönderdiği telgrafında şöyle demektedir:**

"Bugün Cuma'dan evvel mevlid-i nebevî, salavat-ı şerife ve tekbirlerle dua ve niyazdan sonra, Hükümet, Askeriye, Heyet-i Milliye ve Belediye dairelerinde kutlama törenleri yapılmış, meclisimizin muvaffakiyeti vatan ve milletimizin selâmeti ve mutluluğu için dualar tekrarlanmış olduğunu tebrikât ve temenniyât-ı halise-i daiyanenize terdifen arz ederim. 23 Nisan 1920.

Denizli Heyet-i Milliye Başkanı Müftü Ahmet Hulusi" (T. Toker, a.g.e, s. 89). Ayrıca, telgrafın sadeleştirilmemiş şekli için bkz., **EK: VI/I**.

d. Göçmenlerin İskân Edilmesi

Yunanlıların 25 Mayıs'ta Aydın'ı, 3 Haziran'da da Nazilli'yi işgal etmeleri üzerine, Aydın, Umurlu, Sultanhisar, Köşk, Atça ve Nazilli'den Denizli'ye göçler başladı. 22 Haziran 1920'de Köşk cephesinin çökmesiyle bu göçler, daha da hızlandı. Şehir merkezinin nüfusu oldukça arttı. Şehirde asayişin temini, göçmenlerin yedirilmesi, içirilmesi ve barındırılmaları sorunu başgösterdi.

Denizli Heyet-i Milliyesi bu konuda da faaliyette bulundu. Heyetin "**Göçmenler Şubesi**" bu işle meşgul oldu. Denizli'ye gelen Türk ve Türk olmayan bütün göçmenlerin iskan ve işe edilmesinde hizmet verdi.¹¹⁵ Bu arada Heyet-i Milliye Başkanı olarak **Ahmet Hulusi Efendi**'nin diğer millî meselelerde olduğu gibi, bu konuyla da yakinen ilgilendiğini görüyoruz: O bir taraftan Denizli halkını göçmenlere yardım etmeye çağırırken,¹¹⁶ diğer taraftan da bu iş için komisyon kurdurttu. Komisyon üyesi olan Küçük İsmailzade Tevfik Bey, Yiğitbaşı Hacı İsmail Efendi, Hacı Bayraktarzade Mehmet, Yeşilzade Hacı Ahmet, İlbadili Papuççu Hacı Süleyman, Karamilzade Hacı Ali, Tütüncü Hacı Mustafazade Salih, Hacı Reşitzade Ahmet Efendiler'e birer de çalışma talimatı gönderdi. **Müftü Efendi 23 Kasım 1919 tarihli bu talimatında şöyle demektedir:**

"Efendim.

Din ve ırkımızın yegane düşmanı olan Yunanlıların zulüm ve taarruzlarından hayat ve namuslarını kurtarmak için her türlü sefalet ve mahrumi-

115 L. Müftüler, **a.g.e**, s. 11.

116 Bu konuda ilan da verilmiştir. Bu ilanlardan 15 Kasım 1919 tarihli olanında Müftü Efendi şöyle demektedir:

"Aydın'dan sefil bir surette hicret eden zavallı ve perişan din kardeşlerimizin hali pürmelali cidden şayan endişedir. Bütün hayatlarında nam ve nimete müstağrek olarak yaşamağa alışmış bu bedbaht kardeşlerimizin bugünkü haline bakıp ağlamamak gayri kabildir. Bu zavallıların tevhini âlâmına medar olmak üzere muaveneti lazimedede bulunulması ve ilk adımı atmış olan kış dolayısıyla bu zavallıların maruz kalacağı ıstırahat ve âlâmın mümkün olduğu kadar tahfifi her müslüman kardeş üzerine dinî ve millî bir borçtur. Binaenaleyh bu hususta muavenet ve himmette bulunacak olan erbabı hamiyetin bir an evvel yorgan, yatak, çamaşır gibi muhacirinin en şiddetli muhtaç oldukları şeylerin tedarik ve teberrüünde ahalimizin son derece gayret göstermesini ve bu hususta Heyet-i Milliyece ayrıca bir defter küşad edildiğinden her mahalle heyet-i ihtiyariye ve ayan ve eşraf-ı mahalle toplanarak beyinlerinde kararlaştırdıkları teberruatı cem ve ihzar ile teslim etmeleri ve defteri mezkûre kayıt ettirmeleri ehemmiyetle rica olunur" (M. A. Tütenk, **a.g.e**, s. 69).

yetlere katlanarak terkidar ve diyar eden Aydın ve havalisi zavallı Müslüman muhacir kardeşlerimizin halleri cidden şayanı merhamettir. Bahusus camilerde, mahalle aralarında, ötede beride bil-mecburiye ihtiyari ikamet eden muhacirinin hayatları hulul eden kış dolayısıyla tehlikeye maruz bir hali elîmdedir. Çünkü pek az bir zaman evvel sıcak yataklarında, mangal, ocak etrafında, refah ve saadetle hayat geçiren kardeşlerimizin bugün kuru tahta üzerinde bütün levazımatı şitayeden mahrum bir halde bulunmaları hayatlarını kayıp ettirecek esbap ve avamildendir. Binaenaleyh; bu zavallıların hayatlarını kurtarmak, elemelerini tahfif ve alakaderil-imbân ihtiyacatı hayatiyelerini temin için lazım gelen esbab-ı ihzar ve tedarik biz Denizli ahalisinin üzerine bir vecibe-i diniye ve vicdaniyedir. Bunun için sizleri bu vazife-i hayriye ile tavzifi münasip gördük. İcinizden bir reis ve katip tayin ederek atideki mesail ile iştigal etmeniz hamiyeti diniye ve milliyenizden mercudur.

1- Mahallat arasında boş olan hanelerde ve medariste mevcut olup küçük bir sarfiyat ile tamir ettirilecek olan odalara muhacirinin mümkün mertebe iskanı,

2- Şehir dahilinde muhacir ikametgahı cami ve medrese odalarında kırık ve noksan camların ve muhtacı tamir olan yerlerin mümkün olduğu kadar tesiri, bürudete mani olacak derecede tamir ve ıslahı,

3- Altlarında yaygı bulunmayanlara hasır vesaire tedariki,

4- Bürudete mukavemet için yatak, yorgan, çamaşır gibi levazımı şitayeden külliye mahrum olanların mümkün olduğu kadar temini, ihtiyaçları olan sabun, odun ve kömürün tedarik ve tevzii,

İşte komisyonumuzun başlıca işgal edeceği vezaifi müşfikâne ve sarf edeceği mesai hüdapesandane şu üç maddede hülâsa edilmiş olmakla az veya çok demeyerek bu uğurda hamiyetli ahalimizin ihzar edeceği teberrüatı naktiye ve ayniye ile bu zavallı muhacirinin temini hayat ve tahfifi ıstıraplarına delâlet buyurmanızı ve her hafta nihayetinde o haftaki icraattan ve maruz kalınacak her müşkülâtтан heyetimizin haberdar edilmesini muhabbet-i diniye ve kuvveyi İslâmiyenizden rica ederim".¹¹⁷

Bu talimat, Müftü Efendi'nin Denizli'ye gelen göçmenlerin yedirilip içirilmeleri ve barındırılmaları hususundaki gayretinin açık bir delilidir.

117 M. A. Tütenk, a.g.e, s. 70.

Diğer taraftan *Nazilli* yöresinden gönderilen kimsesiz çocukların bakımı ve yetiştirilmesi için **Müftü Ahmet Hulusi Efendi**'nin Başkanlığı altında, 14 Mart 1920 tarihinde bir **Darüleytam (Kimsesiz Çocuklar Yetiştirme Yurdu)** açıldı.¹¹⁸

e. Maraş Savunmasına Maddî Destek Sağlanması

Maraş, 22 Şubat 1919'da İngilizler, -onların çekilmesiyle- 30 Ekim 1919'da *Fransızlar* tarafından işgal edildi. **Sütçü İmam**'ın başlattığı direnişe, halkın ve *Kuva-yı Milliye*'nin katılmasıyla şehir **12 Şubat 1920** tarihinde kurtarıldı.¹¹⁹

Denizli Heyet-i Milliyesi de para yardımında bulunmak suretiyle bu şehrin kurtarılışına katıldı. "**Maraşlı kardeşlerimize**" ulaştırılmak üzere, *Elbistan Heyet-i Milliyesi* adına *Denizli Ziraat Bankasına* 400 lira yatırıldı. Ayrıca bu husus, **Mustafa Kemal Paşa**'ya aşağıdaki telgrafla bildirildi.

"Ankara'da Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Bugün Maraşlı kardeşlerimize gönderilmek üzere, Elbistan Heyet-i Merkeziyesi vasıtasıyla 400 lira Denizli Ziraat Bankası'na yatırılmıştır.

Arzolunur. 17 Şubat 1920.

*Denizli Heyet-i Milliyesi Başkanı Müftü Ahmet Hulusi".*¹²⁰

12. Kolordu Komutanı Fahrettin Bey de bu yardımdan dolayı *Denizli Heyet-i Milliyesine* bir kutlama telgrafı göndermiştir. 2 Mart 1920 tarihli telgrafında Fahrettin Bey şöyle diyordu:

"Maraş felaketzedelerine bir yardım olmak üzere Heyet-i Milliye tarafından 400 liranın gönderildiği anlaşıldı. Yurtları ve vatanları için düşmanlarına bir ibret dersi vermiş olan kahraman ve vatansever Maraşlılara karşı gösterdiğiniz hamiyet, şükrana şayandır. Denizli halkının maddî ve manevî göstermiş oldukları hamiyet, fedakârlık ve vatanseverlik övülmeye daima

118 T. Toker, **a.g.e**, s. 63.

119 Maraş'ın İşgali ve Kurtuluşu için bkz. **Yurt Ansiklopedisi**, C. 8, s. 5668-5671.

120 T. Toker, **a.g.e**, s. 88. Bu telgrafın sadeleştirilmemiş şekli için bkz. M. A. Tütenk, **a.g.e**, s. 78.

*lâyıktır. Bütün Heyet-i Milliye azasına, yardımda bulunanların cümlesine arz-ı hürmetler, başarılar temenni ederim efendim”.*¹²¹

Hiç şüphesiz, o tarihlerde 400 liranın değeri büyüktür. Ancak bizce bu paranın asıl önemi; Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin ve onun yönetimindeki *Denizli Heyet-i Milliyesi*'nin bölgesel savunmanın yanı sıra, tüm ülkenin bağımsızlığı ve kurtarılması için de mücadele verdiklerini göstermesidir.

D. AHMET HULUSİ EFENDİ'NİN KÖŞK CEPHESİ'NİN ÇÖKMESİ SONRASINDAKİ ÇALIŞMALARI

1. HALKI DÜŞMANA KARŞI KOYMAYA DAVET ETMESİ: MİLLÎ İNTİKAM BÖLÜĞÜ'NÜN TEŞKİLİ

Daha önceki bölümlerde de açıklandığı üzere, **15 Mayıs 1919**'da Yunan askerinin İzmir'e ayak basmasının hemen sonrasında, teşkil edilen *Denizli Kuva-yı Milliyesi*, kısa sürede bir takım başarılar kazandı. Haziran ortalarında *Nazilli*'ye oradan da Aydın'a yürüyen bu millî kuvvetin çeteleri içerisinde çok sayıda *Denizlili* gönüllü bulunuyordu. Ancak Yunanlıların güçlü bir karşı saldırı başlatmaları karşısında *Kuva-yı Milliye* fazla direnemedi. Sonunda Aydın'dan geri çekilerek, Köşk yakınlarında tutunmayı başarmıştı. Daha sonraki günlerde üstün bir düşman saldırısı olmadığı için Köşk cephesi Haziran 1920'ye değin varlığını koruyabildi.

Ancak Yunanlılar, 22 Haziran 1920'de toplu bir saldırıya geçtiler. Köşk cephesi zorlu bir çarpışma sonucunda düştü. Yunanlılar, 30 Haziran'da *Nazilli*'ye girdiler. *Kuva-yı Milliye* ise *Sarayköy*'e çekilmek zorunda kaldı. Bu acı gelişme ile birlikte, *Denizli* de işgal tehdidi altına girdi. Kentte kargaşa ve panik başladı. İşgal altına giren köy ve kasabalardan *Denizli*'ye doğru akın eden göçler, bu paniği daha da arttırdı.¹²²

İşte yaşanmakta olan bu zorlu günlerde, **Ahmet Hulusi Efendi**; vatanını ve milletini seven gerçek bir önder olduğunu bir defa daha gösterdi. *Denizli* halkından bir çoğunun canları derdine düşerek, Tavas, Acıpayam, Burdur ve Antalya'ya göç etmeye başladıkları bir sırada; o tarihte eşine az rastlanır bir cesaretle yine ortaya atıldı. 1 Temmuz 1919 günü

¹²¹ T. Toker, **a.g.e.**, s. 87. Telgrafın sadeleştirilmemiş şekli için bkz. M. A. Tütenk, **a.g.e.**, s. 77.

¹²² **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2143.

Delikliçınar'da düzenlenen mitingte halkı heyecanlandırıcı konuşmalar yaptı. O, bu konuşmalarında; halkı göç etmemeye, korkmamaya, memleketlerini ve haklarını fiilen korumak için düşmanla mücadeleye davet etti. Bunun için de halkın gönüllü yazılmasını istedi. Onun konuşmalarının tesiriyle aynı gün 115 gönüllünün oluşturduğu “**Millî İntikam Bölüğü**” adı verilen bir müfreze kuruldu.¹²³

Bu müfreze Teğmen Mustafa Rüştü komutasında,¹²⁴ Teğmen Şükrü İsmail, Esat, Veteriner Ali Tevfik Rıza Efendiler'in yönetiminde Alaşehir üzerinden Buldan'a inmesi düşünülen düşman kuvvetlerine karşı Derbent Köyü'ne gönderildi. 2 Temmuz'da Buldan'a gelen¹²⁵ müfreze, hareketlerine devam ederek 3 Temmuz günü de cepheye ulaştı. Millî İntikam Bölüğü tarafından “Mühim Boğazlar” tutuldu.¹²⁶ Cephe Komutanı **Zeki Bey**, “Millî İntikam Bölüğü'nün teşkil edilerek gönderilmesinden çok memnun olmuştur. Zeki Bey, bu memnuniyetini Müftü Ahmet Hulusi Efendi'ye gönderdiği 3 Temmuz 1920 tarihli telgrafında özetle şöyle belirtmektedir:

“Denizli Müftülüğüne,

123 **Türk İstiklâl Harbi**, C. 2 Kısım: 2, Ankara, 1963; M. A. Tütenk, **a.g.e.**, s. 41; T. Toker, **a.g.e.**, s. 74; N. Köstüklü, **a.g.e.**, s. 88; T.İ.H., C. 2/2, s. 46. Celal Bayar, Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin bu çalışmalarından şöyle söz etmektedir:

“Yunan kuvvetleri Sarayköy'e yaklaşıncaya, başıboş kalan Denizli'de, işgal endişesiyle bir telâş başgöstermişti. Demirci Mehmet Efe halkın şehri boşaltmaması için gereken emri vermişti. Öteden beri şahıslarından takdirle, sevgi ile bahsettiğim Heyet-i Milliye Reisi Müftü Ahmet Hulusi Efendi de kendine göre durumun icap ettirdiği tedbiri almakta gecikmemişti. Müftü Efendi 1 Temmuz 1920 günü Denizli'nin Delikli Çınar semtinde tertiplemediği bir mitingde söz alarak yaratılan heyecanı yatıştırmağa çalışmakla beraber, başka mahalle göç etmenin doğru olmayacağı fikrini müdafaa etmiş, halkı düşmana mukavemet için gönüllü kayıt olmaya davet eylemişti. 115 kişi hemen gönüllü yazıldı. Bunlara “**Millî İntikam Bölüğü**” adı verildi” (C. Bayar, **a.g.e.**, C. 8, s. 2440).

124 Bazı yazarlar (M. A. Tütenk, **a.g.e.**, s. 41; T. Toker, **a.g.e.**, s. 74) bu müfrezenin Müftü Osman Efendi'nin başkanlığında Buldan'a sevk edildiğini bildirmektedir. Bu doğru değildir. Yazarların Müftü Efendi dedikleri zat, Ahmet Hulusi Efendi'nin 22.11.1931 tarihinde vefat etmesi üzerine Denizli Müftüsü olan Hacı Osman Efendi'dir. Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin Demirci Mehmet Efe'ye gönderdiği 30.6.1920 tarihli telgrafında; Hacı Osman Efendi'nin “efradın kuvve-i maneviyelerinin takviyesi için imamı nasıf olarak (Nazillî'ye) gönderilmiş olduğundan” söz edilmektedir. Bu telgrafın tamamı için bkz. M. A. Tütenk, **a.g.e.**, s. 83. Bundan başka, 2.7.1920 tarihinde Buldan'dan Denizli Heyet-i Milliyesi'ne gönderilen bir telgrafta; “*Millî İntikam Bölük Komutanı*” olarak Mustafa Rüştü imzası bulunmaktadır. Bu telgraf için de bkz., M. A. Tütenk, **a.g.e.**, s. 84.

125 M. A. Tütenk, **a.g.e.** gös. yer.

126 **ATASE Arş.**, Kl: 783, D: 6, Fh: 27.

1- Müfrezeme katılan *Denizli İntikam Bölüğü*'ne gösterdiğiniz yardım dolayısıyla müfrezenin diğer kısımları dahi bundan faydalanmışlardır. Bu sebeple, vatanseverlik duygunuza müfrezenin bütün subay ve erleri adına teşekkür ederim.

2- *İntikam Bölüğü*'nün fedakâr ve cesur subayları ve erleri gibi daha bir bölüğün silâh ve teçhizatlarıyla bir an evvel *Buldan*'a yetiştirilmesini herkesçe bilinen iyilikseverliğinizden beklerim efendim".¹²⁷

Müftü Ahmet Hulusi Efendi, bu yazışmalar¹²⁸ sonrasında birkaç gün daha *Denizli*'de kalabilseydi, mutlak suretle, "**Millî İntikam Bölüğü**"nün personel, silah, cephane ve diğer ihtiyaçlarının temini hususunda çalışmalarını sürdürürdü. Ancak O, -aşağıda belirtileceği üzere- *Tavas*'a gitmek zorunda kaldı.

2. MÜFTÜ AHMET HULUSİ EFENDİ'NİN TAVAS'A GİTMESİ

Müftü Ahmet Hulusi Efendi, 1 Temmuz 1920 *Delikliçınar* Mitingi sonrasında *Denizli*'de ancak üç gün daha kalabildi. Bu süre içerisinde düşmana karşı direnilmesi ve silahlı mukavemet gösterilmesi hususundaki faaliyetlerini sürdürdü.¹²⁹ Halkı, etkili konuşmalarıyla bu konuda ikna etmeye çalıştı.¹³⁰

Bu arada saldırılarını devam ettiren Yunanlılar, 5 Temmuz'da *Buldan*'ı aldılar; aynı gün *Çal* İlçesinin birkaç köyünü de işgal ettiler. Yunan ilerlemesinin sürmesi üzerine *Kuva-yı Milliye* ve 57. Tümen *Karargâhı* bu kez de *Denizli* yakınlarında *Goncalı*'ya taşındı. Kendilerine doğru adım adım yaklaşmakta olan tehlike karşısında; *Denizli* halkının esasen var olan korkusu ve tedirginliği daha da arttı. Şehirde tam bir kargaşa hüküm sürüyordu. Besin maddeleri karaborsaya düşmüş, binek hayvanı ve taşıma araçlarının fiyatları inanılmaz boyutlara varmıştı.¹³¹ Halk, bir yandan *Denizli*'den uzaklaşmaya çalışırken, işgal edilen yörelerin insanları da akın akın *Denizli*'ye

127 Telgrafın sadeleştirilmemiş şekli için bkz. M. A. Tütenk, **a.g.e.**, s. 86.

128 Diğer taraftan Millî İntikam Bölüğü Komutanı Mustafa Rüştü Bey, 2.7.1920'de *Buldan*'dan Müftü Efendi'ye gönderdiği telgrafında, ondan silahlı 50 nefer ile tahkimat için lüzumlu malzemenin gönderilmesini istemekteydi. Bu telgrafın tamamı için bkz., M. A. Tütenk, **a.g.e.**, s. 84.

129 **ATASE Arş.**, Kl: 785, D: 6, Fh: 12.

130 **ATASE Arş.**, Kl: 785, D: 6, Fh: 27.

131 *Denizli*'deki fiyat artışları hakkında bilgi için bkz., M. A. Tütenk, **a.g.e.**, s. 36-37.

geliyordu. *Denizli* Askerlik Şubesi Başkanı Tefik Bey'in 12. Kolordu Komutanlığı'na gönderdiği 4.7.1920 tarihli telgrafında da belirttiği gibi, "Bu havali efradıyla müdafaa imkânı kalmamıştır. Düşman muntazam adımlarıyla ilerlemektedir. Düşmanın Buldan üzerinden Çal tarihiyle (yoluyla) Dinar'a kadar ilerlemesine artık mania (engel) yoktur...".¹³²

Diğer taraftan bu sırada *Denizli* yerli Rumları, Yunan askerlerini karşılamak için Yunan bayrakları hazırlamışlar, halka da; "**Korkmayın, biz sizi kurtarız**" gibi alaylı sözler sarfediyorlardı. Bu taşkınlık üzerine, 5 Temmuz günü *Heyet-i Milliye Başkanı Ahmet Hulusi Efendi*, *Goncalı*'da bulunan **Demirci Mehmet Efe**'yi telgraf başına çağırdı. Şu sözleri söyledi;

"Efe oğlum! *Denizli*'de Rumlar önemli bir çoğunluk teşkil etti. *Denizli* ve cephe halkı tehlikededir. Hiç olmazsa Rum erkeklerinin başka yere gönderilmesini ahali adına rica ederim."

Aynı görüşmede, artık *Denizli*'de kalmasının uygun olmayacağını da belirtti ve *Tavas*'a gitmek için izin istedi. Çünkü bu kargaşa içerisinde muhtasarın vekilliğini geçici olarak üstlenen **Hakim Seyfi Bey** ve yanındakiler, **Müftü Efendi**'ye "*başının çaresine bakmasını*" aksi halde "*Yunanlılar gelirse seni elimizle teslim ederiz, buradan gitmeye bak demişler*"di.¹³³ **Ahmet Hulusi Efendi**, hem bu tehditler dolayısıyla, hem de daha önce *Tavas*'a gönderdiği ailesini kontrol etmek üzere, *Denizli*'den ayrılmak istiyordu.¹³⁴ Ayrıca, yukarıda da belirttiğimiz gibi, *Denizli*'de yapabileceği bir iş de kalmamıştı.

Bu yüzden **Demirci Mehmet Efe**'nin de uygun görmesiyle, **Ahmet Hulusi Efendi**, 6 Temmuz 1920 sabahı *Tavas*'a hareket etti. Onun hareketini bir çok yerel yönetici ile, *Heyet-i Milliye* üyeleri de izledi.¹³⁵

Ahmet Hulusi Efendi, *Tavas*'ta *Kuva-yı Milliye* için pek faaliyette bulunamadı. Zira, İlçenin İstanbul Hükümeti taraftarı Kaymakamı tarafından kontrol altında tutuldu. Bu durumu o tarihlerde ailesiyle birlikte *Tavas*'ta bulunan Müftü Efendi'nin küçük oğlu Dr. Lütfi Müftüler şöyle anlatmaktadır;

132 ATASE Arş., Kl: 785, D: 6, Fh: 12.

133 T. Toker, a.g.e, s. 75; C. Bayar, a.g.e, C. 8, s. 2440-2441.

134 L. Müftüler, a.g.e, s. 24.

135 **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2143.

“Kaymakam, babamın bütün hareketlerini kontrol ediyor, hatta muhaberatını bile. Bu hususta posta müdürüne emir bile vermişti. Müftü, hayatını korumak için eski arkadaşı Alayemini Ali Rıza Bey’in dairesinde yatıp kalkmak zorunda kaldı”.¹³⁶

L. Müftüler daha sonraki günlerdeki gelişmeleri de şöyle bildirmektedir:

“Denizli hadisesinden bir kaç gün sonra, Demirci Efe’nin babamla konuşmak üzere telgraf makinası başında beklediği haberi verildi. Birlikte postaneye gittik, servisle konuşmaya başladılar.

Demirci’nin servisi; Baba, Denizli’de bir fenalık yaptım, beni affet. Size orada rahat vermedikleri, hörmet etmediklerini duydum. Hatta haps ettiklerini de duydum. Emret, gelip orayı yakayım.

Müftünün cevabı; Oğlum, Denizli’deki facia beni son derece müteessir etti. Burada beni kimsenin rahatsız ettiği yok, olsa bile ne ehemmiyeti var.

Demirci, Denizli’de asayişin ve emniyetin teessüs ettiğini ve binaenaleyh Denizliler’in memleketlerine dönmesinin teminini rica ediyordu”.¹³⁷

Yunan saldırısının hızının kesilmesi ve dolayısıyla Denizli’nin işgal tehdidinden kurtulmasından sonra-muhtemelen Demirci Efe’nin de davetine uyarak-**4 Ağustos 1920’de Müftü Ahmet Hulusi Efendi,** Tavas’tan Denizli’ye geriye döndü.¹³⁸ Müftü Efendi bundan sonra, daha önce ifade ettiğimiz gibi *Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*’ni yeniden te’sis ederek çalışmalarına başladı.

¹³⁶ L. Müftüler, **a.g.e**, s. 28. Tavas Kaymakamı Ali Rıza Bey’in Millî Mücadele aleyhinde olduğu, Kuva-yı Milliye’yi ortadan kaldırmak üzere İstanbul Hükümeti’nce Denizli’ye Ağustos 1919’da gönderilen Jandarma Genel Komutanı Ali Kemal Paşa’ya çektiği telgraftaki ifadeler de teyid etmektedir. Celal Bayar, bu telgraftan ve Kaymakam Ali Rıza Bey’den şöyle söz etmektedir:

“Telgraf, gerçekten önemli idi. Tavas Heyet-i Milliyesi’nden “Denizli’de Umum Jandarma Kumandanı Ali Kemal Paşa Hazretlerine” çekiliyordu. Telgrafın altında Ali Rıza imzası vardı. O zamanki ilçe kaymakamı aynı adı taşıyordu. Telgrafta; Livaya teşriflerinden memnuniyet duyulduğu kaydedildikten sonra Kuva-yı Milliye’nin hürmet ve tazimlerinin Zât-ı Hazret-i Padişahî’ye arzına delâletleri “heyet-i milliye” nâmına istirham olunuyordu. Bu Kuva-yı Milliye’yi ve millî hareketi boğmak isteyen Sultan Vahdeddin’e kulluk ve bağlılık telgrafı idi” (C. Bayar, **a.g.e**, C. 7, s. 2267).

¹³⁷ L. Müftüler, **a.g.e**, s. 29.

¹³⁸ **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2144.

III. AHMET HULUSİ EFENDİ'NİN MİLLÎ MÜCADELE LEHİNDEKİ ÇALIŞMALARINI ENGELLEME TEŞEBBÜSLERİ

A. İSTANBUL HÜKÜMETİ'NİN FAALİYETLERİ

Denizli yöresinde **Müftü Ahmet Hulusi Efendi** önderliğinde başlayan ve günden güne güçlenen Millî teşkilâtlanma, İstanbul Hükümetini tedirgin etti. Bu nedenle İstanbul'ca *Denizli*'deki bu millî hareketi engelleme girişiminde bulunuldu. Şimdi bunları görelim.

1. ŞEHZÂDE ABDURRAHİM EFENDİ'NİN DENİZLİ'Yİ ZİYARETİ

Millî Mücadele'nin başlarında Anadolu'nun çeşitli bölgeleri ile Trakya'yı gezmek ve günün şartlarına göre telkinde bulunmak üzere heyetler kurulmuştu. Heyetlerin başında saltanat hanedanından birer şehzâde bulunuyordu. Bunlar halka, Sultan Vahdeddin'in mesajını okuyacaklar, selâmını-kendi deyimleriyle-"**Selâm-ı Şahaneyi**" müjdeleyeceklerdi. Devlet ve milletin mukaddes hukukunu korumaya çalışacaklardı. Güdülen asıl maksat ise, Osmanlı Padişah ve hanedanının, Meşrutiyetin ilânıyla kurulan nüfuzunu arttırmak, Meşrutiyet devrini ve özellikle 1914-1918 savaşının sorumluluğunu taşıyan eski hükümeti halk nazarında kötölemektir".¹³⁹

Halkın hükümetten ziyade **Padişah**'a olan saygısı bilindiğinden, bu saygıdan istifade edilmek istenildiği aşikârdı. Heyetlerin, şehzâdelerin başkanlığında gönderilmesi bu yüzden idi. Şehzâde Cemalettin Efendi heyeti Trakya'yı, Abdurrahim Efendi heyeti de Bursa'dan başlayarak Ege, Konya ve Kilikya bölgesini dolaşacaktı. Bu yolla Anadolu'daki otoritesini arttırmayı ümit eden İstanbul Hükümeti, Şehzâde Abdurrahim Efendi başkanlığındaki heyeti¹⁴⁰ 1919 yılı Nisan ayının onbirinci günü Alemdar Vapuru ile yolcu etti. Heyet, Bursa, İzmir ve Aydın'dan sonra, 25.4.1919 günü *Denizli*'ye

139 C. Bayar, **a.g.e.**, C. 6, s. 1760. Hükümet Başkanı Damat Ferit'e göre bu heyetler halka Padişah'ın selâmlarını iletcekler ve Onun kendilerini düşünmekte olduğunu bildireceklerdi (Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, İstanbul, 1983, s. 250).

140 **Heyetin diğer üyeleri şunlardı:** Bursa Müftüsü Fevzi, Pazarcık Müftüsü Halil Fehim, Karahisar Eski Mebusu Yanko Güvenidis (Kovanidis), Dahiliye Nezareti Memur'ın Kalemî Müdürü Ohanes Ferit Efendiler ile, Ali Rıza, Mahmut Süleyman Şefik ve Ali Fevzi Paşalar idi (C. Bayar, **a.g.e.**, C. 6, s. 1761; S. Akşin, **a.g.e.**, s. 250; M. Tayyip Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken**, Ankara, 1959, C. I, s. 64).

geldi. Aynı gün heyet üyelerinden Süleyman Şefik Paşa, *Denizli* hükümet konağı önünde toplanan halka bir konuşma yaptı. Bu konuşmada; “mü-tareke hükümlerine uymanın millet ve memleket selâmeti için gerekli olduğu, halkın sükûn içinde iş ve güçleriyle uğraşmaları ve Hristiyanlarla iyi geçinmeleri herhangi bir tehlikenin sözkonusu olmadığı irade buyuruluyordu”. Bu arada hatip tarafından sözlerinin başında Padişah’ın bildirisi okundu ve selâmı halka iletildi.¹⁴¹

1919 Mart’ında Müftü Ahmet Hulusi Efendi önderliğinde *Denizli* Sancağı’nda başlatılmış olan millî hareket faaliyetleri, böylece köreltilmek isteniyordu. Bu, çalışmalarında Müftü Efendi’nin karşısına çıkan ilk engelleme idi. Sonraki günlerde *Denizli* yöresinde millî hareketin daha da geliştiği hatırlanırsa, bu engellemenin pek etkili olmadığını söylemek mümkündür. Zaten heyet üyeleri *Denizli*’de ancak bir gün kalmış ve 26.4.1919 günü oradan ayrılarak *Burdur*’a gitmişlerdir.¹⁴²

2. DENİZLİ MUTASARRIFLIĞI’NA TALİMATLAR VERİLMESİ

Heyet-i Nasiha’lardan ümit ettiğini bulamayan **Ferit Paşa**, bu defa da Haziran 1919’da Vali ve Mutasarrıflara gönderdiği talimatla; millî ordu teş-

141 N. Köstüklü, **a.g.e.**, s. 192. Padişah Vahdettin nâmına okunan beyannamede başlıca şunlardan bahsolunuyordu:

“Büyük Osmanlı Saltanatının, on senedir uğradığı idari inkılapların, şeriat hükümlerine ve siyasi kanunlara aykırı devamlı kötülüklerin ve bilhassa Umumî Harb’e girmekle gösterilen basiresizliğin zararlı neticesi olarak, bugün memleket acıklı bir durumdadır. Memleketin bugünkü halini gözden geçirdikten sonra, edindiği bilgiyi Padişah’a arzulemek vazifesi ile heyetimiz memleketinizde bulunuyor. Padişah, harb senelerinde ahali arasında başgösteren uygunsuzluğa ve asırlık vatan kardeşliğinin bozulmasına sebep olanlara birbiri arkasında muhakeme altına alınan fesat erbabından ibaret bulunduğuna, milletin masum fertlerinin bu lekeden masun olduklarına kanidirler ve “umum tebea-i şahanelerin” bundan böyle Osmanlı tarihinin necabetine yakışacak surette vakar ve sekinet göstereceklerine, hükümetin icraatını kolaylaştıracaklarına intizar buyurmaktadırlar. Harbin yarattığı harabiyi ortadan kaldırmak zamana bağlı olmakla beraber, umumi refaha hizmet edebilmek tedbirlerini almak ve bu vazife ile uğraşmak üzere bir “*Encümen-i Âli*” teşkilini, memurların bu yolda kat’i faaliyette bulunmalarını, bunlardan başka geniş salâhiyetli bir “*ıslah heyeti*”nin gönderilmesini dahi ferman buyurmuşlardır. Fakat memleketin imarı, refaha kavuşması, her şeyden evvel asayişin temini ile kabilirdir. Osmanlı tarihinde görülen bu gibi büyük vak’aların doğurduğu müşküller, hep milletin sabır ve sükûneti, saltanat makamına derin sadakat ve hükümetin tedbirlerine itaatle itikham olunmuştur” (C. Bayar, **a.g.e.**, C. 6, s. 1762). Ayrıca beyannamenin tam metni için bkz., **Hüdavendigâr Gazetesi** (19.4.1335).

142 T. Toker, **a.g.e.**, s. 28.

kilinin yasaklandığını bildirerek, buna uymayanlara pek insafsız davranılmasını, gerekirse, *İstanbul Divan-ı Örfi*'ye gönderilmesini emretti.¹⁴³

Ancak Damat Ferit; bu talimatıyla da beklediği sonucu elde edemedi. Aksine, hatırlanacağı üzere onun talimatı, *Denizli*'ye geldiği günlerde *Müdafaa-i Hukuk* ve *Redd-i İlhak Cemiyeti*, Millî Mücadele'ye daha iyi hizmet sunabilmek için **12.7.1919**'da *Denizli Kuva-yı Milliyesi* kurulmuştu. Bu millî kuvvet için, ikmal faaliyetleri de bütün hızıyla sürmekteydi. Bu durumdan endişeye kapılan İstanbul Hükümeti 21 Temmuz 1919 tarihli telgrafıyla *Kuva-yı Milliye*'nin dağıtılması hususundaki talimatını yeniledi. Daha sonra **Takvim-i Vekayi**'nin 3 Ağustos 1919 tarihli nüshasında da yayımlanan sözkonusu talimatta; **Mustafa Kemal** ve arkadaşlarının Anadolu'da asayiş bozan tahriklerde buldukları ve bu amaçla çeteler oluşturduklarını belirttikten sonra özetle şöyle deniliyordu:

“Memlekette, bir hükümet var olduğu isbat edilecek, kimsenin memleketin mukadderatıyla oynamasına müsaade olunmayacaktır. Bunun için hükümet her vasıtaya müracaata karar vermiştir.

İzmir'de çete teşkil edenlere gelince: Bunlar halkı iğfal ediyorlar, Hükümet, bu çeteleri dağıtmak ve çete teşkil edenleri tutup tecziye etmek için elinden geleni yapacak, icap ederse askerî kuvvete dahi müracaat edecektir.”

Anılan içerikli telgraf *Denizli Mutasarrıflığı*'na da gönderilerek uygulanması istendi. İstanbul Hükümeti talimatının uygulanmasını *Denizli Mutasarrıflığı*'ndan beklerken, aksine “Kuva-yı Milliye'nin düşman tecavüzüne karşı koymaktan başka bir gayesi olmayan bir meşru müdafaa teşkilatı olduğundan dağılmasını değil, desteklenmesinin gerektiğini, esasen hükümet kuvvetinin onu dağıtmağa da muktedir olamayacağı” hususları 7 Ağustos 1919 tarih ve 25886/29 sayılı yazısıyla cevap olarak bildirildi. Ayrıca *Mutasarrıflık*, *Denizli Heyet-i Milliyesi*'nin bu konudaki cevabi yazısını da kendi yazıları ekinde *Dahiliye Nezareti*'ne gönderdi.¹⁴⁴

Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi, Heyet-i Milliye başkanı olarak, İstanbul Hükümetine ulaştırılmak üzere *Denizli Mutasarrıflığı*'na hitaben

¹⁴³ **ATASE Arş.**, Kl: 243, D: 10, Fh: 84.

¹⁴⁴ Mithat Sertoğlu, “Millî Mücadelemizde Kahraman Denizli”, **BTTD**, Sayı: 6, s. 3-4.

yazdığı 5 Ağustos 1919 tarihli yazısında; Yunanlıların işledikleri cinayetleri ve İstanbul Hükümeti'nin bu cinayetler karşısında ilgisiz kaldığını bu sebeple vatanlarını ve canlarını kurtarmak için mücadele verdiklerini, bu mücadeleden de vazgeçmelerinin sözkonusu olmadığını sert bir dille bildirmektedir. Bu yazı aynı zamanda *Denizli Heyet-i Milliyesi*'nin özellikle başkanı Ahmet Hulusi Efendi'nin Millî Mücadele'deki hizmetlerini de özetler mahiyettedir. Bu bakımdan onu sadeleştirilmiş şekliyle sunmayı uygun bulduk.

Bu tarihi cevap şu cümlelerle başlıyordu:

“Denizli Millî Heyeti millî hareketlerin kaldırılmasına ve dağıtılmasına dair mutasarrıflık makamınızdan vaki olan bildiriye aşağıdaki cevabı sunmakla iftihar kazanır:

İtilâf devletlerinin hiç de haklı olmayarak mütareke anlaşmasına dayanıp verdikleri nota ile İzmir Şehri ve kalelerinin Yunan askeri tarafından işgal edileceğinin bildirilmesinden sonra, işgal sırasında İtilaf devletleri temsilcilerinin gözleri önünde Yunanlıların yaptıkları cinayetler ve zulümler ne sorulmuş ve ne de men edilmiş olmadığı gibi, bu cinayet ve hareketleri zavallı İslâm ahali üzerinde korku ve ürküntü yaratılması kasdiyle şiddetlendirilmiş ve çoğaltılmış ve bir taraftan Yunanlıların bir başarıları şeklinde örtülmüş ve gizlenmiş olduğu gibi, aynı facialar ve zulümler İzmir civarına ve köylerine yayılarak buralarda da savaş sahnelerini ve engizisyon zulümlerini pek geride bırakacak zulüm ve cinayetler meydana getirilmiş ve yapılmıştı. Bütün Avrupa'ya yabancı temsilcilere, hükümetimize, basına ve vâveylâlara rağmen, İzmir şehri, kaleleriyle sınırlandırılmış olan işgal yetkisini Yunanlılar kendiliklerinden genişleterek Aydın civarına kadar geldikleri ve hükümetce halkın hayat hakkını korumak için hiç bir mukavemet ve müdafaada bulunmadığı bir sırada, Aydın ahali de hem hükümete siyasi etkilerle haksızlıkları ve zulmü durdurtmağa zaman kazanmak, hem de Müslümanları imha etmeği bir siyasi düstûr edinen Yunanlılara fırsat vermeyerek haksız kan dökülmesine engel olmak düşüncesiyle vakarla ve temkinle Yunanlıları karşılamışlarsa da, milletlerin kendi hak ve kaderlerine sahip ve insanlığa zararlı her türlü teşebbüsleri menedecek Cemiyet-i Akvam (Milletler Cemiyeti)'nin kurulmasına uğraştıkları bir zamanda, Aydınlıların bu akıllıca hareketleri Yunanlıların anılması bile haşyet doğuran hunharca ve vahşice faaliyetlerin bir

gün bile durdurup geri bırakmağa sebep olamamış ve sonunda bütün şehrin yakılmasıyla binlerce halkın ve çocuk ve kadınların öldürüldüğünü ve kocalarıyla kardeşlerinin ve babalarının gözleri önünde kadın ve kızların namuslarına saldırdığını ve kadınların memelerinin kesilmek ve tenasül uzuvlarına konulmak suretiyle insanlık tarihinin hiç kayıd etmediği aşağılık ve rezaletin iftihar ve gururla yapıldığını görmüşlerdir. Aydın'da cereyan eden bu hunharca ve vahşice hareketler Nazilli İlçesi'ne de uzatılmış ve Nazilli'de her gün bir çok facialara sahne olmakda bulunmuş iken insanlığı ebediyyen titreten bu hareketlerin ne İtilaf Devletlerinden ve ne de bizzat şu zavallı müslümanların haklarının koruyucu olan hükümetiniz tarafından men edilemediğini gören ve bir kaç gün sonra kendilerinin de aynı akibete maruz kalacağını ve Yunanlıların önlerinde hiç bir engel olucu kuvvet görmeyince zulüm ve fecaat dairelerini daha da ilerilere ve hatta Eğridir bölgesine kadar genişletecekleri, buralara gelen özel Yunan memur ve delegelerinden ve buralarda Yunanlılar lehine yapılan gösterilerden anlayan Denizli İslâm ahalisi, sadece hayatımızı, ırzımızı, namusumuzu, dinimizi korumak maksadıyla ve hükümetin durum ve zaman dolayısıyla yapmasında aciz gösterdiği vazifelerin yerine getirilmesi gayretiyle silahlarımıza sarılmağa ve Yunan vahşet ve fecaati altında ölmekten ise, çarpışa çarpışa hayatımızı sona erdirmeye karar verdik ve bu kararımızla binlerce Müslüman halkın kopup gelmekte olduğunu ve onların da aynı esas haklarının koruması gayretiyle çalışmakta bulduklarını anladık. Bu gün halk, bütün kuvvet ve gayretleriyle bu husus için çalışmakta ve kanlarını ve paralarını bu yolda feda etmektedir. Millî Heyetimizin takip ettiği gaye, hiç bir devletin ve milletin hakimiyetini kabul etmeyerek ancak kendi al bayrağımız altında Osmanlı hakimiyetinde kalmak ve bugün, ne sebepten olursa olsun, hükümetin sağlayamadığı halkın yaşama hakkını ve millî ve dinî namusu korumaktadır. Bugün Anadolu'yu işgal etmekte olan devletlerden bazıları ve meselâ İtalyanlar işgalleri altında olan ahalinin ırz ve namuslarına, hayatlarına ve başka şeylerine saldırmayarak kendilerine yumuşaklıkla muamele etmekte oldukları ve buldukları yerlerden Denizli ve civarına kadar gelmeleri için davet edilmeleri kafi olduğunu hakkında bazı tavsiyelere de muttali olduğunuz halde, bunların hiç birisine kulak asmadığımız gibi, hükümetin emniyeti ve emanı altında bulunan Hristiyan ahalinin hayat ve namuslarının korunmasına her vakitten fazla gayret

ediyor ve Hristiyanlar vesilesiyle hükümetin başına bir gaile çıkartmamağa her zamandan çok çalışıyoruz. Yunanlıların, işgalleri altında bulunan yerlerdeki Müslüman halka her türlü cefa ve zulmü reva görmesinin tesiriyle bilhassa Yunanlılar aleyhine yapılmakta olan bu hareketin öbür devletler hakkında yapılmaması ve içerilerde bulunan Hristiyan unsuru hiç bir surette saldırıya maruz bırakılmadığı gibi livanız içinde emniyet ve asayiş ihlal edici herhangi bir olayın meydana gelmemiş olması ve liva asayişinin umumi harbden evvelki halinden daha iyi bir durumda bulunması iddiamızın doğruluğuna ve hareketlerimizin samimiyetine kesin bir delildir. Bugün bizler, sadece yaşama haklarımızın savunulması maksadıyla yaptığımız bu hareketlerin meşru ve insanlığın açık bir hakkı olduğuna inanmış bulunuyoruz. Bu hareketlerin tesiriyle düşman Denizli livasına gelememiş olduğu gibi, akıp gelen gönüllülerin ve hakiki inanış sahiplerinin hücumundan korkarak umduklarını elde edemeden Nazilli kasabasından kaçmağa mecbur olmuştur. Düşman, Aydın ovasında-İzmir ve Manisa livalarında yaptıklarından vazgeçilse bile elli dokuz tane köyü ve koskoca Aydın kasabasını yakıp, binlerce Müslüman halkı katl ve imha ederken, binlerce kadının ırzını ayaklar altına alır, çocuklarını öldürüp ve memelerini kesip avret yerlerine sokarken; bu facia ve zulümlerin tesiriyle ovaları, kasabaları, dağları çil yavrusu gibi kaçışan kolları kırık, başı tüysüz, sakat ve ihtiyar, kadın, çoluk-çocuk, yersiz yurtsuz felakete uğramışlar doldururken, çok yazıktır ki bu mateme uğramış halkın facialarını görüp kaydedecek ne bir memur, ne yaralarını saracak bir doktor ve ne de kurtarılmış bir kaç namus ve hayatı kurtaracak asker gelmedi. Millî heyetimiz tarafından Mutasarıflık makamına yapılan müracaata ve Bakanlıklarla Başbakanlığa yağdırılan feryad ve yardım istemelere derin ve hazin sükûtlarla karşılık verildi. Hayat ve varlıklarını korumak için bir çok vasıfları bulunan kimselerden, izzet-i nefis ve namusu muhafaza ile hayatı taşıma ve tanımayı bağ edinmiş insanlar arasında herkesten çok bu kutsal şeylere bağlı ve bu uğurda hayatı küçük görmeği yol edinmiş Türkler, bu haller karşısında pek tabii olarak nefislerini muhafaza ve haklarını müdafaaya koyuldular. Kediye bile arslan haline getiren olayları kaydeden insanlık tarihi, kaderlerini tevekkül ile bekleyen Türklerin, Yunan zulüm ve aşağılığı karşısında ateşten bir hiddet ve celadet parçası kesildiklerini kaydederse çok mudur? Bizler, bu faciaları incelemeğe memur olarak buraya gelen yabancı

temsilcilerin, feryad, zulümden şikayet ve yardım istemelerine kulağını tıkamış ve mübarek memleketleriyle adeta alakasını kesmiş görünen hükümet karşısında izzet-i nefsinin, yaşama hakkını ve hürriyetini idrak etmiş ve kutsal tanıdığı şeyler tecavüze uğramış bir milletin yapacağı da, böyle silaha sarılarak düşmanını gebertmektir, diyerek takdir ve öğmelerine uğrarken ve yukarıda arz olunduğu gibi, bazı yabancı hükümetlerin okşama ve sahip çıkmaları görülmekte iken, yine başları yükseltmek ve vatanın namusunu korumak için her türlü fedakârlığı göze alan bu necip kütlenin emelleri ve hareketleri, hükümetin isteğine aykırı görülüyor. Ne işgal bölgesinin sınırını tayin, ne zulüm ve facialar silsilesini durdurma ve ne de yağma, çapul, imha ve yok ederek Osmanlı vilayetini işgal eden düşman kuvvetlerini koğmaya ve uzaklaştırmaya muvaffak olamıyan hükümetin “Siyasi teşebbüslerde bulunduk, millî hareket ve teşebbüslerden vazgeçiniz; yerlere yatınız, düşman biraz daha öldürüp saldırın gelsin” demekten başka nasıl yorumlanabilir? Hayır Beyefendi... Biz Osmanlıyız, Osmanlı kalacağız. Biz, hükümetin kanunlarına itaatlı idik, yine itaatlı kalacağız. Biz bunu, gerek makamınıza ve gerekse Başbakanlık makamına vaki olan pek çok maruzatımızla bildirdik ve isbat ettik. Ve bilhassa şunu da arz ederiz ki, bu hareketlerimiz particilik gibi hasis duyguların pek üstünde ve sadece millî hayatın ve dinî namusun muhafazası gayesi içindir. Biz, hiç bir partiyi tanımıyoruz ve ancak vatani, vatan evlâdını, padişahı (yani devleti) emellerin gayesi biliyoruz. Fakat başımıza getirilen felaket ve musibetten kurtulmasını hükümetin siyaset dediği kör ve nankör müdafaa aletinden değil, vefalı silahımızdan ve azmimizden bekliyoruz. Hükümet, iki buçuk aydan beri siyasi teşebbüslerden de hiç bir netice alamamaktadır. Eğer hükümet, siyasi gayesi İslâmın yok edilmesi olan Yunanlıların vilayetimizden fiilen çıkarıldığını siyasî teşebbüslerle gösterirse ve bu suretle Müslüman halka yapılmakta olan zulüm ve facialara bir son verdirirse, hareketleri hemen durdururuz. Aksi takdirde, Yunan zulüm ve vahşeti altında ölmektense, çarpışa çarpışa hayatımızı feda etmeyi ve bu suretle başarıya ulaştığımız halde kendi hükümetimizin kanunlarıyla kendi haklarımızda koğuşturmada bulunmasına boyun eğmeyi cana minnet bilmekte olduğumuzu arz ederiz.”¹⁴⁵

145 M. Sertoğlu, **a.g.m.**, s. 5-7.

3. JANDARMA UMUM KOMUTANI ALİ KEMAL PAŞA'NIN DENİZLİ'YE GÖNDERİLMESİ

İstanbul Hükümeti, *Kuva-yı Milliye*'nin dağılmasını beklerken, aksine millî harekâtın *Denizli* ve çevresinde daha da gelişmesi ve özellikle **Müftü Efendi**'nin sert cevabından dolayı telaşa kapıldı. Bunun üzerine **Damat Ferit**, daha etkin bir tutum takınmak gereğini duydu. Jandarma Genel Komutanı Ali Kemal Paşa'yı, durumu yerinde incelemesi ve gerekli önlemleri alması için yöreye gönderdi.¹⁴⁶

15 Ağustos 1919'da Ali Kemal Paşa, Kurmay Subaylardan Mustafa Bey ile *Denizli*'ye geldi¹⁴⁷ ve *Heyet-i Milliye* Başkanı Müftü Ahmet Hulusi Efendi ile görüşmek istedi. Müftü Efendi ise, hasta olduğunu ileri sürerek evine çekildi ve paşayı kabul etmedi. Ancak bu arada *Heyet-i Milliye*'nin diğer

¹⁴⁶ C. Kutay, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları**, s. 55. **ATASE** Arşiv'inde rastladığımız 15.8.1919 tarihli bir belgede; "Vilayetimizde (ortaya çıkan) ahval ve vakayı yakinen anlamak ve ihtimal Heyet-i Milliye'nin faaliyetlerini tahkik etmek hayaliyle Umum Jandarma Komutanı Ali Kemal Paşa şimdi *Denizli*'ye geliyor" denilmektedir (**ATASE Arş.**, Kl: 426, D: 4, Fh: 131). Öte yandan *Denizli* Jandarma Tabur Komutanı Binbaşı Hamdi Bey, İstanbul'da Jandarma Komutanlığı'na yöredeki millî faaliyetleri bildirir bir rapor göndermişti. **16 Temmuz 1919 tarihli raporunda Binbaşı Hamdi Bey şöyle diyordu:**

"Mevcut silahların milletin malı olduğundan bahisle (bir kelime okunamamıştır) *Kuva-yı Milliyesi* Jandarma deposunu açarak tüfenk ve cephaneleri almıştır. Tavas *Kuva-yı Milliyesi* dahil depodaki silahları ve cephaneyi aynı maksatla almak istiyor.

*Demirci Efe, Sarayköyü'ne gönderdiği bir mektupta beşbin lira ile 150 çuval un (Kuva-yı Milliye için) bir haftaya kadar gönderilmezse gelip fazlasıyla alacağını bildirmiştir. Belli olan vakit geçer de Demirci Mehmet Efe dediklerini yaparsa kendisine karşı koyarak muvaffak olacak kuvvetimiz yoktur. Galeyan umumileşmektedir. Mevcut Jandarmanın Kuva-yı Milliye'ye iltihak etmeleri "bait" (uzak) değildir. Ahaliden katiyen muavenet olmayacağı şöyle dursun, esasen meselede intikam saikasıyla "bir takımlarının" parmağı olduğu istidlâl olunuyor. Maksatları bu suretle bir fenalık çıkarmak, hükümeti müşkül bir mevkide bırakmak, bu fenaliğe sebep olarak hükümeti göstermek, ilerisi için kurtulmak ve bu suretle kendilerinin aleyhinde bulunanlardan intikam almakla beraber gözlerini yıldırma'dır. Hal böyle devam eder ve gözleri karşısında mühimce bir kuvvet görmeyecek olurlarsa hâlen başgöstermiş olan anarşi az zamanda önüne geçilmeyecek bir raddeye geleceği mutlak ve muhakkaktır. Bunun için civar taburlardan (kuvvet) gönderilmesine emir veya iki tabur nizamiyenin hemen yollanılmasına delâlet buyurulması arz olunur. Bu bapta Mutasarrıflık makamınca dahi Dahiliye Nezareti'ne müracaat edilmiştir" (M. Şefik Aker, **İstiklâl Harbinde 57. Tümen ve Aydın Millî Cidali**, İstanbul, 1937, C. II, s. 183-184; C. Bayar, **a.g.e.**, C. 7, s. 2270).*

¹⁴⁷ Bazı telif eserlerde (M. A. Tütenk, **a.g.e.**, s. 31; T. Toker, **a.g.e.**, s. 59) Ali Kemal Paşa'nın *Denizli*'ye gelişi 3 Ağustos 1919 olarak gösterilmektedir. Bu yanlıştır. Doğrusu 15 Ağustos 1919'dur. Bu konuda bkz., **ATASE Arş.**, Kl: 426, D: 4, Fh: 131.

yetkilileri ve Mutasarrıfla görüşen Ali Kemal Paşa, son bir çareye başvurarak-Ahmet Hulusi Efendi'nin ayağına (evine) kadar giderek-onunla görüşmeyi başardı.¹⁴⁸

Bu sırada babasının yanında bulunan Lütfi Müftüler görüşmeyi şöyle anlatır:

"-Kumandan, babama, Padişah'ın selâmını tebliğ etti. Memleketin selâmetinin mütareke hükümlerinin harfiyyen tatbikinde olduğunu, bu hakikâtin de halka din adamları tarafından izah edilmesinin Halife'nin tercihine riâyet olacağını hatırlattı. Denizli'de başlamış olan hareketin diğer merkezlere yayılmasının hükümeti çok müşkil mevkie düşüreceğini ve bunun maazallah memleketin daha büyük felâketlere maruz kalması ile neticeleneceğinin düşünülmesi icap ettiğini söyledi. Bu ana kadar sükûneti muhafaza eden pederim, Ali Kemal Paşa'nın şu son sözleri üzerine doğruldu ve kendisini dinlemiş olanların kolay kolay unutamayacakları gür sesi ile:

- Paşa Hazretleri... Bir memleket için düşman işgaline dûçar olmak ve istiklâlini kaybetmiş olmaktan büyük felâket tasavvur edilebilir mi? Zat-ı Şahane, aynı zamanda Makam-ı Hilafetin de sahip ve varisidirler. Bu sehabet ve verasetin makbul, meşru ve mutağ olması da, ancak vatanın istiklâl ve hürriyeti ile mümkün ve muteberdir. İşte biz de bunu yapmaya ahdetmiş bulunuyoruz. Emin olunsun ki başkaca muradımız yoktur. Şimdilik tek dava, vatani düşman işgalinden kurtarmaktır. Halifemiz de aynı meşru maksad ve gayeye merbut iseler müsterih olsunlar..." dedi. Ali Kemal Paşa, vaziyet hakkında uzun boylu izahat vermek istedi, bunların tek gayesi ve hedefinin, bir mukavemetin gayr-ı mümkün olduğu izah noktasında toplandığı anlaşılıyordu. Pederim sükûnetle söylenenleri dinledi, nihayet dedi ki:

"İnsan hayatı fânidir. Ebed müddet olması icap ve temenni edilen millet ve devletlerin mevcudiyetidir. Devletimizin tarifindeki cümlelerden birisi de devlet-i ebed müddet'tir. Yunan, bizim dünkü tebeamız idi. Bugün onu başımıza musallat eden hata ve hadisatı milletimiz istikbalde tetkik edecek ve daima intibah unsuru olarak hafızasına nakşedecektir. Haysiyetine sahip bir millet, istiklâl ve hükümranlılığına müteveccih taarruzlar nereden gelirse gelsin, fark gözetmeksizin mevcudiyet-i milliyesi'ni müdafaa ve muhafaza etmeye mecburdur. Mukadderatını teslim ettiği şahsiyat

148 L. Müftüler, **a.g.e.** s. 7; M. A. Tütenk, **a.g.e.** s. 31; T. Toker, **a.g.e.** s. 59.

ve idarelerin vazifelerini ifa etmiş olup-olmadıkları kanaatımca ayrı meseledir. Şimdi biz, memleketi bu harbe sokmuş ve onu fena idare etmiş olmakla itham edilenleri tecrîmle iktifa ederek vatan harimine saldıranlara karşı müdafaasız ve çaresiz ellerimizi, kollarımızı bağlı addedersek, bu itham ettiklerimizden daha feci akibete nefsimizi layık görmüş olmaz mıyız? Paşa Hazretleri... Şimdi elele, gönül gönüle vererek, yekvücût azimkâr kitle halinde düşmanımızın önüne çıkalım, eğer onu def'edebilirsek müsbeti, menfiyi bundan sonra ayıralım. Bu meşru gayemize vasil olamazsak bu uğurda fedâyı can etmek, zillet altında sürünmekten elbet de müreccahtır. Zat-ı Şahane, milleti içinde böyle düşünenlerin ekseriyeti teşkil ettiği hakikatı ile müsterih ve mutmain olsunlar...".¹⁴⁹

Heyet-i Milliye Askerî Müşaviri Tahir Bey'in 16.8.1919 tarihli telgrafı, Lütfi Müftüler'in verdiği bilgileri teyid edici mahiyettedir. Köşk'teki, *Kuva-yı Milliye Komutanı Hacı Şükrü Bey*'e gönderilen bu telgrafta ayrıca; *Denizli Heyet-i Milliyesi*'nin "İrşadı üzerine bütün kazalar, burada iken Paşa'ya birer telgraf çekerek Yunan mezalimi ve fecayı kınanmış ve dolayısıyla Aydın Vilayeti'nce Yunanlılar kamilen çıkarılincaya kadar mücadeleye devam etmek üzere bütün milletin" yemin ettiğinin Padişah'a arz edilmesi rica olunmuştur.¹⁵⁰

Muhtemelen bu gelişmeler nedeniyle, **Ali Kemal Paşa**, 16 Ağustos 1919 sabahı erkenden *Denizli*'den ayrılarak *Nazilli*'ye gitti.¹⁵¹ Böylece İstanbul Hükümeti'nin *Denizli Kuva-yı Milliyesi*'ni engelleme teşebbüsü bu defa da sonuçsuz kalmış oluyordu. Başka bir ifadeyle, yöredeki millî hareketin ruhu ve fiili lideri **Ahmet Hulusi Efendi**'yi çalışmalarından vazgeçirmek üzere *Denizli*'ye gönderilen **Ali Kemal Paşa**, onu bu konuda ikna edememiş fakat kendisi ikna olunmuştur.¹⁵²

149 C. Kutay, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin...**, s. 55-57.

150 **ATASE Arş.**, Kl: 426, D: (1-5) 4, Fh: 140.

151 **ATASE Arş.**, Kl: 426, D: (1-5) 4, Fh: 142-143.

152 Çünkü Ali Kemal Paşa, Nazilli'den Sadaret Makamı ile Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 28 Ağustos 1919 tarihli telgrafında, yöredeki Kuva-yı Milliye sayesinde, Yunanlıların Aydın'ın gerisine sürüldüklerini belirttiikten sonra şunları bildirmektedir: "Bunların (Kuva-yı Milliye) mallarını, canlarını ve vatanlarını muhafaza için, pek kavi bir surette ittifak eylemiş olup, başka hiç bir kötü emellerinin bulunmadığını temin eylerim. Hele Zat-ı Hazret-i Padişahiye'ye ve Hükümet-i Saniyelerine sadakat ve itaat ettikleri her türlü tasvirin fevkindedir... Bunların gayesi Yunanlıların istilasına, zulmüne karşı memleketlerini ve mallarını müdafaa etmek ve bir can kurtarmak... tecavüz edi-

4. İSTANBUL HÜKÜMETİ'NİN SON TEŞEBBÜSÜ: MÜFTÜ AHMET HULUSİ EFENDİ'NİN GÖREVİNDEN AZLEDİLMESİ

Buraya kadar yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, İstanbul Hükümetleri, *Denizli*'ye ilk önce Şehzâde Abdurrahim Efendi Başkanlığında bir heyet gönderdi. Daha sonra da millî harekâtın engellenmesi hususunda *Denizli Mutasarrıflığı*'na talimat verildi. Yukarıda değinildiği üzere, İstanbul Hükümeti, sözkonusu talimatının gereğinin yapılmasını beklerken, Müftü Efendi'nin sert cevabı ile karşılaşıldı. Öte yandan Jandarma Genel Komutanı Ali Kemal Paşa yöreye gönderildi. Yine İstanbul Hükümeti beklediği sonucu alamadı. Aksine Ahmet Hulusi önderliğinde millî harekât her geçen gün daha da güçlendi. Bu nedenle, son teşebbüs olarak, Müftü Ahmet Hulusi Efendi'yi görevinden alma girişiminde bulunuldu. Bu cümleden olarak, Bab-ı Fetva Memurîn Kalemî Müdüriyetince Meşihat Makamı'na 1 Ağustos 1336/1920 tarihli bir yazı gönderildi.

Bu yazıda; Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin Müftülük görevi ile bağdaşmayan ve eşkiya çetesi olan *Kuva-yı Milliye* harekâtına silahlı olarak fiilen katıldığı, işlenen cinayet ve işkencelerin tertipleycisi ve teşvikçisi olduğu güvenilir kaynaklardan öğrenildiği, bu nedenle de adı geçen şifahen alınan bir "*İrade-i Aliyye*" ile görevinden azledildiği bildirilmektedir. Ayrıca yazıda, adı geçen görevinden azledildiğinin, bu arada durumun düzelmesinden sonra hakkında işlem yapılacağıının ve maaşının kesildiğinin tebliği hususlarında *Denizli Mutasarrıflığı*'na talimat verilmesi istenmektedir.¹⁵³

Elimizde bu konuda başka belge bulunmadığından, Meşihat Makamı'nın Bab-ı Fetva'nın yazısını işleme koyup koymadığını bilemi-

len ırz ve namuslarını muhafaza etmek kaygusundan ibarettir". Ayrıca Ali Kemal Paşa, İstanbul Hükümeti'nin bunlara yardımcı olacağı yerde, kötü muamelede bulunmasını tenkit etmektedir (ATASE Arş., Kl: 5(1), D: 6, Fh: 259).

153 **Yazıda şu ifadeler yer almaktadır:** "*Denizli Sancağı Müftüsü Ahmet Efendi'nin vazife-i iftâ ile nâ-kabil-i telif ahvali cümlesinden olarak liva-i mezkurede teşekkül eden Kuvva-i bağyenin hareket-ı şakavet karanesine bil-fiil ve müsellehan iştirak ettiği ve icra kılınan mezalim ve fecayiin mürettib ve müşevviklerin olduğu mevzukan istihbar kılınmış olmakla mumaileyhin azliyle ahvakin inkişafından sonra tarifat-ı kanuniye dairesinde intihabat icrasının mahalline tebliği hakkında şifahen şeref telakki olunan irade-i aliyeleri iktizası ifa edilmek ve mumaileyhin mazul olduğunun kendisine tebliğinden ve maaşının alal-usul tevkîfi hususunun Denizli Sancağı Mutasarrıflığına emr ve izbarın, daha sonra hareket vakiası sicil ahvaline dercedilmek üzere işbu tezkerenin işaret-i aliyeleriyle tezyin ve teşvîh buyurulması babında emr-u ferman hazret-i veliyyül-emrindir*" (Bkz. EK: VII).

yoruz. Bununla birlikte ortada bir gerçek var. O da İstanbul Hükümetlerinin, Ahmet Hulusi Efendi'nin millî harekât lehindeki çalışmalarını engelleyici bir takım faaliyetlerde bulunmalarınıdır. Ancak hemen belirtelim ki, İstanbul'un bu girişimlerinde İtilâf Devletleri etkili olmuştur. Başka bir ifadeyle, Anadolu'da başlayan Milli Mücadele'nin gelişmesini engellemek için, İtilâf güçleri İstanbul Hükümetlerine baskı yapmış ve yardımda da bulunmuştur.

B. İNGİLİZLERİN BASKISI

Genelkurmay Başkanlığı arşivinde rastladığımız bir belgede, Temmuz 1919'da bir İngiliz subayının *Denizli*'ye gelerek, oradaki millî hareketin ileri gelenleriyle görüştüğü belirtilmektedir.¹⁵⁴ Belgede başka bilgi bulunmasına karşın L. Müftüler, anılan tarihte *Denizli*'ye gelen İngiliz subayının Mr. İblik olduğunu ve babası Ahmet Hulusi Efendi ile görüştüğünü belirtmektedir. L. Müftüler, bu görüşme esnasında geçen konuşmaları da şöyle anlatmaktadır:

“Müftü Efendi tarafından kabul (edilen) ...Mr. İblik hemen maksadına girmiş ve demiş ki:

-Yunanlılar, İzmir'e İtilâf devletlerinin emriyle çıkmıştır. Binaenaleyh bu hareket onlara karşı demektir. Bundan vazgeçiniz. Hakkınızda iyi olmaz.

Miralayın bu sözleri tercüman tarafından tercüme edilince az çok sınırlanan Müftü Efendi sert bir lisanla şu cevabı vermiştir:

-Bizim dinimiz “*Ve câhidû...*” diye emir buyuruyor. Biz cihada mecburuz. Bu cihad kime karşı ve nerede olursa olsun mutlakdır. Biz esir olamayız. Düşmanla çarpışacağız.

Müftünün bu sözleri Miralaya tercüme edilince şu şekilde mukabelede bulunmuş:

-İngiltere hükümetine de mi?

Müftü Efendi:

¹⁵⁴ **ATASE Arş.**, Kl: 14, D: 91 (56), Fh: 17. Celal Bayar da, Köşk Cephesi'nde bulunduğu sırada (Temmuz-Ağustos 1919) “Bir İngiliz subayı aramızda geziyor, Aydın'dan gelen göçmenlerle temas ediyor” şeklinde haber aldığını ve bir İngiliz yüzbaşının çıkageldiğini söyler. Bu arada gelenin de “Aydın'ın İngiliz mümessili Atkinson veya bu sırada Çine'ye yerleşmiş olan, sinsi fakat korkunç casus Frew'nın maiyetinden bir yüzbaşı” olduğunu belirtir” (C. Bayar, **a.g.e.**, C. 7, s. 2243).

-Bizim için hiçbir devletin farkı yoktur. Hangi devlet olursa olsun cevabını vermiştir.

Bu cevap üzerine odada soğuk bir hava esmiş, orada heyette bulunan merhum Belevli Yusuf Bey söz alarak, aynı şeyleri daha mülâyim bir dille söyle söylemiştir;

-Miralay cenapları hatırlarlar ki, tarih bizim küçük bir aşiretten büyük imparatorluklar kurduğumuzu yazar. Biz harplerle azalsak yine o harikayı yaratabiliriz.

İçilmekte olan çaylar bittikten sonra misafirler..."¹⁵⁵ yolcu edilmişlerdir.

Görüldüğü gibi İngilizler de Müftü Efendi'yi çalışmalarından vazgeçirmek istemişler, ancak muvaffak olamamışlardır.

C. HÜRRIYET VE İTİLÂF FIRKASI'NIN FAALİYETLERİ

Hürriyet ve İtilâf Fırkası ilk kez, 21 Kasım 1911 yılında kuruldu. Fırka bir yıl sekiz ay faaliyet gösterdikten sonra kapatıldı. Ancak 10 Ocak 1919 tarihinde siyasi hayata yeniden başladı.¹⁵⁶

İstanbul Hükümeti'nin politikasını tutan Hürriyet ve İtilâf Fırkası, her fırsatta millî heyetlerin faaliyetlerini ve *Kuva-yı Milliye*'nin gelişmesini önlemeye çalmıştı. Fırka ikinci defa faaliyete geçişinden 12 gün sonra, yani 22 Ocak 1919 tarihinde bir beyannâme yayınlarak millî harekâta karşı olduğunu bildirdi.¹⁵⁷

Millî teşkilâtlanmanın oluşmaya başladığı günlerde adı geçen fırka yöneticileri, halkı böyle bir harekete girmekten veya bu hareketi desteklemekten men'etmeye çalıştı. Onların gözünde bu hareket, İttihat ve Terakki'nin hâlâ bir uzantısı olup, memleketi çöküşe götüren çetecilik faaliyetlerinden başka bir şey değildi. Bu yüzden gelişmeye fırsat vermeden daha kuruluş arefesinde, halkı millî teşkilâtlanmaya girmeye, onlara karşı

155 L. Müftüler, **a.g.m.**, s. 122.

156 Tarık Z. Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler**, İstanbul, 1952, s. 447 vd.

157 Yücel Özkaya, "Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Dernekler", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. IV, Sayı: 10, s. 177-178.. Ayrıca beyannâme için bkz., **Millî Mücadele Dönemi Beyannâmeleri ve Basını**, Haz. Zekâi Güner-Orhan Kabataş, Ankara, 1990, s. 214-215.

cephe almaya ikna etmek lâzımdı. Bunları yaparken de halkın dinî duygularından faydalanmayı ihmal etmediler.¹⁵⁸

HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASI'NIN *DENİZLİ*'DEKİ TUTUM VE DAVRANIŞLARINI CELAL BAYAR'IN HATIRATINDAN İZLEYELİM:

“İzmir’in işgali, *Denizli*’de de elim tepki yaratmıştı. Bununla beraber, yerli Rumlarla Hürriyet ve İtilâf Partisi’nin az sayıdaki adamları, mukavemet aleyhinde propagandanı geri durmuyorlardı. Bunlara göre:

İtilâf Devletleri’nin yardımı ile ilerleyen Yunan ordusuna mukavemet, beyhûde yere kan dökmekten ibaretti.

Denizli Hürriyet ve İtilâf Partisi’nin ileri gelenlerinden bir kaç kişi Yunanlılarla mücadele etmemeye karar verdiklerini topçu alay kumandanına söylemişlerdi.

Vatansever *Denizli* halkı, bu tahriklere rağmen, böyle düşünmüyordu. Düşmanla mücadele fikrini Müftü Ahmet Hamdi (Hulusi olacak) Efendi temsil ediyordu. Kendisini yakından tanırdım. Medrese zihniyetini, skolastik düşüncesini, vatan muhabbeti ile birleştirmiş saf bir Türktü...

Muhallifleri, bu vatansever müftüyü ölümle tehdit etmişler, fakat irşâd yolundaki gayretlerini önleyememişlerdi. *Denizli*’de böylece müdafaa fikri uyanmış, Redd-i İlhak Cemiyeti adı altında işe başlamıştı. *Denizli*’de uyanan bu akım ilerlemiş, düşmanı Sarayköy’den ileri geçirmemek fikri doğmuştu”.¹⁵⁹

Yukarıda da ifade edildiği üzere, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası* mensupları, *İstanbul Hükümeti*’nin politikasını benimsedikleri için, Ahmet Hulusi Efendi’ye karşı düşmanca bir tavır içinde bulunmuşlardır. Hatta Celal Bayar’ın da belirttiği gibi onu ölümle bile tehdit etmişlerdi. Bunda muhtemelen Müftü Efendi’nin İttihat ve Terakki Partisi mensubu olmasının da etkisi olmuştur.¹⁶⁰

Daha önce de ifade edildiği üzere 15 Mayıs 1919 günü Müftü Ahmet Hulusi Efendi önderliğinde düzenlenen miting, *Denizli* halkının büyük bir

158 N. Köstüklü, **a.g.e.**, s. 194.

159 C. Bayar, **a.g.e.**, C. 6, s. 1948-1949.

160 Celal Bayar, Müftü Ahmet Hulusi Efendi’nin İttihat ve Terakki Partisi mensubu olduğunu “...benim Ege’de idare ettiğim siyasi partinin mensubu, üyesi idi” ifadesiyle belirtmektedir (C. Bayar, **a.g.e.**, C. 7, s. 2096).

çoğunluğunca desteklenmesine rağmen, “Hürriyet ve İtilâfçılar, bu mitingi küskün ve somurtkan yüzleriyle ancak uzaktan” seyretmişlerdir. Bu arada mitingi düzenleyenlerin özellikle Ahmet Hulusi Efendi’nin başına gelebilecek belaları hesaplayarak kıs kıs gülmüşlerdi. Müftü Efendi’nin “**Hiç bir müdafaa vasıtası olmayan bir müslüman dahi yerden üç taş alarak düşmana atmaya mecburdur**” şeklindeki fetvası Hürriyet ve İtilâfçıları çileden çıkarmıştı.¹⁶¹

Öte yandan, Denizli’nin Hürriyet ve İtilâfçıları, özellikle Yunan ordusunun Aydın’a girmesinden sonra seslerini daha da yükseltmişlerdi. Bu cümleden olarak, “Asker kaçıyor, 5-10 silahlı ile memleket savunulmaz” gibi sözlerle propagandaya giriştiler. Bu propagandaların halk üzerinde az da olsa etkisi olmuştur.¹⁶² Bu arada Müftü Efendi’yi “Eğer Yunanlılar gelirse seni elimizle teslim ederiz” gibi sözlerle de tehditlerini yinelediler.¹⁶³

Başgösteren bu tehlike karşısında Ahmet Hulusi Efendi, canını kurtarmak zorunda kalmıştı. Bu nedenle, -hatırlanacağı üzere-Müftü Efendi, Denizli’yi terke mecbur olmuş, Tavas’a gitmiştir.

D. AZINLIKLARIN TUTUM VE DAVRANIŞLARI

İzmir’in işgalinden bir kaç saat sonra Denizli’de oluşan millî galeyandan ve daha sonraki günlerde hızla gelişen millî hareketten Denizli Rumları¹⁶⁴ da rahatsız olmuşlardır. Bu rahatsızlıktan dolayı, Denizli ve ilçelerinde olup-bitenleri anında İzmir’deki Yunan ve Rum mahfillerine bildiriyorlardı.¹⁶⁵ Halbuki, Müftü Ahmet Hulusi Efendi, daha ilk yaptığı konuşma-

¹⁶¹ Hasan İzzettin Dinamo, **Kutsal İsyan**, İstanbul, 1986, C. 5, s. 306.

¹⁶² Denizli Askerlik Şubesi Başkanı Tevfik Bey’in; 57. Tümen Komutanlığı’na gönderdiği 22-23 Mayıs 1919 tarihli telgrafında; “Denizli halkının ileri gelenlerinin müdafaa-i hukuk ve fiili harekate girmekten çekindikleri bildirilmektedir (**ATASE Arş.**, Kl: 401, D: 3, Fh: 75). Ayrıca, Harbiye Nezaretince II. Ordu Müfettişliği’ne yazılan 22.7.1919 tarihli bir yazıda da; bazı kişilerin Denizli ve çevresindeki Kuva-yı Milliye’den şikayetçi oldukları belirtilmektedir (**ATASE Arş.**, Kl: 243, D: 44, Fh: 25).

¹⁶³ C. Bayar, **a.g.e.**, C. 8, s. 2441.

¹⁶⁴ Milli Mücadele’nin ilk günlerinde Denizli Sancağı’nda 243.542 Türk, 3184 Rum, 51 Yahudi, 557 Ermeni bulunmaktaydı (M.Ş. Aker, **a.g.e.**, C. I, s. 8).

¹⁶⁵ Aydın Umum Kuva-yı Milliye Komutanı Hacı Şükrü Bey, Denizli Mutasarrıflığı’na gönderdiği 29.8.1919 tarihli telgrafında; Acıpayam’da Kara Vâsıl adındaki bir Rum’un iki oğluyla birlikte, Yunan askerleriyle muhabere temin ederek, cephe hakkında bilgi verdiklerinden bahisle bunların önlenmesini istemektedir (Bu konuda bkz. **ATASE Arş.**, (Kl: 426, D: 5 (1), Fh: 261).

sında halka, Yunan'a karşı silahlı mücadele verilmesini belirttikten sonra, miting meydanında bulunan tanıdığı Rumları göstererek "bunlar da bize birer vedîadır, onlara dokunmayınız" demişti.¹⁶⁶ Buna rağmen, İzmir Rum gazeteleri Müftü Efendi hakkında korkunç yazılar yazmaktan çekinmemişlerdir. Bu arada henüz İzmir İşgali'nin ilk günlerinde *Denizlideki* Rumlar, şehrin işgal edileceği ümidine kapılarak, Yunan askerlerine ikram edilmek üzere kuzular hazırlamışlardı. *Sarayköy Rumları* ise, biri kentin Tosunlar tarafındaki şose üzerinde, diğeri istasyonda cadde üzerinde zafer takları kurmuşlardır.¹⁶⁷

Diğer taraftan Müftü Efendi'nin Milli Mücadele lehindeki çalışmalarını yakinen takip eden *Denizli Rumları*; "**Denizli Yunan kuvvetlerinin eline geçtiği zaman, sarığını başına dolayıp cesedini sokaklarda dolaştıracağız**" tehdidinde bulunmuşlardır.¹⁶⁸

Mutasarrıf Faik Bey (Öztrak) Mayıs (1920) ayı başlarında görevinden ayrılmış, *Denizli* resmî idare bakımından başsız kalmıştı. Yerine, livaya, *Denizli* olayından iki gün önce gelmiş Kahraman Efendi adında durumu kavramaktan aciz yaşlı bir Kadı vekil olmuştu. İşte Denizlili Rumlar bu durumu fırsat bilerek şımarmışlar, esas duygularını açığa vurmuşlardı. Gelecek Yunan askerlerini gösteri ile karşılamak için Yunan bayrakları hazırlamağa koyulmuşlardı. Bu arada sevinç içinde, komşuları Türklerle özellikle Müftü Ahmet Hulusi Efendi ile:

"**Korkmayınız, Biz sizi koruruz**" şeklinde alay etmeye başlamışlardı.¹⁶⁹

Köşk cephesinin Haziran 1920'de çökmesi üzerine, Denizli Rumları'nın taşkınlıkları Türkler'e saldırma noktasına gelmiştir. Ancak Rumlar, bu kötü emellerini fiiliyata geçiremediler. Zira, Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin talimatı üzerine, Denizli Rumları 6.7.1920'de *Isparta* ve *Eğridir*'e nakledildiler.¹⁷⁰

166 M. A. Tütenk, **a.g.e**, s. 9.

167 Rahmi Apak, **İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?**, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1990, s. 89-90.

168 K. Mısıroğlu, **a.g.e**, s. 169; C. Kutay, **Kurtuluş ve Cumhuriyetin...**, s. 55.

169 C. Bayar, **a.g.e**, C. 8, s. 2438-2439.

170 **ATASE Arş.**, Kl: 785, D: 6, Fh: 32-3.

Böylece Müftü Efendi'nin zamanında aldirtmış olduğu tedbir sayesinde *Denizli Rumları*'ndan *Kuva-yı Milliye*'ye ve Türk halkına gelecek tehlikeler önlenmiş oldu.

IV. SONUÇ

Engelleme girişimlerine rağmen Müftü Ahmet Hulusi Efendi, Milli Mücadele için son derece önemli hizmetlerde bulunmuştur. Daha işin başında Ahmet Hulusi Efendi, 15 Mayıs günkü mitingte halka; ***“Fetva veriyorum... İşgal edilen memleket halkının silaha sarılması farz-ı ayn’dır”***¹⁷¹ dediği vakit, Denizlililer O'nun etrafında hemen birleşmişlerdi. Halkla bütünleşen Ahmet Hulusi Efendi, metinde de belirtildiği gibi daha sonraki günlerde de başarılı hizmetlerde bulunmuştur.

57'nci Tümen Komutanı Albay M. Şefik AKER, Müftü Efendi'nin bu hizmetlerinden, *“...Nazilli'nin düşman istilasına uğramasından sonra ileri gidememesi ve hatta bu kasabayı bir müddet tahliye etmesi Ahmet Hulusi Efendi'nin gayret ve rehberliği ile başlayan Millî hareketin kuvvete inkılâp ederek ileri harekete geçmesi ile mümkün olabildi”*¹⁷² diyerek takdirle söz etmektedir.

Ahmet Hulusi Efendi, Dürrizâde'nin fetvasına karşı Anadolu Uleması tarafından hazırlanan fetvayı Nisan 1920'de imzalayarak¹⁷³ 15 Mayıs 1919'da *Denizli* halkı için verdiği ilk cihad fetvasını, böylece bütün Türk Milletine duyurmuş oluyordu. Bu yüzden, ***“Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?”*** adlı eserin yazarı, Rahmi APAK'ın tesbit ettiği gibi ***“Yalnız Denizlililer değil, bütün Türk Milleti Ahmet Hulusi Efendi ile iftihar edecektir.”***¹⁷⁴

171 N. Köstüklü, **a.g.e.**, s. 295.

172 C. Kutay, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin...**, s. 61.

173 Anadolu Uleması tarafından hazırlanan fetvayı, **Ahmet Hulusi Efendi, 153 Müftü ve Müderris arasında 4.ncü olarak imzalamıştır.**

174 R. Apak, **a.g.e.**, s. 90.

İKİNCİ BÖLÜM

ANKARA MÜFTÜSÜ
MEHMET RİFAT (BÖREKÇİ)
EFENDİ

ANKARA MÜFTÜSÜ MEHMET RİFAT (BÖREKÇİ) EFENDİ

I. HAYATI

Mehmet Rifat Efendi, 1860'ta Ankara'da doğmuştur. Babası Börekçizadelerden Ali Kazım Efendi'dir. Mehmet Rifat Efendi, ilk ve orta öğrenimini Ankara'da tamamladıktan sonra yüksek öğrenim için İstanbul'a gitmiştir. Burada **Bayezit Medresesi** müderrislerinden Atıf Efendi'nin tedrisine (ders halkasına) devam edip ulum-u âliye ve a'liyye (dini yüksek ilimleri ve alet ilimleri) tahsil ederek icazetname (diploma) almaya hak kazanmıştır.

İlk memuriyetine *Ankara-Fazliye Medresesi*'nde öğretim üyesi olarak başlayan Mehmet Rifat Efendi, 10 Ekim 1898'de *Ankara İstinaf Mahkemesi* azalığına getirildi. 25 Kasım 1908 tarihinde de *Ankara Müftüsü* oldu. Ayrıca 1911 yılında bir müddet *Sivrihisar Kaymakamlığı* görevini de vekaleten yürüttü. Bu arada memuriyetinin yanı sıra, eğitim-öğretimle olan ilgisini devam ettirdi. Bu cümleden olarak, 1918'de **Musile-i Süleymaniye** (Süleymaniye Medresesinde büyük müderrislere verilen bir ünvan) payesi ile Bursa Müderrisliği kendisine tekrar tevcih edilmiştir. 1920'de "**İzmir Paye-i Mücerridi**" ve yine aynı yılda "**Mahreç Payesi**"ne lâyık görülmüştür. Mehmet Rifat Efendi, göstermiş olduğu bu başarılarının bir mükâfati olarak, 25 C.Evvel 1336/1920'de de her türlü devlet hizmetlerinde güzel işler görenlere iftihar ve imtiyazı mucip olmak üzere çıkarılan "**Dördüncü Rütbeden Osmanî Nişanı**" ile ödüllendirilmiştir.

Mehmet Rifat Efendi, 23 Nisan 1920'de toplanan **B.M.M.**'ne Mentеше (Muğla) mebusu olarak girdi. Ancak Müftülük görevini tercih ederek, Milletvekilliğinden istifa etti. Bu arada 23 Aralık 1922-30 Mart 1924 tarihleri arasında Şer'iyeye Vekaleti Heyet-i İftâ azalığında bulundu. 4 Nisan 1924'te de yeni kurulan Diyanet Reisliği'nin ilk Başkanı oldu. Soyadı Kanunuyla

Börekçi soyadını alan Mehmet Rifat Efendi, vefatına kadar (5 Mart 1941) bu görevde kaldı.¹

II. M. RİFAT EFENDİ'NİN MİLLİ MÜCADELE'DEKİ HİZMETLERİ

A. MEHMET RİFAT EFENDİ'NİN MİLLİ MÜCADELE'YE KATILIŞI

Sivas Kongresi'nin toplandığı gün (5 Eylül 1919) aynı zamanda *Kurban Bayramı* arefesine tesadüf etmişti. Bu vesile ile Ankara halkının ileri gelenleri, **Padişaha** telgraf çekerek bayramını tebrik etmek istemişlerdi. Fakat **Sadrazam Damat Ferit Paşa**, anılan telgrafı "*Padişahla vasitasız görüşülemeyeceği*" gerekçesiyle kabul etmemişti. Sadrazamın bu davranışı başta Müftü Mehmet Rifat Efendi olmak üzere, Ankaralıları sinirlendirir. Bunun üzerine, Ankaralıları başka bir telgrafla "... ne Padişah, ne de onun hükümetini tanımadıklarını bildirirler".²

Bu tarihten sonra, Ankara, Sivas'taki Heyet-i Temsiliye ile daha sıkı bir ilişkiye girmiştir. Başka bir deyişle, **Müftü Mehmet Rifat Efendi** tamamen *Kuva-yı Milliye'nin* emrine girmiştir. Artık onun için, İstanbul'dan emir almak ve oraca tayin edilecek valilere itaat etmek sözkonusu olamazdı.

1 Bu bilgiler, **Diyanet İşleri Başkanlığı** arşivinde bulunan dosyasındaki belgelerden özetlenmiştir. Ayrıca bkz., Kendi el yazısıyla yazdığı özgeçmişi için **EK: VIII**.

2 Kâmil Erdeha, **Milli Mücadele'de Valiler ve Vilayetler**, İstanbul, 1975, s. 264. Ulema adına **Müftü Rifat**, Huffaz ve Meşayih adına **Hatip Ahmet**, Umum halk adına **Elhac Rifat** imzasıyla 17 Eylül 1919'da "**Kastamonu Uleması ve Huffazı ve Meşayih ve Ahali-i Kiramına**" gönderilen telgrafta, **Damat Ferit Hükümeti ile ilişkinin kesilmesinin gerekçesi şöyle dile getirilmektedir:**

"... Ferit Paşa Kabinesi'nin, Halife-i Muazzam ve Padişah Efendimiz Hazretleriyle milleti arasına girmek cür'etkarânesini gösterdiği için 11 Eylül 1335/1919 tarihinden itibaren millet efkârı ile hareket etmeyen, Allah ve Resulünün emirlerine isyan eden, mevcut hükümet ile bağlantıyı kestik. Padişahımızla milletin arasına girmeye cesaret etmeyecek meşru ve millî bir kabine işbaşına gelinceye kadar sözümüzde durarak, Sivas'ta teşekkül eden ve pek yüksek hayat-ı diniye ve millîye ile hayat-ı millet namına her türlü fedakârlığı göstermeden çekinmeyen Milli Kongre ile çalışmaya başladık. Siz ulema-ı muhterem, memleketinde ne suretle din-i Muhammedî ve Türklükle alâkadar olduğunuzu bildiğimizden ve milletin işlerini takip etmek üzere bütün vilayet-i şahane azm ettiğinden, Hak yolunda hepimizin elbirliği ile çalışarak bin türlü perişanlıklarla, düşmanların hal-i mezelleti altına almaktan milletimizin korunmasına çok gayret gösterilmesi en hassas isteklerimizdir. Bu düşüncelerimize katılıp katılmadığınızın tarafımıza bildirilmesini rica ve niyaz ederiz." (**ATASE Arş.**, Kl: 1386, D: 4A, Fh: 14/1-2).

Nitekim de öyle oldu. Milli hareket aleyhindeki faaliyetlerinden dolayı, **Ankara Valisi Muhiddin Paşa**, 28 Ekim 1919'da Keskin'de Kuva-yı Milliyece tutuklanınca, yerine İstanbul Hükümeti tarafından Ziya Paşa tayin edildi. Ancak Ankaralılar, Ziya Paşa'yı vali olarak istemediler. Bu yöndeki tavırlarını da **Müftü Mehmet Rifat Efendi ile Belediye Reisi Kütükçüzade Alibey, ahali namına çektikleri telgraflarla İstanbul'a iletiler**. Yeni Vali *Eskişehir*'e kadar gelmesine rağmen, bu gelişme üzerine oradan geriye (*İstanbul'a*) dönmek zorunda kalmıştı.³

Milli Mücadele lehine olan bu gelişmeyi Ali Fuat Paşa (Cebesoy) hatıratında şöyle anlatır:

"Heyet-i Temsiliye, 22 Ekim 1919'da bazı mühim meselelerin müzakeresi ve bir karara bağlanması maksadıyla Kolordu Kumandanlarını Sivas'a davet etmişti. Bu sırada ben karargahımla beraber Seyitgazi'de bulunuyordum. Sivas'tan evvel Ankara'ya gitmek istiyordum. Çünkü hükümetle Ankara halkı arasında yeni bir ihtilâf başgöstermişti. Ali Rıza Paşa kabinesi beni mezuniyetle Ankara'dan uzaklaştırmak istediği bir zamanda eski Bitlis Valisi Ziya Paşa adında bir zatı da vali olarak göndermişti. Ortada hiçbir sebep yokken ilk icraat olarak Ankara muhitinin itimadını kazanmış bir kumandanla vali vekilinin değiştirilmesi vatanperver Ankaralılar üzerinde iyi bir tesir bırakmamıştı. **Vali Vekili Yahya Galip Bey**, Heyet-i Temsiliye reisi **Mustafa Kemal Paşa**'ya 15 Ekim'de şifreli bir telgraf çekmişti. Bunda, *"Biz mukadderatımızı, ne böyle milletin mukadderatını bilmeyen hükümete, ve ne de sümmedarık gönderilecek valilere terkedemeyiz. Defaatle Zatiâtilerine arzettiğimiz düşünceler nazarı itibara alınmadığından dolayı, hükümeti merkeziye, mahut Ferit Paşa kabinesini tayin edip de gönderemedi. Bitlis Vali sabıkı Ziya Paşa'yı buraya ve hayatı memuriyetinde hiçbir muvaffakiyet gösterememiş olan Suphi Beyi de Konya'ya Vali tayin etmek suretiyle ilk adımını atmaya başladı. İşte bu gibi mülâhazata binaen Meclisi Mebusan teşekkül etmeden evvel, hiçbir memuriyete hariçten kimsenin getirilmemesini geçen de arzetmiştim. Madem ki hükümeti hazır buraya yeniden vali göndermeye kıyam etmiştir, şu halde buradaki harekât-ı milliye'nin söndürülmesi iltizam ediliyor demektir"* diyordu..."

3 Bayram Sakallı, **Ankara ve Çevresinde Millî Hareketler**, Ankara, 1988, s. 63-64.

“Diğer taraftan başta **Müftü Rifat Efendi** olmak üzere eşrafı belde hükümete müracaat ederek hadiseyi protesto etmiştir, hariçten gelecek valiyi kabul etmeyeceklerini bildirmişlerdi. Bunun üzerine *Harbiye Nazırı Cemal Paşa* da o sırada *Amasya*’da bulunan **Mustafa Kemal Paşa**’ya bir telgraf göndermiş, “*Böyle her taraftan ayrı ayrı metalip dermeyanınin hükümeti müşkül bir vaziyete soktuğunu*” iddia etmişti.⁴ Ali Rıza Paşa kabinesiyle ihtilâf çıkarmak istemeyen ve eğer bu kabine istifa ederse Damat Ferit Paşa ve arkadaşları gibi ihanetleri sübût bulmuş kimselerin iktidara geleceğinden çekinen *Heyet-i Temsiliye*, Ankara halkını teskin etmek istemişti. Takip edilen bu yol iyi bir netice vermemişti...”

“23 Ekim’de Seyitgazi’den hareket ederek o akşam Sivrihisar’a, 24 Ekim’de Polatlı’ya ve 26 Akşamı Ankara’ya gelmişim. Birinci Eskişehir hareketini mahallinde idare etmek üzere ayrıldığım günden bugüne kadar kırk altı gün geçmişti. Ankara’da bırakmış olduğum silah arkadaşlarım başta vekilim Kaymakam Mahmut ve erkân-ı harp reisim Binbaşı Ömer Halis Beyler olduğu halde beni hararetle karşılamışlardı. O akşam geç vakitlere kadar kendileriyle beraber kalmış, gaybubetim sırasında vukubulan hadiseler hakkında izahat almıştım. Ömer Halis Bey:

“Ankara halkının millî dava etrafındaki canlılık ve heyecanı her türlü sitayişin üstündedir.”

Diyordu. Bundan ne kadar memnun olduğumu tarif edemem...”

“Ertesi günü, vali vekili Yahya Galip Beyi, **Müftü Hoca Rifat Efendi**’yi davet ederek kendileriyle konuşmuştum. Hadiseyi bütün teferruatıyla an-

4 **Harbiye Nazırı Cemal Paşa**’nın 21.10.1919 tarihli telgrafının tamamı şöyledir:

“AMASYA’DA MUSTAFA KEMAL PAŞA HAZRETLERİNE

Ankara’dan Belediye Başkanı ve Müftü Efendi; dışarıdan gelecek valiyi kabul etmeyeceklerini; Ankara’ya, Ankara’dan vali atanması gereğini kendi yetkilerine dayanarak ileri sürüyorlar. Böylece, her taraftan ayrı ayrı isteklerin ileri sürülmesi, hükümeti güç duruma sokmaktadır. Kötü niyetliler ve azınlıklar bu gibi durumları türlü türlü yorumluyor. (...) Hükümetin destekleneceğine söz verilmesi üzerine, bu gibi hususların önlenmesi gereğini rica ederim. Atanması Padişah’ın onayından geçen valinin yola çıkması gerektiğini elbette kabul buyurursunuz.

Harbiye Nâzırı Cemal”

(M. Kemal Atatürk, **Nutuk**, Bugünkü Dille Yayına Hazırlayan, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılı Kutlama Koordinasyon Kurulu Yay., Cilt: I (1919-1920), s. 179).

latmışlardı. Ne Ziya Paşa'yı ve ne de tayin edilecek başka bir valiyi istiyorlardı. **Rifat Efendi:**

“Siz de aynı fikirde değil misiniz paşam?”

Diye sormuştu. Mücadelenin başından beri feragatle çalışan ve Ankara'nın millî bir merkez olması için bana her türlü yardımı yapan Ankaralıların haklarını teslim etmemek mümkün değildi. Merak etmemelerini ve elimden gelen herşeyi yapacağımı söyledim.

Neticede Ankaralılarla hükümet arasındaki ihtilafı halletmeye muvafak oldum. Hükümet, yeni tayin etmiş olduğu vali Ziya Paşa'yı geri çağırarak ve vali vekili bulunan Ankara Defterdarı Yahya Galip Bey'i halkın arzusu üzerine yerinde bırakacaktı...”.⁵

Mustafa Kemal Paşa da **Nutku**'nda, Ankaralıların Ziya Paşa'yı vali olarak kabul etmeyişlerinden şöyle söz etmektedir:

“Gerçekten de, başta Müftü Efendi olduğu halde (bugün Diyanet İşleri Başkanı bulunan Sayın Rifat Efendi Hazretleri idi), Ankaralılar bu atamayı protesto etmek üzere, İstanbul'a başvurmuşlardı. Ankara'yı yatıştırarak, hükümet otoritesini kırmamak için telgraf başında birçok nasihatlar buldum. Ancak, Ankara'nın haklı olduğunu teslim etmemek mümkün değildi...”.⁶

Görüldüğü üzere, M. Rifat Efendi, Kuva-yı Milliye emrine girmekle kalmamış, aynı zamanda Milli Mücadele lehinde, Ankara halkının liderliği görevini de üstlenmiştir.

B. HEYET-İ TEMSİLİYE VE MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN ANKARA'YA GELİŞLERİNDE M. RİFAT EFENDİ

Bilindiği üzere Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, 22 Aralık günü “Sivas'tan ayrılarak Kayseri-Kırşehir yoluyla 27 Aralık'ta Ankara'ya gelmişlerdi. Uğradıkları her yerde büyük tezahüratla karşılanmışlar, teşyi edilmişlerdi. Fakat Ankara'nın gösterdiği hüsn-ü kabul hepsinin üstünde olmuştu...”.⁷

⁵ Ali Fuat Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, İstanbul, 1959, 245-246.

⁶ M. Kemal Atatürk, **Nutuk**, Bugünkü Dille Yayına Hazırlayan, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Kutlama Koordinasyon Kurulu Yayını, (Basım ve Yılı yok), Cilt: I (1919-1920), s. 79.

⁷ Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s. 265.

BU TARİHİ OLAYI GÖRGÜ TANIKLARINDAN MAZHAR MÜFİT KANSU'NUN HÂTİRATINDAN İZLEYELİM:

“O sabah (27 Aralık 1919) ajanslar ile Mustafa Kemal Paşa'nın geldiği haberi herkese bildirildiği gibi, bir taraftan da sabahtan itibaren davullar ve zurnalarla bütün Ankara halkı istikbale hazırlanmıştı. Çankaya ve Dikmen tepelerinden güzel sesli hafızlar, ezan ve salat okuyorlardı. Ve köylerden birçok atlı ve kağrı arabalarıyla binlerce halk Ankara'ya gelmiş; öğleye doğru “*geliyor*” diye tellallar bağırarak, seçilen atlı alayı **Ulucanlar'dan Hacıbayram Camiinin önünde toplanarak merasimi diniye yapılmış**; yediyüz piyade, üç bin atlıdan teşekkül eden bir seymen alayını Ankara'da bulunan dervişler takip ediyor...

...Bunların arkasında bütün esnaf ve ondan sonra da mektepliler yürüyorlar. Mektepliler, İstasyon caddesine; Seymen alayının bir kısmı Dikmen bağlarına; bir kısmı Çankaya bağlarına; Kızılyokuş eteklerine ve diğer bir kısmı da istasyon yoluna dizilmişti. Jandarma ve yirmi kadar polis de burada idi.

Halkın bir Namazgâh tepesine ve diğer kısmı Yenişehir'in bulunduğu yerlere ve İstasyon yoluna sıralanmışlardı.

Ankara şehri namına istikbal heyetinde **Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti azasından Müftü Hoca Rifat Efendi**, Binbaşı Fuat Bey, Kınacızade Şakir Bey, Aktarbaşızade Rasim Bey, Toygarzade Ahmet, Ademzade Ahmet, Hatip Ahmet, Kütükçüzade Ali, Hanıfzade Mehmet, Bulgurzade Tefik Beyler vardı.

Dikmen bağlarının eteğinde bir çeşmenin önünde Eskişehir mebusu Emin (Sazak) ve Ankara eşrafından Naşit Efendi ve arkadaşları bekliyordu.

...Alkışlar ve türlü türlü tezahürat ve dualar arasında hükümet meydanına geldik”.⁸

O günlerin bir diğer tanığı olan Ali Fuat Paşa da konuyla ilgili izlenimlerini şöyle anlatmaktadır:

“... O günü hatırladığımda aynı heyecanı daima duyarım. 27 Aralık'ta saat onbirde Temsil Heyetinin üç otomobilden mürekkep kafilesi, Dikmen sırtlarından geçen Kırşehir-Ankara şosesinin Ankara havzasına döndüğü

⁸ Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, Ankara, 1988, Cilt: II, s. 497-499.

yüksek noktada görünmüştü. Burada, yanımda Vali Vekili Yahya Galip Bey olduğu halde, Ankara namına kendilerini karşılamıştım. Birinci otomobilde Mustafa Kemal Paşa, Hüseyin Rauf ve Ahmet Rüstem Beyler'le yaver Yüzbaşı Cevat Abbas Bey vardı. İkinci otomobilde Temsil Heyetinin diğer azaları Süreyya, Mazhar Müfit ve Hakkı Behiç Beylerle katipleri yer almışlardı. Üçüncü otomobilden üçüncü ordu müfettişliği karargâhından Paşa'ya refakat etmiş olan Doktor Binbaşı Refik (rahmetli Başvekil Doktor Refik Saydam), Erkân-ı Harp Binbaşısı Hüsrev (eski Büyükelçilerden Sayın Hüsrev Gerede) Beylerle diğer bazı zevat çıkmışlardı..."

"Otomobillerimizden inmiş, bulunduğumuz yüksek noktadan Ankara'yı seyretmiştik. Etrafta dağlar karla örtülmüştü. Bizi Ankara şehrine götürecek olan yol, bugünkü Dikmen şosesinin istikametini takip ediyor, beyaz karlı tepelerin üstünde kıvrıla kıvrıla İncesu vadisine doğru iniyordu. İstikbale gelenlerin bir ucu bugün Harp Okulu'nun bulunduğu tepeden başlıyor, dolaşa dolaşa istasyon civarına iniyor ve oradan kıvrılarak hükümet konağına doğru uzanıyordu. Karşıcı gelenlerin adedini otuz kırk bine çıkarıncılar olmuştur. O zamanlar Ankara şehrinin nüfusunun yirmi iki bini geçmediği hatırlanırsa bu muazzam kalabalığın etraftan ve uzaklardan geldiği anlaşılır. Milli müfrezelerimizin atlı miktarı da bini geçmişti. İlk defa Ankara'ya gelen Mustafa Kemal Paşa, bu manzara karşısında fevkalade mütehasıs olmuş, âdeti gözleri dolmuştu. Kendisine:

–Ankara'yı nasıl buldunuz Paşam?

Diye sorunca, heyecanla ellerimi sıkılmış:

–Cidden fevkalâde, tebrik ederim, Ankara hakikaten millî bir merkez haline gelmiş.

Cevabını vermişti. Paşanın bu sözleri, günlerdir devam eden yorgunluğumu unutturmuştu.."

Mustafa Kemal Paşa:

–"Karşıcı gelenleri bu soğukta bekletmiyelim!

Dedi. Otomobillere binerek hareket ettik. Paşa, Vali Vekili ile beni kendi arabasına almıştı. Kalabalığa yaklaştığımız sırada başta **Ankara Hukuk Cemiyeti Reisi Müftü Rifat (rahmetli Diyanet İşleri Reisi Rifat Hoca) Efendi** olmak üzere Kaymakam Mahmut ve Erkân-ı Harp Reisi Binbaşı Ömer Halis Beyler karşıladılar. Paşa, yol yorgunluğuna bakmaksızın

otomobilden inerek ellerini ayrı ayrı sıktı. Teşekkür etti, hatır sordu. Tekrar otomobillerimize binerek yola düzıldük. Bundan sonra ilk tesadüf ettiğimiz atlı millî süvari müfrezelerimizdi. Merhabalarımız “Varol!” nidaları ile karşılanıyordu. İstikbale yaya olarak çıkan halkın baş tarafı, bugünkü Milli Savunma Bakanlığı’nın bulunduğu yerde idi. Bunlar, yolun sağ tarafında mevki almışlardı. Aralıksız bir kütle halinde şehrin ta içerlerine kadar uzanıyor, aylardan beri adını ve şöhretini işitmiş oldukları aziz misafirlerini ve arkadaşlarını bekliyordardı.

Mustafa Kemal Paşa, bazen arabadan iniyor:

–Yaşayın, varolun!

Sadaları, alkışlar arasında halkı selâmlıyordu...”

“...Mustafa Kemal Paşa, halkın gösterdiği hüsn-ü kabulden fevkalâde memnun olmuştu.⁹

–Yorulduunuz mu Paşam?

Sualine:

–Hayır, hiç yorulmadım, hatta yol yorgunluğumu da unuttum.

Cevabını vermişti...”¹⁰

Netice olarak, Mahmut GOLOĞLU’nun da tesbit ettiği gibi “Vali Vekili Yahya Galip Bey’le **Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Rifat Efendi** (Bu arada Ali Fuat Paşa), Mustafa Kemal Paşa’yı olağanüstü bir şekilde karşılamak ve bu arada Ankara’daki İngiliz ve Fransızlara da Kuva-yı Milliye’nin gücünü göstermek için geceli gündüzlü çalışmışlar, bölgedeki bütün seymenlerin karşılama törenine katılmalarını sağlamaya uğraşmışlardır”.¹¹

⁹ Aynı gün, **Mustafa Kemal Paşa** bu memnuniyetini bütün teşkilâtlara çektiği telgrafla bildirdi. Paşa, şöyle diyordu;

“Sivas’tan Kayseri tarihiyle Ankara’ya hareket eden Heyet-i Temsiliye bütün güzergâhta ve Ankara’da büyük milletimizin hâr ve samimî tezahürât-ı vatanperveranesi içinde bugün muvasalat eyledi. Milletimizin gösterdiği eseri Vahdet ve azim, memleketimizin temini istikbâli hakkındaki kanaatleri lâyetezelzel bir surette tarzin edici mahiyettedir.

Şimdilik, Heyet-i Temsiliye merkezi Ankara’dır. Takdimi hürmet eyleriz efendim” (M. M. Kansu, **a.g.e.**, C. II, s. 500; A. F. Cebesoy, **a.g.e.**, s. 267-268).

¹⁰ A. F. Cebesoy, **a.g.e.**, 265-267.

¹¹ Mahmut Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet**, Ankara, 1970, s. 8.

C. ANKARA MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETİ'NİN KURULUŞU VE FAALİYETLERİNDE M. RİFAT EFENDİ

Sivas Kongresinde daha önce teşkil edilmiş olan bütün millî cemiyetlerin, **Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri**, ismi altında birleştirilerek, yeniden teşkil edilmesine karar verildi. İşte bu karar gereğince, Ankara'da da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulması cihetine gidildi. 29 Ekim 1919 tarihinde yapılan seçim sonunda sözkonusu cemiyet; **Müftü M. Rifat Efendi'nin** başkanlığında kuruldu.¹²

Müftü M. Rifat Efendi'nin başkanlık ettiği bu cemiyet, çok yönlü ve değişik çalışmalarda bulunmuştur. Özellikle, Heyet-i Temsiliye ve Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'ya geldiği tarihe (27 Aralık 1919) kadar olan sürede; Vilayet dahilinde (livalar ve kazalarla beraber) teşkilâtlanmaya önem verildiği, memleket dahilindeki millî faaliyetlerle irtibatlı olarak, gerektiğinde yardım veya yerine göre, millî birlik ve beraberliğin sağlanmasında her türlü destekte bulunduğu görülmektedir. Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'da çalışmalarına başlamasıyla da cemiyet; Mustafa Kemal ve arkadaşlarına her türlü yardımda bulunmuştur. Öyle ki, bizzat Cemiyet Başkanı Müftü M. Rifat Efendi, kendisi ile eşî Samiye Hanım için ayırdığı "cenaze parasını" bir torba içinde Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret ederek ayağının yanına bırakmıştır. Yine Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Ankara'ya geldiklerinin ilk haftasında Müftü M. Rifat Efendi'nin önderliğinde Ankaralıların aralarında kırkaltıbinbeşyüz liralık yardım topladıkları bilinmektedir.¹³

O günlerde sözkonusu yardımlar çok önemliydi. Bu cümleden olarak, Uluğ İğdemir Yılların İçinden adlı eserinde; "Atatürk Sivas'tan Ankara'ya

¹² Ali Fuat Cebesoy, "Büyük Önderi Karşılarken", **Ulus**, 29.12.1937; Naşit Hakkı Uluğ, **Hemşehrimiz Atatürk**, 2. Baskı, Yenilik Matbaası, İstanbul, 1973, s. 264. Cemiyetin idare heyeti üyeliklerinde de, Fuat Bey (Binbaşı), Yahya Galip (Defterdar, Vali Vekili), Hanıfzade Mehmet, Bulgurluzade Mehmet, Seddarzade Rasim, Kınıfzade Mehmet, Tuzluzade Hacı Rifat, Ademzade Ahmet Beyler ile Arslanhane Camii İmam-Hatibi Hacı Ahmet Efendi gibi isimler bulunmaktaydı (N. H. Uluğ, **a.g.e.**, göst.yer).

¹³ N. H. Uluğ, **a.g.e.**, s. 85. Merhum Rifat Börekçi'nin oğlu Sayın Fuat Börekçi (d.1909) ile B. Sakallı'nın yaptığı mülakatta Fuat Börekçi, toplanan ve Mustafa Kemal Paşa'ya takdim edilen paranın 54-56 bin lira civarında olduğunu ve bunun Türkiye Cumhuriyeti'nin "**İlk hazinesi**" olarak telâkki edilebileceğini söylemiştir (B. Sakallı, **a.g.e.**, s. 72 dipnot No: 80). Ayrıca Müftü M. Rifat Efendinin başkanı bulunduğu Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi için bkz., N. H. Uluğ, **a.g.e.**, s. 263-281.

yeni gelmişti. Devlet hazinesi bomboştu. Hükümet üç-dört bin lirayı bir araya getirmekte sıkıntı çekiyordu. Bir gün Atatürk'e çok inanmış, o zaman Ankara Müftüsü olan rahmetli Diyanet İşleri Başkanı Rifat Börekçi, elinde bir mendile sarılmış 1200 lira kadar bozuk para ile Mustafa Kemal'i ziyarete geldi... ve bağlı mendili masanın üzerine bıraktı. Atatürk kendisini son derece duygulandıran bu davranışın anısını hiç bir zaman unutmamıştı. Her bayram Rifat Börekçi'ye bir hediye gönderir ve buna 1200 liralık bir çeki de eklerdi"¹⁴ diyerek M. Rifat Efendi'den ve yapmış olduğu yardımın öneminden söz etmektedir.

CEMAL KUTAY DA ALİ FUAT PAŞA (CEBESOY)'DAN NAKLEN MÜFTÜ RİFAT BÖREKÇİ'NİN;

"Millet Meclisi binası olarak hazırlanmasına karar verilen yarım kalmış okul yapısının tamamlanmasını, şahsi imkânıyla sağladığını, Mustafa Kemal Paşa'ya Ankara'da adına armağan edilen ve o zamanki adı Papazın Bağı olan Çankaya'daki ilk yapıyı sahiplerinden satın almak için şehrin eşrafını tesbitleyen listenin başına kendi adını eliyle yazdığını, Heyet-i Temsiliye Ankara'ya geldiği zaman Belediyenin misafiri sayılması kararını aldığını, bu müddet içinde de evvela 1000, daha sonra 800 lira toplayarak, bunlardan birincisini Mazhar Müfit Bey'e, ikincisini Cevad Abbas Bey'e verdiğini, fakat bütün bu himmet ve yardımlarını, alakaya layık görülenlerden habersiz yerine getirdiğini"¹⁵ belirtir.

Cemal Kutay'ın bildirdiği para yardımına ait ayrıntıyı; Mazhar Müfit Kansu şöyle anlatır:

"... İçeriye giren zat Müftü Efendi'nin geldiğini söyledi. Eyvah, şimdi Müftü Efendi'ye kahve ısmarlamak lazım. Kahve var ama şeker yok.. Ya şekerli kahve içerse... Çünkü şeker çok pahalı idi... Kimde para vardı ki?..."

–Paşa'ya haber veriniz, dedim.

–Paşa size gönderdi. Paşa ile görüştüler.

¹⁴ Uluğ İğdemir, **Yılların İçinden**, TTK Basımevi, Ankara, 1976, s. 29.

¹⁵ Cemal Kutay, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevî Mimarları**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara (Tarihsiz), s. 190. Müftü M. Rifat Börekçi başkanlığındaki Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin 13.11.1919-2. 8. 1920 tarihleri arasındaki harcama tutarı 1. 331. 487 (Birmilyonüçyüzotuzbirbindört yüzseksen yedi) kuruştur. Bu paranın büyük bir kısmı Heyet-i Temsiliye ve diğer Millî faaliyetler için sarfedilmiştir. Bkz., **EK: IX.**

–Peki buyursunlar.

Müftü Efendi; (Diyanet İşleri Reisi iken vefat eden merhum Rifat Efendi) odama girdi. Ortadaki yuvarlak ve küçük masanın kenarında bir iskemleye oturdu.

–Müftü Efendi, zannıma göre kahve içmezsiniz, değil mi?

–Evet içmem.

–Sigara?

–Onu da kullanmam.

Halbuki Müftü Efendi kahve içerdi. Biz buna meydan vermemek için sualde bulunduk. Müftü Efendi derhal vaziyeti anladı ve “içmem” dedi (tebessüm ederek):

–Sizin biraz sıkıntıda olduğunuzu öğrendik. Az da olsa yardımda bulunmayı vazife bildik... (diyerek) çüppesinin altından bir torba çıkardı. İçindeki kağıt paraları saymaya hazırlanıyordu.

–Müftü Efendi, teşekkür ederiz. Evvela Paşa ile bu hususta görüşseniz iyi olur dedim.

–Görüştüm. Kasa Mazhar Müfit Bey’dedir, ona veriniz, dedi.

–Müftü Efendi... nihayet tamam bin lira saydı. Ben de ... paraları aldım ve kasaya koydum”.¹⁶

M. Rifat Efendi’nin Milli Mücadele için yaptığı malî yardımlar, sadece belirtilenlerden ibaret değildir. **Meselâ, Onun başkanı bulunduğu Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin TBMM hizmet binası için harcadığı miktar, 5068 (Beşbinaltmışsekiz) liradır.**¹⁷ Bu para o tarihlerdeki değerine göre hiç de azımsanmayacak bir miktardır. Ali Fuat Paşa’nın da teyid ettiği gibi bu paranın büyük bir kısmını Müftü Efendi; şahsi gayret ve çabasıyla halktan toplamıştır. Buna, M. Rifat Efendi’nin Keskin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti idaresine gönderdiği ve aslı B. Sakallı’da mahfuz olan

¹⁶ Mazhar Müfit Kansu, **Erzurumdan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber**, Ankara, 1968, Cilt: II, s. 506-507. Mazhar Müfit Kansu’nun sözünü ettiği yardım, Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin 35 nolu kararı gereğince yapılmıştır. (N. H. Uluğ, **a.g.e.**, s. 275). Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, Müftü Rifat Efendi’nin getirdiği paranın “...Sekizyüzetmişüç tane... çil çil Reşadiye” altını olduğunu belirtmektedir (Yeni İstanbul Gazetesi, 12 Kasım 1967). Bunun başka bir yardım olması muhtemeldir.

¹⁷ Uluğ, **a.g.e.**, s. 279-281.

1.4.1336 (1920) tarihli telgrafı güzel bir örnektir. Bu telgrafla yardım olarak Keskin halkından 100 (yüz) lira istenmektedir.¹⁸

Özetle, Müftü M. Rifat Efendi'nin de teşvikiyle Ankara halkı; Milli Mücadele'ye manevî desteğinin yanı sıra, maddî bakımdan da önemli katkıda bulunmuştur. Şüphesiz böyle küçük bir çalışmada bunların hepsinden sözetmemiz imkânsızdır. Bunun için burada çalışmamızın bu kısmını konuya açıklık getirmesi bakımından o günlerin müşahitlerinden Hayri Helvacıoğlu'nun şu sözleriyle bitiriyoruz:

"... Hatırlarım. Gece hiç bilinmeyen ve şimdiye kadar isimleri, hizmetleri duyulmayan insanlar, faytonlarla ziyaretine gittiler (Mustafa Kemal Paşa'ya). Şimdiye kadar açıklanmadı. Çünkü Ankaralılar gösterişi sevmezler. Milli Mücadele için... heybeyle para bıraktılar...".¹⁹

D. ANKARA'DA KUVA-YI MİLLİYE TEŞKİLATI VE FAALİYETLERİNDE M. RİFAT EFENDİ

Ankara'da ilk millî kıpırdanmalar; Mondros Mütarekesi'nin hemen sonrasında (Aralık 1918), İngiliz ve Fransız güçlerinin şehrin önemli yerlerini işgal etmeleri (*) ve bazı taşkın hareketlerde bulunmalarına karşı, Ankaralıların müdafaa hareketleriyle başlamıştır. Milli hareket taraftarlarınca karşı bir mukavemet gösterilmiş olunmalıdır ki; İngilizler buradaki güçlerini daha sonraki günlerde 200 kişilik bir kuvvetle takviye etme gereğini duymuşlardır.²⁰ Bu arada 19 Ocak 1919 tarihinde iki İngiliz Subayı Ankara'ya gelmiştir.²¹ Aynı tarihlerde bir Fransız Albayı da Ankara'ya uğramıştır.²²

18 Sakallı, **a.g.e.**, s. 95. Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine, 29 Ekim 1919-27 Temmuz 1920 tarihleri arasında halk ve çeşitli kuruluşlarca yapılan yardım miktarı; 1.427.261 (Birmilyondörtüyüzyirmiyedibinikiyüzaltmışbir) kuruştur. Bu yardımın büyük bir kısmı, Müftü M. Rifat Efendi'nin gayret ve çalışmalarıyla olmuştur. Bkz, **EK: X**.

19 Anlatan Hayri Helvacıoğlu, "Haftanın Sohbeti", **Tercüman**, 29 Eylül 1965.

(*) 1918 yılı Aralık ayı içerisinde İngiliz askerleri, başta istasyon olmak üzere Ankara'nın stratejik bakımdan önemli yerlerini işgal etmişlerdir. Daha sonraki günlerde de bir Fransız askerî birliği, şehre gelerek İttihad ve Terakki Kulübü binasına yerleşmiştir (Sakallı, **a.g.e.**, s. 41-44).

20 **ATASE Arş.**, Kl: 61, D: 237, Fh: 37.

21 **ATASE Arş.**, Kl: 61, D: 240, Fh: 8.

22 **ATASE Arş.**, Kl: 239, D: 20-12, Fh: 47.

Halbuki o tarihlerde bu yörede düşman kuvvetlerine karşı koyabilecek sayıda Türk askeri bulunmamaktaydı. Ayrıca o günlerde *Harbiye-i Umu-miye Riyaseti*'nin Genelkurmay Başkanlığı 7 Ocak 1919 tarihli telgrafında belirtildiği gibi, “Ankara’ya hiç bir taraftan kuvvet celbi de mümkün değildi”.²³

Buna rağmen, emperyalist güçler, Ankara’da 22 Mayıs 1919 tarihine kadar kalabilmişlerdir.²⁴ Gerçi işgalci güçlerin şehri terke mecbur oluşlarında; 20. Kolordu merkezinin. 24. fırka 1919 Haziran’ının ilk günlerinde Ankara’ya gelmiştir) Ankara’ya taşınmasının etkisi inkâr edilemez. Bununla beraber başta **Müftü M. Rifat Efendi** olmak üzere, birçok Ankaralının başlatılan Milli Mücadele’yi canla-başla desteklemiş olmalarıdır.²⁵

Ali Fuat Paşa’nın Ankara’ya gelişiyle oradaki millî faaliyetler daha da hızlanmıştır. Gönüllü alayları teşkil edilmiştir. Bu cümleden olarak, **Müftü M. Rifat Efendi** önderliğinde başlatılan gönüllü toplama çalışmalarından²⁶ İrade-i Milliye’nin 7 Teşrin-i Evvel 1335 (7 Ekim 1919) tarihli nüshasında şöyle bildirilmektedir: (Sadeleştirilmiş şekli)

“Evvelki günkü mitingten sonra Müftü Efendi Hazretlerinin delâlet ve irşadiyle, ihtiyaç görüldüğü takdirde, meşru haklarımızı müdafaa için millî bir alayın teşkili tensip edilmiş, Müftü Rifat Efendi Hazretleri alaya nefer sıfatıyla yazılmasını istemiş, vukubulan teklif üzerine alayın fahri komutanlığıyla sancaktarlığını kabul ettiği gibi, ülemadan Hacı Atif Efendi Hazretleri de alayın müftülüğünü ve Hacı Bayram Hatibi Hafız Mehmet Efendi birinci taburun imamlığını üzerlerine almışlardır. Bunu müteakip ileri gelenlerden Kütükçüoğlu Fevzi, Kınacıoğlu Mehmet, Belediye âzasından Emin ve Taygaroğlu Naşit Efendiler gönüllü nefer kaydedilmişlerdir.

Bugün bütün ileri gelenler, yedek ve emekli subaylar büyük bir istekle komisyona müracaat ile kaydolunmaktadırlar. Hükûmet memurlarının pek

23 ATASE Arş., Kl: 495, D: 24-A, Fh: 4.

24 İngilizler’in mümessil ve demiryolu kontrolleri olan iki subayın dışındaki bütün kuvvetleri, 22 Mayıs 1919’da Ankara’dan ayrılmıştır. (**Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Sayı: 38, Vesika No: 909).

25 B. Sakallı, **a.g.e.**, s. 44-47.

26 Ankara ve çevresindeki diğer millî teşkilatlanma faaliyetleri için bkz., Cebesoy, **a.g.e.**, s. 142; Uluğ, **a.g.e.**, s. 45-46; Hamdi Atamer, “**Ölümünün Birinci Yılında Ali Fuat Cebesoy... Fikirden Eyleme Geçen Kurtuluş**”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı: 28 (1970), s. 13-150; Sakallı, **a.g.e.**, s. 109 vd.

çoğu bu alaya gönüllü yazıldıkları gibi, Ankara ilçelerinden gelen telgraflardan muhterem halkın ve ileri gelenlerin mahallerinden aynı teşkilâtı yapmaya başladıklarını bildirmişlerdir.”

Hatırlanacağı üzere, bu alayın teşkilinden kısa bir süre sonra **29 Ekim 1919 tarihinde, Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti** kurulmuştur. Bundan sonra oradaki her türlü millî faaliyetler, bu cemiyet ve bu cemiyetin başkanı **Müftü M. Rifat Efendi** tarafından yürütülmüştür.*

E. ANKARA'DAN YAYINLANAN FETVA'NIN HAZIRLANIŞINDA M. RİFAT EFENDİ VE BU FETVANIN MİLLÎ BİRLİĞİ SAĞLAMAKTAKİ ÖNEMİ

1. FETVANIN HAZIRLANIŞ NEDENİ:

Bilindiği gibi İstanbul hükümetleri, özellikle Damat Ferit Paşa Hükümeti, Anadolu'daki millî hareketin gelişmesini önlemek için çeşitli yolları denemekten kaçınmamaktaydı. Nitekim Damat Ferit Paşa Hükümeti daha *Sivas Kongresi'*nden önce böyle bir mücadeleye girişmişti. Ferit Paşa, Haziran 1919'da vali ve mutasarrıflara gönderdiği telgrafta, Milli Ordu teşkilinin yasaklandığını bildirerek, buna uymayanlara pek insafsız davranılmasını, gerekirse *İstanbul Divan-ı Örfi'*ye gönderilmesini emretti.²⁷

Ayrıca, Damat Ferit Paşa Hükümeti, her ne suretle olursa olsun *Sivas Kongresi'*nin toplanmasına engel olmak istemişti. Bunun için Ali Galip adında birisi Harput Valiliğine tayin edilerek *Sivas Kongresi'*ni basmaya ve üyelerini tevkif etmeye memur edilmişti.²⁸

Diğer taraftan *Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa* önderliğinde gelişen millî hareket sebebiyle, çaresizliğe düşen İstanbul Hükümeti, bazı şehzadeler başkanlığında taşraya "*Heyet-i Nasihalar*" göndermişti.²⁹

Hükümet Başkanı Damat Ferit'e göre bu heyetler, halka Padişah'ın selâmlarını ve onun kendilerini düşünmekte olduğunu bildireceklerdi.³⁰

* Bkz. Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Karar Defteri sûreti. **EK: XI.**

27 **ATASE Arş.**, Kl: 243, D: 16, Fh: 84.

28 Bkz., **Nutuk**, Cilt: I, s. 81 vd.

29 M. Tayyip Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken**, C. I, Ankara, 1959, s. 64.

30 Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele**, İstanbul, 1983, s. 250.

Böylece Hükümet, kendi otoritesini Anadolu'da artırmak istiyordu. Hükümet aleyhine doğabilecek millî cereyanları köreltmek niyetinde idi. Halkın hükümetten ziyade padişah otoritesine olan saygısından dolayı, nasihat heyetlerinin başına özellikle şehzadeler verilmiştir.³¹

Bunlardan başka İstanbul Hükümeti, Anadolu'da teşekkül eden millî birlik ve azmi yer yer hazırladığı ayaklanmalarla baltalamaya çalışıyordu. Bilhassa, Damat Ferit Paşa'nın kurduğu hükümetler döneminde, "Kuvayı Milliye" aleyhindeki faaliyetler daha da şiddetleniyordu. Son olarak 5.4.1920'de Salih Paşa Hükümeti düşmüş, onun yerine tekrar Ferit Paşa Hükümeti (dördüncü kez) kurulmuştu. Damat Ferit Sadrazam olduktan sonra, özellikle İtilâf güçlerinin baskısı ve desteğiyle "**Anadolu birliğini içten yıkmak için her türlü tezvire**" başvuruyordu. Öyle ki, "**...Emir-i Sultanîye itaat etmeyen Müslümanlar...**"a ceza tehdidinde bulunan fetvalar yayınlamıştı.³² İşte bunlardan en tesirlisi, en önemlisi ve Anadolu'daki millî hareket için en tehlikelisi, **11 Nisan 1920 tarihinde Şeyhülislâm Dürrizade Abdullah** imzasıyla yayınlanan oldu.³³

İtilâf güçlerinin özellikle İngiliz istek ve baskısıyla³⁴ hazırlanan bu **Fetva-yı Şerife'**de özetle; Anadolu hareketi Padişah'a karşı ayaklanma

31 Rahmi Apak, **İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?**, İstanbul, 1942, s. 65.

32 Celal Bayar, **Atatürk'ten Hatıralar**, İstanbul, 1955, s. 46.

33 Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, M.E.B. Basımevi, Ankara, 1978, Cilt: III, s. 87-88; B. Sakallı, **a.g.e.**, s. 98.

34 Hoş görülecek bir yanı olmayan bu fetvanın İngiliz baskısıyla hazırlandığını **Fevzi (Çakmak) Paşa**, 27 Nisan 1920'de **TBMM**'de şu ifadeleriyle açıklıyordu:

"...Ancak tabîî malûmatınız var, bu kabinenin (Damat Ferit Paşa Hükümeti) teşekkülü ile beraber temasa geldiğim gerek o kabine erkanından olan zevattan, gerekse Harbiye Nezaretinde bulunan bazı arkadaşlardan aldığım malûmata nazaran o kabineye tazyik icra ettiler. Fetva'yı veriniz diye. Nihayet o fetvayı aldılar. Malûmunuz vechile o fetva İngiliz süngüsüyle alınmış, İslâmı sinesinde birbirine düşürmek için, ilk defa yazılmış acı bir vesikadır. Millet'in hissi hakikat beyni, ümid ederim ki bundaki fecaati görecektir ve bunun ehemmiyeti sifıra inecektir. (Şüphesiz sadaları)", **TBMM Zabıt Ceridesi**, C. I, s. 92), Anadolu Ajansı'nın 14.4.1336/1920 tarihli haberi de Kâzım Karabekir Paşa'yı teyid etmektedir. Bu haberin ilk satırları şöyledir:

"İngilizlerin İstanbul'da... ve emirleri altında bulunan hükümet marifetiyle teşkilâtı millîye aleyhine bazı fetvalar çıkartmak üzere istimal-i cebir ettikleri istihbâr olunuyor. İşgal vuku bulan Millet Meclisi bir takım tevkifat ile mefluç bir hale getirilmeden Zat-ı Şahanenin ve Millet Meclisi'nin müzâhir-i itimad olan bir heyet-i vükelâ iş başında iken böyle fetvalar elde etmeye muvaffak olamayan İngilizlerin, işgal ile zât-ı şahane'yi esir ve Salih Paşa kabinesini cebren ıskat ettikten ve Millet Meclisi'ni keenlemeyekün hükmüne koyup ve Ferit Paşa gibi sırf kendilerinin emrine tabi bir adamı sadarete çı-

sayılıyor, Kuva-yı Milliye kötülenerek Padişahın sadık tebaasına zulüm edenlerin katledilmeleri gerektiği ileri sürülüyordu. Ayrıca fetvada Kuva-yı Milliye'ye karşı savaşırken ölenlerin şehit olacakları da belirtiliyordu. Bu fetva şöyledir:

“Dünya düzeninin sebebi olan ve kıyamet gününe kadar Ulu Tanrı'nın daim eyleyeceği İslâm Halifesi Hazretleri'nin veliliği altında bulunan İslâm memleketlerinde bazı kötü kimseler anlaşarak ve birleşerek ve kendilerine elebaşılar seçerek Padişahın sadık uyruklarını hile ve yalanlarla aldatmakta, yoldan çıkarmaktadırlar. Padişahın yüksek buyrukları olmaksızın asker toplamaktadırlar. Görünüşte askeri beslemek ve donatmak bahaneleriyle, gerçekte ise mal toplamak sevdasıyla, şeriate uymayan ve yüksek emirlere aykırı bir takım haksız ödemeler ve vergiler koymakta ve çeşitli baskı ve işkencelerle halkın mal ve eşyalarını zorla almakta ve yağmalamaktadırlar. Böylece insanlara zulmetmekte, suçlamakta ve Padişahın ülkesinin bazı köy ve şehirlerine saldırmak suretiyle tahrip ve yerle bir etmektedirler. Padişahın sâdik tebasından nice suçsuz insanları öldürmekte ve kan döktürmektedirler. Padişah tarafından atanmış bazı dini, askerî ve sivil memurları istedikleri gibi memuriyetten çıkarmakta ve kendi yardakçılarını atamaktadırlar. Hilâfet merkezi ile Padişah ülkesi arasındaki ulaştırmayı ve haberleşmeyi kesmekte ve devletin emirlerinin yapılmasına engel olmaktadır.

Böylece, hükümet merkezini tek başına bırakmak, Hâlifenin yüceliğini zedelemek ve zayıflatmak suretiyle yüksek Hilâfet katına ihanet etmektedirler. Ayrıca Padişah'a itaatsizlik suretiyle devletin düzenini ve asayişini bozmak için düzme yayımlar ve yalan söylentiler yayarak halkı azdırmaya çalıştıkları da açık bir gerçektir. Bu işleri yapan yukarıda söylenmiş elebaşılar ve yardımcıları ile bunların peşlerine takılanların dağılımları için çıkarılan yüksek emirlerden sonra bunlar, hâlâ kötülüklerine inatla devam ettikleri takdirde işledikleri kötülüklerden memleketi temizlemek ve kulları fenalık-

kardıktan sonra efkâr-ı umumiyeyi iğfal maksadıyla bu gibi teşebbüslerde bulunmaları ve sırasıyla bir takım fetva ısdâr etmeleri ihtimalden basit görülmez...” (Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, İstanbul, 1990, s. 595).

Mustafa Kemal Paşa ise aynı konuda; “D. Ferit Paşa Hükümeti ve İstanbul'da bütün yıkıcı ve hain örgütlerin kurduğu birlik ve bu birliğin Anadolu içindeki ayaklanma örgütleri ve bütün düşmanlar ve Yunan ordusu, elbirliği ile bizi yıkmak için çalışmaya başladılar. Bu ortak saldırı siyasasının yönergesi de Padişah ve Halife'nin içinde düşman uçakları da bulunan her türlü araçlarla yurda yağdırdığı Padişah'a karşı ayaklanma fetvası idi...” demektedir. (Nutuk, C. II, s. 327).

lardan kurtarmak, dince yapılması gerekli olup, Allah'ın "öldürünüz" emri gereğince öldürülmeleri şeriata uygun ve farz mıdır? Beyan buyrula...

Cevap: Allah bilir ki olur.

Dürri Zâde El-Seyid Abdullah

Böylece Padişahın ülkesinde savaşma kabiliyeti bulunan müslümanların adil Hâlifemiz Sultan Mehmet Vahdettin Han Hazretlerinin etrafında toplanarak savaşmak için yapacağı davet ve vereceği emre uymak suretiyle adı geçen asilerle çarpışmaları dince gerekir mi? Beyan Buyrula.

Cevap: Allah bilir ki gerekir.

Dürri Zâde El-Seyid Abdullah

Bu takdirde, Halife Hazretleri tarafından sözü edilen asilerle savaşmak üzere görevlendirilen askerler, çarpışmazlar ve kaçarlarsa büyük kötülük yapmış ve suç işlemiş olacaklarından dünyada şiddetle cezayı, ahirette de çok acı azâbı hakk ederler mi? Beyan buyrula.

Cevap: Allah bilir, ederler.

Dürri Zâde El-Seyid Abdullah

Bu takdirde, Halife askerlerinden asileri öldürenler gazi, asilerin öldürdükleri şehit sayılırlar mı? Beyan buyrula.

Cevap: Allah bilir ki, sayılırlar.

Dürri Zâde El-Seyid Abdullah

Bu takdirde, Padişah'ın asilerle savaşmak için verdiği emre itaat etmeyen müslümanlar, günahkâr ve suçlu sayılıp şeriat yargılarına göre cezalandırılmayı hak ederler mi? Beyan buyrula.

Cevap: Allah bilir ki, ederler.

Dürri Zâde El-Seyid Abdullah.³⁵

İstanbul'da basılan gazetelerde de yayınlanan bu fetvadın çok miktarda Anadolu'nun her tarafına çeşitli vasıtalarla (postayla, Anadolu'ya geçen kimseler aracılığıyla, vs.) hatta Yunan ve diğer İtilâf güçlerinin uçaklarıyla dağıtılmıştı.³⁶ Fetvanın Anadolu'da yayılmasını ve zararlarını önlemek için

35 Ergün Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, İzmir, 1987, Cilt: 1, s. 369-370. Ayrıca bkz. **EK: XII**.

36 Bkz. Yunus Nadi, **Birinci B.M.M'nin Açılışı ve İsyanlar**, İstanbul, 1955, 44-46; K. Karabekir, s. 635; Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal**, İstanbul, 1969,

sıkı önlemler alınmış ise de bunda pek başarılı olunduğu söylenemez. Zira **TBMM, 23 Nisan 1920 Cuma günü** toplandığı zaman, ülkenin işgalden kurtulabilmiş köşeleri ayrı görüşlerin kavga sahnesi haline gelmişti. Bu yıkıcı fetvalar ve Bab-ı Ali'nin beyannameleri ile aldatılan halk, yer yer vatan kurtarıcılarının önüne dikilmişti. Anadolu'nun muhtelif yerlerinde ayaklanmalar başgöstermişti. Bu tehlikeli isyan hareketleri Ankara'nın yakınlarına kadar sirayet etmişti.³⁷

Türk Milli Mücadelesi için zor günler yaşanıyordu. İç ve dış ihanet, elele vererek Anadolu'da bir kardeş kavgası çıkartmak suretiyle Türk'ü Türk'e kırdırtmak istiyorlardı. Durum her geçen gün daha da tehlikeli bir hal aldı. Milli hareketin başarısızlığı dahi sözkonusu olabilirdi. Öyle ki, eldeki Kuva-yı Milliye ve Milli Mücadele taraftarı askerî birliklerden de firarların başladığı görülmektedir. 56. Fırka Kumandanı Bekir Sami Bey'in Ankara'ya ilettiği şu sözleri, meselenin vehametini göstermesi bakımından ilginçtir. "Eğer bu gece alelacele, Ankara vesaire baş müftüleri ve ulema-i meşhure-i İslâmiye (den) mukabil fetvalar alınmazsa Bursa vilayetinde pek ziyade kesb-i vehamet etmesi muhtemeldir"³⁸ diyordu. Bu üzücü gelişmeler, İstanbul'un fetvasına karşı en önemli tedbirin; mukabil fetvaların yayınlanması ile alınacağı gerçeğini ortaya koymuştu.

2. FETVANIN HAZIRLANIŞI

Başta **M. Kemal** olmak üzere, millî hareketin ileri gelenleri; "*Padişah ve halife dahi esirdir. Makam-ı hilafet ve saltanatın tahlisi (kurtarılması) lâzımdır*".³⁹ Bu nokta'yı nazardan hareketle; düşman elinde esir olan halifenin zor ve baskı kullanılarak böyle bir fetvanın yayınlattırıldığı, haliyle de bu fetvadaki hükümlerin geçersiz olduğu hususu üzerinde durdular. Ankara'da, bu ana fikirden hareketle, bir fetva yayınlanması çalışmalarına başlandı. Neticede, Ankara Müftüsü ve aynı zamanda Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi de olan Mehmet Rifat Efendi başkanlığında, Ankara'da bulunan beş müftü, dokuz müderris ve medrese müdürü

Cilt: II, s. 295-302. Lord Kinross, **Atatürk-Bir Milletın Doğuşu**, Çev. Necdet Sender, 8. Baskı, İstanbul, 1981, s. 335.

37 **Nutuk**, Cilt: II, s. 303.

38 **Harp Tarihi Vesikalar Dergisi**, Sayı: 35, Vesika No: 875.

39 Yunus Nadi, **a.g.e.**, s. 39.

ile altı kişilik ilmiye sınıfından müteşekkil toplam yirmi kişilik bir grup da bir fetva hazırladı.⁴⁰

Anadolu'daki Milli Hareketin meşru olduğu, Padişah ve Halife'nin dahi esir bulunduğu, düşman elinde esir olan Halife'ye zor ve baskı kullanılarak fetva yayınlattığı, haliyle bu fetvadaki hükümlerin geçersiz olduğu hususlarının dile getirildiği bu fetva da **19-22 Nisan 1920** tarihlerinde, **Öğüt, İrade-i Milliye, Açıksöz** gibi Milli Mücadele yanlısı gazetelerde yayınlandı.

Bu fetva, sadeleştirilmiş şekliyle⁴¹ şöyledir:

⁴⁰ B. Sakallı, a.g.e., s. 102-103.

⁴¹ M. Rifat Efendi'nin dosyasında bulunan **"Fetva-yı Şerife"** suretinde şöyle denilmektedir:

"1. Nizam-ı Âlem olan Halife-i Müslimîn, edâ-mullahû Hilâfet ve Şevketehû ilâyevmiddîn Hazretlerinin makam-ı Hilâfet ve makarr-ı Saltanatı olan İstanbul; Emir-ülmü'mininin hilâf-ı marazisi olarak ada-yı müslimîn olan düvel-i muhasama tarafından fiilen işgal edilerek asakir-i İslâmiye eslihasından tecrid ve bazıları bigayrihak katl ve makarri Hilâfetin muhafazasını kâfil bilcümle istihkâmat ve kılâ ve vesâit-i saire-i harbiye zapt ve muamelâtı resmîyeyi tedvire, cüyûş-i müslimîni teşhize memur olan Babîâli ve Harbiye Nezaretine vaz'ı yed edilerek Halifeyi menafi-i hakikiye-i milleti zâmim tedâbir ittihazından fiilen men' ve idare-yi örfiye ilân ve divanı harpler teşkili ile İngiliz Kavânini tatbikan muhakeme ve tecziye etmek suretiyle Halifenin hakk-ı kazasına müdahale ve kezalik hilâfî marzi-i Hilâfetpenâhi olarak ecza-i memalik-i Osmaniye'den İzmir ve Adana ve Maraş ve Antep ve Urfa ve havalisine düşmanlar tarafından tecavüz edilerek tebea-i gayri müslime ile biliştirak katliam ve mallarını nehbü gâred ve mukadderatına tecavüz mukaddesat-ı müslimîni tahkir eder olduklarında bervechi meşruh maruz-i hakaret ve esaret olan Halife-i müslimînin istihlâsı hususunda kudreti mümkinelerini sarfetmek bilûmum müslimîne farz olur mu?

– El Cevap, olur...

2. Bu suretle hukuku meşruasını ve Halifenin kudret-i maneviyasını istirdat ve bilfiil maruz-u tecavüz olan memâlik-i mezbureyi düşmandan tathir için mücadele ve mücahede eden cumhur-u müslimîn şer'an bağı olurlar mı?

– El Cevap, olmazlar...

3. Bu suretle düşmanlara karşı açılan mücadelede vefat edenler şehit ve berhayat olanlar gâzi olurlar mı?

– El Cevap, olurlar...

4. Bu suretle mücahede ve vazife-i diniyesini ifa eden cumhuru müslimîne karşı düşman tarafını bililtizam müslimîn beyninde ika-ı fitne ederek istimal-i silâh eden müslimîn şer'an ekber-i kebâiri mürtekip ve sahibilfesat olurlar mı?

– El Cevap, olurlar...

5. Bu suretle düveli muhasımının ikrah ve işfali ile vakia ve hakikate gayri muvafık olarak sâdir olan fetvalar cumhuru müslimîn için şer'an mutâ' ve ma'mûlün aleyhâ olur mu?

– El cevap, olmaz..." (Bkz. EK: XIII).

“1- Dünyanın nizâmının sebebi olan İslâm Halifesi Hazretlerinin halifelik makamı ve saltanat yeri olan İstanbul, mü’minlerin emirinin (Padişahın) varlığının sebebine aykırı olarak, İslâmların düşmanı olan düşman devletler tarafından fiilen işgal edilerek, İslâm askerleri silahlarından uzaklaştırılıp, bazıları haksız olarak şehit edilmiş, Halifelik merkezini koruyan bütün istihkâmlar, kaleler, savaş aletleri zapt edilmiş ve resmî işleri yürüten ve İslâm Ordusunu donatmakla görevli Bab-ı Ali’ye (Başbakanlık) ve Harbiye Nezâretine el konmuştur.

Bu suretle Halife, milletin gerçek menfaatleri uğrunda tedbir almaktan men’edilmiştir.

Sıkıyönetim ilân edilip harp divanları kurulmuş, İngiliz kanunları uygulanarak kararlar verilmek suretiyle Halife’nin yargı hakkına müdahale edilmiştir.

Yine Halife’nin rızası olmadığı halde, Osmanlı toprakları olan İzmir, Adana, Maraş, Antep ve Urfa taraflarına düşmanlar saldırıp oradakileri müslüman olmayan uyruklarımızla el-ele vererek İslâmları toptan yok etmeye, mallarını yağmalamaya ve kadınlarına tecavüze, müslüman halkın bütün kutsal inançlarına hakarete kalkışmışlardır.

Anlatılan şekilde hakarete ve esirliğe uğrayan Halifelerini kurtarmak için, ellerinden geleni yapmaları bütün Müslümanlara farz olur mu?

Cevap: Tanrı (**Allah**) en iyi bilir ki, olur.

2- Bu suretle, Halifeliğin meşru hakkını elinden alanlardan kurtarmak ve fiilen saldırıya uğrayan vatan topraklarını düşmandan temizlemek için uğraşan ve çalışan İslâm halkı Şeriatça Tanrı (**Allah**) yolundan ayrılmış olurlar mı?

Cevap: Tanrı (**Allah**) en iyi bilir ki, olmazlar.

3- Halifeliğin gasbedilen haklarını geri almak için düşmanlara karşı açılan mücadelede ölenler “Şehit”, kalanlar “gazi” olurlar mı?

Cevap: Tanrı (**Allah**) en iyi bilir ki, olurlar.

4- Bu suretle din uğrunda savaşan ve görevini yapan halka karşı düşman tarafını iltizâm ederek İslâmlar arasında silâh kullananlar ve adam öldürenler şeriat bakımından en büyük günahı işlemiş ve fesatçılık işlemiş olurlar mı?

Cevap: Tanrı (**Allah**) en iyi bilir ki, olurlar.

5- Bu suretle aslında istemediği halde düşman devletlerinin zoru ve kandırması ile, olaylara ve gerçeğe uymayarak çıkarılan fetvalar, müslümanlar için şeriatça dinlenir mi ve ona uyulur mu?

Cevap: Tanrı (**Allah**) en iyi bilir ki, uyulmaz".⁴²

Bu fetva, 16 Nisan 1920'de Heyet-i Temsiliye Riyaseti'nce Anadolu'ya gönderilerek bütün müftülöklere tebliğ edildi ve bunu, her müftünün onaması talep edildi. Ayrıca bu konuda mülki ve askerî yetkililerden yardımcı olunması istenilmiştir.⁴³

Mustafa Kemal Paşa'nın çağrısıyla bu fetva, Anadolu'nun değişik yerlerindeki 153 müftü ve din alimi tarafından tasdik edildi.

3. ANKARA FETVASINI İMZALAYAN DİN ADAMLARI

- Davet eden Ankara Müftüsü Mehmet Rifat
- Bilecik Müftüsü Mehmet Nuri
- Bursa Müftüsü Ahmed Hamdi
- Gümüşhane Müftüsü Mehmed Fevzi
- Eskişehir Müftüsü Mehmet Salih
- Sinop Müftüsü Salih
- Kütahya Müftüsü Fevzi
- Samsun Müftü Vekili Bahri
- Denizli Müftüsü Ahmed Hulusi
- Tokat Müftüsü Elhac Ömer
- Diyarbakır Müftüsü Elhac İbrahim
- Çerkeş Müftüsü Mustafa
- Taşköprü Müftüsü Mehmed Emin
- Ayancık Müftüsü İsmail Hakkı

⁴² Sabahattin Selek, **Milli Mücadele**, İstanbul, 1982, Cilt: 2, s. 768-769; Mehmet Kafkas, **Milli Mücadele'de Öncüler (1)**, İzmir, 1991, s. 164-165.

⁴³ **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri**, C. IV, Haz. N. Arslan, Ankara, 1964, s. 289.

- İnebolu Müftüsü Ahmed Hamdi
- Boyabat Müftüsü Ahmed Şükrü
- Daday Müftüsü Rüşdü
- Tosya Müftüsü Bahâeddin
- Araç Müftüsü Hasan Tahsin
- Tirebolu Müftüsü Ahmed Necmeddin
- Bünyan Müftüsü İbrahim Hakkı
- İnegöl Müftüsü Fehmi
- Yenişehir Müftüsü Hüseyin Hüsnü
- Narman Müftüsü İsmail Hakkı
- İspir Müftüsü Ahmed
- Akdağ Müftüsü Mehmed Edib
- İskilip Müftüsü İsmail Hakkı
- Urfa Müftüsü Hasan
- Hizan Müftüsü Mustafa Sırrı
- Maçka Müftüsü Kâmil
- Gemlik Müftüsü Ahmed Vasfî
- Mihalıççık Müftüsü Abdülgafûr
- Kirmastı Müftüsü Osman
- Söğüt Müftüsü Mustafa
- Tortum Müftüsü Elhac Ali
- Gümüşhacıköy Müftüsü Ali Rıza
- Merzifon Müftüsü Vehbi
- Yusufeli Müftüsü Ahmed
- Çine Müftüsü Ahmed Zühdü
- Yozgat Müftü Vekili Şükrü
- Meclis-i Milli Âzâsından Isparta Müfti-i Sâbıkı Hüseyin Hüsnü
- Karahisar-ı Sâhib Mebusu, Müderris Mehmed Şükrü
- Sivas Mebusu, Ulemâdan Mustafa Tâki

- Isparta Mebusu, Ulemâdan Hafız İbrahim
- Karahisar-ı Sahib Mebusu, Ulemâdan Nebil
- Silifke Mebusu Kuzâttan Hacı Ali
- Kırşehir Mebusu, Müfti-i Sabık Müfîd
- Bursa Mebusu, Karacabey Müfti-i Sabıkı Mustafa Fehmi
- Bursa Mebusu, Ulemâdan Abdullah Servet
- Kayseri Mebusu, Müfti-i Sâbıkı Ahmed Remzi
- Kayseri Mebusu, Ulemâdan Mehmed Âlim
- Ankara Ulemâsından, Kocabey Medresesi Müderrisi
Beynamlı Elhac Mustafa
- Hacı Bayram Medresesi Müderrisi Müsevvit Hacı Süleyman
- Molla Büyük Medresesi Müderrisi İsmail
- Şehâbiye Medresesi Müderrisi Sadullah
- Sâriyye Medresesi Müderrisi Mehmed Şevki
- Hânekâ Medresesi Müderrisi Ahmed Şefik
- Zeynelâbidin Medresesi Müderrisi Hamza
- Yeşil Ahî Medresesi Müderrisi Âbidin
- Sarı Kadın Medresesi Müderrisi Tevfik
- Zincirli Medresesi Müderrisi Abdullah Hilmi
- Bâyezid Dersiâmlarından Rif'at
- Reisü'l-kurra Hüseyin Hilmi
- Bursa Ulemâsından, Reisu'l-Müderrisin: Hacı Yusuf
- Bursa Müfti-i Sabıkı ve Çelebi Sultan Medresesi Müderrisi:
Ömer Kâmil
- Murad-ı Sani Medresesi Müderrisi Elhac Sâdık
- Cami-i Kebir Mahallesi Şeyhi Elhac Ahmed Efendi
- Hüseyin Çelebi Medresesi Müderrisi: Mehmet Kâmil
- Çendik Medresesi Müderrisi Mehmed Emin
- Giridî Ahmed Paşa Medresesi Müderrisi: Süleyman Vehbi

- Bâyezid Paşa Medresesi Müderrisi Abdulkâdir
- Vaiz Medresesi Müderrisi Hafız Hakkı
- Mehmed Vâni Medresesi Müderrisi Mehmed Sâid
- İvaz Paşa Medresesi Müderrisi Sâdık
- Mekteb-i Sultani Ulûm-ı Diniye Muallimi: Celâleddin
- Hınıs Müftüsü Şeyh Bahâeddin
- Bâyezid Müftüsü Abdülhâdi
- Diyardin Müftüsü Ömer
- Sivrihisar Müftüsü Mehmed Ali Niyazi
- Orhaneli Müftüsü Yusuf Ziya
- Lice Müftüsü Ahmed
- Erbaa Müftüsü Abdullah Fehmi
- Yozgat Müftüsü Mehmed Hulûsi
- Gürün Müftüsü İsmail Vehbi
- Boğazlıyan Müftüsü Abdullah
- Bayburt Müftüsü Fahreddin
- Havza Müftüsü İsmail
- Bünyan Müftüsü Mehmed Tevfik
- Siverek Müftüsü Osman
- Direk Müftüsü İskender Kâzım
- Haymana Müftü Vekili Ahmed Vehbi
- Devrek Müftüsü Abdullah Sabri
- Bozdoğan Müftüsü Hasan Tâhir
- Mudanya Müftüsü Mehmed Niyazi
- Simav Müftüsü Mehmed Âkif
- Karacasu Müftüsü Mustafa Hulûsi
- Gediz Müftüsü Süleyman
- Demirci Müftüsü İbrahim Hakkı
- Viranşehir Müftüsü İbrahim

- Kayseri Müftüsü Nuh
- Maraş Müftüsü Hacı Ahmed
- Bağçe Müftüsü Mehmed Salim
- İncesu Müftüsü Mahmud
- Bitlis Müftüsü Abdülmecid
- Uşak Müftü Vekili Ali Rıza
- Eşme Müftüsü Nazif
- Diyarbekir-Silvan Müftüsü Abdurrahman
- Hizan Müftüsü Abdülmecid
- Van Müftüsü Rıza
- Acıpayam Müftü Vekili Hikmet Hulûsi
- Balya Müftüsü Hüseyin
- Müderrisinden Abdullah
- Niksar Müftüsü Mustafa Fehmi
- Müderrisinden Hacı Süleyman
- Müderrisinden Halil
- Çal Müftüsü Ahmed İzzet
- Çine'de Milli Ordu Müfettişi Gümölcineli Esad
- Müderrisinden ve Medrese Muallimlerinden Mustafa Rif'at
- Kurşunluzade Medresesi Müderrisi: Ali Rıza
- Dersiâm ve Medrese Muallimlerinden: Mehmet Hayati
- Ulemâdan Tayfur
- Kazan Ulemâsından Elhac Yahya
- Ulemâdan Abdurrahman
- Darü'l-Hilâfetü'l-Âliyye Medresesi Muallimlerinden: Hafız Mahmud
- Fâzıl Abdurrahman Medresesi Müdürü: Ramazan
- Dâr-ı Mezkûr Muallimlerinden Hafız Kemal
- Dâr-ı Mezkûr Muallimlerinden Ahmed
- Dersiâmdan İlyas

- Müderrisinden Muallim Mehmed Naci
- Müderrisinden Mehmed
- Müderrisinden Abdülaziz
- Müderrisinden Hafız Hüseyin
- Müderrisinden Muallim Ahmed Hamdi
- Dârü'l-Hilâfetü'l-Âliyye Medresesi Muallimlerinden: Elhac Ziya
- Müderrisinden Muallim Ahmed Rüştü
- Esâtizade-i Ulemâdan ve Meşâyih-i Sa'diyye'den:
Erzurumlu Ismail Hakkı
- Mut Müfti-i Sâbıkı Mustafa Kasım
- Burhaniye Müfti-i Sâbıkı Hoca Mehmed
- Hamzabey Medresesi Müderrisi Abdurrahman Zühdü
- Müderrisinden Ahmed Rüşdü
- Gümüşhane Ulemâsından Azmi
- Gümüşhane Ulemâsından Imam Mustafa
- Hapsmân Ulemâsından Osman Nuri
- Hapsmân Ulemâsından Osman Şemseddin
- Balıkesir Kadısı Mehmed Şükrü
- Balıkesir Kadı-i Sâbıkı⁴⁴ Âlim

4. FETVANIN MİLLİ BİRLİĞİ SAĞLAMADAKİ ÖNEMİ

İstanbul fetvasında taraflı, kasıtlı, eksik-hatta-yanlış bilgiler isnat edilerek hükümler verilmiş olması, daha önemlisi, ciddi dini kaynak gösterilemediğinden inandırıcılık yönü zayıf kalmış, bununla birlikte daha önce de belirtildiği gibi Halifelik makamının nüfuzu kullanılarak Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Milli Mücadele aleyhinde ciddi tehlikeler arz eden isyanlar çıkarılabildiği.

Ancak, Ankara Müftüsü M. Rifat Efendi başta olmak üzere, Ankara ulemasının hazırladığı fetva, gerçekleri daha iyi aksettiren, **“hakaret ve esirliğe maruz kalmış bulunan İslâm Halifesinin kurtarılması”** temel inancından hareketle, Şer'i Şerife uygun, ikna edici delillere dayanan, ilmi

⁴⁴ **Hakimiyet-i Milliye**, 5 Mayıs 1336, No: 27.

kariyer ve dini bilgilerinde otoritelerinden şüphe edilemeyecek kadar mesleğinin erbabı ulema tarafından hazırlanmıştır. Bu fetva; Anadolu'nun pek çok yerinde yine bu konuda söz sahibi yetkililer tarafından da tetkik edildikten sonra samimiyetle kabul edilmiş ve imzalanmıştır.⁴⁵

Böylece İstanbul fetvasının milli hareket için arzettiği büyük tehlike önemli ölçüde bertaraf edilmiş ve isyanlar bastırılmıştır. Müftü ve ulemanın “... **Bervechi bâlâ (yukarıdaki) Fetva-yı Şerife, Şer’i Şerife muvafıktır**” sözleri, Şeyhülislâm’ın fetvasını hükümsüz kılmış ve Anadolu’daki birliği pekiştirmiştir.

F. M. RİFAT EFENDİ’NİN MENTEŞE (MUĞLA) MİLLETVEKİLİ SEÇİLMESİ

16 Mart 1920’de İstanbul’u işgal eden İngilizler, 18 Mart’ta ise, Meclis-i Mebusan binasının etrafını makinalı tüfeklerle sararak toplantı halindeki meclisi dağıtmışlardır. Bu arada bazı mebuslar tutuklanarak Malta’ya sürülmüşlerdi. Tutuklanamayanlardan bir kısmı da İstanbul’u terkederek Ankara’nın yolunu tutmuşlardı.⁴⁶

Bu durum üzerine, Ankara’da ulusal bir hüviyet taşıyacak ve olağanüstü yetkileri üzerinde toplayabilecek bir meclisin toplanmasına karar verildi. Bu karar ve uygulama biçimi, Mustafa Kemal Paşa tarafından 19 Mart 1919 tarihli tamim (genelge) ile il, bağımsız mutasarrıflık ve kolordu komutanlıklarına duyuruldu.⁴⁷

Bu tamimde⁴⁸ her livadan 5 üye seçilerek 15 gün içerisinde Ankara’da bulundurulmalarının temini istendiğinden, 31 Mart 1919 günü Mentеше Livasında da seçime gidildi. **Seçim sonuçları da 1 Nisan 336/1920 tarihli tutanakla açıklandı. Seçim sonuçlarını anılan tutanaktan izleyelim:**

“... *Hasıl olan yekûna göre Ankara’da Boyacı Ali mahallesinden Börekçizade Müfti Rifat Efendi Altmış, Ankara’da Erzurumlu Ali Paşazade Ziya*

45 B. Sakallı, **a.g.e.**, s. 107-108.

46 **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümet Dönemi**, Ankara, 1984, s. 20-21.

47 M. K. Atatürk, **a.g.e.**, C. I, s. 287; A. F. CEBESÖY, **a.g.e.**, s. 315.

48 Bu Tamim’in tamamı için bkz., M. K. Atatürk, **a.g.e.**, C. I, s. 288-289; K. Karabekir, **a.g.e.**, s. 517-518.

Bey Ellibir, Ankara'da Aza mülâzimliğinden mütekaid Hacı Ahmet Efendi Kırk yedi, Ankara'da İstinaf Mahkemesi azayı sabıkasından Mesud Efendi Elli dört, Ankara Mebusu sabıki Kasım Nuri Efendi kırk iki, Muğlalı Hacı Memiş Agazade Şerif Efendi iki, Muğlalı Müfti Hacı Mehmet Efendi iki, Sirozluzade Memiş Efendi iki, Sinanzade Mehmed Cemal Efendi iki, Müftizade Sadettin Efendi iki, Hacı Hamzazade Ethem Efendi bir, Dersaadet Fetvahane emini Yakub Efendi dört, Milâslı Hacı Ali Agazade Mehmed Ali Bey iki, Muğla Jandarma tabur kumandanı sabıki Hüsnü Bey bir, Milâsda mukim Diyarıbekir vali-i sabıki Şevket Bey üç, Menteşe ceza reisi Cemal Bey ondokuz, Milâs'ta ceza reisi sabıki Fehmi Bey onbeş, Milâslı Şevket sekiz, Menteşe Maarif Müdiri Kâmil Bey onsekiz, Milâslı Faik Bey beş, Ulalı Hamza Bey Bir, Asım Beyzade Bekir Ağa dört ve Milaslı Galib Beyzade Süreyya Bey altı, Milâslı Galib Beyzade Cemil Bey altı, Sabık Alaiye Müddei umumisi Ali Rıza Efendi dört, Milaslı Şerif Efendizade Faik Bey dört ve Müfti sabık Mehmed Rüştü Efendi dört, Dersaadetde Doktor İsmail Hakkı Bey dört ve Bursa Muhacirin Müdürü Faik Bey on ve Çine'de Aydın Sultanisi Müdürü Gümölcineli Esad Efendi yedi rey ihraz ettiği anlaşılmış ve ekseriyet Börekçizade Rifat Efendi ve Erzurumlu Ali Paşazade Ziya Bey ve Aza mülâzimliğinden Müteakid Hacı Ahmet Efendi ve Ankara İstinaf Mahkemesi azayı sabıkasından Mesud ve Ankara Mebusu sabıki Kasım Nuri Efendiler üzerinde tekerrur etmiş ve mumaileyhimunun evsaf ve şeraiti kanuniyi haiz bulunmuş olmakla Menteşe livası namına Ankara Meclisi âli fevkalâde azalıklarına intihab olunduklarını mübeyyin işbu mazbata tanzim ve tasdikan takdim kılındı".⁴⁹

Görüldüğü üzere, M. Rifat Efendi, en fazla oy alarak ilk sırada Menteşe Meb'usu seçilmiştir. Başka ifadeyle, M. Rifat Efendi halk tarafından sevilip sayıldığını bir kez daha ispatlamıştır.

G. TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİNDE M. RIFAT EFENDİ

Milletlerin hayatında yeni ufuklar açan, yön veren büyük ve köklü değişiklikler getiren çok önemli tarihi günler vardır. Hiç şüphesiz Türk Milleti için, varoldukça neşe ve sevinçle kutlanması, aynı zamanda daima korunması ve canlı tutulması gereken günlerden biri de 23 Nisan'dır. Çün-

⁴⁹ Seçim tutanağının tamamı için bkz. **EK: XIV.**

kü bugün, Türk Milletinin köklü tarihinde yeni dönemin başlangıcı olan milli egemenliğin en güçlü ve tek teminatı olarak, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin, Anadolu'nun bağrında doğduğu ve açıldığı gündür. Kısaca bu gün, Türk Milletinin bağımsızlığını, hürriyetini, egemenliğini ve vatanının kurtuluşunu bayraklaştıran tarihî bir andır.

Bu öneminden dolayıdır ki, **TBMM, Mustafa Kemal Paşa'nın Kolor-dulara, Vilayetlere, Bağımsız Livalara, Müdafaa-i Hukuk Merkez Heyetlerine ve Belediye Başkanlarına gönderdiği 21 Nisan 1920 tarihli telgrafında belirtildiği şekilde, 23 Nisan 1920 günü Hacı Bayram Camii'nde kılınan Cuma Namazından sonra, okunan Kur'an-ı Kerim ve dualarla coşkulu bir törenle açılmıştır.**⁵⁰

Milletimizin bu mutlu gününde-daha önce de ifade edildiği üzere-ayrı görüşlerin kavga sahnesi halinde idi. Fetvalar ve Bab-ı Ali'nin beyan-nameleri ile aldatılan halk, yer yer vatan kurtarıcılarının önüne dikilmişti. Anadolu'nun muhtelif yerlerinde ayaklanmalar başgöstermişti. Bu tehlikeli isyan hareketleri Ankara'nın yakınlarına kadar sirayet etmişti.

Mustafa Kemal Paşa bu durumu, "**Nutku**'nda şöyle anlatmaktadır:

"Bandırma, Gönen, Susurluk, Kirmastı, Karacabey, Biga dolaylarında; İzmit, Adapazarı, Düzce, Hendek, Bolu, Gerede, Nallıhan, Beypazarı do-laylarında; Bozkır'da; Konya, Ilgın, Kadınhanı, Karaman, Çivril, Seydişehir, Beyşehir, Koçhisar dolaylarında; Yozgat, Yenihan, Boğazlıyan, Zile, Erbaa, Çorum dolaylarında; İmranlı, Refahiye, Zara, Hafik ve Viranşehir dolayla-rında alevlenen karışıklık ateşleri, bütün memleketi yakıyor, hainlik, cehalet, kin ve bağnazlık dumanları bütün vatan göklerini yoğun karanlık içinde bırakıyordu. İsyân dalgaları, Ankara'da karargahımızın duvarlarına kadar çarptı. Karargahımızla şehir arasındaki telefon ve telgraf hatlarını kesmeye kadar varan kudurmuşcasına kasıtlar karşısında kaldık. Batı Anadolu'nun İzmir'den sonra, yeniden önemli bölgeleri de, Yunan ordusunun taarruzla-ryla çiğnenmeye başlandı.⁵¹

Türk Milli Mücadelesi için zor günler yaşıyordu. İç ve dış ihanet odakları elele vererek Anadolu'da bir kardeş kavgası çıkartmak suretiyle

50 Mustafa Kemal Paşa'nın 21 Nisan 1920 tarihli genelgesinin sadeleştirilmiş şekli için bkz., **EK: XV, XVI.**

51 M. K. Atatürk, **a.g.e.**, s. 303.

Türk'ü Türk'e kırdırtmak istiyorlardı. İşte buna fırsat vermemek için Milli Mücadelemizde sanıldığından büyük hizmeti olan **İrşad (aydınlatma, uyarma) heyetleri** konusu, daha TBMM'nin açılışının 3. gününde gündeme geldi.⁵²

Ayaklanma halinde olan Beypazarı'ndan gönderilen telgraf TBMM'nin 25 Nisan 1920 tarihinde yaptığı 3. toplantısında okundu. Bu telgrafı, kazanın 52 (Elli iki) ulema ve eşrafı adına **Müftü Mevlüd Efendi ile Belediye Reisi Hakkı Bey** göndermişti. Müftü ve Belediye Başkanı bu telgrafta; halkın nasıl aldatıldığını belirttikten sonra, "ellerinden silahı bırakmayanlara eğer nasihat edilir, gerçekler anlatılırsa, onbeş bini bulan nüfusu ile kasaba asayişini sağlamak için üzerlerine gönderilen kuvvetlerle ayaklananların ateşi arasında mahvolmaktan kurtulacaklarını" bildirmekteydiler.

Müftü ve Belediye Başkanı ayrıca aldatılmış halkın affını talep ediyorlardı. Onlar bu isteklerinde bulunurlarken, özetle şu reddedilmesi güç gerçeği de açıklıyorlardı:

"Görülecektir ki, iğfal edilmiş halk, söyleyeceklerine güveneyeceği şahsiyetlerin aydınlatılması ile hem Milli Mücadele'nin safındaki yerini alacaklar, hem affedilmiş olmanın minneti ile can ve mallarını vatan için seve seve vereceklerdir.⁵³

Bu telgrafın okunmasından sonra tartışmalar başladı. Bazı milletvekilleri, örnek olması ve yer yer devam eden ayaklanmaların zararlarının belirli ölçüde yok edilmesi için affa karşıdılar. Bunlar affın kötü sonuçları üzerinde konuşup örnekler vermişlerdir.⁵⁴

Meclisin aynı oturumunda kürsüye gelen Mustafa Kemal Paşa ise konuyu daha değişik yönden ele almıştı: O, önce halkın nasıl çirkin iftiralarla yanıltıldığını hatta "... Bolşevikler geliyor, köyümüzü, kasabamızı harap edecek, hepimizi idam edecek" sözleriyle aldatıldığını ve halkın da kendisini savunmak için silaha sarıldığını, sonunda çoğu zaman masum ölümler, yıkılmış evler ortaya çıktığını açıkladı.

52 **TBMM Zabıt Ceridesi**, C. I, s. 46-52.

53 **TBMM Zabıt Ceridesi**, C. I, 46-47.

54 Bkz., **TBMM Zabıt Ceridesi**, C. I, s. 47-52.

MUSTAFA KEMAL PAŞA, AYNI ZAMANDA ÖZETLE ŞU TEKLİFTE BULUNDU;

“... Şimdi Muhterem heyetiniz, Ulemâ-yı kirâmdan üç beş zat intihap etsin, bunlar oradaki ulemâ ve eşrafı çağırsın, hakikatları anlatsın ve iğfal edilenler affedilsin. Bu yalnızca Beypazarı'nın değil aynı olayla karşı karşıya olan bütün vatanın temel meselesidir.”⁵⁵

Mustafa Kemal Paşa'nın bu teklifi kabul edilerek Kırşehir Milletvekili Müfid Efendi, Konya Milletvekili Abdülhalim Çelebi Efendi ve Menteşe (Muğla) Milletvekili M. Rifat Efendi'den oluşan bir heyetin Beypazarı'na gönderilmesine karar verildi.⁵⁶

Beypazarı'na giden bu heyet, ayaklanmanın bastırılmasında başarılı olduğu için,⁵⁷ Meclisin 27 Nisan 1920 tarihinde yapılan 5. toplantısında **İrşâd Encümeni** kurulması gündeme geldi. Bu teklif tartışmalardan sonra aynı oturumda kabul edildi. **İrşâd Encümeni**'nin emrinde de **İrşâd Heyetleri** kuruldu. Bilindiği üzere, **Kurtuluş Savaşımızda** iç isyanların bastırılmasında anılan heyetlerin önemli katkısı olmuştur.⁵⁸

Beypazarı isyanının bastırılmasındaki hizmetleriyle de TBMM'de dikkatleri üzerinde toplayan **M. Rifat Efendi**, Ankara Müftülüğü görevini tercih ederek Milletvekilliğinden istifa etmiştir. Adı geçen istifası **TBMM**'nin 27.10.1920 tarihinde yapılan 91. toplantısında, Umuru Şer'îye ve Evkaf Vekili Mustafa Fehmi (Gerçekler) tarafından gündeme getirilmiştir.⁵⁹

55 **TBMM Zabıt Ceridesi**, C. I, s. 47-55.

56 **TBMM Zabıt Ceridesi**, C. I, s. 51.

57 Beypazarı Müftüsü Mevlüd ve halkın ileri gelenleri Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na ve Meclisin 28 Nisan 1920 tarihinde yapılan 6. toplantısında okunan telgrafta; isyanın bastırıldığını belirterek şükranlarını sunmaktadır. (**TBMM Zabıt Ceridesi**, C. I, s. 125).

58 Ali Sarıkoyuncu, “TBMM’de İlk Komisyon”, **Diyanet Aylık Dergisi**, Sayı: 40 (Nisan 1994).

59 **Büyük Millet Meclisi Başkanlığına**

Nisabı müzakere kanununun madde-i mahsusası mucibince Büyük Millet Meclisi âzasından olup uhdelerinde memuriyetleri bulunan zevattan memuriyetle âzalaktan birini tercih etmeleri lüzumu tebliğ olunması üzerine Ankara Merkez Müftülüğü'nden alınan tezkere de, müftülük intihabla olduğuna ve meclisi idarei vilayet memurün encümeninde âza olarak bulundurulduğuna nazaran memuriyetten madut olmadığı ve şayet memuriyetten olduğuna karar verilmiş ise Büyük Millet Meclisi âzalığında bilistifa müftülük cihetini tercih ettiğini bildirmiş olmakla keyfiyetin Meclisi Müşarün ilayhaya arzına delalat buyurulması temenniyatiyle teyidi ihtirammat olunur efendim.

TBMM Umuru Şer'îye ve Evkaf Vekili Mustafa Fehmi

Yapılan müzakere ve oylama sonunda **M. Rifat Efendi**'nin istifası kabul edilmiştir.⁶⁰ Bundan sonra M. Rifat Efendi, hizmetlerini Ankara Müftüsü ve daha sonra da Diyanet İşleri Başkanı olarak devam ettirmiştir.

H. ANKARALILARIN İŞGALLERE KARŞI TEPKİLERİNDE M. RİFAT EFENDİ

Daha önce de belirtildiği gibi, Ankara'da ilk milli kıpırdanmalar, Mondros Mütarekesi'nin hemen sonrasında (Aralık 1918), İngiliz ve Fransız güçlerinin şehrin önemli yerlerini işgal etmeleri ve bazı taşkın hareketlerde bulunmaları üzerine başlamıştır. Başka bir ifadeyle, Ankaralıların ilk tepkileri, Ankara'nın işgal edilmesine karşı çıkış şeklindedir. Daha sonraki günlerde Ankaralılar, Anadolu'nun diğer yörelerinin işgal edilmesine özellikle İzmir'in işgaline karşı çıkmışlar, bu amaçla mitingler tertip etmişlerdir. Bu cümleden olarak işgali müteakip düzenledikleri ilk mitingte Ankaralılar, işgalin Wilson prensipleri hilafında olduğunu belirterek bunun kabul edilemeyeceğini dile getirdiler.

"Bu günlerden bir cuma günü, bütün halkın topluca cuma namazını, şimdiki Türk Ocağı ve Türk Hava Kurumu binalarının bulunduğu yerin üstüne tesadüf eden "Namazgâh" ta kılacağı, şehir halkına duyurulmuştu; Ankaralılar "Namazgâh" a davet edilmişti... Ankara'nın da batı ufuklarına bakan geniş ve temiz Namazgâh'ında sancak çekilmişti. Bütün Ankara'nın erkekleri oraya koşmuşlardı.

Musalla taşının iki yanına bayraklar dikilmiş, Beynamlı Hacı Mustafa Efendi, taşın üzerine çıkarak bir hutbe irat etmiş, kurtuluşun tek yolunun birlik olduğu, ailelerin ırz ve namusunun, vatanın, din ve milletin ancak el ve gönül beraberliği ile korunabileceğini, bunun için silâha sarılacak günlerin yaşandığını söylemiş, sarılıp Türk bayrağını öperek halkı millî cüdale çağırılmıştı. Ankaralılar, burada bu uğurda canlarını ve mallarını fedadan çekinmeyeceklerine ant içmişlerdi.⁶¹

(TBMM Zabıt Ceridesi, 2. baskı, Ankara, 1942: 5, s. 183).

60 Aynı Zabıt Ceridesi, gös. yer.

61 N. H. Uluğ, a.g.e, s. 44. Bu mitingün 21 Mayıs 1919'da yapılması muhtemeldir. Bkz., Yeni Gazete, 21 Mayıs 1919.

Ayrıca başta **M. Rifat Efendi** olmak üzere miting heyeti, **çektikleri telgraflarla hissiyatını İstanbul'daki İtilâf Devletleri yetkilileriyle matbuata bildirdi. Bu telgraflarda şöyle deniliyordu:**

“Sonunun felâket olacağına kâni bulunduğu meşum harbe aleyhdar olduğunu yüzbinlerce firarisi ile millî bir suretde isbat etmiş masum Osmanlı milletinin temiz alınına sürülmüş tehcir ve taktik fecaiînin faillerini içinden atarak adaletin pençesine ve kanunlara teslim etmekte ve bu suretle de masumiyetini isbata çalışırken, tabiiyyet vazifelerine müdrük olmayan bazı şahısların Yunan emeline alet olup, İzmir ve havalisindeki Rum vatandaşlarımızı tahrik neticesinde meydana getirilen, hazmı kabul edilemeyen tecavüz ve tahrikleri sinesine çekerek Sulh konferansınca hakkımızda adilâne bir karar verileceğini beklerken, ister mütarekenin yedinci maddesine müsteniden olsun, ister ilhak manasında olsun, İzmir ve havalisi gibi Anadolu'muzun “tenkîş-ı bahriyesi”ni teşkil eden bir vilayetimizin özellikle orada gayri meşru olarak özel istekleri bulunan bir devletin askeri tarafından işgâli, Reis Wilson'un prensipleri dairesinde hürriyet ve adaletin mazlum milletlere tatbikini esas ittihaz eden Sulh Konferansı'nın dahi emel ve niyetine büsbütün muhalif olduğu gibi Anadolu'muzda kavga ve kargaşalık meydana getireceğinden asayiş endişesiyle İzmirimizin işgal edildiğine kani olarak, bu işgalin galip müttefik devletlerce yapılmasını isteyerek, zaten dört seneden beri kanayan kalblerimizin yaralarının artmasına meydan verilmemesini istirham ederiz.

Amerika Birleşik Devletleri efkârının adilâne hissiyatı ve insaniyetkaranesinin timsali telakki eylediğimiz Wilson Prensiplerine bütün mevcudiyetimizle kalben bağlanmış ve insanlık tarihinin ihtiras ve zorbalık sahifeleri kapanarak, yeni ve insani bir faslın açılacağına kanaat etmiş iken, Anadolu'nun nefes borusu, medenî aleme açık bir penceresi demek olan Aydın Vilayeti'mizin İtilaf Devletleri 'nin müsaadesiyle Yunanlılar tarafından işgâl edildiği haberini veren ajansları hayretle okuduk. Cihanca kabul edilen ve ona istinaden terki silah edilmiş olan Wilson prensiplerinin serap mahiyetini almış olması demek olan bu haber, vilâyetimiz ahalisini derin bir teessür ve üzüntüye garkeylemiştir.

Bu icraat yine eski zorbalık ve kuvvet siyasetinin bir devamı olduğunu yüksek Wilson prensiplerinin de buna alet olmaktan başka bir mahiyette telakki edilmediğinden, bütün memleketimiz sekenesinin hazır bulunduğu

*bir mitingde hukuk ve insanlık dışı olan İzmir işgalinin, adilâne hisleri ve insaniyetkaranelerinden emin bulunduğumuz Amerika Hükümeti ve efkâr-ı umumiyesine karşı protesto edilmesinin ve insanlığa devamlı bir refah ve barış bahşedecek olan, arz edilen prensiplerin ihtiva eylediği yüksek düstur ve insanlığın temini için, hak ve adalet, insanlığın şeref ve kemâli namına istirham olunmasının huzur-u aliyyelerine arzına müttefikan karar verilmiş olduğunu arz etmekten şeref duyarız”.*⁶²

Ankaralılar, İzmir’in Yunanlılar tarafından işgalini bir türlü içlerine sindirememişlerdir. Bu nedenle, **29 Mayıs 1919** günü vilayet konağı önünde toplanarak büyük bir miting daha tertip etmişlerdi. “İhtiyarı ile, genci ile, halkın katıldığı bu miting fevkalâde canlı olmuştur... Öğretmen ve gençlerin heyecanlı nutukları milleti coşturmuştur”.⁶³ Bu arada Ankaralılar, canlarını ve istiklâllerinin korunmasını hükümetten istemişlerdir.⁶⁴

BUNU 29 MAYIS 1919 GÜNÜ YAPILAN MİTINGİ ALİ FUAT PAŞA (CEBESOY)’NIN HATIRATINDAN İZLEYELİM:

“Yer yer mitingler yapılıyor, müstevlilere ve bitaraf devletlere telgraf- lar çekilerek İzmir’in işgali hâdisesi şiddetle protesto ediliyordu. 29 Mayıs 1919’da ben de hükümet konağı meydanında bir protesto toplantısı yaptırılmışım. Yedisinden yetmişine kadar bütün Ankaralıların katıldığı bu miting fevkalade canlı olmuştu. O günkü manzara gözlerimin önüne geldiği zaman mücadele yıllarının en tatlı heyecanını duyar, vatanperver Ankaralıları takdirle yâdederim”.⁶⁵

İzmir işgalinin senei devriyesi dolayısıyla 15 Mayıs 1920’de Ankara ahalisi tarafından bir miting daha düzenlenmiştir. Bu arada miting heyetince TBMM’ne bir protestoname sunulmuştur. Miting heyeti Başkanı Müftü Rifat ve Belediye Başkanı Vekili Nâşid imzasıyla Meclise sunulan protestonamede şöyle deniliyordu:

⁶² **Yeni Gazete**, 21 Mayıs 1919; Mehmet Şahingöz, **İzmir Maraş ve İstanbul’un İşgali üzerine Yapılan Protesto ve Mitingler**, Basılmamış Doktora Tezi (A.Ü.Türk İnkilâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1986, s. 238.

⁶³ H. N. Uluğ, **a.g.e.**, s. 14-15.

⁶⁴ **İleri Gazetesi**, 28 Mayıs 1919; **Hadisat**, 28 Mayıs 1919; **Yeni Gazete**, 28 Mayıs 1919; Mehmet Şahingöz, **a.g.e.**, s. 238.

⁶⁵ A. F. Cebesoy, **a.g.e.**, s. 63.

"I. Dünya Savaşı'ndan tâ Mondros Mütarekesi'nin imza tarihine (30 Ekim 1918) kadar biz Osmanlılar, siyasi varlığımızı ve bağımsızlığımızı korumaya uğruna canımızla, malımızla uğraş verdik. Ne çare ki savaş, bilindiği üzere bu defa yenilgimizle sonuçlandı. Fakat bu savaşın durdurulmasında, düşmanlarımızın vaatlerle dolu yayın ve bildirilerinin yanı sıra, özellikle Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'un o meşum maddesi (Wilson Prensiplerinin 12. maddesi)⁶⁶ etkili olmuştur. Şimdi anladık ki, bu vaatler Osmanlılık için değilmiş gibi imzalarını silerek bizi ve neticede İslâm âlemini mahvetmek istediler. Özetle geçen sene bu gün Anadolu'muzun kilidi ve mevcudiyetimizin esası sayılan İzmir'i Yunanlılara teslim etmek şartıyla de imha politikasını alenen meydana koydular. Hakka kuvvet galebe eder diyenler kendilerini aldatırlar. Hak daima galibdir. Binaenaleyh burada toplanan ve millî yaşama hakkımızı idameye çabalayan Büyük Millet Meclisimizden istirham ediyoruz ki, Osmanlılar haklarını gasbettirmeyecekler ve bir ferdi kalasıya kadar zorla ellerinden alınmış haklarının geri alınması için mücadele vereceklerdir. Ve Meclisimizin uygulamaya koyacağı güzel tedbirlere kayıtsız itaat edeceklerdir... Şimdiye kadar döktükleri ve döktürdükleri kanlara nihayet versinler diye feryad ettiğimizi bütün düşman devletlere ve tarafsız devletlere tebliğ buyurmanızı içtenlikle rica ediyoruz. Düşman devletleri dahi haberdar ve protesto ediniz. Allah bizimle beraberdir..."⁶⁷

Öte yandan Ankaralılar, İstanbul'un işgaline de aynı tepkiyi göstermişlerdir. İngiliz Başbakanı Loyd George'nin İstanbul'un Türklerin elinden alınacağı beyanatı üzerine, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Müftü M. Rifat Efendi, İtilaf yetkililerine gönderdiği telgrafla Ankara ahalisinin sert tepkisini dile getirmiştir.⁶⁸

Buraya kadar sunulan bilgilerden de anlaşılacağı üzere, işgaller Ankara'da umumi bir heyecan meydana getirmiştir. Özellikle İzmir'in iş-

⁶⁶ Amerika Birleşik Devletleri Cumhurbaşkanı **Woodrow Wilson**, 8 Ocak 1918'de Kongre'de verdiği bir söylevde barışın temel ilkelerini açıkladı. **Wilson Prensipleri** olarak da adlandırılan ve 14 maddeden oluşan bu ilkelerin 12. maddesinde "**Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olan kısımların egemenliğinin sağlanacağı**" belirtilmekteydi. (Prof. Dr. Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, 6. baskı, Ankara, 1989, s. 189).

⁶⁷ Kısmen sadeleştirilerek sunulan protestonamenin tamamı için bkz., **TBMM Zabıt Cerridesi**, C. I, s. 306.

⁶⁸ Bilâl Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, Ankara, 1973, C. I, s. 352; M. Şahingöz, **a.g.e.**, s. 441.

galini müteakip Ankara ahalişi çeşitli zamanlarda mitingler düzenleyerek işgali şiddetle protesto etmişlerdir. Bu konuda da **M. Rifat** ismi ilk sırada yer almaktadır.

I. M. RİFAT EFENDİNİN ÖLÜM CEZASINA ÇARPTIRILMASI

Buraya kadar yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere; M. Rifat Efendi, Milli hareketin Anadolu'da yeşerip çimlenmesi hatta gelişip meyve vermesi için milletçe unutamayacağımız üstün hizmetlerde bulunmuştur. Şüphesiz onun her hizmeti, Milli Mücadelemiz için anlamlıdır. Bununla beraber, bizce onun en önemli hizmeti, yukarıda değinilen fetvasıdır. Bununla O, İstanbul Hükümetinin dini içerikli saldırısına aynen cevap vermiş oluyordu. Başka bir ifadeyle, İstanbul'un Milli mücadele aleyhindeki son kozu da elinden alınmıştı.

İşte, **M. Rifat Efendi**'nin Milli Mücadele lehindeki çalışmaları özellikle son faaliyeti-Ankara fetvasını hazırlaması-Damat Ferit ve hükümetini çileden çıkardı. Bu sebeple, 8 Haziran 1920'de İstanbul "Birinci İdare-i Örfiyye Divanı Harbi (Bir numaralı Sıkıyönetim Komutanlığı Mahkemesi) M. Rifat Efendi'yi gıyaben ölüme mahkum etti.

Ankara Müftüsü M. Rifat Efendi ile birlikte; Yusuf İzzet ve İsmail Fadıl Paşalar, İsmet (İnönü), Hüseyin Selahattin, Fahrettin, Abbas Hilmi, Bekir Sami (56. Fırka Kumandanı), Hamidullah Suphi, Cami' ve Hakkı Behiç, Rıza Nur, Yusuf Kemal, Fatih, Bekir Sami (Beyrut ve Halep sabık Valisi) Beyler ve Celaleddin Arif ile Mustafa Fehmi Efendiler gibi Milli Mücadele'nin önde gelen kişileri de gıyaben ölüme mahkum edildi. Daha önce Mustafa Kemal ve beş arkadaşını da gıyaben ölüme mahkum eden⁶⁹ bu mahkeme-ye göre; M. Rifat Efendi ve diğer onaltı kişi, "Kuva-yı Milliye ünvanı altında çıkarılan fitne fesadın" tertip ve teşvikçilerinden sayılıyorlardı. Bunlar hak-

⁶⁹ Aynı mahkeme tarafından 16 Mayıs 1920 tarihinde de Mustafa Kemal ve beş arkadaşı (Ali Fuat Paşa, Alfred Rüstem, Kara Vasıf, Dr. Adnan Beyler ile Halide Edip Hanım) için ölüm kararı verilmiş ve bu kararı Vahdettin 24 Mayıs 1920'de onaylamıştı. Bkz., **Takvim-i Vakayı**, No: 3864; **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı: 1, Belge: 6; S. Tan-sel, a.g.e., Cilt: III, s. 107; **Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri**, Ankara, 1982, s. 83.

kında gıyaben verilmiş olan idam kararını da Padişah Vahdettin 15 Haziran 1920’de “ele geçtiklerinde tekrar muhakeme edilmek üzere” tasdik etti.⁷⁰

Bu, “**yüzyıllardır bir din adamı için bir Osmanlı Padişahı ve İslâm Dünyası Halifesi’nin ilk defa verdiği ölüm fermanı idi.**” M. Rifat Efendi de hakkında böyle ağır karar alınan ilk ve son Osmanlı Müftüsü oluyordu.⁷¹

III. SONUÇ:

Milli Mücadele’nin ilk günlerinde (Ali Fuat Paşa’nın tesbitiyle) “Ankara’da vaziyet şöyle görülüyordu: Vali Muhittin Paşa, İstanbul hükümetinin koyu taraftarlarından biriydi. Hürriyet ve İtilâf Fırkasına mensup bazı türediler İstanbul’daki efendileri gibi hareket ediyorlardı. Vatandaşlar arasında ikilik çıkarmak yolunu tutmuşlardı... İngiliz Muhipleri Cemiyeti de kendilerine yardım ediyordu. Tehcirden dönen mutaassıp Hristiyanlar Türkler aleyhinde birleşmişlerdi. Hristiyan âzalarından mürekkep bir de tehcir mahkemesi kurulmuştu. Etrafına bir sürü hafiye toplamış olan İngiliz kontrol zabitleri fazla şırmamışlardı. Valiye ulu orta emirler veriyor ve emirlerinin derhal tatbikini âmirane bir eda ile istiyorlardı. Hükümet konağına babalarının evi gibi girip çıkıyorlardı. Halk kendilerinden korkuyor, bir fenalığı dokunur endişesiyle karşılaşmamaya gayret ediyordu. Sokaklarda İngiliz askerleri dolaşıyordu...”⁷²

İşte M. Rifat Efendi, bu koşullar altında hiç bir makamdan emir almaksızın Ankara halkına önderlik etmiş bir din adamıdır. Öyle ki, Ankara halkının milli harekâtın yanında yer almasında, düşmana silahla karşı koymak amacıyla teşkil edilen gönüllü alayın oluşturulmasında, Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin kuruluşunda ve diğer milli faaliyetlerde M. Rifat ismi hep ilklerde yer almıştır. Onun Milli Mücadele açısından son derece önemli hizmetlerinde; başta Yahya Galip (Defterdar Vali Vekili), Binbaşı Fuat, Kütükçüzade Ali (Belediye Başkanı), Kınacızade Şakir, Aktarbaşızade Rasim, Bulgurzade Tevfik, Ademzade Ahmet, Hanıfzade Mehmet Beyler-

⁷⁰ Bkz., EK: XVII.

⁷¹ C. Kutay, a.g.e., s. 189-190.

⁷² A. F. CEBESÖY, a.g.e., s. 49.

le Hacı Atıf, Hafız Mehmet, Kütükçüzade Fevzi, Fincancızade Mehmet, Toygarzade Naşid, Hatip Ahmet, Hacı Mustafa ve Şemsettin Efendiler gibi Ankara'nın ileri gelenleri yardımcı ve destek olmuşlardır.⁷³ Bu arada başta Ali Fuat Paşa (Cebesoy) ve 20. Kolordu personelini de unutmamak gerekir.⁷⁴ Bu kişilerin ve daha nice vatanseverin hamiyetli çalışmaları sonunda; **Ali Fuat Paşa'nın** da tesbit ettiği üzere, "... Ankara Sivas Kongresi arifesinde büyük bir ehemmiyet kazanmıştı. Garpta milliyetperverler için en emin bir melce olmuş, milli mukavemetin hareket üssü haline gelmişti..."⁷⁵

Mustafa Kemal Paşa ve Heyeti Temsiliye'nin 27 Aralık 1919'da Ankara'ya ilk teşriflerinde onları karşılayanların başında yine M. Rifat Efendi ön saflarda yer almıştır. Bu arada 31 Mart 1920 tarihinde yapılan Menteşe Meb'usluğu seçimlerinde de o yine ilk sırada yer alma özelliğini korumuştur. Başka bir ifadeyle, bu seçimle M. Rifat, halk tarafından sayılıp sevildiğini bir kez daha kanıtlamıştır.

Heyeti Temsiliye'nin Ankara'da çalışmalarına başlamasıyla da M. Rifat Efendi, Mustafa Kemal ve arkadaşlarına her türlü yardımda bulunmuştur. Öyle ki, kendisi ile eşi Samiye Hanım için ayırdığı "**cenaze parasını**" dahi vermiştir. Onun tesbit ettiğimiz bir diğer önemli hizmeti, Dürrizade Abdullah'ın Milli Mücadele aleyhindeki fetvasına karşılık, milli harekâtın meşru olduğuna dair vermiş olduğu fetvasıdır.

Milli Mücadele lehindeki çalışmalarından özellikle anılan fetvası dolayısıyla M. Rifat, yine metinde değinildiği üzere İstanbulca idama mahkum edilmiştir. Pek tabiidir ki, hakkında alınan idam kararı M. Rifat Efendi'nin Ankara'ya yakınlığını daha da artırdı. Hatta Mazhar Müfit Kansu'nun da tesbit ettiği gibi "Müftü Efendi'yi Mustafa Kemal Paşa çok severdi... Paşa, Rifat Efendi'ye Diyanet İşleri Reisi (Başkanı) iken, her hafta yaver gönderir,

⁷³ N. H. Uluğ, **a.g.e.**, s. 46.

⁷⁴ Bundan dolayıdır ki, Müftü M. Rifat Efendi Ali Fuat Paşa'yı 9 Ekim 1919 günü şu telgrafı çekerek kutlamıştır:

"Muvaffakiyeti âlinizin tebrikine bil'umum memleketimiz halkının ihtiram ve teşekküratını terdif ile kesbi şeref eyleriz" (N. H. Uluğ, **a.g.e.**, s. 51).

⁷⁵ A. F. Cebesoy, **a.g.e.**, s. 142.

bir arzusu olup olmadığını sordururdu. Resmi otomobili yok iken, bir otomobil tahsis ettirmişti".⁷⁶

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Diyanet İşleri Başkanı olan M. Rifat Börekçi'nin milli mücadele tarihimizdeki yeri büyüktür. Yakın tarihimiz daha etraflı olarak incelenirse, onun değeri çok daha iyi anlaşılacaktır.⁷⁷

⁷⁶ M. M. Kansu, **a.g.e**, s. 507.

⁷⁷ Müftü M. Rifat Efendi, kurtuluştan sonra da vatan ve milleti için çalışmalarını devam ettirmiştir. Öyle ki Türk kadınına siyasal ve sosyal hizmetlere katılma hakları tanınınca öncülük eder, muhterem eşi Samiye hanımın Ankara Belediye Meclisi üyesi olarak aday gösterilmesini tabii bulmuştur. Hatta diğer kadınların da siyasal hayata katılmalarını teşvik etmiştir. Onun bu yöndeki hizmetleri başka bir çalışmamızda etraflıca incelenecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AMASYA MÜFTÜLERİ
HACI TEVFİK VE
ABDURRAHMAN KAMİL
EFENDİLER

AMASYA MÜFTÜLERİ HACI TEVFİK VE ABDURRAHMAN KAMİL EFENDİLER

I. MÜFTÜ HACI TEVFİK EFENDİ

A. HAYATI

Hacı Tevfik Efendi¹ 1866'da Amasya'da doğdu. Babası Amasya Müftülerinden Yumukosmanzade Hacı Şükrü Efendi'dir. Hacı Tevfik Efendi, ilk öğrenimini 1879'da mahalle mektebinde tamamladı. Bu arada "Hıfzı Kur'an-ı Kerim ile müşerref" oldu. Daha sonra eğitim ve öğretimini, babası Hacı Şükrü Efendi'nin derslerine katılarak devam ettirdi. Ancak babasının vefatı üzerine, Hacı Tevfik Efendi, Amasya Medresesi'ne kaydoldu. Burada Canikli Mehmet Hamdi Efendi'den aldığı derslerle yüksek öğrenimini tamamlayarak 1902 yılında icazetnamesini (diploma) aldı.²

Eğitim ve öğrenimi devam ederken, Amasya Şeriyeye Mahkemesi'nde memuriyete başlayan Hacı Tevfik Efendi, 1905'te anılan mahkemenin Başkâtipliği'ne tayin edildi. 1915 senesi Ağustos ayının sonunda, Amasya Müftülüğüne aday olması nedeniyle görevinden ayrıldı. 15 Ekim 1915'te Müftülük için yapılan seçimde 23 oy almasına rağmen, Hacı Mustafa Tevfik Efendi'nin lehine adaylıktan çekildi. 12 Eylül 1915'te Amasya Medresesi Katipliği'ne tayin edildi ve; Mart 1916'da kendi isteğiyle bu görevinden ayrıldı. Aynı yılın 1 Kasımında da Amasya Medresesi Müderrisliği'ne tayin edildi.

1 Asıl ismi Mehmet Tevfik'tir. Bkz. **EK: XVIII.** Halk arasında Hacı Tevfik ismiyle ünlendiği için çalışmamız esnasında biz de "**Hacı Tevfik**" olarak söz edeceğiz.

2 **EK: XIX.**

Osmanlı Devletinin son Meclis-i Umumi seçimleri 1918’de yapılmıştır. Amasya Sancağı’nda 1918 yılından itibaren dört sene müddetle Meclis-i Umumi Vilayet azalığına Hacı Tefvik Efendi de aday oldu. Onunla birlikte dört aday daha seçime katıldı. Seçime katılanlardan; Hacı Tefvik Efendi ve Mahmudbeyzade Hasan Bey 15’er, Zeynelzade Kâmil Efendi 2, Topçuzade Ali ve Yörköçzade Hüsnü Beyler de 1’er oy almışlardır. Dolayısıyla Hacı Tefvik Efendi, Mahmudbeyzade Hasan Bey ile birlikte Sivas Valiliği nezdinde Amasya Sancağı temsilcileri seçildiler.³ Bu arada Hacı Tefvik Efendi, 9 Nisan 1918’de Amasya Sancağı Livası İdare Meclisi üyeliğine seçildi. Aynı yılın 16 Mayıs’ında da İaşe Komisyonu üyeliğine getirildi.

Hacı Tefvik Efendi, Müftü Hacı Mustafa Tefvik Efendi’nin⁴ 1 Ekim 1918’de *Darü’l-Hikmetü’l-İslamiyye*’ye tayin edilmesi üzerine münhal bulunan Amasya Müftülüğü’ne aday oldu. Yapılan seçim sonunda 30 oy aldı.⁵

3 Hüseyin Menç, **Millî Mücadele Yıllarında Amasya**, Ankara, 1992, s. 6-7. Ayrıca **Amasya Sancağı Meclis-i İdare Kalemî**’nin 31 Kanunievvel 1333 tarihli seçim tutanağı için bkz. **EK: XX**. H. Menç, **a.g.e.**, s. 6’da Hacı Mehmet Tefvik Efendi’nin Vilayet Umumi Meclisi üyesi seçildiğinde Amasya Müftüsü olduğunu yazmaktadır. Bu doğru değildir. Adı geçenin Amasya Müftüsü olarak atanması daha sonra olmuştur. Bu konuda bkz. **EK: XX**.

4 Köprülü Hacı Hafız olarak bilinen Mustafa Tefvik Efendi, 1858’de Amasya-Köprü Kasabası’nda doğdu. Babası Hüseyin Efendi’dir. Hacı Mustafa Tefvik Efendi, ilk ve orta öğrenimini kasabasında **Abdulganizade Mektebi**’nde tamamladıktan sonra, yüksek öğrenimi için Amasya’ya gelerek **Sultan Bayezid Medresesi**’ne kaydoldu. Burada medresenin hocalarının özellikle tanınmış alimlerden Harputlu Ali Efendi’nin derslerine devamlı **İcazetnamesini** (diplomasını) aldı.

Yüksek öğrenimini müteakip Amasya’da kalarak burada eğitim ve öğretimle meşgul oldu. Bir çok öğrenciye icazetname verdi. Tedrisat esnasında bir çok esere şerh ve haşiye yazmış ise de, bunlar basılmamıştır. 1899-1903 yılları arasında dört yıl **Amasya Bidayet Mahkemesi** azalığında bulundu. Hacı Mustafa Tefvik Efendi, 1912’de Amasya’dan meb’us seçildi. Meclis-i Mebusan’ın lağvedilmesiyle, İstanbul’dan Amasya’ya döndü. 1913 Martında **Amasya Mekteb-i Sultanî** Arapça Öğretmenliğine tayin edildi. Müftü Abdurrahman Kâmil Efendi’nin emekliye sevk edilmesi üzerine, 8 Kasım 1915’te Amasya Müftüsü oldu. 1 Ekim 1918’de **Darü’l-Hikmetü’l İslamiyye** azalığına tayin edildi. 15 Eylül 1926’da **Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Heyeti** üyeliğine atanmıştır. Bu görevi yürütmekte iken, 1931’de yaş haddinden emekliye sevk edilmiştir. (Bu bilgiler Diyanet İşleri Başkanlığı arşivindeki dosyasından elde edilmiştir).

5 Seçime katılan diğer adaylardan Hatipzade Hasan Efendi 10, Şiravanî Hoca Bahaeddin Efendi 9 oy almışlardır (Bkz, **EK: XXI**).

Sivas Valiliğinin 19 Ekim 1918 tarihli teklifi üzerine Meşihat Makamınca 26 Kasım 1918'de Amasya Müftülüğü'ne tayin edildi.⁶

Hacı Tevfik Efendi, Müftü ve Amasya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başkanı iken 55 yaşında 1921 yılı Kasım'ında zatürreden vefat etmiştir.⁷

B. MÜFTÜ HACI TEVFİK EFENDİ'NİN MİLLİ MÜCADELE'DEKİ HİZMETLERİ

1. İNGİLİZLERİN AMASYA'YI İŞGAL TEŞEBBÜSLERİ VE MÜFTÜ HACI TEVFİK EFENDİ

Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) sonrasında 24 Aralık 1918'de Batum, 9 Mart 1919'da da Samsun İngiliz kuvvetlerinin işgaline uğramıştı. Bu arada 1919 yılı Mart ayı içinde Merzifonu da ele geçiren işgal kuvvetleri, Amasya'nın yakınlarına kadar gelmişlerdi.⁸ "Otomobillerinin tozunu Amasya üzerinde yayıyorlar, şehir içinde ve resmi makamlarda kendi emir ve isteklerinin geçerli olması için baskıda bulunuyorlardı. Ancak, Amasya İngilizlerin arzu ettikleri gibi boyun eğmiyordu. Samsun ve Merzifon'daki rahat hareketlerinin devamını bulmak kolay değildi. Amasyalılardan korktukları her hallerinden belli oluyordu. Amasya halkının inandığı doğru yoldan bir bütün halinde gitmeyi başaran Müftü Tevfik Efendi, İngilizler üzerinde büyük etki yapmıştı. Esas çekindikleri konu da buradan kaynaklanmaktaydı".⁹

İngilizler Amasya'yı da işgal etmeyi plânlamışlardı. Bu amaçla halkın tepkisini ölçmek üzere, bir tahkik komisyonunu Amasya'ya gönderirler. Fakat Komisyon üyeleri, başlarında Müftü Hacı Tevfik Efendi'nin bulunduğu Amasyalıların sert tepkisiyle karşılaşır. Bu olaydan özellikle Müftü Hacı Tevfik Efendi'den, İngiliz İntellicens Servisi'nde görevli bir subay (Noil) raporunda;

6 Bkz. EK: XXII.

7 Cemal KUTAY, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara, 1973, s. 286.

8 Nuri YAZICI, **Milli Mücadele'de Canik Sancağında Pontusçu Faaliyetler (1918-1922)**, Ankara, 1989, s. 12-13.

9 H. Menç, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 9.

“Tahkikat Komisyonlarımızın beldesine girmesini istemeyen ve icap ederse, halkın silahlandırılarak üzerimize saldırtacağı haberini gönderip mümessillerimizi kabul etmeyen sarıklılardan birisi...” şeklinde söz etmektedir.¹⁰

Müftü Hacı Tevfik Efendi'nin de girişimleriyle Amasya, düşman işgaline uğramaktan kurtulmuştur. Başka bir ifadeyle Müftü Efendi, bu olayla Amasya'da Milli hareketin önderliğini üstlenmiştir.

2. SAAT KULESİ HADİSESİNDE DİN ADAMLARI VE MÜFTÜ HACI TEVFİK EFENDİ

Amasya'yı işgal etmeyi göze alamayan İngilizler, bu defa şehirde karışıklık çıkartmak üzere faaliyete geçtiler. **Mondros Mütarekesi**'nin dördüncü maddesini¹¹ gerekçe göstererek Merzifon'dan iki İngiliz subayı Amasya'ya gelerek cezaevindeki bütün mahkûmların serbest bırakılmalarını yetkililerden istediler. Ancak başta Mutasarrıf Sırrı Bey olmak üzere hapishane müdürü ve komiser İsmail Efendi İngilizlerin isteklerine boyun eğmediler.¹² Ayrıca Amasya'dan hemen ayrılmaları istendi. Bunun üzerine Amasya'yı terke mecbur kalan İngilizler başlarında İngiliz temsilcisi Solter olduğu halde ertesi günü tekrar şehirde göründüler. Fakat bu defa Mutasarrıf Sırrı Bey'i tutuklamak üzere gelmişlerdi.

10 Cemal KUTAY, **Kurtuluş Savaşı'nın Maneviyat Ordusu**, Cilt: I, s. 138.

11 Müttefik savaş esirleri ve tutuklu bulundurulmuş ya da esir olan Ermenilerin tümünün İstanbul'da toplanarak hiçbir şarta bağlı olmaksızın, Müttefiklere teslim edilecektir.

12 Konuyla ilgili olarak Rum tercümanla Mutasarrıf Sırrı Bey arasında şu konuşmalar geçmiştir:

“Mutasarrıf;

“— **Bu mahkûmları buraya İngilizler mi koymuştur ki serbest bırakılmalarını istiyorlar?**”

Rum tercüman ise alaycı bir şekilde;

“— **İngilizler isterse boşaltılır**” demesi üzerine daha da hiddetlenen **Mutasarrıf Bey**, kesinlikle bırakılmayacağını tekrarladı.

“— **Hemen Amasya'yı terk ediniz.**” dedi.

Durumun daha ciddileştiğinin farkında olan İngiliz askerleri, Rum tercümana hararetle birşeyler tarif etmeye başlamışlardır. Tercüman; İngilizleri dinledikten sonra;

“Hapiste bulunan Hintlinin serbest bırakılmasına mücadele ediniz diye tercüme etti.

“— **Hükümetimden emir almadıkça buradan bir kişi dahi çıkamaz, bunu aynen söyleyiniz.**” Amasya hapishanesindeki isteklerinin Mutasarrıfça karşılanmadığını gören İngilizler ve Rum tercüman otomobillerine binerek Merzifon'a döndüler.” (H. Menç, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 10).

Bu arada Saat Kulesi'nin kapısını kırarak kulenin tepesinden Türk Bayrağını indirip, İngiliz bayrağını çektiler. Bu duruma şaşırان Amasyalılar, olaya tepki gösterdiler. Bundan sonraki gelişmeler şöyledir:

“Topçu Yüzbaşı Cevat Bey;

“Biz muharebe meydanlarında bunun için mi cenk ettik?” diyordu. Amasya şehir merkezi kısa sürede olayın yayılmasıyla çalkalanıyor. Saat-hane önünde toplanan ahali hep bir ağızdan şiddetle protestoya başladı. Durumdan iyice korkan İngilizler Saat Kulesi'nin kapısını tuttular. Kendi bayraklarının kuleden indirilmesine engel olmaya çalışıyorlardı.

“**Çıkalım paçavrayı yırtalım gardaşlar!**” sesleri arasında,

“**Susun, susun... hocaefendiler geliyor**” diye bağırıldı. Halk ise hem yol açıyor, hem de “Olmaz, olmaz böyle şey” diyorlardı. Açılan yolda da Müftü Hacı Tevfik Efendi, Kadı Ali Himmet Efendi, Hoca Bahaeddin Efendi ve Vaiz Abdurrahman Kâmil Efendiler “Sakin olalım... sakin olalım” diyerek geldiler. Hepsini de endişeliydiler. Gözyaşlarını tutamayan **Kadı Ali Himmet Efendi:**

“Allah büyüktür, bizim gibi asil bir milletin memleketinde böyle âlimler, evliyalar buldukça, yabancı bayrağı buralarda dalgalanamaz.” diye sesini yükseltti. Halkın galeyanı arasında ansızın beklenmeyen bir uğultu, peşinden de korkuyla oldukları yere yattılar. Kısa süren fırtına, Saat Kulesi'nin tepesinde dalgalanan İngiliz bayrağını param parça ederek Yeşilirmak üzerine savurup attığını, ayağa kalkan bütün ahali gördüğü zaman sevinç nidaları her yanı sardı. Bütün gözler Saat Kulesi'nin üzerindeki bayrak direğinde birleşti. Tekbir sesleri getirerek ayağa kalkanlar İngiliz bayrağının yerinde olmadığını gördüler. Bir paçavra gibi yırtılıp sulara karışan İngiliz bayrağından geriye sadece boşluk kalmış ve halk Allah'a şükür dualarında bulunuyorlardı.

Halkın âni cesaret bulması ve bayrağın parçalanıp yok olması karşısında korkan İngiliz askerleri geri çekildiler. Kule kapısından kaçan askerler, Hükümet konağı'na koşarak girdiler. Halk ise Kuleden indirilen Türk Bayrağını besmele ve tekbir sesleriyle tekrar yerine çektiler.

Hükümet Konağı'nda Mutasarrıfın odasında tartışan İngiliz Temsilcisi Solter, dışarıda cereyan eden olaylar karşısında korkuya kapılıp, yanındaki

askerleriyle otomobiline binip kaçtı. Köprü üzerinden geçerken toplanan Amasyalıların linç tehlikesini kıl payı atlattılar.¹³

3. MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN AMASYA'YA DAVET EDİLMESİNDE MÜFTÜ HACI TEVFİK EFENDİ

Din adamlarının toplum üzerindeki etkisi dolayısıyla 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ayak basan Mustafa Kemal Paşa, her gittiği yerde en evvel onlarla görüşmüş ve fikirlerini yoklamıştır. Bu arada Mustafa Kemal Paşa'yı karşılayanların ön saflarında din adamları yer almış ve kentleri adına Paşa'ya "**Hoş geldiniz**", demişlerdir. Bu konuda görgü tanıklarının ifadelerinden iki pasajı dikkatlerinize sunuyoruz:

"... Hasta olan Mutasarrıf (Samsun) evinden çıkamadığı için dokuzuncu ordu müfettişini karşılamaya gelememiştir. Belediye reisi yok... Vekalet eden zat da Çarşamba'da arazisinin bulunduğu köydedir. Belediye meclisinden bir zat, Hacı Molla, Atatürk'e şehir namına "Hoş geldiniz" diyor..."¹⁴

"... 25 Mayıs 1919 akşam üstü Havza'ya geldi. Ertesi günü, başlarında Ulemadan Hacı Mustafa Efendi'nin bulunduğu bir heyet kendisini ziyaret ederek memleket meseleleri hakkında görüşmelerde bulundular..."¹⁵

*Belirtildiği üzere Mustafa Kemal ve yanındakilerin*¹⁶ ikinci durağı Havza'dır. Paşa, buradan 28 Mayıs 1919'da kumandanlara, Vali ve Mutasarrıflara, miting tertip etmeleri, milli teşkilat kurmaları yolunda bir tamim gönderdi. Bu tamimde **Mustafa Kemal Paşa**; milli tehlikeye karşı Türk halkının kaynaşmasını, galeyanın uyanmasını ve milli kaynaşma halini alarak bir hedefe yönelmesini arzulamaktadır. Paşa, bu arada Zile'de bulunan Binbaşı Cemil Bey'den Amasya için malumat aldı. Beldenin en nüfuzlu

¹³ H. Menç, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 11.

¹⁴ Enver Behnam Şapolya, **Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi**, 3. Baskı, İstanbul, s. 312.

¹⁵ E. B. Şapolya, **a.g.e.**, s. 315.

¹⁶ Erkan-ı Harbiye Reisi Kazım Beyefendi, Sıhhiye Müfettişi Miralay İbrahim Tâli Bey, Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Arif Bey, Erkan-ı Harbiye Binbaşı Hüsrev Bey, Topçu Müfettişi Binbaşı Kemal Bey, Sıhhiye Müfettişi Muavini Binbaşı Refik Bey, Yzb. Cevat Efendi, Yzb. Mustafa Efendi, Yzb. Ali Şevki Efendi, Yzb. İsmail Hakkı Efendi, Tabip Yzb. Behçet Efendi, Mülazım-ı Evvel Hayati, Abdullah Efendiler, Mülazım-ı Sâni Mustafa Efendi, Adli Müşavir Ali Ziya Bey, Hesap Memurları Rahmi ve Ahmet Nuri Efendiler, Sınıf-ı Sâni Faik Efendi, Zabıt Vekili Tahir Efendi ve Sınıf-ı Rabi Memduh Efendi (H. Menç. **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 28).

şahsiyetinin Müftü Hacı Tefvik Efendi olduğunu öğrendi.¹⁷ Bu nedenle Amasya'ya gönderilen tamim, şehrin sözü en çok sayılan ve dinlenen kişisi Müftü Hacı Tefvik Efendi'ye gönderildi. Bu tamiminde Mustafa Kemal Paşa şöyle diyordu:

“... İzmir'e ve daha sonra ne yazık ki, Manisa'ya ve Aydın'a düşmanın girişi, gelecek tehlikeye daha açık olarak işaret etmektedir. Vatan bütünlüğümüzün korunması için, millî tepkilerin daha canlı olarak sürdürülmesi gerekir. Millî yaşayış ve bağımsızlığı bozan düşmanın yurda girişi ve vatan topraklarının kopartılıp alınması gibi olaylar, bütün millete kan ağlatmaktadır. Üzüntüler dindirilmiyor. Milletın katlanamayacağı ve dayanamayacağı bu olayların hemen önlenmesi, bütün medeni milletlerle, bütün devletlerin adaletlerinden ve etkisinden sabırsızlıkla beklendiği yolunda, önümüzdeki hafta içinde ve çeşitli illere göre Pazartesi başlayıp Çarşamba gününe kadar her yerden yapılması ve büyük devletlerin temsilcileriyle Bab-ı Aliye etkili telgraflar çekilmesi ve yabancıların bulunduğu yerlerde bunlara etki yapmakla birlikte, milli gösterilerde düzenin son derece korunması ve Hristiyan halka karşı bir saldırıya ve düşmanlık gösterisine benzer davranışlardan sakınılması çok gereklidir.”¹⁸

Müftü Hacı Hafız Tefvik Efendi aldığı bu tamime cevap olarak;

“Amasya Halkı, müdafaa-i vatan, muhafaza-i din ve devlet yolunda mücadele edenleri bağrına basmakla müftechir olacaktır” şeklindeki telgrafını gönderdi.¹⁹

Müftü Hacı Tefvik Efendi'nin daveti ve Amasya halkının kendisini “bağlılarına basacaklarını” bildirmeleri **Mustafa Kemal Paşa** için önemlidir. Paşa, Havza yakınlarındaki *Merzifon*'da İngiliz askerlerinin Pontus-Ermeni işbirliği ile rahat çalışmalarını engelleyebilecek haberleriyle sık sık ilgilenmek zorunda kalıyordu. Daha emin bir yer olan ve devamlı irtibat halinde bulunduğu Amasya kendisi için müsait bir belde olacaktır.²⁰

Öte yandan davet, Amasyalılarca en çok sevilip sayılan, sözü dinlenen bir din adamı tarafından yapılmaktadır. Mustafa Kemal Paşa, Havza'da ter-
tiplendiği miting ve toplantılarda din adamlarının halk üzerindeki etkisini

17 H. Menç. **a.g.e.** s. 21-23.

18 H. Menç, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 21.

19 Hüseyin Menç, **Milli Mücadele'nin İlk Kıvılcımı**, Amasya, 1983, s. 5.

20 H. Menç, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 22.

yakinen görmüştü. Bu cümleden olarak, “Havza’ya ilk geldiği günlerde de camide böyle bir merasim tertip etmişti. Fakat her ne sebepten ise Hoca-nın gelmemesi yüzünden bu toplantı o kadar müessir olamamıştı”.²¹

Kısaca belirtilen nedenlerden dolayı Amasya’ya gelinecektir. Ancak Paşa, Havza’dan Amasya’ya gelmeden evvel halktan ileri gelen ve güvenilir bir kaç kişi ile Havza’da görüşüp, yöre ve çevresi hakkında bilgi toplamak istedi. Bu istek doğrultusunda Komiser İsmail Efendi Başkanlığı’nda toplanan bir heyet ile birlikte Havza’da Mustafa Kemal Paşa ile görüşüldü. Sonuçta Amasya Müftüsü Hacı Tevfik Efendi’ye son cevap verildi.

“... *Yakında Amasya’dayız.*”

4. MİLLİ MÜCADELE ÖNDERİNİN AMASYA’YA İLK TEŞRİFLERİNDE MÜFTÜ HACI TEVFİK EFENDİ

Mustafa Kemal Paşa’nın “*Yakında Amasya’dayız*” haberinin Amasya’ya ulaşması üzerine, birkaç gündür hazırlıkları sürdürülen **İzmir**’in işgalini tel’in mitinginin çalışmaları,²² karşılamayı bayram sevincine dönüştürdü.

Mustafa Kemal Paşa’nın Erkan-ı Harbiye Binbaşısı Hüsrev Bey (Gerede) karşılamayı şöyle anlatmaktadır:

“12 Haziran 1919 günü karargahımızla beraber Amasya’ya hareket ederken, Ali Fuat Paşa’ya, Refet Bey’e (daha sonra Paşa), Rauf Bey’e Amasya’da randevu verdik. Yolculuğumuz, yol boyunca büyük ve gönülden karşılama içinde geçiyordu. Âdeta bambaşka bir havaya girmiştik. Sonra öğrendik ki, Amasya Müftüsü Hacı Tevfik Efendi, güzergahımızdaki yerlerin müftü, vaiz, imam ve eşrafına lâyıki gibi karşılanmamızı ve ağırlanmamızı bildirmiş.

En gönülden ve coşkun karşılama Amasya’da oldu. Başlarında Müftü Efendi olan beldenin mümtaz heyeti,²³ bizi şehrin dışında karşıladı. Saray-

²¹ E. B. Şapolya, **a.g.e.**, s. 315.

²² İzmir’in işgali Amasya ahalisi üzerinde büyük tesir uyandırmıştı. Bu üzücü hadiseyi protesto etmek için çeşitli faaliyetlere giriştiler. Bu arada Mustafa Kemal Paşa’nın 28 Mayıs 1919 tarihinde Havza’dan gönderdiği tamim de Amasya’ya ulaşmıştı. Bu tamim üzerine Mutasarrıf memleketin ileri gelenleriyle bir toplantı yapar ve onlara meseleyi izah eder. Daha sonra da Amasya halkı Mevlevihane’ye toplanarak durumdan haberdar edilir. Bu arada bir tel’in mitingi yapılması kararlaştırılır. Fakat Mustafa Kemal Paşa’nın Amasya’ya geleceği öğrenilince karşılama töreni için hazırlıklar başlar (Ahmet Demiray, **Resimli Amasya Tarihi**, Ankara, 1991, s. 34-35).

²³ **Müftü Hacı Tevfik Efendi’den başka heyette şu zevat bulunuyordu: Abdurrahman Kâmil Efendi (vaiz), Topçuzade Mustafa Bey (Belediye Başkanı),**

düzü'ndeki bu merasim Paşa'nın gözlerini yaşarttı. Müftü Efendi itimad telkin eden beşuş gülyüzlü ve nurani çehresiyle ilerleyerek Paşa'ya yüksek sedâ ile:

"... Paşam! Bütün Amasya emrinizdedir. Gazanız mübarek olsun..." dedi.

Asla beklemediğimiz bu hitap, aynı zamanda istikbalin teşhisi idi. Peşinden elini uzatan bu mübarek insanın elini öpmek ister gibi eğildi. O, üzerinde üniforması olan Anafartalar Kahramanını muhabbetle kucakladı ve yanındaki zevâtı, birer birer tanıttı.²⁴

"Milli Mücadele'de ilk defa bütün bir şehir, safhalarını öğrenme ihtiyacını duymadan, çetinliği besbelli vatan kurtuluşu mücadelesinin bayrağını açma kararındaki bir evlâdın safına katılıyor ve bunu mübarek bir din adamının rehberliği, delaleti, öncülüğü ile yerine getiriyordu. O gece yanında Miralay Kazım (Rahmetli General Kazım Dirik), başyaveri Cevat Abbas (Bolu Mebusu rahmetli Cevat Abbas Gürer) ile başbaşa kaldığımız zaman, Mustafa Kemal kendisinin İstanbul'a dönmesini isteyen Sadrazamın bir saat evvel aldığımız telgrafını okuyarak:

"Buna en güzel cevabı Müftü Hacı Tefvik Efendi verdi" dedi.²⁵

Ali Fuat Paşa da Rauf Bey (Orbay) le birlikte Amasya'ya gelişinden ve Müftü Efendi'den şöyle söz etmektedir:

"... Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Amasyalıların candan tezahüratı ile karşılanmıştır. Merasim cidden parlaktı. İstikbalimize hemen hemen kasabanın bütün halkı çıkmıştı. Arabalardan indiğimiz zaman Paşa:

"... Sizleri zahmete soktuk. Fakat buluşmamız çok iyi oldu" dedi. Hepimizin ellerini hararetle sıktı. Yanında elinden tuttuğu bir Hoca vardı. Kucaklaşmadan önce şöyle anlattı.

Hoca Bahaeddin Efendi, Şeyh Cemalettin Efendi, Harputizade Hasan Efendi, Eytam Müdürü Ali Efendi, Hacımahmutzade Mehmet Efendi, Miralayzade Hamdi Bey, Müderris Kofzade Hafız Mustafa Efendi, Şirinzeade Mahmut Efendi, Melekzade Süleyman Efendi, Kahvecizade Mehmet Efendi, Veysibeyzade Sıtkı Bey, Seyfizade Ragıp Efendi, Arpacızade Hürrem Bey, Topçuzade Hilmi Bey, Ali Himmet Bey, Yumukzade Mehmet Ragıp Bey, Yumukzade Hamdi Efendi, İsmail Hakkı Paşa, Yörgüçzade Rasim Efendi, PTT memuru Abdurrahman Rahmi Efendi (Cemal Kutay, **Kurtuluş ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları**, s. 253-254).

24 Cemal KUTAY, **Kurtuluş ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları**, s. 253.

25 Cemal KUTAY, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları** s. 253. Aynı yazarın **Kurtuluş Savaşının Maneviyat Ordusu**, C. I, s. 139.

“... Amasya Müftüsü Hoca Tevfik Efendi Hazretleri... Yalnız uhrevi tarikte değil, milli dâvâ yolunda da bizlere rehberlik ediyor. Müftü Efendi ve arkadaşlarının yarattığı müspet hava ve imkânlar için tasavvur ettiğimiz mesaiye burada huzur ve emniyetle devam edebiliriz” dedi. Bu cümleden hareketle, kucaklaşmamız daha da candan ve muhabbetle oldu”.²⁶

Ali Fuat Paşa, gece Saraydüzü Kışlası’nda misafir edildiklerini söylerken, **Mustafa Kemal Paşa**’nın anlattıklarını şöyle nakletmektedir:

“Geldiğimizde sizi karşılayanlar arasında sağ taraftaki Amasya Müftüsü’nü gördünüz. Akşam yediğimiz iftar yemeği de evinden geldi. Samsun’a çıktığımdan beri mahalli din adamları, düşünce ve gayelerimize kalplerini ve imkânlarını açtılar. Halk da onlara inanıyor. Bu bizim manevi terkimiz.”

“Ben, Amasya’ya girerken karşılayanların başında bulunan Müftü Hacı Tevfik Efendi, mütereddit mülkî, hatta askerî bir erkân arasında “Paşa Hazretleri, Amasya gaye ve hedeflerinizin istihsali yolunda sizin yanınızdadır. Emin ve müsterih olunuz!...” dedi ve sözlerinin ispatı için o andan şu ana kadar hiç bir himmeti diriği esirgemedi. İstanbul’dakilerin başta Şeyhülislâm uleması, müstakil bir devlete sahip olma gayretimizin yanında ve önünde olacaktır. Elbette istisnalar çıkacaktır. Kanaatim odur ki, bizler kendilerine gayelerimizi izah edebildiğimiz ölçüde bu desteğe mazhar olacağız”.

“Rauf da ben de bu düşünceye iştirak ettiğimizi söyledik. Ben Ankara’da Müftü Börekçizade Mehmet Rifat Efendi’den, Kolordumuzun Ankara’ya geldiğinden beri gördüğümüz yardımları naklettim.”²⁷

Buraya kadar anlatılanları özetlersek, Amasya halkı Müftü Hacı Tevfik Efendi önderliğinde Mustafa Kemal ve arkadaşlarını parlak törenlerle karşılamış ve bağrılarına basmıştır. Bu arada Milli Mücadele önderleri Amasya’da kaldıkları süre içerisinde²⁸ Mustafa Kemal Paşa’nın ifadesiyle Müftü Efendi, onlardan “hiçbir himmeti esirgemedi”.

26 Cemal KUTAY, “Milli Mücadelemizin Gerçek Öncüleri”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 8, s. 30.

27 Cemal Kutay, **a.g.m.**, gös. yer.

28 **12 Haziran** sabahı başlayan heyecan dolu günler, coşkun karşılama **26 Haziran**’da daha güneş doğmadan, sessiz ve sakin bir uğurlama ile son buldu (H. Menç., **a.g.e.**, s. 134).

5. AMASYA MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETİ'NİN KURULUŞU VE FAALİYETLERİNDE MÜFTÜ HACI TEVFİK EFENDİ

12 Haziran 1919 günü Amasya'ya gelen Mustafa Kemal Paşa, aynı günün akşamı yemekten sonra Hükümet Konağı'nda hazır bulunan Amasyalılara uzun bir konuşma yaptı. Paşa, "**Aziz Amasyalılar!**" hitabıyla başladığı konuşmasına şöyle devam etti:

"Padişah ve Hükümet, İtilaf Devletlerinin elinde esir bir vaziyettedir. Memleket elden gitmek üzeredir. Bu kötü vaziyete çare bulmak için sizlerle işbirliği yapmaya geldim. Hep beraber Aziz Vatanımızı ve İstiklâlimizi kurtarmak için gayretlerimizle çalışacağız.

Efendiler!

İzmir'in daha sonra Manisa ve Aydın'ın işgali gelecekteki tehlikeyi daha açık göstermektedir. İşgâl ve ilhak gibi hadiseler, asil milletimizin tamamen muhafazası için mitingler yaparak milli heyecanı çok canlı bir şekilde göstermek lâzımdır. Tahammülü imkânsız bu acıklı vaziyetin karşısında derhal bir teşkilat kurmak ve büyük devletlerin mümessillerine tesirli telgraflar çekmek lâzımdır.

Amasyalılar!

Burası, Havza'dan ötesi Pontus oluyor. Sivas'tan doğusu Ermenistan'a katılıyor. Memleket İngiliz Mandası altına giriyor. Tarihi büyük Türk Milleti böyle esareti kabul etmez, milletimizin tarihi şerefi vardır.

Muhterem Amasyalılar!

Memleketin her tarafından ateşli çalışmalar başladı. Türk vatanseverlerin gayretleriyle garp memleketlerimizde millî cephe kuruldu. Cenupta (Güneyde) Fransızlarla elbirliği yapan Ermenilere karşı saldırmaya başladılar. Erzurum'da Ermeniler'e karşı mücadele başlamıştır. Amasyalılar... Ne duruyorsunuz, burada da mutlaka her türlü haklarımızı korumak için "MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETİ" kurmalıyız.

Amasyalılar!

Düşmanların Samsun'dan yapacağı herhangi bir huruç (çıkartma) hareketine karşı ayaklarımıza çarıklarımızı çekerek, vatani en son kayasına kadar müdafaa edeceğiz. Allah Milletimize mağlubiyeti gösterirse, bütün evlerimizi, mallarımızı ateşe vererek ve vatani bir harabezâra (virane) çevirerek boş bir çöl halinde düşmana bırakacağız.

Amasyalılar, buna hep beraber yemin edelim.”

Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmasının bitiminde salonda bulunan Amasyalılar, “Emirlerinizi bekliyoruz Paşam” diye bağırdılar.

Bu coşku ile bütünleşen Amasyalılara da Mustafa Kemal Paşa:

“Sağolunuz Amasyalılar, elele verip çalışırsak zaferi kazanacağız ve ne olursa olsun, vatanı kurtaracağız” dedi.²⁹

Mustafa Kemal Paşa'nın Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulması isteği üzerine çalışmalara başlandı. Bu yöndeki çalışmalarda 13 Haziran 1919 Cuma günü Hoca Kâmil Efendi'nin Sultan Bayezid Camii'nde yaptığı-ile-ride üzerinde duracağımız-konuşmasının da etkisi olmuştur. “Başta Müftü Hacı Tefik Efendi ve ileri gelenler Cemiyetin kurulabilmesi için önce küçük bir toplantı yaptılar. Nüfuzlu ailelerin isim listesi hazırlanıp tek tek evlerinde ziyaret edilerek 14 Haziran'da **Atik-i Ali Mektebi**'nde toplandılar. Kısa bir fikir alış-verişinde bulunup vatanın geleceği ve şu andaki durumu bir kere daha gözden geçirildi.

Toplantı devam ederken, okula Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları geldiler. Kuracakları cemiyetin ve cemiyette görev alacakların vatan ve milletin saadeti için faydalı çalışmalar vereceğine inandıklarını bildirdiler. Paşa da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin çalışma şeklini izah ettikten sonra cemiyet içinde görev alacakların ve reisin seçilmesi işlemini gerçekleştirip, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini Amasya'da fiilen kurmuş oldu.

MÜFTÜ TEVFİK EFENDİ'NİN BAŞKANLIĞI'NDA ÇALIŞMALARINA BAŞLAYAN CEMİYETTE DİĞER GÖREV ALANLAR ŞUNLARDIR:

Hoca Abdurrahman Kâmil Efendi, Hoca Bahaeddin Efendi, Şeyh Cemaleddin Efendi, Harputzade Hasan Efendi, Topçuzade Mustafa Bey (Belediye Reisi), Eytam Müdürü Ali Efendi, Topçuzade Hilmi Bey, Hacim Mahmudzade Mehmet Efendi, Miralayzade Hamdi Bey, Kofzade Mustafa Efendi, Şirinzade Mahmut Efendi, Melekzade Süleyman Efendi, Veysibey-

²⁹ Ahmet Demiray, **a.g.e.**, s. 135-136; Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, İstanbul, 1966, C. I, s. 37; H. Menç, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 35-36; Mehmet Şahingöz, **İzmir, Maraş ve İstanbul'un İşgali üzerine yapılan Protesto ve Mitingler**, Basılmamış Doktora Tezi (A.Ü.TİTE), Ankara, 1986, s. 248-249.

zade Sıtkı Bey, Seyfizade Ragıp Efendi, Yumukosmanzade Hamdi Efendi, Arpacızade Hürrem Bey".³⁰

Cemiyet üyelerinin Mustafa Kemal Paşa'ya bağlılıkları, Müftü Hacı Tevfik Efendi'nin "*Reislik vazifesini siz aziz muhterem Paşamıza muhabbetleriyle birlikte takdim etmekle şeref duyuyorum. Siz bizim ebedi reisimizsiniz*" ifadesiyle dile getirildi.³¹

Bu bağlılık, Mustafa Kemal Paşa'yı şimdiden mutlu kılmaya yetiyordu. Zira karşılaşılabilecek engeller bu cemiyetin Amasya'da kurulmasıyla beraber ortadan kaldırılıyor ve yapılacak çalışmalar tek yönden huzurlu bir şekilde bilinçli olarak yürütüleceğinden dolayı, rahatlık ve huzurla çalışmalar yerine getirilebilecektir.³² Bu arada cemiyet, **Abdurrahman Kâmil Efendi'nin biriktirdiği paraları Mustafa Kemal'e takdim etmesiyle dikkat çekti.**³³ Milli Mücadele'nin bu ilk yardımına diğer kurucu üyeler de eklemelerde bulundular.³⁴ Bu yardımlar daha sonraki günlerde halkın da katılımıyla daha da arttı. Bu arada **Maraş Müdafaa-i Milliyesi'**ne gönderilmek üzere Amasya halkı ilk etapta **1000 lira** teberruda bulundu. Bu para Müdafaa-i Hukuk Merkezi Başkanı Hacı Tevfik Efendi tarafından Maraş'a gönderilmek üzere Ziraat Bankası Amasya Şubesine teslim edildi.³⁵ Yardımlar daha sonraki günlerde de devam etti. Bu cümleden olarak, Havza ve Erbaalılarca, Amasyalıların **İzmir için 30.000, Maraş için de 20.000 kuruşun** "Mücahidin ve felâketzedeganına" yardım olmak üzere gönderildiğini görmekteyiz.³⁶ Tesbit edilebilen maddi yardımın dışında o günlerin şartları içerisinde normal zamanlara kıyasla çok daha etkili olan manevi, moral destek bakımından da cemiyetin, Amasya ve çevresinde çalışmaları olmuştur. Aşağıda söz edileceği üzere işgalleri tel'in mitingleri, *Amasya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin* özellikle başkanı Müftü Hacı Tevfik Efendi'nin öncülüğünde tertip edilmiştir.

30 H. Menç, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 43.

31 Ahmet Demiray, **Önemli Günlerimiz**, s. 247'den naklen H. Menç, **a.g.e.**, gös. yer.

32 H. Menç, **a.g.e.**, gös. yer.

33 Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, C. I, s. 30.

34 H. Menç, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 45.

35 Yaşar Akbıyık, **Milli Mücadele'de Güney Cephesi** (Maraş), Ankara, 1990, s. 257.

36 **İrade-i Milliye**, 16 Şubat 1920.

Buraya kadar sunulan bilgileri özetlersek, Müftü Hacı Tevfik Efendi'nin Amasya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşu ve faaliyetlerinde üstün hizmetlerini görmekteyiz. Onun çalışmalarının da katkısıyla Amasya, Milli Mücadele'nin önemli merkezlerinden birisi olmuştur. Bu gelişme, Hüseyin Menç'in de tesbit ettiği gibi "Amasya'nın Anadolu vilayetleriyle daha sıkı haberleşmelere girmesi ve Amasya'nın köprü vazifesi görmesine yol açtı".³⁷

6. İŞGALLERE KARŞI GÖSTERİLEN TEPKİLER VE MÜFTÜ HACI TEVFIK EFENDİ

Daha önce ifade edildiği gibi Mustafa Kemal Paşa'nın "Yakında Amasya'dayız" haberinin Amasya'ya ulaşması üzerine bir kaç gündür hazırlıkları sürdürülen, İzmir'in işgalini tel'in mitingi, karşılamayı bayram sevincine dönüştürmüştü. Mustafa Kemal ve arkadaşlarını Amasyalılar bağlarına basmışlardı. Bu arada Vaiz Abdurrahman Kâmil Efendi'nin Sultan Bayezit Camii'ndeki konuşmasının da³⁸ tesiriyle ortam daha uygun durumdaydı. Amasyalılara verilen milli duygu ve çalışmalar kendini gösterdi. Yapılan toplantılar ve İstanbul'a çekilen telgraflarla halk bir bütünlük arz etmekteydi.

Olumlu gelişme Mustafa Kemal Paşa'nın dikkatinden kaçmadı. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne bir miting düzenlemesi talimatını verdi. Bu arada Paşa, birkaç gün önceden, yine Abdurrahman Kâmil Efendi'den Cuma günü vaaz etmesi ricasında bulundu. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nce mitingin 20 Haziran Cuma günü tertip edileceği Sancağın köylerine varıncaya değin duyuruldu. Bundan sonraki gelişmeleri Osman Fevzi El-Amasî tarafından yazılmış olan "Amasya Meşahiri" isimli el yazması eserden izleyelim:

"20 Haziran 1335 (1919) Cuma günü İkinci Bayezit Camii Şerifi'nde şüheda ruhuna ithaf edilmek üzere bir Mevlid-i Şerif okundu. Ve bunu müteakiben de umumi bir miting tertip olundu. O gün Amasya Kasabası mahşeri bir vaziyet arz ediyordu. Bütün kaza halkı bu muazzam toplantıya iştirak ve vatani hizmetlerindeki vazifelerini paylaşmak için can atarak gelmiş bulunuyorlardı. Mevlidi Şerif kıraatından sonra, cemaat-i İslamiye tam bir iman varlığı ile ellerini semaya doğru kaldırarak Cami-i Şerifin ha-

37 H. Menç, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 45.

38 **Abdurrahman Kâmil Efendi**'nin bu konuşmasından, Onun Milli Mücadeledeki hizmetleri bölümünde söz edilecektir.

ricindeki geniş sahayı bir anda doldurmuş bulunuyor, cemaatin kesafeti tahminen otuzbinden fazla, bundan eksik değildir.

Mustafa Kemal Paşa, hitabesine başlayıp Türk Milletinin mukadderatı hakkındaki safahatı birer birer izaha çalışarak, bir hiddet-i milliye ile bu geçirilen felaketin ancak refah yolu açabilecek geleceğe kâni olduğunu söylemekle nutkuna son verdikten sonra, konuşma hakkını³⁹ muhterem üstadımız Abdurrahman Kâmil Efendi hazretlerine tevdi buyurdu...".⁴⁰

30 Ocak 1920 tarihinde yine Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin öncülüğünde bir miting daha yapıldı. Şehir halkı ve civar köylerden gelenler, yine Bayezit meydanında toplanarak Maraş'taki Fransız ve Ermeni mezâlimini tel'in ettiler.⁴¹

5. Fırka Kumandanı Cemil Cahit Bey'in 20. Kolordu Kumandan Vekili Mahmut Bey'e gönderdiği 30.01.1919 tarihli telgrafta "*hükümetin siyasi teşebbüslerini haber almadıkça mitinge katılanların dağılmayacaklarını bildirerek, telgrafhane etrafında toplandıkları*" haber veriliyordu. Bu arada mitinge katılanların her tarafa telgraflar yağdırdıkları ilave ediliyordu. Bu telgraflardan Heyet-i Temsiliye'ye Müftü Hacı Tevfik Efendi başta olmak üzere yirmi dört kişinin⁴² imzalarıyla gönderilen ve miting kararlarını da içeren telgrafta; Fransızların Ermeniler ile birleşerek Maraş halkı üzerinde uyguladığı katliam ve yağmacılığın önlenmesi istendi.⁴³ Ayrıca şu görüşlere de yer verildi:

"Müslüman Türkler'e tabii hakları olan hayatı bile çok görerek, onları hayvanlara yapılabilecek hunharlıkla imha etmek, sükûn ve asayiş fikri ile kabil-i te'lif midir? Hak ve adaletin Müslümanlar ve Türkler hakkında mânâlarının değiştirilerek hayatlarına kastedildiğini anlayan biz Türk Müslü-

39 Abdurrahman Kâmil Efendi'nin konuşması, onun Milli Mücadele'deki hizmetleri bölümünde sunulacaktır.

40 Osman Fevzi El-Amasî'nin **Amasya Meşahiri**'nden naklen H. Menç, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 75-76.

41 **Genelkurmay Arşivi**, D: 1336/13-4, Fh: 30.

42 Miting Heyeti Reisi Tevfik, Belediye Reisi Mustafa, Miralayzade Hamdi, Mehmet Beyzade Mustafa, Yumukosmanzade İhsan, Veysibeyzade Refik, Şirinzade Mehmet, Kofzade Mustafa, Lofçuzade Abdullah, Süphanzade Süleyman, Lofçuzade Hakkı, Mahmutzade Fahrettin, Osmanzade Halil, Hayrettin, Süreyyazade Tahsin, Şefik Paşazade Rıza, Şahap, Çavuş Rızazade Ahmet, Muhittinzade Mehmet, Alazade Ahmet, Tuzcu-zade Münir, Yüzgeçzade Rasim, Hocazade Lütfi (M. Şahingöz, **a.g.e.**, s. 358).

43 M. Şahingöz, **a.g.e.**, gös. yer.

manlar evvela Allah'ımıza daha sonra hakka istinaden, hayatımızı muhafaza için büyük bir miting yaptık ve şu esasları kararlaştırdık;

a) Bize hayat hakkı tanınıncaya kadar her türlü vasıtaya müracaatla mevcudiyetimizi koruma azmindeyiz.

b) Müslüman Türkler'in hayat ve namuslarına saldırılara devam edilirse, dünyada yeni yangınlar çıkacak, bunun mesuliyeti de müsebbiplerine ait olacak, Maraş'ta devam etmekte olan kadın, çoluk, çocuk kıtline acilen son vermek ve bütün iman azmimizle protesto eder, zulme son verildiği haberini almadıkça makina başından ayrılmayacağımızı bildiririz".⁴⁴

Öte yandan Şubat 1920'de Londra'da toplanan konferansın gündemindeki en önemli konular; Boğazlar sorunu, İstanbul'un geleceği ve Halife Sultan'ın durumuydu. Aralık 1919 sonlarında, İngiliz Başbakanı Lyod George'un İstanbul ve Boğazları beynelmilel bir hâle getirerek idaresinin müttefik İngiliz ve Fransız yetkililere bırakılacağına ve ayrıca İstanbul'un yalnız dinî bir merkez olacağına dair açıklaması Türk halkının sert tepkisine neden oldu. Anadolu'nun her tarafından İstanbul'a protesto telgrafları çekildi. 13 Ocak 1920'de İstanbul'daki İtilaf yetkililerine gönderilen Hamdi, Müftü ve bazı eşraf imzalı telgrafla da Amasyalılar olayı protesto etti.⁴⁵

Ayrıca "İstanbul'un İtilaf kuvvetlerince işgal edildiği (16 Mart 1920) haberinin duyulması üzerine ilk tepki Amasya'dan geldi. Amasya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Hacı Hafız Tevfik Efendi Ankara'daki Heyet-i Temsiliye'ye gönderdiği telgrafında; Osmanlı milletinin birlik ve beraberlik içinde olduğunu, canını, istiklâlini hiçbir tesir ve kuvvete feda etmemeye azmettiği belirtilerek, Ankara'dan irade ve talimatları beklediklerini bildirdi. Bunu takiben 19 Mart 1920 günü binlerce kişinin katılımıyla büyük ve heyecanlı bir miting yapıldı. Mitingde alınan kararlar, İtilaf Devletleri temsilcilerine ve çeşitli yetkili makamlara bildirildi. 28 kişinin⁴⁶ imzalarıyla bir sureti de Heyet-i Temsiliye'ye gönderilen kararda şöyle denilmektedir:

44 Y. Akbıyık, **a.g.e.**, s. 234.

45 M. Şahingöz, **a.g.e.**, s. 407, 411.

46 **Kararda imzası bulunan şahısların isimleri şöyledir:**

Müftü Tevfik, Belediye Reisi Mustafa, Ulemadan İbadizade Mehmet, Şirvani Hacı Mahmut Efendizade Mehmet, Şirvanizade Bahaeddin, Müderris Mehmet, Harputzade Hasan, Mecidzade Ahmet, Mevlevi Şeyhi Cemaleddin, Müdafaa-i Hukuk-u Millîye Cemiyeti Namına Miralayzade Hamdi, Eşraftan Topçuzade Şevket, Topçuzade Münir, Şirinzade Mahmut, Hacı Alizade Ahmet, Payaslızade Yahya, Veysizade Nafiz, Mumcu-

“Hamîyet-i Düveliye içinde asırlardan beri istiklâlini müdafaadan başka bir gaye takip etmeyen Osmanlı Devleti kabul ettiği mütareke şartları ile Umumî Harpten çıktıktan sonra her fırsattan faydalanarak sulhun bir an evvel yapılmasını istemiş idi. Mütarekenin pek ağır görülen şartlarını, sadece umumî sükûnun ve huzurun sağlanacağı, iktisadî ve içtimaî kabiliyeti geliştirmek arzusuyla kabul etmiş idik. Büyük teessüfler ile arz ederiz ki o mütareke, biz Osmanlılara huzur ve sükûn yerine pek feci felaketler getirdi. Hâlâ da getirmektedir. Çünkü onu Osmanlı Devleti ile imza edenler, Osmanlı’ya karşı iyi hisler beslememekte idiler. Hâlâ da beslemiyorlar. Bunun bâriz ve canlı misâllerini mütarekenâmenin imzasının ertesi günü, şartların hilâfına İstanbul’u asayiş bozan hiç bir hareket görülmediği halde, Osmanlı memleketlerinden bazılarında asker gönderilmesi, İzmir’e mütarekenâmede asla bahis konusu olmayan bir devletin sebepsiz asker çıkartmasına ve neticesinde medeniyet ve medenî milletlere yakışmayacak cinayetlere göz yumulmasını, Adana, Maraş, Ayıntab ve Urfa’da yerli Ermenilerle Rumlar ileri sürülerek Müslümanlar aleyhine imha siyaseti takib olunmasının sonunda Maraş’ta müslüman ahalinin katliâm edilmesi gibi kat’î deliller açıkça göstermektedir.

Biz Osmanlılar, Umumî Harbin felâketlerinden henüz kurtulan insanlığın ızdırablarına yeni yeni meseleler katmak ve asırlardan beri takip ettiğimiz sulh ve sükûn gayesini ihlâl etmemek maksadıyla hakkımızdan ve hakkımızın “medeniyet-i âdilece” teslim edileceğinden emin olarak ilk tecavüzleri Osmanlılığa sahip bir vakarla tahammül dairesinde karşıladık. Fakat milletlerin hayat ve istiklâline açıktan açığa suikast yapıldığını görerek çaresiz müdafaa vaziyetini aldık. Her ferdin ve fertlerden mürekkep her milletin nefsi müdafaa ve mevcudiyetini koruması tabii hakkı iken, bu ilâhi hak sadece Müslüman olduğumuz için bizlere çok görüldü. Bunun açık delili de payitahtımız, Hilafet ve Saltanat merkezimiz ile resmî makamların ve özellikle Meclis-i Mebusanımızın İngiliz Devleti tarafından resmen ve cebren işgal edilmiş olmasıdır. Bu işgal mütarekenâme ile millet ve Osmanlı hükümetini silâhından tecrid ettikten sonra vaki oldu. İnsanlık duygusu ile mütehasıs her milletin vicdanında derin tesirler uyandıracak olan şu tecavüz Osmanlı hâkimiyetinden ziyade yirmi asırlık bir medeniyetin meydana getirdiği hür-

zade İsmail, Tüccardan Bicanzade Süleyman, Yumukosmanzade Hüsnü, Şurutnuzade Tefvik, Ziyakizade Tahsin, Hacı Osmanzade Halil, Çavuşluzade Ahmet, Temiz Alizade Mehmet, Kūsuz Taşanzade Ahmet, Kahvecizade Mehmet, Bosnalızade Halim (M. Şahingöz, **a.g.e.**, s. 463-464, dipnot: 2).

riyeti, milliyet ve vatanperverlik esaslarına darbe teşkil etmektedir. Osmanlı milletinin geleceği ve istiklâli hususundaki azm ve imanı bu hadise dolayısıyla katiyyen sarsılmamıştır. Aleyhinde imha siyaseti tertip edildiğini her gün bir suretle maruz kaldığı şeni tecavüzlerden anlayan biz Osmanlılar binlerce “ehl-i tevhidin” iştirakiyle yüce dinimizin mabedi uğruna büyük bir miting akdederek mevcudiyetimizi kurtarmak için kat’î karar verdik.

Hakkınızda reva görülen tecavüzler silsilesine, Payitahtımızın da işgali suretiyle yeni bir felaket şekli verilmesini medeni milletler kabul ederlerse tarihin pek büyük mesuliyeti altına girmiş olacaklarından, bunu yirminci asrın muazzam medeniyeti namına protesto eder ve bu vesile ile takdim-i hürmet eyleriz”.⁴⁷

7. AKBAŞ CEPHANELİĞİ BASKINI VE MÜFTÜ HACI TEVFİK EFENDİ

Gelibolu yarımadası Eceabat Kazası'nın Akbaş mevkiindeki depoda, Kafkas Cephesi'nde Ruslarla çarpışan Türk Kuvvetlerinin Ruslardan Kars, Ardahan ve Batum şehirlerini geri alırken ele geçirdikleri silah ve cephanenin önemli bir kısmı bulunmaktaydı. Bunlar sekiz bin Rus tüfeği, kırk Rus ağır makinalı tüfeği ve beşbin sandık cephane (başka bir belgeye göre) 20.000 sandık cephane şeklindeydi.⁴⁸ Ayrıca depoda muhabere ve iskan malzemesi mevcuttu.⁴⁹

İtilaf güçlerinden Fransız askerlerince korunmakta olan Akbaş cephaneliğindeki anılan malzemeye Kuva-yı Milliye'nin fazlasıyla gereksinimi bulunmaktaydı. Bu nedenle, 26-27 Ocak 1920 tarihinde Köprülü Hamdi Bey'in⁵⁰ yönettiği bir baskınla sözkonusu cephane Anadolu'ya kaçırılır. Bu olay İtilaf Devletlerinin prestijini düşüren ve ona indirilen bir darbe idi. Bu

47 **ATASE Arş.**, Kl. 27, D: 21, Fh: 2-183-184-185-186; M. Şahingöz, **a.g.e.**, s. 464-465.

48 Zeynel Kozanoğlu, depoda; 8 bin Tüfek, 137711 Alman Piyade Fişengi, 5.5 milyon mavzer cephanesi, 14 milyon Rus Tüfeği Cephanesi, 7.331 Sahratopu mermisi, 104 onbeşlik skoda mermisi, 398 onbuçuklu obüs mermisi olduğunu beyan etmektedir. (Zeynel Kozanoğlu, **Hamit Bey ve Akbaş Baskını**, Ankara, 1970, s. 77).

49 Genelkurmay Arşivi, KL: 36, D: 120-141 Fh: 2-1; Adnan Sofuoğlu, “Akbaş Baskını (Olayı) ve Yankıları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 26 (Mart 1993), s. 424.

50 Köprülü Hamdi Bey daha sonra Anzavur ve adamlarınca şehit edilmiştir. Bu konuda fazla bilgi için bkz., Z. KOZANOĞLU, **a.g.e.**; Kâmil Su, **Köprülü Hamdi Bey ve Akbaş Olayı**, Ankara, 1984.

sebeple öfke ve kızgınlığa kapılan İtilaf güçleri konuyla ilgisi olmayan yerli halkı tevkif ettiler. Başta Lapseki olmak üzere yörenin İtilâf güçlerince işgal edileceği söylentileri yayıldı. İtilaf güçleri, başta **Köprülü Hamdi Bey** olmak üzere sorumluların kendilerine teslim edilmesini İstanbul Hükümeti'nden istediler. Bu arada Bandırma'yı işgal ettiler.⁵¹

Her milli gelişmede ön saflarda yer alan Müftü Hacı Tefvik Efendi, Akbaş cephaneliği baskını sonrası gelişmeler karşısında onun yine aynı tavrı sergilediğini görüyoruz. Fransız ve İngiliz kuvvetlerinin yerli halka baskı yapması, silah kullanması ve işkence yapmaları yurt çapında infiale sebep oldu. Bu elem ve ıstıraba, yayınladığı genelgeyle karşı çıktı. Bu arada Köprülü Hamdi Bey'e de destek verdi. Müftü Efendi, Şubat 1920 tarihini taşıyan genelgesinde şöyle diyordu:

*“Ölümsüz sevgi ile vatanına bağlı kahraman bir mücahidin vatanın kurtuluşu uğrunda gösterdiği fedakârlıktan dolayı bir belde memurlarının sorumlu tutularak tevkif edilmesi ve cezalandırılması insanlık tarihinin kaydetmediği garabetlerden olduğundan bahisle derhal serbest bırakılmalarının sağlanması için İstanbul'daki Sadrazamlığa, Hariciye Nazırlığına ve Mebuslar ve Ayan Meclisleri Reisliklerine kesin ifade ile telgraflarla bildirildi. Sizler de, tesir edici uslûp protesto telgrafları çekiniz. Bunu yaralanan millî gururumuz adına bekliyoruz”.*⁵²

Müftü Hacı Tefvik Efendi'nin genelgesinin bir diğer önemi, 2 Şubat 1920'de Heyet-i Temsiliye adına genelge yayınlayan Mustafa Kemalinkî ile aynı paralelde olmasıdır.⁵³

8. TBMM VE MÜFTÜ HACI TEVİK EFENDİ

16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal eden İngilizler, 18 Mart'ta ise, Meclis-i Mebusan binasının etrafını makinalı tüfeklerle sararak toplantı halindeki meclisi dağıtmışlardı. Bu arada bazı mebusları tutuklayarak Malta'ya sürmüşlerdi. Tutuklanmayanlardan bir kısmı da İstanbul'u terk ederek Ankara'nın yolunu tutmuşlardı.⁵⁴

51 A. Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 430 vd.

52 C. Kutay, **İstiklâl Savaşının Maneviyat Ordusu**, c. 2, s. 86.

53 Bkz., **Nutuk**, 240 Nolu vesika.

54 **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi TBMM Hükümeti Dönemi**, Ankara, 1984, s. 20-21; İhsan Ezerli, **Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1986)**, TBMM Kültür Sanat ve Yayın

Bu durum üzerine, Ankara'da ulusal bir hüviyet taşıyacak ve olağanüstü yetkileri üzerinde toplayabilecek bir meclisin toplanmasına karar verildi. Bu karar ve uygulama biçimi, Mustafa Kemal Paşa tarafından 19 Mart 1919 tarihli tamim (genelge) ile vilayetlere, müstakil livalara ve kolordu komutanlıklarına duyuruldu.⁵⁵

Tamimde her livadan 5 üye seçilerek, 15 gün içerisinde Ankara'da bulundurulmalarının temini istendiğinden Amasya Livasında da seçime gidildi. Amasya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Onun başkanı Müftü Hacı Tevfik Efendi sorumluluğunda yapılan seçim sonunda, 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılacak olan TBMM'de Amasya'yı temsil edecek beş üye seçildi. Bunlar şu kişilerdi:

Amasya merkezden; Topçuzade Ali Bey, Miralayzade Hamdi Bey, Yumukzade Mehmet Ragıp Bey,

Gümüşhacıköy kazasından; Müftü Ali Rıza Efendi; **Merzifon kazasından;** Dr. Asım Bey.⁵⁶

Büyük Millet Meclisi'nin açılması ve çalışmalarına başlaması sebebiyle yurdun pek çok yerinden tebrik telgrafları çekilmişti. Bu tebrik telgrafları arasında Amasya'dan çekilenler de okundu.

Meclisin üçüncü toplantısında Başkan Celâleddin Arif Bey "Efendim Meclis-i Âlinizin kûşadından dolayı bir çok tebrik telgrafları geldi. Onların nereden olduklarının hülasasını yaptık arz ediyorum".

Okunan telgraflarda ondördüncü sırada Amasya'dan Müftü (Hacı Tevfik Efendi) ve Belediye Reisinin isimleri zikredildi. Otuzüçüncü sırada da Amasya Müdafaa-i Hukuk Heyeti Merkeziyesi'nin tebrik telgrafları yer aldı.⁵⁷

Görüldüğü üzere, Müftü Hacı Tevfik Efendi, hem kendi adına hem de Amasya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına gönderdiği telgraflarla TBMM'nin açılışını tebrik etmiştir.

Kurulu Yayınları, No: 10, s. 24.

55 Bu **Tamim'in** tamamı için bkz., M. K. Atatürk, **a.g.e.**, C. I, s. 288-289; Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, İstanbul, 1990, s. 517-518.

56 H. Menç, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 205.

57 **a.g.e.**, s. 209., Ayrıca bkz., **TBMM Zabıt Ceridesi**, 2 baskı, Ankara, 1940, s. 46.

“Büyük Millet Meclisi’nin Ankara’da açılmasından bir yıl sonra aynı tarihi 23 Nisan’ı sene-i devriyesinden olmak üzere milli bayram olarak kabul edilmişti. Bu mesut halin, yine mesut bayramlarının doğmasına vesile olanlara da duyurulup sevince ortak edilmesi gerekmekteydi. Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa, bu sevince ortak etmeyi ve adından daima gururla bahsettiği Amasya Müftüsü Hacı Hafız Tefvik Efendi’ye bir telgrafla haber verdi. Hüseyin Menç’in de belirttiği üzere, “bu telgraf mahalli bir din adamına belki de Anadolu’da bir beldeye gönderilen ilk vesikadır”.⁵⁸

Mustafa Kemal Paşa, 23 Nisan’ın bayram günü ilan edildiği müjdesini verdiği anılan telgrafında şöyle diyordu:

“Dâvâ ve istiklâl ile kıyam edilen tekmil Anadolu’nun bu kudsi dâvâyı tekmil müdafaa için vücuda getirdiği Türkiye Büyük Millet Meclisi 336 (1920) senesi Nisan’ın 23. günü açılmış yeni ve ulvi bir tarihe başlangıç olan bu mübeccel günü hafıza-ı millette ebediyen yaşatmak üzere meclisimiz bugün 23 Nisan tarihinin milli bayram ilanını bir kanun-ı mahsusa ile kabul etmiştir. Bu mukaddes mebd-i tarihimizi vücuda getiren mücâhadatı milliyenin en şanlı vefakâr âmili bulunan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Heyetlerini kemal-i samimiyet ve hararetle tebrik eder tebrikatın bil-umum kaza ve nahiye ve nehaviye (Nahiyeler) ve mahâlât (mahalleler) hey’et-i idarecilerine de iblâğın rica ederim efendim.”⁵⁹

23 Nisan gününün Millî Bayram olarak kabul edildiğini Amasya Müftüsüne bildiren Mustafa Kemal Paşa, aynı hassasiyeti ve ilgiyi gösteren Hacı Tefvik Efendi’ye bir diğer telgrafıyla da teşekkür etmiştir. TBMM Reisi ve Başkumandan ünvanıyla “Amasya Müftüsü Tefvik Efendi Hazretleriyle Rûfekayı (arkadaşlarını) Muhteremesine” hitabıyla gönderilen telgrafta, “Tebrikât ve hissîyât-ı samimânelerine teşekkür ederim” denilmektedir.⁶⁰

9. ZİLE İSYANININ BASTIRILMASINDA MÜFTÜ TEVFİK EFENDİ

TBMM’nin açıldığı günlerde, ülkenin işgal edilmemiş bir çok yeri ayrı görüşlerin kavga sahnesi halinde idi. Fetvalar ve Bab-ı Âli’nin beyannameleri ile aldatılan halk, yer yer vatan kurtarıcılarının önüne dikilmişti.

58 H. Menç, **Millî Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 224.

59 a.g.e., gös. yer.

60 Hüseyin Menç, **Amasya Tarihinden Sayfalar**, Samsun, 1987, s. 140–147.

Andolu'nun muhtelif yerlerinde ayaklanmalar başgöstermişti. Bu tehlikeli isyan hareketleri Ankara'nın yakınlarına kadar sirayet etmişti.⁶¹

1920 Mayıs sonlarında (25 Mayıs) Yıldızeli, Sulusaray olaylarından cesaret alan Zileli Avukat Ali, etrafına topladığı 30 kadar atlı asi ile birlikte ayaklandılar.⁶²

Bu olay haber alınınca, Mustafa Kemal Paşa, 5. Kafkas Tümen Komutanı Yarbay Cemil Cahit Bey'e ayaklanmanın "Bütün imkânları kullanarak" bastırılmasını emretti. Elindeki kuvvetlerle sayıları her an artan asileri tenkil edemeyeceğini anlayan Cemil Cahit Bey, büyük saygı duyduğu Müftü Hacı Tevfik Efendi'den yardım istedi. Müftü Efendi öncelikle yakınlarının da katılımıyla gönüllülerden **milis kuvveti** teşkil etti. Afyon'da Şükrü Hoca, Isparta'da Hafız İbrahim Hoca gibi silahlandı ve bu kuvvetlerin başına geçti.⁶³ Bu arada asilerin nasihat yoluyla isyandan vazgeçmelerini sağlamak üzere de yine kendi başkanlığında bir nasihat heyeti hazırlandı. Bundan sonraki gelişmeleri Yarbay Cemil Cahit Bey hatıratında şöyle anlatmaktadır:

"Hakikaten başka merkezlerden yardım görebilmem imkânsızdı. İsyân her an genişliyor, tehlikeli hal alıyordu. Bu sırada Amasya'dan Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyesi Reisi Müftü Tevfik Efendi'den bir telgraf aldım. Geleceğini bildiriyordu. Geldi. Amasya'da askeri tabirle "esnan dışı" dediğimiz yani yaşları ya çok genç, ya da geçkin olanlardan kurduğu milis kuvvetlerinin başında olarak isyanı bastırmaya geleceğini anlattı. Nasıl bahtiyar oldum, anlatabilmem mümkün değildir.

Gerçekten de çok kısa zaman sonra Müftü Efendi kendisi at üzerinde, kıyafeti ile ve ardında çoğu çift hayvanlarını binek yapmış süvarilerin de ellerine ecdat yâdigarı ne bulabilmişlerse silah hatta bunları bulamayanlar da kazmalarla geldiler. Maddi bakımdan olduğu kadar mânen de kuvvetlenmiştik. Ayaklananların başlarında olanlar isimleri ve hüviyetleriyle tanıyıyordu. Müftü Efendi dedi ki:

61 **Nutuk**, (Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılı Kutlama Koordinasyon Kurulu Yayını), C. II, s. 303.

62 H. Menç, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 211. Ayrıca daha fazla bilgi için bkz, **Türk İstiklal Harbi**, C. IV, s. 162-165.

63 C. Kutay, **Kurtuluş ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları**, s. 285.

“Kumandan bey... bunlar işgal edilmiş biçarelerdir. Çoğu ne yaptığının farkında değildir. Hepsi milletimizin evlatları, din kardeşlerimizdir. Ben onlarla konuşacağım. Sizce mahsur var mı?”

“Hayatından endişe ettiğim, cevabını verdim. Fakat o, emin vasıtalar bularak âsilerin başlarındakilere haber gönderdi. Bazıları menfi cevap verdiler, fakat temaslarını sürdürdükleri de oldu. Bunlar kısa zaman içinde çoğaldılar, affedilmek vaadi ile safımıza katıldılar. Asilerde panik başlamıştı. Bunun üzerine Müftü Efendi’nin fetvasını yüksek sesle okuyan münadiler, muhtelif istikametlerde bir umumi taarruza geçtik. Hacı Tefvik Efendi at üzerinde ve yanımda idi. Yer yer beyaz bayraklar gözüktü. Teslim olanları tevkif ettik. Müftü Efendi bunlara ayrı ayrı nasihat etti. Büyük kısmı yalanlar ve tezvirlere aldatılmışlardı. Aralarında daha sonra büyüme, yayılma ve var güçleriyle safımıza katılanlar oldu. Büyüme, yayılma ve menfi tesirleri tehlikeli olabilecek Zile İsyanını, emsaline pek rastlanmayan böylesine tedbirle bastırmaı başardık.”⁶⁴

Böylece 25 Mayıs 1920’de başgösteren Zile’deki ayaklanma, 5. Kafkas Fırkası’nın ve Amasya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin müşterek çalışması sonunda büyümeden 21 Haziran 1920’de bastırıldı. Elde edilen başarıda, Müftü Hacı Tefvik Efendi’nin önemli katkısı olmuştur.

Müftü Hacı Tefvik Efendi, tesbit edilebilen hizmetlerini yürütürken, zaman zaman İstanbul Hükümeti’nin baskısıyla da karşılaşmıştır. Özellikle Haziran 1919’da Vali ve Mutasarrıflara gönderdiği telgrafta milli ordu teşkilinin yasaklandığını bildirerek buna uymayanlara pek insafsız davranılmasını ve gerekirse İstanbul **Divan-ı Örfi Mahkemesi**’ne gönderilmesi emrini veren Ferit Paşa Hükümeti,⁶⁵ milli harekâtın gelişmesini önlemek için çeşitli yolları denemekten kaçınmamaktaydı.⁶⁶ Bu cümleden olarak, Amasya’ya Denetleme Kurulu gönderildi. Kurulun görünürdeki görevi, yeni Meclis-i Mebusan üyelerini mahallinde belirlemektir. Kurul’un asıl amacı ise, Heyet-i Temsiliye’nin gücünü zayıflatmak, Hükümete (İstanbul) bağlı-

⁶⁴ H. Menç, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 210-211.

⁶⁵ **ATASE Arş.**, Kl: 243, D: 16, Fh: 84.

⁶⁶ İstanbul Hükümetlerinin özellikle Damat Ferit Paşa Hükümetinin Anadolu’daki Milli Harekâtın gelişmesini engellemek amacıyla aldığı önlemler için bkz. Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, İstanbul, 1983.

lığı güçlendirmektir. Kurul üyeleri⁶⁷ 18 Kasım 1919'da Amasya'ya geldiler.⁶⁸ Heyet Başkanı, "Burada bir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti varmış, haberiniz var mı?" diyerek Müdafaa-i Hukuk üyelerini azarlamıştır.⁶⁹

Öte yandan Amasya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, İngiliz temsilcisinin direktifiyle Amasya Mutasarrıflığı'na atanan Hamdi Bey'i görevine başlatmamak için mücadele vermiştir.⁷⁰

Müftü Hacı Tevfik Efendi, Cemal Kutay'ın da tesbit ettiği gibi "yaşının reddettiği bu çetin emekler devresinde hastalanmış, nefsini ihmal etmiş, hem müftü hem Müdafaa-i Hukuk Amasya Hey'eti Merkeziyesi Reisi iken 1337 (1921) senesi Kasım ayında zatürreden vefat etmiştir. Yerine de emekli müftü ve Atatürk'ün Amasya'ya geliş günlerinde, gerçekler üzerinde halkın uyandırılması için verilmesini istediği vaazı cidden örnek mükemmellikte veren Hoca Kâmil Efendi getirilmiştir. Öyle ki, birbirini tamamlayan bu himmetler içinde isimler ve emekler de birbirleriyle kucaklaşıp gitmişlerdir".⁷¹

67 Fevzi Paşa, Temyiz Mahkemesi üyesi Cafer İlhami, Darulhikme üyesi Tevfik Efendi (Zeki Saruhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Ankara, 1986, C II, s. 158).

68 H. Menç, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 179-180.

69 "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, bu heyeti Şafak Otelinde ziyaret ettiler. Heyet Başkanı çok sinirli gözüküyordu. Gelenlere hiddetle şöyle hitabetti:

– Burada bir Müdafaa-i Hukuk Teşkilâtı varmış, haberiniz var mı?

– Evet, bütün köylerimize varıncaya kadar teşkilâtın kolları dahi açılmıştır.

– Şaşılacak şey, bunun ne faydası var?

– Çok faydası var. İstanbul işgal altındadır. Padişahımız esirdir.

Bu vaziyet karşısında Hükümet hiçbir şey yapamamaktadır. Biz çalışıp vatani kurtaracağız.

– Padişahın topu var, askeri var, donanması var, memleketi o kurtaramıyor da siz mi kurtaracaksınız?

– Bizler, Mustafa Kemal'in etrafında tekvücut, bir kitle halinde toplanarak düşmanı Yurdumuzdan kovuncaya kadar çalışacağız. Vatani ve padişahı kurtaracağız. Aksi takdirde "memleketi bir harabezara çevirerek düşmana bırakacağız."

– Ya o başınızdaki adam, padişahınızı hudut harici ederse ne yapacaksınız?

– Bu mesele ancak o zaman düşünülebilir.

Fevzi Çakmak, Amasyalıların bu asil sözleri karşısında heyecanını gizleyemedi.

"– İlhami Bey, İlhami Bey" dedi. "Bu düşünüş şükre layıktır. Hakikat budur ki, bu şerefli millet istiklalini kurtaracaktır." (A. Demiray, **a.g.e.**, s. 142).

70 H. Menç, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 181.

71 C. Kutay, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları**, s. 286.

II. ABDURRAHMAN KÂMİL EFENDİ (YETKİN)

A. HAYATI

Abdurrahman Kâmil Efendi, 1850’de Amasya ‘da doğmuştur. Babası ulemadan Mecidizade Ahmet Rifat Efendi’dir.

Abdurrahman Kâmil Efendi, ilk ve orta öğrenimi sonrasında 1871 yılında Amasya Mehmet Paşa Medresesi’ne kaydoldu. Burada kardeşi Müderris Sadık Efendi’den İlm-i Kıraat, İlm-i Feraiz, İlm-i Aruz; Müderris Hasan Efendi’den Fıkıh, Hadis, Tefsir, Usul-ü Fıkıh, Usul-ü Hadis ve Hikmet derslerini okudu. Ayrıca zamanın tanınmış hocalarından da fenle ilgili dersler alarak 1881 yılında yüksek öğrenimini tamamladı.¹

Abdurrahman Kâmil Efendi, ilk memuriyetine mezun olduğu Mehmet Paşa Medresesi’nde öğretim üyesi olarak başladı. Buradaki yirmibir yıllık müderrisliği esnasında 70’in üzerinde öğrenciye icazetname (diploma) verdi.² Bu arada Sultan Bayezid Camii’nde vaazlar verdi. Bir çok esere haşiye ve şerh yazdı. Müftü Mehmet Efendi’nin vefatı üzerine, 1902 yılında 51 yaşında iken Amasya Müftülüğü’ne tayin edildi. Ayrıca bir çok komisyonlarda görev aldı. Hicaz Demiryolu Yardım Komisyonu’ndaki başarılı hizmetleri dolayısıyla her türlü devlet hizmetlerinde güzel işler görenlere iftihar ve imtiyazı mucip olmak üzere çıkarılan Dördüncü Rütbeden Osmani Nişanı ile ödüllendirilmiştir. Ayrıca memuriyetinin yanısıra eğitim-öğretimle

¹ Bkz., **EK: XXIII, XXIV.**

² Amasya Mutasarrıflığı’nca hazırlanan ve Sivas Valiliği’ne gönderilen 14 Eylül 1331 tarihli tutanakta; Abdurrahman Kâmil Efendi’nin ömrünün tamamını ilim tahsili ile geçirdiği, her sene daha da artan miktarda öğrenci yetiştirdiği belirtilmektedir. Bkz., **EK: XXV.**

olan ilgisini devam ettirdi. Bu cümleden olarak, Bursa Fakihzade Medresesi Müderrisliği payesi tevcih edilmiştir.³

Dini ilimlerin yanı sıra, şiir ve edebiyatla da ilgilenen Abdurrahman Kâmil Efendi, 1 Eylül 1915'te yaş haddinden emekliye sevk edilmiştir. Müftü Hacı Tevfik Efendi'nin 1921 yılında vefatı üzerine yeniden Müftülüğe tayin edildi. Soyadı Kanunuyla **YETKİN** soyadını alan Abdurrahman Kâmil Efendi vefatına kadar (1941 yılına) Amasya Müftülüğü görevini yürüttü.⁴

B. MİLLİ MÜCADELEDEKİ HİZMETLERİ

1. MÜCADELE FİKRİNİN DOĞUŞUNDA ABDURRAHMAN KÂMİL EFENDİ

a. Abdurrahman Kâmil Efendi'nin Mustafa Kemal Paşa ile Tanışması

Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya'ya ilk gelişlerinde, Onu karşılayanlar arasında Abdurrahman Kâmil Efendi de bulunuyordu. O, görünüş ve bilgisiyle Paşa'nın hemen dikkatini çekmiştir. Daha önce değinildiği üzere Mustafa Kemal Paşa, Amasya'ya ilk teşriflerinde (12 Haziran 1919) Hükümet Konağı'nda bir konuşma yaparak ülkenin içinde bulunduğu durumu ve alınması gerekli önlemleri açıklamıştı. Burada hazır bulunan Abdurrahman Kâmil Efendi Paşa'nın fikirlerini hemen benimsemiştir. Bu arada Mustafa Kemal'in konuşmasında Arapça ve Farsça kelimeleri yerinde ve yanlışsız kullanması, Abdurrahman Kâmil Efendi'yi şaşırtmıştı. Hatta hayretini saklayamamış;

“Bu Paşa, başka paşa. Bu paşa bildiğimiz paşalardan değil” demiştir.⁵

Görüşlerini benimsediğini anında konuşma ve davranışlarıyla belli ettiğinde, Paşa, Hoca Efendi'ye özel ilgi gösterdi. “Günün yorgunluğu ve ilerlemiş saatlerden dolayı misafirlerin dinlenmeleri gerekliydi. Hükümet Konağı'ndan Saraydüzü Kışlası'nda ikamet edilmek üzere hareket edildi. Kışlada Müftü Tevfik Efendi, Vaiz Abdurrahman Kâmil Efendi, Komiser İsmail, Komiser Muavini Osman Efendi ve 5. Kafkas Fırkası Kumandanı

3 EK: XXIV.

4 Bu bilgiler Diyanet İşleri Başkanlığı arşivindeki dosyasından elde edilmiştir.

5 Nafiz Yetkin, “Hatıralarım”, **Kale Aylık Siyasi Dergi**, Yıl: I, Sayı: 6, s. 8.

Cemil Cahit Beylerin de hazır bulunduğu mecliste bir müddet daha memleket meseleleri üzerinde konuştular.

Sultan Bayezid Camii Vaizi Abdurrahman Kâmil Efendi, müsaade isteyerek yarınki Cuma vakti vaaz edeceği için erken gitmesinin gerektiğini söyledi. Mustafa Kemal Paşa ayağa kalktı, daha sonra da;

“Yanınıza bir adam katayım, karanlıktır” dedi.

Hoca Kâmil Efendi;

“Gözlerinin ışığı beni götürür Paşam...” cevabını verdi. Mustafa Kemal Paşa ise biraz düşünceli, biraz da gelecek endişesini taşıdığını ifade ederek;

“Baba bu işte muvaffak olmak da var, olmamak da var. İnşallah muvaffak olacağız. Eğer olamazsak bizi asarlar, kelle gider, ne dersin?” diye sordu. Ayakta gitmek üzere olan Hoca Kâmil Efendi;

“Oğul, sen ki genç yaşta başını vatan millet uğruna fedâ etmişsin, benim bu ihtiyar kelleyi de koy senin uğruna feda olsun” dedi.

Hiç beklemediği bu cevap karşısında hayretler içinde kalan Mustafa Kemal, memnuniyetini gizleyememiştir.⁶ Başka bir ifadeyle Paşa, Amasya’da Millî Mücadele kıvılcımını alevlendirecek bir Hoca’yı bulmuştu...

b. Abdurrahman Kâmil Efendi’den Vaaz etmesi Ricasında Bulunması

13 Haziran 1919 günü Cuma idi. Mustafa Kemal Paşa, “Cuma namazında Amasyalılara vatanın içinde bulunduğu durumu açıkça anlattıracaktı. Havza’da uygulama imkânı bulamadığı⁷ konuşmayı daha ilk sohbetinde kendisinde güven uyandıran Vaiz Abdurrahman Kâmil Efendi, rahatlıkla yerine getirebilirdi. Vakit geçirmeden hemen bir pusula yazdı. Kışlada bulunan Veysibeyzade Nafiz Bey’e kısa not halinde hazırladığı pusulayı verdi. Komiser Muavini Osman Bey ile Abdurrahman Kâmil Efendi’nin evine götürülmesini istedi. Saraydüzü kışlasına yakın olan Kâmil Efendi’nin evine emaneti götüren Osman Efendi, Hoca Efendi’ye söz konusu pusulayı verdi. Paşa Hazretlerinin ricasını anlatınca; yaşlı vaiz pusulayı aldı, yavaş yavaş

6 N. Yetkin’in Hatıratından naklen H. Menç, **Millî Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 36-37.

7 Mustafa Kemal Paşa, Havza’da camide bir merasim tertip etmişti. Hocanın gelmemesi yüzünden bu toplantı o kadar müessir olamamıştı (E. B. Şapolyo, **a.g.e.** s. 315)

okudu, durumu kavramıştı. Komiser Muavini Osman Efendi'ye döndü, pusulayı öptü, sonra da;

“Başım, gözüm üstüne” dedi.⁸

c. Abdurrahman Kâmil Efendi'nin Vaazı

Cuma namazını Amasyalılarla birlikte kılmak ve halkın davranışlarını, tepkilerini yakından görmek için refakatindekilerle birlikte Mustafa Kemal Paşa da Sultan Bayezit Camii'nde bulunuyordu.⁹

Bundan sonraki gelişmeleri Hüseyin Menç'in çalışmalarından izleyelim:

“... Mustafa Kemal bir ara Hoca Kâmil Efendi'ye;

“Baba hazırlandın mı?” diye sordu.

Tamamdır oğul, tamamdır” diyen Kâmil Efendi, besmele çekerek caminin kapısına doğru ilerledi. Etrafı saran Amasyalılar, misafirlerine yol açarken “Çanakkale Kahramanı” bu sarışın Paşaymış! cümleleriyle hayret ve merakla bakıyorlardı. Cami bir hayli kalabalıktı. Etraf köylerden dahi gelenler olmuştu.

Mustafa Kemal Paşa'yı kendisinden evvel camiye girmesi için Müftü Tefik Efendi yol gösterdi. Bu haliyle Paşa'ya ve yüklenmiş olduğu vazifeye ne kadar önem verdiğini açıkça gösterdi. Paşa, Müftü Efendi ve yanlarında gelen “Ümit Kafilesi” nin seçme subaylarıyla birlikte caminin müezzinler kısmına çıktılar. Cuma namazından önce kürsüye çıkan Abdurrahman Kâmil Efendi, Camide bulunanlara şöyle seslendi:

“Ey Nas!

Allah Kur'an-ı Kerim'inde (La taknetu min rahmetillah...) yani (de ki, kendini tüketenler... Allah'ın esirgeyciliğinden umut kesmeyin, çünkü Allah bütün günahları muhakeme (af) eder. Çünkü O muhakeme (af) edicidir, esirgeyicidir) buyuruyorlar”. Arkasından, vatanımızın uğradığı haksız saldırı ve işgalleri kısaca anlattı. Allah'ın esirgeyciliğinden umut kesmenin bir azgınlık, hatta bir nankörlük ve küfür olduğunu, hep birlikte çalışarak,

⁸ H. Menç, **Milli Mücadele'nin İlk Kıvılcımı**, s. 7; Aynı yazarın, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 37.

⁹ Celal Bayar, **Ben de Yazdım**, İstanbul, 1972, C. 8. s. 2595.

birleşerek vatanın kurtarılacağını söyledikten sonra coşkulu bir sesle, şöyle sürdürdü konuşmasını:

“Muhterem Evlatlarım!

*Türk Milletinin, Türk hâkimiyetinin artık hikmet-i mevcudiyeti kalmamıştır. Madem ki, milletimizin şerefi, haysiyeti, istiklâli tehlikeye düşmüştür, artık bu hükümetten iyilik ummak bence abestir. Şu andan itibaren Padişah olsun, isim ve ünvanı ne olursa olsun, hiçbir şahsın ve makamın hikmet-i mevcudiyeti kalmamıştır. Yegâne çare-i halâs halkımızın doğrudan doğruya, hakimiyetini eline alması ve iradesini kullanmasıdır.”*¹⁰

Abdurrahman Kâmil Efendi, güzel ve etkili konuşmasıyla halkı coşturdu. Camiyi dolduran cemaat konuşmanın etkisiyle, vatanın içinde bulunduğu şartlardan kurtulması için dualarda bulundular. Bu arada vaizi dinleyen Mustafa Kemal Paşa da rahat bir nefes almıştı.¹¹ Zira “Paşa böyle bir töreni Havza’da da tertiplemek istemişti. Fakat vaiz korkudan kaçmıştı”. Amasya’da emekli müftü Abdurrahman Kâmil Efendi aldığı ilhamla memleketin içine düştüğü durumu halka anlatmıştı. Hem de açık bir dille ve korkusuzca.¹²

Üçüncü Cumhurbaşkanımız Celal Bayar’ın da belirttikleri gibi;

“Bu yapılan şeyler bugün için basit imiş gibi telâkki olunabilir. Fakat aslında çok önemlidir. Düşünmeli ki hükümetin baskısı, mukavemet aleyhtarı olan muhaliflerin ve İngiliz dostluğu ve himayesi politikasını güden Hürriyet ve İtilaf Partisi’nin propagandası yüzünden tek kişinin “**Müdafaa**” fikrini özel surette söylemesi dahi bir mesele iken camilerde, meydanlarda

¹⁰ H. Menç, **Milli Mücadele’nin İlk Kıvılcımı**, s. 7; Aynı yazarın, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 40. Ayrıca Abdurrahman Kâmil Efendi’nin konuşması için bkz., C. Bayar, **a.g.e.**, C. 8, s. 2595.

¹¹ “İlk Cuma’da babam Mustafa Kemal Paşa’nın arzu buyurduğundan daha güzel, daha etkili bir konuşma ile halkı coşturdu. Bayezid Camii’nin içinde bulunan halk bağımsızlık için savaş andını gözden yaşlar süzüle süzüle içiyordu.

Camiden çıktıktan sonra caminin avlusunda, Mustafa Kemal Paşa yapılan vaazdan son derece mütehassıs olmuş olacak ki babamın elini saygı ile öpüyordu... “(Ahmet Emri Yetkin A. Kâmil Efendi’nin oğlu) ile yapılan Röportaj”, **Uğraşı**, Yıl: 1, Sayı: 7 (15.06.1969).

¹² C. Bayar, **a.g.e.**, C. 8, s. 2595; H. Menç, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 40.

böyle aleni surette silaha sarılmaktan başka çare kalmamıştır demenin değeri büyüktü. Söyleyenler için fedakârlıktır".¹³

Vatanı ve milleti için her türlü fedakârlığı göze alan Abdurrahman Kâmil Efendi'nin vaazından sonra Amasya halkı faaliyete geçti. İlk iş olarak Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kuruldu. Daha sonraki günlerde de milli hareket hızla gelişti. Kısaca Abdurrahman Kâmil Efendi'nin vaazı, daha sonra Türk Milli Mücadelesinin şeklini belirleyecek ve Anadolu halkının özünü teşkil edecektir. Bu arada, Amasya'nın Türk Milli Mücadele tarihinde başarılamayanı başaran bir belde olmasına vesile olacaktır.¹⁴

d. İzmir'in İşgalini Tel'in Mitingi ve Abdurrahman Kâmil Efendi

Abdurrahman Kâmil Efendi'nin Sultan Bayezit Camii'ndeki konuşmasının da etkisiyle ortam milli harekât açısından daha da uygun durumdaydı. Amasyalıları verilen milli duygu ve çalışmalar kendini göstermişti. Yapılan toplantılar ve İstanbul'a çekilen telgraflarla Amasya halkı bir bütünlük arzietmekteydi. Bu arada Mustafa Kemal Paşa birkaç gün önceden, yine Abdurrahman Kâmil Efendi'den Cuma günü vaaz yapması ricasında bulunmuştu. Hoca Efendi, Paşa'nın isteğini memnuniyetle yerine getirmiş, hatta o gün camide bulunanlara, namazdan sonra bir miting tertip edileceğini duyurmuştu. Ayrıca Abdurrahman Kâmil Efendi cemaata, İzmir'in ve vatanın içinde bulunduğu yürekleri parçalayıcı durumu açıkladı.¹⁵

Daha önceden 20 Haziran 1919 Cuma günü miting yapılacağı Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından halka duyurulduğundan, "yakındaki uzaktaki köylerden akın akın vatandaşlar gelmişlerdi. Şehir içinde de olağanüstü bir heyecan yaşandığı hemen hissedilmektedir. Kılınan namaz, kalabalık cemaatin topluca miting alanında toplanması, dualar, tekbir sesleri, cami önünde ve miting alanında kesilen kurbanlar, heyecan içinde çırpınan halk".¹⁶

13 C. Bayar, **a.g.e.**, C. 8, s. 2595-2596.

14 H. Menç, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 42.

15 Bu konuda daha önce bilgi sunulmuştu.

16 H. Menç, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 75.

Otuzbinden fazla kalabalığa ilk önce Mustafa Paşa hitabetti. Daha sonra Paşa'nın isteği ile **Abdurrahman Kâmil Efendi** kürsüye çıktı ve meydana dalga dalga etrafa yayılan şu konuşmayı yaptı:

“Muhterem Evlatlarım!

Paşa Hazretlerinin açıkça izahatta buldukları gibi Türk Milletinin, Türk Hakimiyetinin artık hikmet-i mevcudiyeti kalmadığı tahakkuk edince ve milletimizin mukadderatı endişeli bir duruma düşünce, artık bir devletin mevcudiyetine hürmet etmek bence doğru bir yol değildir. Madem ki milletimizin şerefi, haysiyeti ve istiklâli tehlikeye düşmüştür, artık başımızdaki bu hükümetten bir iyilik ummak bence abestir. Şu andan itibaren Padişah olsun, isim ve ünvanı ne olursa olsun hiçbir şahsın ve makamın hikmet-i mevcudiyeti kalmamıştır. Yegâne çare-i halâs halkımızın doğrudan doğruya hakimiyetini eline alması ve iradesini kullanmasıdır. Binaenaleyh işte size Hazret-i Ömer gibi bir başbuğ diye Mustafa Kemal Paşa'yı gösteriyoruz” dedi ve kendileri de Paşa'ya yönelerek;

“Muhterem Paşa Hazretleri, şu görmüş olduğunuz Türk Evlâtlarının heyet'i umumiyesi başta ben olmak şartıyla şu andan itibaren size biat etmiş bulunmaktayız, vatan ve milletimizin refah yolunu buluncaya kadar sizlerle el birliği yapacaklarına söz veriyoruz” demekle hitabesine son veriyor ve bu suretle Milli Mücadelenin ilk temel taşı burada atılıyordu”.¹⁷

Buraya kadar sunulanları özetlersek, Milli Mücadele'nin ilk günlerinde Mustafa Kemal Paşa'nın da belirttiği üzere “Amasya halkı da bütün millet gibi vaziyeti hakikiyeyi (hakiki vaziyeti) anlamamışlardı. Fikirlerde teşevvüs (karışıklık) vardı”.¹⁸

Böyle bir anda pekçok din adamı gibi Abdurrahman Kâmil Efendi de, cami ve meydanlarda yaptığı konuşmalarda yine Mustafa Kemal Paşa'nın ifadesiyle hakikati halka izah ettiler... Bu mürşidane vuku bulan (doğru yolu gösteren) vaaz ve nasihatlerden sonra herkes çalışmaya başladı”.¹⁹

17 Osman Fevzi El Amasi'nin **Amasya Meşahiri**'nden naklen H. Menç, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 77. Bu mitingten Dr. Fethi Tevetoğlu da söz etmektedir. (Dr. Fethi Tevetoğlu, **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**, Ankara, 1971, s. 192).

18 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1989, C. I-II, s. 208.

19 **a.g.e.**, s. 208-209.

Abdurrahman Kâmil Efendi'nin *Sultan Bayezit Camii'nde* 13 Haziran 1919 Cuma günü yaptığı vaazının tesiri Amasya'nın ilçelerinde de hissedildi. Bu cümleden olarak, "16 Haziran 1919 Pazartesi günü Merzifonluların İzmir için duygularını, Türk'ün vatan parçasını kolay kolay bırakmayacağını, içinde kümeleşmiş olan İngiliz subay ve askerlerinin yüzüne doğru" haykırışlardır.²⁰ Bu arada Amasyalılar da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurarak çalışmalarına başlamışlardı.

2. AMASYA MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETİ VE ÇALIŞMALARINDA ABDURRAHMAN KÂMİL EFENDİ

Yukarıda belirtildiği üzere, Abdurrahman Kâmil Efendi'nin 13 Haziran 1919 Cuma günü Sultan Beyazıt Camii'nde yaptığı konuşmasından sonra, Amasyalılar faaliyete geçtiler. Öte yandan Mustafa Kemal Paşa, Amasya'ya teşriflerinin ilk günü akşamı (12 Haziran) halka hitap etmişti. Daha önce de söz edilen konuşmasında;

"Memleketin her tarafında ateşli çalışmalar başladı. Türk vatanseverlerin gayretleriyle garp memleketlerimizde milli cephele kuruldu. Cenupta Fransızlarla el birliği yapan Ermenilere karşı saldırmaya başladılar. Amasyalılar ne duruyorsunuz? Burada da mutlaka her türlü haklarımızı korumak üzere Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurmalıyız." demişti.²¹

Mustafa Kemal Paşa'nın da istek ve önderliğiyle 14 Haziran 1919'da Amasya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kuruldu. Cemiyetin 17 kurucu üyesi arasında; Abdurrahman Kâmil ismi, Müftü Hacı Tevfik Efendi'nin isminden sonra ikinci sırada yer almaktadır.²²

Amasya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşunda ve yörede Milli Mücadele fikrinin doğuşunda öncülük eden Abdurrahman Kâmil Efendi, bu öncülüğünü cemiyetin maddi yönden desteklenmesi konusunda da gösterdi. Daha önce de söz edildiği üzere O, muhtemelen cenaze para-

20 H. Menç, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 59.

21 H. Menç, **a.g.e.**, s. 43.

22 Bkz., Çalışmamızın "**Amasya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Çalışmalarında Müftü Hacı Tevfik Efendi**" başlıklı kısmına.

sı olarak biriktirdiği altınlarını, Ankara Müftüsü Rifat Börekçi gibi²³ Mustafa Kemal Paşa'ya vermiştir. Böylece Abdurrahman Kamil Efendi, Milli Mücadele'nin ilk yardımını yapmasıyla da dikkati çeken bir din adamıdır.²⁴

Öte yandan Abdurrahman Kâmil Efendi, çalışmalarında Müftü Hacı Tevfik Efendi'ye yardımcı ve destek oldu. Hacı Tevfik Efendi'nin 1921'de vefatı üzerine, hem müftülük görevini yürüttü. Hem de Milli Mücadele lehindeki çalışmalarını sürdürdü.

C. MİLLİ MÜCADELE SONRASINDA MUSTAFA KEMAL- ABDURRAHMAN KÂMİL İLİŞKİLERİ

Düşman yurttan atıldıktan sonra Abdurrahman Kâmil Efendi; Mustafa Kemal Paşa ile olan diyalogunu devam ettirdi. Başka bir ifadeyle, Mustafa Kemal Paşa, Hoca Efendi'yi hiç unutmadı. Paşa, Amasya'yı her ziyaretinde²⁵ mutlaka Abdurrahman Kâmil Efendi ile görüşüp ona özel ilgi gösterirdi. Bu cümleden olarak, şehire ilk ziyaretleri sırasında (24 Eylül 1924), **Gazi**'nin ve eşi Lâtife Hanımefendi'nin onuruna Amasya Belediyesi'nde Şehir namına elli kişilik bir akşam yemeği ziyafeti verildi. Bu ziyafete Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle Abdurrahman Kâmil Efendi de davet edildi.²⁶

Gazi onuruna verilen ziyafetin sonunda hazır bulunan arkadaşları, basın mensupları ve Amasya Heyetine beş yıl önceki hatıralarını yâd ederek bir konuşma yaptı. Bu nutkunda **Paşa** Abdurrahman Kâmil Efendi'den şöyle söz ediyordu:

“Muhterem Efendiler;

23 Müftü M. Rifat kendisi ile eşi Samiye Hanım için ayırdığı “cenaze parasını” bir torba içinde Ankara'ya gelişlerinin ilk günlerinde Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret ederek ayağının yanına bırakmıştır. (Ali Sarıkoyuncu, “İlk Diyanet İşleri Başkanı M. Rifat Efendi (Börekçi)'nin Milli Mücadele Tarihimizdeki Yeri”, **Türk Kültürü**, Sayı: 350, s. 18).

24 Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, C. 5 s. 38.

25 Beş defa ziyaret etmiştir.

26 “Daha evvel tanıdığı Amasya Müftüsü Abdurrahman Kâmil Efendi için de ayrı bir masa açılmasını isteyen Gazi, Müftünün içkili bir masada oturmayacağını anlamıştı... Eşi Latife Hanımefendi'ye Abdurrahman Kâmil Efendi'yi göstererek “**Babam**” dedi. “**Babamın elini öp**” diye de eşine bu kişiyi daha evvel tanıdığını ve konuşmalarından çok ilham aldığını söyledi” (Nafiz Yetkin'in hatıralarından naklen, H. Menç, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 238).

Benim için, memleket için, inkılâp için çok mühim günler geçirdiğim bir şehirde bulunuyorum. Bu şehrin muhterem ahalişi gecenin zulmetine rağmen beni uzaklardan çok parlak, pek hararetli samimi tezahüratla karşıladılar. Bu dakikada halkın kıymetli mümessilleriyle, mensuplarıyla bir sofrada bulunuyorum. Bütün bunlara ait hissiyatım, efkârım o kadar çok, o kadar heyecan halindedir ki, bunları ifade ve izah için beşeri lisanı gayri kâfi görüyorum. Biliyorsunuz ki, kalbden kalbe yol vardır. Kalblerinizde, kendi vicdanlarınızda okuyabilirsiniz. Yalnız Amasya’da geçirdiğim günlere ait iki hatırayı ihya etmeden geçemeyeceğim. Biri elyevm Müftünüz bulunan Kâmil Efendi Hazretlerine aittir.

Efendiler, bundan beş sene evvel buraya geldiğim zaman bu şehir halkı da bütün millet gibi vaziyeti hakikiyeyi anlamamışlardı. Fikirlerde teşevvüş vardı. Dimağlar âdetâ durgun bir halde idi. Ben burada bir çok zevatla beraber Kâmil Efendi Hazretleriyle de görüştüm. Bir camii şerifte hakikati halka izah ettiler. Efendi Hazretleri halka dediler ki: “Milletin şerefi, hay-siyeti, hürriyeti ve İstiklâli hakikaten tehlikeye düşmüştür. Bu felaketten kurtulmak, icabederse vatanın son bir ferdine kadar ölmeyi göze almak lazımdır. Padişah olsun, halife olsun, isim ve ünvanı her ne olursa olsun hiçbir şahıs ve makamın hikmeti mevcudiyeti kalmamıştır. Yegâne çarei halâs halkın doğrudan doğruya hâkimiyeti eline alması ve iradesine kullanmasıdır”. İşte Efendi Hazretlerinin bu mürşidane vukubulan vaaz ve nasihatından sonra herkes çalışmaya başladı. Bu münasebetle Müftü Kâmil Efendi Hazretlerini takdirle yadediyorum. Ve genç Cumhuriyetimiz bu gibi ulema ile iftihar eder...”.²⁷

Daha sonraki ziyaretler esnasında da Gazi’nin Müftü Efendi’ye olan ilgisi devam edecektir. Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa’nın dördüncü defa (18 Eylül 1928) Amasya’ya gelişlerine ait bir hatırasını Abdurrahman Kâmil Efendi’nin torunu Nafiz YETKİN şöyle anlatmaktadır:

“– Uzaktan trenin düdüğü sesi duyuldu. Tren yavaş yavaş geliyor, Atamız Pencereden bakarak halkı selâmlıyordu.

Tren durdu. Kapı açıldı. Atamız trenin sahanlığından bir basamak inerek ikinci basamakta durdu ve etrafına bakarak ilk sözü:

27 **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, s. 208-209.

“– Müftü Efendi nerede?” oldu. Halk açıldı ve dedeme yol verdiler. Ben de dedemin koltuğuna girerek öne geçirdim. Ata son basamaktan da inerek hiç konuşmadan gülümseyerek dedeme yaklaştı, hemen gözüne çarpan köstekli saatin anahtarını okşarcasına tutarak.

“– Bu nedir, bu Cennetin Anahtarı mı yoksa? Ver de Cennete girelim...” dedi. Dedem de:

“Asıl Cennetin anahtarı sende Paşam!”

Atamız bu cevaba karşı hayret içinde gülerек

“– Cennetin Anahtarı nasıl bende olur?” diye sorunca, Dedem, Müftü Efendi hemen şu cevabı verdi:

“Nasıl olur da anahtar sende olmaz? Sen ki cahil halka okumak üzere kitap getirdin, bundan âlâ Cennetin anahtarı olur mu?” cevabı üzerine Ata gülerек Müftünün koltuğuna girdi. İstasyonda hazır bulunan otomobile binip adalet binasına gittiler.²⁸ Bu arada “Mustafa Kemal Paşa, Halkevi’nde hazırlanan kara tahta önünde Amasyalıların yeni harflerden imtihanı münasebetiyle ... Belediye Reisinden sonra Müftü Kâmil Efendi’ye:

“Baba, sen de öğrenebildin mi?” diye sorunca Müftü Efendi:

“– İmzamı atabiliyorum” demişti.²⁹

Atatürk’ün Amasya’yı ziyaretlerinin beşincisi ve sonuncusu 22 Kasım 1930 tarihinde gerçekleşmiştir. Her zamanki gibi Müftü Efendi, Gazi’nin yanındadır. Böyle bir anı, Faks Film Şirketi görüntüye almış, Paşa’nın özel Fotoğrafçısı Cemal Işıksel de ayrıca fotoğraflamıştır.³⁰

Daha sonraki yıllarda da bu iki büyük insan arasındaki iyi ilişkiler devam etti. Öyle ki temeli vefa, saygı ve sevgiye dayalı sözkonusu iyi ilişkilerin izlerini, dilekçelerinde kullanılan kelimelerde dahi görmek mümkündür.³¹

28 H. Menç, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 245.

29 H. Menç, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 247.

30 a.g.e., s. 249. Ayrıca anılan fotoğraf için bkz, **EK: XXVI**.

31 Abdurrahman Kâmil Efendi’nin “**Hakipayı mekârim ihtivayı Hazreti Riyasetpenahiye**” hitabıyla başlayıp, “... **Reisi Cumhur Hazretleri ahasi bendegânından koca Müftünün şu kadar borç ile ahirete gitti denilmesine vicdanî Âl-i riyaset penahilerinin razi olmayacağı maruzdur efendim Hazretleri**” ile son bulan 13.03.1934 tarihli dilekçesi için Bkz. **EK: XXVII**.

III. SONUÇ

Bilindiği üzere 22 Haziran 1919' da Mustafa Kemal'in kaleme aldığı ve arkadaşlarının (Kazım Karabekir, Rauf Orbay, Rafet Bele, Ali Fuat Cebesoy, Cemal Paşa) imzaladığı **Tamim** ile Türk Tarihinde yeni bir sayfa açılmıştı. Ülkeyi düşman işgalinden kurtarmayı hedef alan Milli Mücadele fiilen başladı. Bu arada "Millî hüviyet, millî şahsiyet, millî istiklâl, millî kültür, millî devlet ve millî vatan gibi hususları arama ve bulma arzusunun ilk ifadesi" ortaya çıkıyordu.³²

Böylesi öneme haiz olan Tamim, Amasya'da hazırlanmış ve buradan bütün yurt sathına duyurulmuştur. Bundan dolayıdır ki, Türk Milletinin "İstiklâl Beyannamesi" olan bu tamim, Amasya Tamimi, Amasya Protokolü olarak bilinir. "Milli Mücadele'de ilk defa bütün bir şehir safhalarını öğrenme ihtiyacı duymadan, çetinliği besbelli vatan kurtuluşu mücadelesinin bayrağını açma kararındaki bir evladının safına" katılmıştır. Bunun gerçekleşmesinde; metinde de belirtildiği üzere-Amasya Müftüleri Hacı Tevfik Efendi ile Abdurrahman Kâmil Efendilerin-önemli katkıları olmuştur. Bu iki din adamından Hacı Tevfik Efendi, "**Amasya halkı vatanın savunulması, din ve devletin korunması yolunda mücadele edenleri bağrına basmakla iftihar edecektir**" şeklindeki telgrafıyla Dokuzuncu Ordu Müfettişini Amasya'ya davet etti. Mustafa Kemal Paşa'nın şehre gelişinde de "*Paşam... Bütün Amasya emrinizdedir... Gazanız mübarek olsun...*" sözleriyle karşıladi ve kenti adına "*Hoş geldiniz*" dedi. Bu arada Müftü Efendi, Mustafa Kemal ve arkadaşlarına Amasya'da kaldıkları süre müddetince çalışma ortamı hazırladı. Öyle ki, 19 Haziran 1919 günü Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey ile buluştuğunda Mustafa Kemal Paşa onlara; "Amasya Müftüsü Hoca Tevfik Efendi... Hazretleri... yalnız uhrevi tarikte değil, milli dâvâ yolunda da bizlere rehberlik ediyor. Müftü Efendi ve arkadaşlarının yarattığı müspet hava ve imkânlar içinde tasavvur ettiğimiz mesaiye burada huzur ve emniyetle devam edebiliriz" diyecektir.

Diğer taraftan Abdurrahman Kamil Efendi, Cami ve meydanlarda yaptığı konuşmalarda; "Milletin şerefi, haysiyeti, hürriyeti ve İstiklâli hakikaten tehlikeye düşmüştür. Bu felaketten kurtulmak icabederse vatanın son ferdine kadar ölmeyi göze almak lazımdır. Hiçbir şahıs ve makamın mevcudi-

³² B. Kodaman, **a.g.m.**, s. 22.

yeti kalmamıştır. Tek kurtuluş çaresi, halkın doğrudan doğruya hakimiyeti ele alması ve iradesini kullanmasıdır” diyerek Mustafa Kemal Paşa’nın ifadesiyle “hakikati halka izah ettiler...”

Celal BAYAR’ın da belirttiği gibi “bu yapılan şeyler bugün için basit imiş gibi telâkki olunabilir. Fakat aslında çok önemlidir. Düşünmeli ki, hükümetin baskısı, mukavemet aleyhtarı olan muhaliflerin ve İngiliz dostluğu ve himayesi politikasını güden Hürriyet ve İtilaf Partisi’nin propagandası yüzünden tek kişinin “müdafaa” fikrini özel surette söylemesi dahi bir mesele iken camilerde, meydanlarda böyle alenî surette silaha sarılmaktan başka çare kalmamış demenin değeri büyüktü. Söyleyenler için fedakârlıktı”.³³

Bu şekilde sağlanan huzur ortamı içerisinde Mustafa Kemal ve arkadaşları çalışarak, Misak-ı Milli’nin temeli olan tarihi **Amasya Tamimi**’ni (Protokolü’nü) 22 Haziran 1919’da yayınlamışlardır.

“1919’da İstanbul’da hem padişah iradesi hem de Osmanlı iradesi sükût etmiştir. İşte Amasya’da Amasya Tamimi ile Osmanlı iradesinin yerini Türk Milletinin milli iradesinin, padişah iradesinin yerini de milletin şehzadesi ve milli iradenin sembolü olan Mustafa Kemal’in iradesinin aldığı ilân ediliyordu... Böylece, Amasya hukuken olmasa bile fiilen milli iradeye geçişin yapıldığı yer, Amasya Tamimi de bunu kanıtlayan bir belge olarak tarihimizde yerini almıştır. Amasya halkı da başta Müftü Hacı Tevfik, Hoca Abdurrahman Kâmil Efendi... olmak üzere milli iradeye geçişte ve Milli Mücadele’ye başlamada Mustafa Kemal’e destek olmakla Anadolu halkına örnek olmuşlardır”.³⁴

Daha sonraki günlerde de bu iki din adamı, Amasya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ni faaliyete geçirerek çalışmalarını devam ettirmişlerdir. Bu arada Müftü Hacı Tevfik Efendi, gönüllülerden oluşturduğu milis kuvvetinin başına geçerek, Zile isyanının bastırılmasında üstün hizmetlerde bulunmuştur.

Çalışmalarında Onlara, Hoca Bahaeddin Efendi, Şeyh Cemaleddin Efendi, Harputizade Hasan Efendi, Topçuzade Mustafa Bey, Ali Efendi, Topçuzade Hilmi Bey, Hacımahmutzade Mehmet Efendi, Miralayzade Hamdi Bey, Kofzade Mustafa Efendi, Şirinazade Mahmut Efendi, Melekza-

33 Çalışmamızın metin kısmında da sözedilmişti. Bkz. **Abdurrahman Kâmil Efendi’nin Vaazı**” kısmına.

34 B. Kodaman, **a.g.m.**, s. 21-22.

de Süleyman Efendi, Veysibeyzade Hürrem Bey, Seyfizade Ragıp Efendi, Yumukosmanzade Hamdi Efendi, Arpacızade Hürrem Bey ve 5. Fırka Komutanı Cemil Cahit Bey'in yardımları olmuştur. Bu arada Amasya Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti'nin millî harekâta katkılarını unutmamak gerekir.³⁵

Müftü Hacı Tevfik Efendi, yaşının reddettiği bu çetin emekler devresinde hastalanmış, nefisini ihmal etmiş hem müftü hem de Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı iken henüz genç sayılabilecek bir yaşta (55) 1921'de vefat etmiştir. Bu tarihten sonra Amasya'da millî harekâtın önderliğini, yerine tekrar müftülük makamına getirilen Abdurrahman Kâmil Efendi üstlenmiştir. Çalışmalarımızda Abdurrahman Kâmil Efendi ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki vefa, sevgi ve saygıya dayalı iyi ilişkilerin kurtuluştan sonra da devam ettiğini tesbit ettik.

Son söz olarak diyebiliriz ki, Amasya Tamimi gibi büyük ve gurur verici bir belgenin hazırlanmasında Mustafa Kemal'e destek olan ve çalışma azmi aşıl原因 Amasya Müftüleri Hacı Tevfik ve Abdurrahman Kâmil Efendiler'in Milli Mücadele tarihimizdeki yerleri büyüktür. Bunun farkında olan Amasyalılar, geç de olsa onları anıtlastırdılar.³⁶ Yakın tarihimiz etraflı olarak incelenirse, onların değeri çok daha iyi anlaşılacaktır. Mustafa Kemal Paşa'nın da belirttiği gibi "Genç Cumhuriyetimiz bu gibi ulema ile iftihar eder." Tabii bizler de...

IV. GENEL SONUÇ

Her bölümün sonunda "sonuç" başlığı altında o bölümün bir değerlendirmesini yaptık. Bu bakımdan daha önce söylediklerimizi ayrıca tekrarlamak gereksiz olacağından, yalnızca yeniden vurgulamakta yarar gördüğümüz bir-iki noktaya değinmekle yetineceğiz.

İlk önce şunu yeniden belirtmek gerekir ki, vatanın işgallerden kurtarılması ve milletin bağımsızlığı için, pekçok din adamı önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. **Merhum Orgeneral Kazım Özalp'in** ifadesiyle **"...O gayr-i müsait ahvâl ve şerait içinde muhterem ulemamız öne geçmişler,**

³⁵ Amasya Anadolu Kadınları Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluş ve faaliyetleri hakkında bilgi için bkz., H. Menç, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, s. 183-188.

³⁶ Bkz., **EK: XXVIII.**

münhasıran telkin ve irşâd ile iktifa etmemişler, milli kuvvetlerin başında çarpışmışlardır...”³⁷

Öte yandan hiçbir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yoktur ki, bu örgütün içinde veya başında bir din adamı bulunmasın. Bilindiği üzere TBMM, bu kuruluşların üzerine bina edilmiştir. Bu arada Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919’da Anadolu topraklarına ayak bastığında, O’nu karşılayanların başında yine din adamları ön saflarda yer almışlardır.

Kısaca İzmir’in işgalinden sadece dört saat sonra düzenlediği mitingte ilk direniş fetvasını veren ve örgütünü kuran Müftü **Ahmet Hulusi Efendi**’den, İzmir Valisi İzzet Bey’in Yunan işgaline karşı çıkılmaması emri üzerine; *“Vali Bey.. bu sakalım kanımla kızarabilir, ama bu alına Yunan alçağını sükûnetle selâmlamış olmanın karasını sürerek Huzur-u İlahiye çıkamam”* diye haykıran İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi...

Milli Mücadele’nin meşru olduğuna dair fetva veren Müftü Mehmet Rifat Efendi’den Mustafa Kemal Paşa’yı *“Paşam!... Bütün Amasya emrinizdedir”* sözleriyle karşılayan Müftü Hacı Tefik ve *“Milletin şerefi, haysiyeti, hürriyeti ve İstiklâli hakikaten tehlikeye düşmüştür. Bu felaketten kurtulmak icabederse vatanın son ferdine kadar ölmeyi göze almak lazımdır. Hiçbir şahıs ve makamın mevcudiyeti kalmamıştır? Tek Kurtuluş çaresi, halkın doğrudan doğruya hakimiyeti ele alması ve iradesini kullanmasıdır”* şeklindeki vaazlarıyla halkı aydınlatan Vaiz Abdurrahman Kâmil Efendiler ve daha niceleri, Mustafa Kemal Paşa’nın **“Ya İstiklâl, Ya Ölüm”** parolası etrafında birleşmişlerdir. Ordu yokken, meydana getirilmiştir. Çoluğuyla, çocuğuyla, kadınıyla, erkeğiyle, genciyle, yaşlısıyla bütün bir millet vazifeye koşmuştur. Öyle ki, kadınlarımız cephelere mermi taşımış, çocuklarımız yetişkinlerin yanı sıra vuruşmalara katılmıştır. Kısaca Türk Milleti, İstiklâl marşımızın *“Şühedâ fıskıracak toprağı sıksan, şühedâ”* mısrasında ifadesini bulan bir mücadelenin sonunda, 9 Eylül 1922’de düşman İzmir’den denize dökülmüştür. Başka bir deyişle, Türk Milleti Atatürk’ün önderliğinde, **Sevr**’i tarihin çöplüğüne atarak **Türkiye Cumhuriyeti**’ni kurmuştur.

Böylece Hristiyanlık dünyasının, **“Türkleri Anadolu’dan atmak”** gayesi, zorlu bir mücadelenin sonunda engellenmiştir. İşte bu zorlu mücadelede

37 C. Kutay, **Kurtuluş ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları**, s. 383.

din adamlarının önemli hizmetleri olmuştur. Konumuzu Milli Mücadele'nin önde gelen isimlerinden Albay Hüsametdin Ertürk'ün³⁸ sözleriyle bitirelim:

"... Milli Mücadeleye katılmış herkes, kendi gücü nisbetinde bu savaşta yer almıştır. Bu çetin yılların hikâyeleri, hatıraları ne anlatmakla ve ne de yazmakla öğrenilir. Bilâkis onu her gün bir cepheden tetkik etmek, bir sahi-fesini çevirmek, burada gizli kalmış kahramanları tanımak, her Türk'e düşen bir vazifedir..."

*Mütareke yıllarının isimsiz kahramanları içine başı sarıklı din adamlarını, imam ve müezzinlerini, kürsü vaizlerini, tekke mensuplarını, medrese hocalarını da ithal (dahil) etmek mecburiyetindeyiz. Bunlar dini mefkûreler sevgiyle Milli Mücadele'nin muvaffakiyetine canü gönülden çalışmışlar, kavlen ve fiilen bu uğurda ellerinden geleni yapmışlardır..."*³⁹.

38 Albay Hüsametdin Ertürk, Osmanlı Devleti'nin son günlerinde **Teşkilatı Mahsusa**'da bulunmuş ve Milli Mücadele'de ise **Milli Müdafaa** grubunun başkanlığını üstlenmiştir.

39 H. Ertürk, **a.g.e.**, s. 520-521.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV VESİKALARI

1. ATASE ARŞİVİ

1. KL: 14	D: 91 (56)	Fh: 17
2. KL: 27	D: 21	Fh: 2, 183, 184, 185
3. KL: 36	D: 120-141	Fh: 2-1
4. KL: 60	D: 237	Fh: 37
5. KL: 61	D: 240	Fh: 8
6. KL: 78	D: 290	Fh: 4-2
7. KL: 239	D: 20-21	Fh: 47
8. KL: 243	D: 10	Fh: 84
9. KL: 243	D: 16	Fh: 84
10. KL: 243	D: 44	Fh: 25
11. KL: 401	D: 3	Fh: 75
12. KL: 425	D: 2	Fh: 31, 80, 95, 139, 147
13. KL: 425	D: (1-A) (7-A)	Fh: 28, 93-2, 140, 144
14. KL: 425	D: 7	Fh: 19, 31, 66, 80, 131, 137, 139, 140, 144, 147, 153
15. KL: 425	D: (7) 2	Fh: 19, 37, 131
16. KL: 426	D: 4	Fh: 9, 131, 171, 235
17. KL: 426	D: (1-5) 4	Fh: 140, 142,143
18. KL: 426	D: 5 (1)	Fh: 7
19. KL: 426	D: 5	Fh: 20, 26, 52, 81, 106, 113, 129, 174, 210, 213

20. KL: 426	D: 5 (1)	Fh: 161, 162, 259, 261,
21. KL: 427	D: 4	Fh: 42, 46
22. KL: 495	D: 24 - A	Fh: 4
23. KL: 556	D: 8	Fh: 3-1
24. KL: 557	D: 27	Fh: 34
25. KL: 558	D: (27-C)	Fh: 4
26. KL: 783	D: 6	Fh: 27, 32-3
27. KL: 785	D: 6	Fh: 12, 32-3
28. KL: 792	D: 85	Fh: 67-2
29. KL: 796	D: 34	Fh: 8
30. KL: 1386	D: 4-A	Fh: 14/1-2
31. KL: 2708	D: 1	Fh: 7-69

2. ATASE ATATÜRK ÖZEL ARŞİVİ

KL: 19 D: 1336/57 Fh: 1-37

3. CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞİVİ

KL: A: III-3 D: 14 Fh: 42

4. DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI ARŞİVİ

- Ahmet Hulusi Efendi'nin Memuriyet Dosyası.
- M. Rifat Efendi'nin Memuriyet Dosyası.
- Hacı Tefik Efendi'nin Memuriyet Dosyası.
- Abdurrahman Kâmil Efendi'nin Memuriyet Dosyası.

B. MECLİS ZABITLARI

1. **TBMM Zabıt Ceridesi**; C. 1-5, 2. baskı, Ankara, 1940-1942 (C. 1-2: 1940; C. 3: 1941, C. 4-5: 1942).

2. **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C. 1, Ankara, 1985.

C. ANSİKLOPEDİ VE YILLIKLAR

- Türkiye Cumhuriyeti Parlamenter Ansiklopedisi.
- Yurt Ansiklopedisi.
- Uşak İl Yıllığı 1967.

D. KİTAP VE MAKALELER

AKBIYIK Yaşar: **Milli Mücadele’de Güney Cephesi (Maraş)**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1990.

AKÇURA Yusuf: **Tarih-i Siyasiye Notları (Şark Meselesi)**, İstanbul 1336.

AKER M.Şefik: **İstiklâl Harbinde 57. Tümen ve Aydın Millî Cidali**, C.II, İstanbul, 1937.

AKSAKAL İbrahim: **Millî Mücadele’de Denizli ve Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi**, A.Ü. İlähiyat Fak. Lisan Tezi, Ankara, 1971.

AKŞİN Sina: **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, İstanbul, 1983.

AKŞİT Baha: “Acıpayam Müftüsü (Mehmet Arif AKŞİT), **Yatağan Dergisi**, Sayı: 9.

ALPAY Bedri: “İstiklal Savaşının Sarıklı Kahramanları”, **Sebilürreşad**, C. II.

APAK Rahmi: **İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1990, İstanbul 1942.

ARMAOĞLU Fahir: **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Ankara, 1989.

AŞKUN Vehbi Cem: **Sivas Kongresi**, İstanbul, 1963.

ATAMER Hamdi: “Ölümünün Birinci Yılında Ali Fuat Cebesoy... Fikir-den Eyleme Geçen Kurtuluş”, **BTTD**, Sayı: 28 (1970).

ATATÜRK M. Kemal: **Nutuk**, C.I-II-III. Bugünkü Dille Yayına Hazırlayan Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ, Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılı Kutlama Kurulu Yayını.

Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Haz.N. Arslan C. IV, Ankara, 1964.

Atatürk’le İlgili Arşiv Belgeleri, Ankara, 1982.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, C. I-II, Ankara, 1989.

ATEŞ Sami: **Atatürk Anadolu’ya Geçince**, 2. Baskı, Ankara, 1991.

AYBARS Ergün: **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, C. I, İzmir, 1987.

AYDEMİR Ş.Süreyya: **Tek Adam Mustafa Kemal**, C. II, İstanbul, 1969.

AYHAN Aydın: “İzmir İşgali sırasında Balıkesir”, **Milli Mücadele’de Balıkesir**, İstanbul, 1986.

BAĞDATLIOĞLU Adil: **Uzun Oluk**, İstanbul, 1942.

BALCIOĞLU Mustafa: **Milli Mücadele’de Merkez Ordusu**, AÜTİTE Doktora Tezi, Ankara, 1990.

BAYAR Celal: **Ben de Yazdım**, C. 5, 6, 7, 8, İstanbul 1967, 1968, 1969, 1972

—————: **Atatürk’ten Hatıralar**, İstanbul, 1955.

BAYRAKTAR Bayram: “Milli Mücadele’de Denizli Olayı”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. VIII, Sayı. 22.

BERTUÇ Selami: “Manisalı Âlim Efendi ve Klasik Türk Musikisindeki Yeri”, Manisa Turizm Derneği Yayınları No: 4, **Mesir Konferansları**, 1983.

BIYIKOĞLU Tevfik: **Trakya’da Milli Mücadele**, C. I, Ankara, 1955.

BORAK Sadi: Hacı Süleyman Efendi, İstanbul, 1974.

—————: “Sarıklı Bir Mücahid”, **Hayat Tarih Mecmuası**, Sayı: 9 (Ekim 1968).

CEBESOY Ali Fuat: **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul, 1959.

ÇAĞATAY M.: **Manisa Ünlüleri**, Manisa, 1946.

ÇALIŞKAN Mustafa: **Kurtuluş Savaşı Sırasında Din Faktörü**, AÜTİTE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1990.

ÇAY M. Haluk: “Şark Meselesi veya Emperyalistlerin Türk Politikası”, **Türk Kültürü**, Sayı. 350, Haziran, 1992 .

—————: **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, Ankara, 1993.

DEMİRAY Ahmet: **Önemli Günlerimiz**, Ankara, 1954.

Devrin Yazarlarının Kalemikle Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal, Hazırlayanlar: Mehmet KAPLAN– İnci ENGİNÜN, Birol EMİN, Necdet BİRİNCİ– Abdullah UÇMAN, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1992.

DİNAMO Hasan İzzettin: **Kutsal İsyan**, C. 5, İstanbul, 1986.

DİRAULT Edward: **Şark Meselesine Mathal**, Terc: Nafiz, İstanbul, 1328.

DJUVARA T.G.: **Cent Projents de Partüğe de La Turquie**, Paris 1884 (Türkiye’yi Parçalama Plânları) Terc. Yakup Üstün, Ankara, 1993.

DURSUNOĞLU Cevat: **Milli Mücadele’de Erzurum**, Ankara, 1940.

ERDEHA KÂMİL: **Milli Mücadele’de Valiler ve Vilayetler**, İstanbul, 1975.

ERGİL Doğu: **Milli Mücadele’nin Sosyal Tarihi**, Ankara, 1981.

ERGÜL Teoman: **Kurtuluş Savaşında Manisa (1919-1922)**, İzmir, 1991.

ERTÜRK Hüsametdin: **İlk Devrin Perde Arkası**, İstanbul, 1957.

EZERLİ İhsan: **Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1986)**, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 10, Ankara, 1988.

GOLOĞLU Mahmut: **Sivas Kongresi**, Ankara, 1969.

—————: **Üçüncü Meşrutiyet**, Ankara, 1970.

GÖKBEL Asaf: **Milli Mücadele'de Aydın**, Çoşkun Matbaası, Aydın, 1964.

GÖKBİLGİN M. Tayyip: **Milli Mücadele Başlarken**, Ankara, 1959.

GÖZE Ayfer: **İnkılap Tarihimiz ve Atatürk İlkeleri**, 2. Baskı, İstanbul, 1985.

GÜVEN Zühtü: **Anzavur İsyanı**, İstanbul, 1948.

GÜZEL Hasan: **Konya'da Milli Mücadele'yi Destekleyen Din Adamları**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜTİTE, Ankara, 1988.

HORİRE Paul: **Türkiye Nasıl Paylaşıldı? Kaynarca Muahedesinde Son Felaketimize Kadar Şark Meselesi**, Neşreden: İbrahim Hilmi, İstanbul, 1329.

İÇDEMİR Uluğ: **Yılların İçinden**, TTK Basımevi, Ankara, 1976.

—————: **Sivas Kongresi Tutanakları**, Ankara, 1986.

JAESCHKE G.: **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, TTK Basımevi, Ankara, 1970.

KAFKAS Mehmet: **Milli Mücadele'de Öncüler I**, İzmir, 1991.

KANSU Mazhar Müfit: **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, C. I-II, Ankara, 1988.

KARABEKİR Kâzım: **İstiklal Harbimiz**, İstanbul, 1990.

KARAL Enver Ziya: "Namık Kemal ve Şark Meselesi" **Namık Kemal Hakkında**, DTCF Yayını, İstanbul, 1942.

KARDEŞ Sırrı: **Heyet-i Temsiliye ve Mustafa Kemal Paşa Kırşehir'de**, Ankara, 1950.

KARS Zübeyir: **Milli Mücadelede Kayseri**, Ankara, 1988.

KASALAK Kadir: **Milli Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi**, Genelkurmay Yayını, Ankara, 1993.

Kemal ALİ: **Şark Meselesine Mathal**, Mısır, 1900.

KIRZIOĞLU M.Fahrettin: **M. Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler**, TTK, Ankara, 1991.

—————: “Amerikan Mandasını Kimler İstiyor ve Nasıl Öneriyorlardı?“, **BTTD**, C. XII.

KİNROSS Lord: **Atatürk -Bir milletin Doğuşu**, Çev: Necdet SENDER, 8. Baskı, İstanbul, 1981.

KODAMAN Bayram: “Amasya Protokolü“, **BTTD**, Sayı: 16 Haziran 1986.

—————: **Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid’in Doğu Anadolu Politikası**, İstanbul, 1983.

KOZANOĞLU Zeynel: **Hamit Bey ve Akbaş Baskını**, Ankara, 1970.

KÖSTÜKLÜ Nuri: **Milli Mücadele’de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1990.

KURAT Yuluğ Tekin: **Osmanlı İmparatorluğunun Paylaşılması**, Ankara, 1975.

KUTAY Cemal: **İstiklal Savaşının Maneviyat Orduları**, İstanbul, 1967.

—————: **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara, 1973.

—————: “Milli Mücadelemizin Gerçek Öncüleri“, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı: 8.

—————: **Milli Mücadele’de Öncekiler ve Sonrakiler**, C. 2.

KÜÇÜK Cevdet: “Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika“, **Tarih Dergisi**, Sayı: 32 (Mart 1979).

MENÇ Hüseyin: **Amasya Tarihinden Sayfalar**, Samsun, 1987.

—————: **Milli Mücadelenin İlk Kıvılcımı**, Amasya, 1983.

—————: **Milli Mücadele Yıllarında Amasya**, Ankara, 1992.

Mehmet Akif Kur’an-ı Kerim Tefsiri Mevzıa ve Hutbeleri (Hazırlayanlar: Abdülkerim –Nuran ABDULKADİROĞLU, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara, 1992.

MİSİROĞLU Kadir: **Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahitler**, 2. Baskı, İstanbul, 1969.

Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını, Haz: Zekai GÜNER-Orhan KABATAŞ, Ankara, 1990.

MORALI Halit: **Mütareke’de İzmir Olayları**, Ankara, 1975.

MÜDERRİSOĞLU Alptekin: **Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları**, 2. Baskı, Ankara, 1981.

MÜFTÜLER Lütfü: "İstiklal Savaşında Ulemanın Büyük Hizmetleri, Milli Harekatta Askeri Karargah Olan Müftülük Daireleri", **Sebilürreşad**, C: III, Sayı: 158.

—————: **Milli Mücadele'de Denizli Heyet-i Milliyesi**, Balıkesir,1947.

NADİ Yunus: **Birinci BMM Açılışı ve İsyanlar**, İstanbul, 1955.

ÖKE Mim Kemal: "Şark Meselesi ve II. Abdülhamid'in Garp Politikaları", **The Journal of Ottoman Studies**, III, İstanbul, 1982 .

ÖZALP Kâzım: **Milli Mücadele** (1919-1922), C. I, TTK Yayını, Ankara, 1988.

ÖZKAYA Yücel: "Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Dernekler", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 10.

ÖZTÜRK Ahmet Nural: **Kafakekaumene (Yanuk Yöre) Kula**, İzmir,1986.

PAKALIN M.Zeki: **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C.2, İstanbul, 1971.

PARLAK Türkmen: **İşgalden Kurtuluşa**, İzmir, 1982.

SAHİP Ahmet:**Tarih-i Meşrutiyet ve Şark Mesele-i Hal-i Hazırı**, İstanbul, 1328.

SAKALLI Bayram: **Ankara ve Çevresinde Milli Hareketler**, Ankara, 1988.

SARIKOYUNCU Ali: "İlk Diyanet İşleri Başkanı M. Rifat Efendi (BÖREKÇİ)nin Milli Mücadele tarihimizdeki Yeri", **Türk Kültürü**, Sayı: 350.

—————: "Milli Mücadele'de Din Adamları", **Diyanet Aylık Dergisi**, Sayı: 28 (Nisan 1993).

—————: **Milli Mücadele'de Zonguldak ve Havalisi**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1993.

—————: "Milli Mücadele'de Afyon Müftüsü Hüseyin (BAYIK) Efendi", **3. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu**, Afyon, 1994.

—————: "Şark Meselesi ve Tarihsel Gelişimi", **Askeri Tarih Bülteni**, Sayı: 36, Şubat, 1994.

—————: "TBMM'de İlk Komisyon", **Diyanet Aylık Dergisi**, Sayı: 40 (Nisan 1994).

—————: "Şeyh Edebâli ve Milli Mücadele'de Bilecik Müftüsü Mehmet Nuri Efendi", **Diyanet İlmî Dergi**, C. 30, Sayı: 3 (Temmuz, Ağustos, Eylül 1994).

—————: "Yunan Megalo İdeası ve Batı Anadolu'nun Düşman İşgalinden Kurtarılmasında Din Adamları", **Diyanet İlmî Dergi**, C: 30, Sayı: 4 (Ekim, Kasım, Aralık, 1994).

SARUHAN Zeki: **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, C. II, Ankara, 1986, Öğretmen Dünyası Yayını, Ankara, 1984.

SELEK Sebahattin: **Millî Mücadele**, C. 2, İstanbul, 1982.

SERTOĞLU Mithat: "Millî Mücadelemizde Kahraman Denizli", **BTDD**, Sayı: 6.

SOFUOĞLU Adnan: **Millî Mücadele Kocaeli ve Sakarya'da Kuvayı Milliye ve Karşı Faaliyetler** (1919-1921), HÜAİTE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1987.

SOREL Albert: **La Question d Oriet**, Paris, 1889.

SU Kâmil: **Köprülü Hamdi Bey ve Akbaş Olayı**, Ankara, 1984.

ŞAHİNÖZ Mehmet: **İzmir, Maraş ve İstanbul'un İşgali Üzerine Yapılan Protesto ve Mitingler**, Basılmamış Doktora Tezi, AÜTİTE, Ankara, 1986.

ŞAPOLYA Enver Behnam: **Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi**, Ankara, 1944.

ŞENKON Hakkı: "Maneviyatın Yurt Müdafaasındaki Rolü", **Sebilürreşad**, C. 2.

ŞİMŞİR Bilal: **İngiliz Belgelerinde Atatürk** C. I, Ankara, 1973.

TANSEL Selahattin: **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, Millî Eğitim Basımevi, C. I-III, İstanbul, 1991.

TEKELİ İlhan-İLKİN Selim: **Ege'de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (TAHTAKILIÇ) Bey**, TTK Yayını, Ankara, 1989.

TEVETOĞLU Fethi: **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**, Ankara, 1971.

—————: **Millî Mücadele Yıllarında Kuruluşlar**, Ankara, 1988.

TOKER Tarhan: **Kuvay-ı Milliye ve Milli Mücadele’de Denizli**, Denizli, 1983.

TUNAYA Tarık Z.: **Türkiye’de Siyasi Partiler**, İstanbul, 1952.

TUNCAY Mete: **T.C.’de Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931**, 2. Baskı, İstanbul, 1989.

T.C. Genel Kurmay Başkanlığı Yayını: **Türk İstiklal Harbi**, C. 2, Kısım: 2, Ankara, 1963.

—————: **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi TBMM Hükümet Dönemi**, Ankara, 1984.

TÜTENK M.Akif: **Milli Mücadele’de Denizli**, İzmir, 1949.

TÜRKEŞ Ünal: **Kurtuluş Savaşında Muğla**, İstanbul, 1973.

UĞUR Mücteba: **Hasan Basri ÇANTAY**, Ankara, 1994.

ULUĞ Naşit Hakrı: **Hemşehrimiz Atatürk**, 2. Baskı, İstanbul, 1973.

VURAL Orhan: “İstiklal Savaşında Müftülerin Hizmetleri”, **Sebilürreşad**, C.I. Sayı: 12.

YAZICI Nuri: **Milli Mücadele’de Canik Sancağında Pontusçu Faaliyetler (1918-1922)**, Ankara, 1989.

YETKİN Hulusi: **Gaziantep Tarihi ve Davaları**, Gaziantep, 1968.

—————: **Gaziantep Savaş Hatıralarından Dermeler**, Gaziantep, 1962.

YETKİN Nafiz: “Hatıralarım”, **Kale Aylık Siyasi Dergi**, Yıl:1, Sayı: 6.

E. GAZETE, DERGİ VE MECMUALAR

1. GAZETELER

Adana’ya Doğru	22.12.1919
Hadisat	28 Mayıs 1919
Hakimiyet-i Milliye	5 Mayıs 1936, No: 27
Hüdavendigâr Gazetesi	19.04.1935
İleri Gazetesi	28 Mayıs 1919
İrade-i Milliye	16 Şubat 1920
Kırşehir	30 Ağustos 1920
Takvim-i Vakayi	No: 3864

Tercüman	29 Eylül 1965
Ulus	29.12.1937
Yeni Gazete	21 Mayıs 1919– 28 Mayıs 1919
Yeni İstanbul Gazetesi	12 Kasım 1967

2. DERGİLER VE MECMUALAR

Askeri Tarih Bülteni
Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi
Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
Diyanet Aylık Dergi
Diyanet İlmi Dergi
Harp Vesikaları Dergisi
Hayat Tarih Mecmuası
Kale Aylık Dergi
Sebilürreşad Mecmuası
Türk Dünyası Tarih Dergisi
Türk Kültürü

EKLER

EK: I

Şiran Müftüsü Hasan Fahri Efendi'ye
 Erzurum Kongresi'nin açılış ve kapanış duasını yapan Şiran Müftüsü Hasan Fahri Efendi'ye Mustafa Kemal Paşa'nın el yazısı ile tebrik ve teşekkür mektubu. Okuyalım:

Şiran Müftüsü Hasan Fahri Efendi Hazretlerine

Erzurum Kongremizin hin-i küşâdında (açılışında) ve hitam-pezir olması (sona ermesi) münasebetiyle irad buyurduğunuz (söylediğiniz) Arapça belîğ ve fasih (inandırıcı ve açıklayıcı) ve maksada tamamen mutabık (uygun) hitâbeniz (söyleviniz) cemiyetimiz tarihinde pek kıymetli hâtırat (anılar) olarak mahfuz (saklı) kalacaktır. Bulunacağınız mahallerden dahi lâtif sözlerinizle mâli (dolu) mektuplarınızı almakla mübâhi olacağım (onurlanacağım). Cenab-ı Hak (yüce Allah) hayırlı seyahat müyesser buyursun, âmin.

M. Kemal, 9 Ağustos 1335 (1919)

(Cemal Kutay, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları**, s. 292)

EK: II

باسم رب العالمین دولت علیہ بنام زعماء عالمینک تخریصہ مخصوصہ و نذرہ

فیق اولہ غرودند

سؤال	جواب
<p>۱ - ترجمہ حال صاحبک اسم و خاص و تہذیب و عمر . بر سلالہ معروفہ و مدو بہ ایسہ کیفیت سنی معنی . اجنبی اسہ . لجن . چوبنک امور ملک و تہذیب</p>	<p>ایم احمد علیم خیر محمد مرقم مظہر زارہ . مذہب اہل سنت . ہر ملک اسکا مقصد انوری افسانہ مسلمانان شہرہ ولی افسانہ زارہ . مشاہیر علمائے دہ ولی افسانہ کلاسیک است</p>
<p>۲ - تاریخ و عمل وادق</p>	<p>۱۔ بیابان اعراب ۱۰ بیست لکھوں سے زائد مسلمانوں کی بیجا الاقرتہ پر کھینچنے کو تہذیب وادق</p> <p>۲۔ بیابان اعراب ۱۰ بیست لکھوں سے زائد مسلمانوں کی بیجا الاقرتہ پر کھینچنے کو تہذیب وادق</p> <p>جواب: حیدرآباد کے دارالحدیث کے مالک کے لئے ایک خط لکھا گیا تھا جس میں مذکورہ تمام باتوں پر جواب دیا گیا تھا۔ اس خط میں لکھا گیا تھا کہ بیابان اعراب کے مالکوں نے مسلمانوں کو تہذیب وادق کرنے کے لئے ایک خط لکھا تھا جس میں مذکورہ تمام باتوں پر جواب دیا گیا تھا۔ اس خط میں لکھا گیا تھا کہ بیابان اعراب کے مالکوں نے مسلمانوں کو تہذیب وادق کرنے کے لئے ایک خط لکھا تھا جس میں مذکورہ تمام باتوں پر جواب دیا گیا تھا۔</p>
<p>۳ - ۱۰۰ سال تک تہذیب وادق کے سلسلے میں ہندوستان میں کیا تبدیلیاں آئی ہیں اور ان کی وجہ کیا ہے؟</p>	<p>۱۔ بیابان اعراب ۱۰ بیست لکھوں سے زائد مسلمانوں کی بیجا الاقرتہ پر کھینچنے کو تہذیب وادق</p> <p>۲۔ بیابان اعراب ۱۰ بیست لکھوں سے زائد مسلمانوں کی بیجا الاقرتہ پر کھینچنے کو تہذیب وادق</p> <p>۳۔ بیابان اعراب ۱۰ بیست لکھوں سے زائد مسلمانوں کی بیجا الاقرتہ پر کھینچنے کو تہذیب وادق</p>

Müftü Ahmet Hulusi Efendi'ye ait Tercüme-i Hal Varakası'nın 1. sayfası.

EK: III

دکتر ذی‌حجرتی که انتخاب اولمان زولت عقیده و که
او را در انتخاب ناکه عقیده امر از نیک عقیده که
تصقیق است همانند زار .

آری به ولایت جایدلس

تاریخ
۲۰۷۱۱
۲۹۵

- ۵۸ مفتی ابراهیم رحیم عثمانی فقید زاده احمد افندی
- ۴۷ کرعی زاده احمد افندی
- ۴۵ مفتی زاده کاظم افندی

مطابق فتاویٰ اقدم حضرتی
 دکتر ذی‌حجرتی محمد طاهر افندی نکه کناره وقوع وفات منی حکام شرع و ما سوره بیه تریب جفته که قانون موقوفات او تو ز سارنجیاد که بوی جوبه نکه با بعضی تریس
 ابر سنون در امامی و جواسی بکیر و اثر و خطبای و عباس از راه و در و عباسی عطای تکرار مساک که عباس از راه به جاسا اوسون روی خاقلق و توفیر و عثمانی ز سادان
 و توفیر اوجیه استفسار که جواسی با عطای سنه فاراد اوج زانی مفتی انتخاب با املاری و تو کند و لرزه نیاست و تفریم اولسن قد نیکه لقا فتدیم قانان و اولسن تخریب
 قضیه اولسن تخریب ده مفتی ابراهیم رحیم عثمانی افندی نکه مندی و مفتی ساجد سوقی محمد طاهر افندی نکه برادر افندی نکه الی سار و علمای اولسن تخریب دن کرعی زاده
 احمد افندی نکه او تو ز بدی و مفتی ابراهیم رحیم محمد طاهر افندی نکه مندی کاظم افندی نکه باری سبه رأی ایلد جانز اکثرین اولسن فاروقا کد تاسمه و برنجور جوده اکثرین
 آرا ایدر از ایلیان بوی کلبه احمد افندی زار زین زباده خاقلق و توفیر و عثمانی جاسا ایلد باری کجی و توفیر بوی جمعه استفسار که ده جواسی اولسن افندی نکه
 بولسنجی و زانفا مندی قدر مفتی سوردکی و ظیفه سخا ایضا ابریکر باری جرتند ده محاسره و توفیر بید ایلیان سولک ابر احمد افندی نکه دکتر ذی‌حجرتی که عقیده -
 مستند نیکه جاسد و ارسار دولت بویورکی معروفند و اولساین اروا زاده حضرت سبه ای اندر کر .

بسم الله الرحمن الرحیم

۱۳۰۰

دکتر ذی‌حجرتی

اعضا
ازاد

مفتی

اعضا

میرزا

میرزا سید مرتضی

نایب رئیس کمیته

Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin Denizli Müftülüğü için yapılan seçim sonunda aldığı oy ve Denizli Mutasarrıflığı'nın Aydın Valiliğine Teklif Yazısı.

EK: IV

		<p>بسم الله الرحمن الرحيم صلواتي على من صلوات الله عليه</p>	
<p>تاریخ: ۱۹۰۷ ساعت اول: ۱۰ اول سکر: ۱۱</p>	<p>تاریخ: ۱۹۰۷ ساعت اول: ۱۰ اول سکر: ۱۱</p>	<p>تاریخ: ۱۹۰۷ ساعت اول: ۱۰ اول سکر: ۱۱</p>	<p>تاریخ: ۱۹۰۷ ساعت اول: ۱۰ اول سکر: ۱۱</p>
<p>مأمور اشخاصی: ... مأمور اشخاصی: ...</p>	<p>مأمور اشخاصی: ... مأمور اشخاصی: ...</p>	<p>مأمور اشخاصی: ... مأمور اشخاصی: ...</p>	<p>مأمور اشخاصی: ... مأمور اشخاصی: ...</p>
<p>اشارات عملیه: ... اشارات عملیه: ...</p>	<p>اشارات عملیه: ... اشارات عملیه: ...</p>	<p>اشارات عملیه: ... اشارات عملیه: ...</p>	<p>اشارات عملیه: ... اشارات عملیه: ...</p>

ذیل تحریرات ۱۹ طبعیہ لکھو ۱۹
 تسبیح تعبدیہ السورۃ الاسلامیہ امریک

طالع
 حکم

(۱) اول سکر، تیسریں دن ہی ایجاد کردہ چٹانیں اول سکر،

طالعہ لکھو

EK: V

تتمیق

بسمه فر و مشور

دولت عالیہ عثمانیہ نو کرمہ سید

اسم و کنیت	پدری اسم والدہ نام تاریخ و محل ولادت	ملقب	صفت و منصب یا تعلق و درجہ	درجات و خصوصیات
محمد تقی صاحبزادہ	محمد تقی صاحبزادہ	محمد تقی	صفت و منصب یا تعلق و درجہ	درجات و خصوصیات
پدری	کنیت	تاریخ و محل ولادت	ملقب	صفت و منصب یا تعلق و درجہ
محمد تقی	محمد تقی	محمد تقی	محمد تقی	محمد تقی

ایلامه اسم شهرت و حال و صفتی محمد اولاد احمد از من بر حوالہ اشدہ دولت عالیہ عثمانیہ خانہ
 اولاد اولاد محمد جریہ نغمہ ہ معنی اولین مشہر است تذکرہ اعظمی نے منسوخ
 ۱۹ جماد الاول ۱۹۱۱ بمصر شیک
 نغمہ نغمہ
 نغمہ نغمہ
 نغمہ نغمہ

مدرسہ عالیہ دارالحدیث عبید اللہی در ادرہ
 شعبہ اولاد مدرسہ مزبورہ فرقہ مدرسہ سفلی در لری مفتح سہلہ سودی قندہ الامام المحقق احمد از من زید عالمی رسنہ المجلد بالیغیہ
 شیخ الاسلام و مفتی الامام اروپا استبانہ نشانہ لہا بوسلیہ وضع عثمانیہ دیکری نشانہ زینب نامین خانہ و ہاک اولادہ خالد از منی زارہ در سار
 صاحب محمد جمالہ البید از منی خانہ زینب از منی ادرہ ہ ابتدا خارج ترجمہ از منی (غزوہ صفاء) کانزہ لک

مدرسہ دارالحدیث جماعہ از منی در بدرس
 مدرسہ زینبہ در بدرس شیخ صاحب سہلہ سفلی سودی قندہ الامام المحقق احمد از منی زید عالمی رسنہ المجلد بالیغیہ شیخ الاسلام و مفتی الامام
 از لویہ استبانہ نشانہ لہا بوسلیہ وضع عثمانیہ دیکری نشانہ زینب نامین خانہ و ہاک اولادہ خالد از منی زارہ در سار صاحب محمد جمالہ البید
 از منی خانہ زینب از منی ادرہ ہ بر ابتدا داخل اعتباری ترجمہ از منی (غزوہ الفدہ) کانزہ لک

Müftü Ahmet Hulusi Efendi'ye ait Yüksek Öğrenim Belge Sureti.

EK: VI

(Mustafa Kemal Paşa ile Müftü Ahmet Hulusi Efendi Arasında yapılan yazışmalar)

Denizli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Ahmet Hulusi Beye

06.10.1335 tarihli telgrafnameleri şükran ve mefharetle okundu. Milli âmalimeşruasını istihlâs uğrunda böyle yek vücud bir halde vatan düşmanlarına karşı mücahidi mukaddesesine devam eyledikçe elbette Cenab-ı Hakk'ın mazharı inayeti olacaktır.

Muhterem mücahidinine selâm ve hürmetler eder ve muvaffakiyetini dileriz.

10/Teşrini evvel/35

**Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
Heyeti Temsiliyesi Namına Mustafa Kemal**

No: 43

Ankara'da Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyeti Temsiliyesi Riyaseti Aliyesine:

21/Kanunuevvel/335 tarihli İstiklali Millî tebriknamenizi 6/ Kanunusani 336 tarihinde desti hürmetle aldım. Bütün memleket namına bilmukabele takdimi tebrikat eyleriz. Yevmi mezkurda bil-umum mekatip talebesinin içtimandan ve sekenei belde dükkanları kapamak ve ortalığı bayraklarla tezyin etmek suretiyle iştirakinden mütahassıl cemaati kübra, Heyeti Milliye dairesinde ve bilahare hükümet konağıyla dairei askeriye avlısında talebegan ve münevveran tarafından zeminüzzaman istiklal ve istikbal ile alakadar bir surette irat ettikleri müteaddit nutuklar karşısında altı ayı mütevaciz bir zamandan beri bir azmi hüdapesendane ile mücahedatında devam eden ahalinin azmü imanı bir kat daha artmış ve selameti mülkü millet için okunan duayı belîğ aminhan olarak dağılmışlardır. Cenab-ı Hak emsaliyle müşerref ve muvaffak bilhayr eylesin.

6/ Kanunusani/336

**Denizli Heyeti Milliye Reisi
Ahmet Hulûsi**

Denizli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Riyasetine:

Sivas Hanımları (Anadolu Kadınları Mudafaa-i Hukuk (Cemiyeti) namıyla merkezi Sivasta olmak üzere bir cemiyet teşkil etmişlerdir. Lütfen gönderilen nizamnameler mucibince selâmet ve saadeti vatan namına milletin valide ve hemşireleri sıfatıyla zevcelerinin yanibaşında ahzı mevki ederek mesaiyi milliyete iştirak etmişlerdir. Hanımlarımızın da menafii milliye ve vataniye ile şiddetle alakadar olduklarını bu suretle ispat etmeleri bütün cihan nazarında ve bilhassa Avrupa'nın bize muhalif olan efkarı umumiyesi arasında Türklerin asil bir zihniyete malik ve atiyen her türlü kabiliyeti terakki ve kuvveti haiz olduğuna kanaat tevhit edeceğinde heyeti temsiliyeye teşebbüs büyük bir takdir, memnuniyetle telakki edilmiş ve bil'umum Anadolu Hanımlarının aynı asarı hamiyeti ibraz etmeleri şayanı temenni görülmüştür. Binaenaleyh oraca da Hanımefendilerin teşvikiyle bir cemiyet teşkil ettirilerek neticesinde bildirilmesi mütemennadır efendim.

14/Kanunusani /336

**Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk
Cemiyeti Heyeti Temsiliyesi namına
Mustafa Kemal**

Ankara'da Heyeti Temsiliye Reisi

Mustafa Kemal Paşa Hezretlerine

Bugün Maraşlı kardeşlerimize irsal edilmek üzere Elbistan Heyeti Merkezi vasıtasıyla 40.000 kuruş Denizli Ziraat Bankası vasıtasıyla irsal kılındığından tarafı âlilerinden oraya iş'arı maruzdur.

17 Şubat 336

**Denizli Heyeti Milliye Reisi
Müftü Ahmet Hulûsi**

Denizli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

İdrak ettiğimiz Leylei Celilei Miracın mucibi müteyemmin ve saadet olması duasına tebrikatımı terdif ederiz efendim.

16 Nisan 336

Heyeti Temsiliye namına

Mustafa Kemal

Ankara'da Heyeti Temsiliyeye

16/04/336 Tele.

Bilmukabele arzı tebrikat eyleriz ve Leylei Mübarekei Miracın Milleti İslâmiye için bir leylei müs'adet olması duasını ref'i barigâhı ahadiyet eylerim efendim.

19 Nisan 336

Müftü Ahmet Hulûsi

Ankara'da Büyük Millet Meclisi Riyasetine

Bugün Cumadan evvel hatmışerif ve mevlüdünebi ile salavatışerife ve ediyeime'sure tilavet ve badelcuma lihyeisaadet ziyaretiyle ruhaniyeti hazreti seyyidil mürselinden istimdât edildikten sonra dairei hükümet ve askeriye ile heyeti milliye ve belediye dairelerinde merasimi tebrikiye ifa ve meclisi muhteremin muvafakiyetiyle vatani mukaddesimizin ve sevgili halifemizin selâmet ve saadeti duası tekrar edilmiş olduğunu tebrikat ve temenniyatı halisei daiyanemize terdiflen arzeyerim.

23 Nisan 336

Denizli Heyeti Milliye Reisi

Müftü Ahmet Hulûsi (1)

1 **Bu yazışmalar; Mehmet Akif Tütenk'in,** Milli Mücadelede Denizli (İzmir 1949 s. 69-80) adlı eserinden alınmıştır.

EK: VII

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
فَاِنَّ قَوْلَ الْمُرْسَلِ
يُحْجِزُ بَيْنَكَ وَبَيْنَ
عَدُوِّكَ
۶۴۶

مضمر سامی باب ششمیناھی۔

دکترلی سبحانی مرکز مفیسی احمد انیك و طیفه انا ایدر ناقابل تألیف اموالی جمله سندن اولر وده لواء مذکورده مشغول ایپن
ترای باغیه نك حرکات شفا و تکا راز سندن بالفعل و سلی استراک ایندی و اجرائی نك نظام و مجامیع مرب و سؤنکر سندن
اولدیمی سؤنکدا استخبار فلسفه اولغده سومی ایپک عزلیله اموالک انکاش سندن صکره تعریفات قانونیه و اژه سنده انخاب
اجرائتک محله تبلیغی مقصد شفاها سرفلغی اولدان اراده عملیرلی اقصاسی ایفا ایپک و سومی ایپک معزول اولدینیلر
کدیسه تبلیغدن رسالتک علی الاموال ترتیبی مضمر سندن دکترلی سبحانی سرفلغده امر و اژه بارنده صکره حرکت و فدی
سپن اموالده درج ایپک اوزره استبوندکره نك اشارت عملیرلیله تزییه و توشیح ببولسی بابنده امر و زمان

موجبه ۲
تدرک
۵۰۵

حضرت ولی الامر مکدره
۴۴۸
۴۴۶
۵۷۸۴۷

عیالات و اذیت ۴۷
۱۴۴۴

مجلس ۲۰
فهرست روزگاران و دیگران
۱۴۶۷

Meşihat Makamına Ahmet Hulusi Efendi'nin Denizli Sancağı Müftülüğü'nden Azledilmesi için Bab-ı Fetva tarafından gönderilen 1 Ağustos 1336/1920 tarihli yazı.

EK: VIII

دوست حیدر علی صاحب ساریچیان و حاجت آفرین روحیه ریسایرتیک مسلسلا بیدوحرر و شیط و لشیحک محسوس افوق و نامورون و کتب و مستخدمین
رداء احیاء و تزیینات ایله تکلیفات و عبارات و سایر مروج مسائلات و اجراء آئند سندولک طرزالتق اوزره و شیخ و تألیس بیولشده

جواب

اسم علمم یقت بی بیله اسرهل کالم ائدیسه شهنش بر کیم ائدیسه عدونه بی بیجه بر اناهم و شهزاد بار ائدیسه
دولتیه تاغیسی بی بیجه عدونه برسیله بی بیسه کله بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه زیروزشاد عرفه

دانی و کون
م. حیدر علی
بی بیجه اناهم
و کئی ایسه
تاد و اویسی

بی بیجه ائدیسه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه عدونه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه
بی بیجه ائدیسه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه عدونه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه
بی بیجه ائدیسه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه عدونه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه
بی بیجه ائدیسه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه عدونه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه
بی بیجه ائدیسه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه عدونه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه
بی بیجه ائدیسه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه عدونه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه

برسیه شهزاد
بی بیجه ائدیسه
بی بیجه ائدیسه
بی بیجه ائدیسه
بی بیجه ائدیسه
بی بیجه ائدیسه
بی بیجه ائدیسه

بی بیجه ائدیسه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه عدونه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه
بی بیجه ائدیسه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه عدونه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه
بی بیجه ائدیسه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه عدونه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه
بی بیجه ائدیسه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه عدونه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه
بی بیجه ائدیسه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه عدونه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه
بی بیجه ائدیسه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه عدونه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه

بی بیجه ائدیسه
بی بیجه ائدیسه
بی بیجه ائدیسه
بی بیجه ائدیسه
بی بیجه ائدیسه
بی بیجه ائدیسه
بی بیجه ائدیسه

بی بیجه ائدیسه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه عدونه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه
بی بیجه ائدیسه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه عدونه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه
بی بیجه ائدیسه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه عدونه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه
بی بیجه ائدیسه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه عدونه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه
بی بیجه ائدیسه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه عدونه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه
بی بیجه ائدیسه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه عدونه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه

بی بیجه ائدیسه
بی بیجه ائدیسه
بی بیجه ائدیسه
بی بیجه ائدیسه
بی بیجه ائدیسه
بی بیجه ائدیسه

بی بیجه ائدیسه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه عدونه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه
بی بیجه ائدیسه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه عدونه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه
بی بیجه ائدیسه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه عدونه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه
بی بیجه ائدیسه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه عدونه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه
بی بیجه ائدیسه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه عدونه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه
بی بیجه ائدیسه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه عدونه بی بیجه علما عدونه ایشیه دغانا ائدیسه

بی بیجه ائدیسه
بی بیجه ائدیسه
بی بیجه ائدیسه
بی بیجه ائدیسه
بی بیجه ائدیسه
بی بیجه ائدیسه

EK: IX

ANKARA MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETİNİN
HESAP DEFTERİNE GÖRE HARCAMALARI

Tarih:	No:	Niçin Harcama Yapıldığı:	Kuruş:	Para:
13.11.1335/1919	1	İzmir'in Yunanlılardan tahlisi hakkında Makamı Sadaretle Düveli-İtilafiye mümessillerine çekilen 2 kıta telgrafın ücreti	7.743	20
19.11.1335/1919	2	44 adet defter esmanı	161	
5.12.1335/1919	3	Harekâtı Milliye esnasından sarfedilip no: 27 Karar mucibince tesviye edilen	15.000	
14.12.1335/1919	4	Hacı Bayram Veli Camii Şerifi'nde kıraat olunan Mevlidi Nebevi masarifatı olarak Hatip Hacı Ahmet Efendiye	2.700	
24.12.1335/1919	5	94 cilt iştirak biletleri ücreti teclidiyesi	282	
8.12.1335/1919	6	Salamon Mağazası'ndan mübayaa olunan levazımı kırtasiye esmanı	727	
31.12.1335/1919	7	Heyeti Temsiliyeye verilen (Müftü Efendi yediyle)	100.000	
17.1.1336/1920	8	Heyeti Temsiliyeyi ziyarete gelen mebusların otel masarifi	2.340	
15.2.1336/1920	9	Heyeti Temsiliye için Emlaki-Emiriye Md.den alınan odun esmanı Kıyye 5.000-fi 2,25	11.250	
15.2.1336/1920	10	Heyeti Temsiliye şerefine 13 Kânunusani 1336 tarihinde verilen ziyafet masarifatı (Senet 39)	44.341	20
25.2.1336/1920	11	Heyeti Merkeziye için mübayaa olunan kırtasiye esmanı	1.140	
1.3.1336/1920	12	Heyeti Merkeziye için Mektebi Sanayie yaptırılan çantanın esmanı	200	
1.3.1336/1920	13	Heyeti Merkeziye Kâtibi Mümeyyiz Kâzım Beyin maaşı	2.000	
22.3.1336/1920	14	Heyeti Temsiliye için verilen çay ziyafetine alınan pasta bedeli	1.200	
22.3.1336/1920	15	Heyeti Temsiliye şerefine verilen çay ziyafetine yapılan masarif	2.982	
"	16	Heyeti Temsiliye için alınan lahim esmanı (et bedeli)	650	
"	16	Heyeti Temsiliyeye verilen ziyafette mübayaa olunan baklava ücreti	100	
24.3.1336/1920	17	Heyeti Temsiliye reisi Mustafa Kemal Paşa'nın hitabeleri ücreti teclidiyesi ile 17 cilt iştirak biletlerinin ücreti teclidiyesi olup mücellit Mehmet Efendiye	146	10
26.3.1336/1920	18	Heyeti Merkeziye Kâtibi Kazım Beyin Mart 336 Maaşı	2.000	

28.3.1336/1920	19	Tecemmu edecek Meclisi Fevkalade için Kulüp binasının tamirat ve termimatına sarf ve bilahare verilecek karara göre mahallinden istirdat veyahut evraki müsbitesi üzerine mahsup edilmek üzere Heyeti Merkeziye'nin 45 No.lu kararı ile Mutemet Muhasebei Hususiye Müdürü Osman Beye avans olarak tesviye edilen	40.000
1.4.1336/1920	20	46 numaralı karar mucibince kulüp binasının tamirâtı için Mutemet Osman Beye	60.000
4.4.1336/1920	21	47 numaralı kararla Klüp binasının badanası için alınan kireç bedeline	600
4.4.1336/1920	22	Kulüp binasının siva ve badana tamirine	1.200
4.4.1336/1920	23	48 numaralı karar mucibi Kulüp binasının tamiri için mutemet Osman Beye avans olarak verilen	100.000
13.4.1336/1920	24	49 numaralı karar gereğince Kulüp binasının inşası için Muhasebei-Hususiye Osman Beye	100.000
18.4.1336/1920	25	50 numaralı karar mucibince Kulüp binasının inşası için Osman Beye avans olarak	100.000
22.4.1336/1920	26	50 numaralı karar mucibince Kulüp binasının inşası için Osman Beye avans olarak	50.000
30.4.1336/1920	27	Heyeti Merkeziye Katibi Mümeyyiz Kâzım Beye 336 Mahi maaşına verildi	2.000
"	28	Meclisi Milli binasının ikmal ve inşaatı için Muhasebei Hususiye Müdürü Osman Beye	15.000
"	29	Hatip Hacı Ahmet Efendiye harcırah olarak verilen	5.400
5.5.1336/1920	30	Heyeti İrşadiye Reisi Şair Akif Beye verilen	20.000
20.5.1336/1920	31	Albukrek Ticarethanesinden mübayaa olunan kırtasiye ve makbuz kâğıdı esmanı	2.995
1.6.1336/1920	32	Heyeti Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa bu defa nakten verilen	100.000
"	33	Heyeti Merkeziye kâtibi Mümeyyiz Kazım Beyin Mayıs 1336 Maaşı olarak verilen	2.000
7.7.1336/1920	34	Heyeti Merkeziye kâtibi Kazım Beyin maaşatı	4.000
8.7.1336/1920	35	Yozgat'a giden çetelerin lokantada yedikleri yemek parası olarak Ali Ustaya verildi	4.500
11.7.1336/1920	36	Serkomser Mustafa Ef. tarafından tahsil edilen ianattan Vali Beylerin emri ile 12 kıta makbuz mucibince sarfedilen bordro muhteviyatı	89.200
14.7.1336/1920	37	Umuru-sihhiye ve muaveneti içtimaiye vekâletinin tezkeresi üzerine Rusya'nın Kıştım kasabası ahalisinden Latif Efe. muaveneten verilen	5.000
"	38	Evelce teclid edilen 68 cilt makbuzun ücreti teclidiyesi ile 10 top kâğıdın katiyesi esmanı olup mücellit Mehmet Sabri Ef.verilen	200

15.7.1336/1920	39	Geçenlerde Yozgat'a gitmek üzere Ankara'ya gelen Ethem Bey Müfrezesine 15 ve 16 Haziran 36 tarihinde Millet bahçesi lokantasında verilen yemek esmanı	20.000	
15.7.1336/1920	40	Kuvayı-Milliyeye mensup Ali Recep Beye Vali ve Kumandan beyin emri ile verilen	5.000	
19.7.1336/1920	41	9 Kanunuevvel 1335 tarihinde Eskişehir'e gönderilen Milli Kuvvetlerin masarifatına mukabil olarak 20.nci Kolordu Kumandan vekili merhum Mahmut Beyin emri ile Yaveri Ahmet Saim Beye verilen	10.000	
27.7.1336/1920	42	Bir kıta bordro ve 66 no.lu karar mucibince Müftü Ef. yediyle sarfedilen	21.329	
2.8.1336/1920	43	Badema iade olunmak üzere Zir Nahiyesi Kuvayı-Milliyeye efradı için nahiye müdürü Beye verilen.	58.000	
		Müdafaa-i Milliye sandık emini Naşif Ef. Kuvayı Milliye efradına tevzi edilmek üzere verilen	200.000	
		Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Reisi Müftü ef.	110.000	
		Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Reisi Müftü ef.	10.000	
Yekün			1.331.487	50

(N. H. Uluğ, a.g.e., S. 289-305)

EK: X

ANKARA MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETİNİN
HESAP DEFTERİNE GÖRE GELİRİ

Tarih:	Yardımda Bulunan Kişi ve Kuruluşlar:	Altın:	Kuruş:	Para
	Boşnak Şakir Ağadan iane olarak alınan		2.500	
	Tüfekçi Hakkı ustadan		2.500	
	Eczacı Süreyya Beyden		2.500	
	Tiftikçi Dede Ağadan		2.500	
	Güdüllü Hacı Ahmet Ağadan	25		
	Alemdarzade İsmail Efendiden		10.000	
	Yağcızade Halil Ef.den		2.000	
	Kocazade Süleyman		2.000	
	Tüfekçi Hüseyin Ağadan		2.500	
	Çulhazade Rıfat Ef.den		10.000	
	Çulhazade Hacı Ömerden		10.000	
	Göncü Hasan Ef.den		2.500	
	Bakkal İsmail Ağadan		500	
	Urgancı Ağa Babadan		1.000	
	Kâtipzade Mehmet Ef.'den		200	
	Urgancı Hacı Mehmet Ağa		1.000	
	Türkmen Yusuf Ağadan		1.000	
	Hoca Sadullah Ef.den		500	
	Balcızade Osman Ef.den		100	
	Eyyamzade Hafız Ali Ef.den	1		
	Börekçi Tevfik Ağadan		200	
	Börekçi Atılmış Ağadan		200	
	Ağa Mehmet'den		500	
	Börekçi İsmail Ağadan		500	
	Uzunzade Ali Efendiden		10.000	
	Güdüllü Halim Efendiden		1.000	
	Avundukzade Remzi Beyden		20.000	
	Müftü Efendiden		200	
23.12.35/1919	Beheri 420 krş.dan 26	26		
	altın evrakı-nakliye tahvili	00		10.920
26.12.35/1919	Beypazarı Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti namına Abbaszade'den			20.000
27.12.35/1919	Müfettiş Sadık Hilmi Ef.'den		300	
"	Berber Hasan Ağadan		200	
"	Bakırcı Ahmet Usta'dan		500	
"	Bakırcı Halim Ağadan		250	
"	Bakırcı Musa Ağadan		250	
"	Keçeci Hacı Ahmet Ağa'dan		300	

	"	Keçeci Bedrettin'den	200	
	"	Keçeci Mavi Ağadan	200	
	"	Keçeci Hacı Hüseyin Ağadan	300	
	"	Karakollukcuzade Ahmet Efendiden	1.000	
	"	Kasap Ali Çavuş'dan	1.000	
	"	Çilingir Mehmet Ağadan	200	
	"	Ekmekçi Ömer Efendiden		
		Şerikli Rıza'dan	400	
	"	Şetrelizade Aziz Efendiden	500	
	"	Nalbant Sadullah Ağadan	200	
	"	Ali Ağadan	200	
	"	Aşçı Hacı Haydar Ağadan	400	
	"	Hacı Memişzade Osman ve Şerikli Hacı Ömer Ağadan	300	
	"	Attar Çil Ali Efendiden	250	
	"	Kasap Kara Hüseyin Ağadan	2.000	
	"	Bakkal Hacı İsmail Mahdum Ali Efendiden	200	
	"	Altuncunun Aşçı Ömer Ağadan	200	
	"	Karaalili Hacı Ahmet Ağçadan	500	
31.12.35/1919		Keskin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti namına Müftü Efendiden	20.000	
	"	Hamamcı Hasan Ağadan	1.000	
	"	Hamamcı Hasan oğlu Zekeriya'dan	1.000	
	"	Çulhazade Osman Efendiden	10.000	
	"	Mermercizade'den	5.000	
7.1.36/1920		Ekmekçi Hamit Biraderi Necip'den	500	
	"	6 aylık zade Şevket Efendiden	1.250	
15.1.36/1920		Çürükzade'den	10.000	
19.1.36/1920		Memurinin taahhüdatı-Şehriyesi olarak Müftü Efendiden	2.025	
	"	Çilingir Hacı Osman Ağadan	200	
	"	Ekmekçi Necip'den	500	
	"	Hesap fazlasından	30	
	"	Nallıhan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti namına Hatip Hacı Ahmet Efendiden	5.000	
21.1.36/1920		Kavaf Salih Ağadan	2.500	
	"	Mahkemei Hukuk memurininin taahhüdatı şehriyesi olup Müftü Efendi yediyle	170	
	"	Çilingir Hacı Osman'dan	200	
	"	Memurinin taahhüdatı-Şehriyesi olup Müftü Efendi yediyle	2.185	
2.2.36/1920		Kavafzade Salih Ağadan	2.500	
	"	Zir Nahiyesi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti namına Müftü Efendi yediyle alınan	50.000	
7.2.36/1920		Memurinin taahhüdatı Şehriyesi olarak	1.180	20
	"	Nallıhan Müdafaa-i Hukuk Cem.den	5.000	

11.2.36/1920	Hanifzade Rıfat Efendiden	3.500	
"	Gazelci Hacı Mehmet'den	1.000	
15.2.36/1920	Tabak Hacı İbrahim Ağadan	10.000	
"	Kasap Hacı Abdullah'dan	5.000	
"	Celal Hoca'dan	500	
"	Koçzade Mustafa Efendiden	3.000	
"	Tuhafiyeci Halim Beyden	500	
"	Alemdarzade Hasan Efendiden	5.000	
"	Zafer Ticarethanesinden	2.500	
16.2.36/1920	Nafiz Beyden	20.000	
"	Taşlıcalı Ahmet Efendiden	5.000	
"	Mumcu Mehmet Çavuş'dan	1.000	
"	Balcının İsmail Ağadan	2.500	
"	Balcının Tevfik Efendiden	200	
"	Kasap Gökmenin Mehmet Ağadan	100	
"	Yalıncaklızade Tevfik Efendiden	500	
"	Memurin taahhüdatı-Şehriyesi olup Müftü Efendi yediyle	482	20
"	Kalecik Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti namına Kalecikli Şükrü Efendi yediyle	10.035	
25.2.36/1920	8 numaralı senetten tasarruf edilip iade ve irat kaydolunan	790	
"	Haymana Müdafaa-i Hukuk Cem. namına Hacı Ahmet Ef.den	10.000	
"	Nallıhan " " "	5.000	
26.2.36/1920	Ekmeççi başı Hacı İbrahim Efendiden	1.500	
"	Kasap Tek Mehmet'den	300	
"	Aşçı Hacı Kadir Ağadan	100	
"	Balıkcinin Tevfik Şerikli Hasan Efendiden	800	
"	Memurini-İlmiyenin Taahhüdatı-Şeriyesi olup Müftü Ef. yediyle	190	
"	Eczacı Şevket Beyden Hacı Ahmet Efendi yediyle	5.000	
"	Aşçı Fevzi Usta mahdumu Hasan Efendiden	5.000	
"	Hamamcızade Bekir Ağa ve Şerifi Efendiden	10.000	27
"	" " " "	5.000	
"	Kayserili Ahmet Efendiden	3.500	
1. 3.36/1920	Ayaş Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti namına Hatip Hacı Ahmet Ef.den	5.000	
"	" " " "	4.825	
"	Mühürdarzade Hafız Efendiden	3.000	
"	" " Asım Beyden	1.500	
2. 3.36/1920	Memurinin Taahhüdat-Şehriyesi olarak Müftü Efendi yediyle	3.200	
"	Ankara Emniyet Şirketinden iane olarak alınan Hatip Hacı Ahmet Efendi yediyle	20.000	
"	Mahsulat Şirketinden alınan Hacı Ahmet Efendi yediyle	40.000	

15.3.36/1920	Ayaş Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti namına Müftü Ef. alınan	6.298	20
"	58.ci Alayın zabitan ve efradı tarafından gönderilen İzmir ianesi Müftü Ef.den	4.230	
"	Tabanlı Nahiyesi Müdafaa-i Hukuk Cem. adına Müftü Ef. alınan	4.089	20
"	Çubuk Nahiyesi Müdafaa-i Hukuk Cem.namına Hatip Hacı Ahmet Efendi yediyle	14.500	
1.4.36/1920	Memurinin Şubat taahhüdatı Şehriyesinden tahsil edilip Mümeyyiz Kâzım Bey yediyle	1.497	20
2.4.36/1920	Çubukçuzade Arif Beyden alınan	19.600	
"	" " " "	400	
9.4.36/1920	Çubuk Nahiyesi Müdafaa-i Hukuk Heyeti-İdaresinden Müftü Ef.	12.000	
"	Maraş ianesi için Alay 2 T 3	2.051	
"	" " " 2 T 2	1.399	
13.4.36/1920	Kalecik Müdafaa-i Hukuk Cem. namına Hatip Hacı Ahmet Ef.	10.000	
"	Beypazarı Hatip Hacı Ahmet Ef.	5.000	
"	Haymana Hatip Hacı Ahmet Ef.	10.000	
"	Avundukzade Remzi Beyden	20.000	
"	Yağcızade Ziya Beyden	10.000	
"	Kuyrukçuzade Ziya Beyden	10.000	
"	Müteahhit Arif Beyden	20.000	
"	Hacı Sabri Efendiden	10.000	
"	Hacı Tahir Ağa şürekâsından	10.000	
"	Paşazade Arif Beyden	20.000	
"	Fabrikatör Şevket Beyden	20.000	
"	Helvacı Osman Ağadan	5.000	
15.4.36/1920	Belâ Kazası Müdafaa-i Hukuk Cem. namına Hatip Hacı Ahmet Ef.	20.000	
"	Memurinin aidatı-Şehriyesi olup mektubi-mümeyyiz Kâzım Beyden	1.275	
21.4.36/1920	Memurinin aidatı-Şehriyesi olup Kâzım Bey yediyle	820	
24. 4.36/1920	Keskin Müdafaa-i Hukuk Cem. namına Kâmil Ef. getirip Müftü Efendiden alınan	10.000	
	5.ci sahifede murakkam Kanunusani nihayeti yekûnunda noksan yazıldığı anlaşılıp zammolunan	5	
28.4.36/1920	Tabanlı Nahiyesi aidatı şehriyesi olup Müdür Süleyman Sırrı Ef. yediyle ve Müftü Ef. vasıtasıyla alınan	7.505	
"	Memurinin-Aidatı-Şehriyesi olup Mümeyyiz Kâzım Bey yediyle alınan	162	20
"	Hacı Tahir Ağa ve şerikleri tarafından	10.000	
"	Fabrikatör Şevket Bey taraf.	20.000	
"	Ekmek müteahhidi Hasan Ef. taraf.	10.000	

5. 5.36/1920	Attarbaşızade Mehmet ef. tahsil edilip Mümeyyiz Kazım Ef. yediyle İzmir felâket zedeğâni ianesi olarak başposta Hüseyinabad Nahiyesi müdriyetinden gönd.	15.000 19.090	
16.5.36/1920	Meclisi-Fevkalâde binasının inşaat masarifi olarak Mucur Müdafaa-i Hukuk Cem. vârit olup Mümeyyiz Kâzım yediyle	30.000	
"	İzmir Felâketzedegâni iadesi olarak Mucur Müdafaa-i Hukuk Cem. Kâzım Bey yediyle	5.000	
"	Cem.varit olup Kâzım Bey yediyle	5.000	
"	Memurinin taahhüdatı-Şehriyesi olarak Mümeyyiz Kâzım Bey yediyle	2.000	
1.6.36/1920	Büyük Millet Meclisi binasının ikmal-inşaatı için evvelce Heyeti-Merkeziye veznesinden tavizen verilip bu kerre Mutemet Osman Bey yediyle iade olunan	505.000	
8.6.36/1920	Meclisi-Fevkalâde binasının inşaatı masarifi olarak İskilip Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinden varit olup Hatip Hacı Ahmet Ef. yediyle	24.067	20
10.6.36/1920	Memurinin taahhüdatı-Şehriyesi olarak mümeyyiz Kâzım Bey yediyle	1.097	20
7.7.36/1920	Memurinin taahhüdatı-Şehriyesine mahsuben Kâzım Bey yediyle	4.000	
11.7.36/1920	(Hacı Tahir Ağa ve şeriklerinden) Kalıpçızadelerden	7.500	
"	Helvacı Osman Ağan	5.000	
"	Hacı Sabri Efendiden	5.000	
"	(Kuyrukçuzade Ziya Beyden) Kavaf Hacı Mehmet Ali Ağan	5.000	
"	(Fabrikatör Şevket Beyden) İhtisapçı Arif Ağan	2.500	
"	(Deve Muteahhidi Arif Ağan) Marangoz Ahmet Ef.	7.500	
"	Tabak Hacı Nuri Ağan	10.000	
"	Kuruçayırılızade Mehmet ve Ali Efendiden	7.500	
14.7.36/1920	Memurinin taahhüdatı-Şehriyesi olarak Kâzım Bey yediyle	4.200	
27.7.36/1920	Kızıl Koca nahiyesi müdriyetinden gönderilen YEKÜN	12.445 1.427.261	187

EK: XI

ANKARA MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETİNİN KARAR DEFTERİ SÛRETİ

29 Ekim 1919 günü, Heyeti Merkeziyesi'ni kuran Ankara, siyâsî faaliyetine hız vermiş ve sırası ile aşağıdaki kararları almıştır:

Numara

- 1 Hükûmeti hazıra ile Heyeti Temsiliye arasında evvel ve ahâr cereyan eden muhabere ile kezalik Salih Paşa Hazretleri ile Heyeti Temsiliye arasındaki mükâlemeden Heyetimizin haberdar edilmesine dair Heyet-i Temsiliye'ye tahrirat tastiri hususuna karar verildi.

Numara

- 2 Heyeti İdarelerin kimlerden müteşekkil olduğunun esami üzerine ve şimdîye kadar Teşkilât-ı Milliye'nin ne dereceye kadar ilerlediğinin tafsilen beyanına dair mülhakata tahrirat tastirine karar verildi.

Numara

- 3 Esnafın sûrat-i âcile ile Darümuallimine sevki ile teşkilatın bir an evvel itmamına himmet edilmesine dair Belediye Riyasetine tezkere tahririne karar verildi.

30 Teşrinievvel 1335 Cuma gecesi (30 Ekim 1919)

Numara

- 4 Çorum Sancağına Ahmet Rüstem Beyle, İsmet Bey; Kırşehir Sancağına Maliye Sabık Müfettişlerinden Beyaban Kaymakamı Sabık Ekrem Beyin (Sonra Vali olan) Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyeti namzedi gösterilmesine karar verildi.
Yozgat Sancağına da Bahri Bey'in (Akdağmadenli Tütün Reisi Memuru) namzetliğine karar verildi.

Numara

- 5 Kariyye halkının anlayabileceği bir surette Teşkilât-ı Milliye'den bâhis bir beyannamenin tastiri için Sıhhiye Müdürü Sabık Muhittin Celâl Beye tezkere yazılmasına karar verildi.

1/2 Teşrinisani 1335 Pazar gecesi (1 Kasım 1919)

Numara

- 6 Hacı Bektaş Müdafaai Hukuk Milliye Cemiyeti tarafından maden kömürü hakkındaki keşide olunan telgraf kıraet olunarak icrayı icabı zımında Makamı Vilayete tevdiine karar verildi.

Numara

- 7 Ankara Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyeti tarafından Yozgat Mutasarrıflığına gönderilip mezkûr Mutasarrıflıktan iade olunan Kongre mukarrarâtı üzerine mezkûr Mutasarrıflığa berveçhi zir tahrirat tastirine karar verildi:

Mutasarrıf Efendi.

Memurini Devletini efradı milletten olmadığına Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyeti'nin yazdığı tahrirat zirindeki derken arınızdan maateessüf vakif olduk. Memur olsun, tüccar olsun hangi sınıftan ve herhangi fırkaya mensup bulunursa bulunsun bir Müslüman elbet ve elbet efradı Milletten maduttur.

Hükümetin doğrudan doğruya vazifesi ise Milletin hususatını hüsnü rüyet ve temşiyetten ibarettir. Harekâtı milliyeye ise her kanunun fevkinde olan ahkâmı şeriyeye mucibince milleti tevhide sâidir.

Mutasarrıf olmanız hasebiyle efradı milletin münevverlerinden bulunmanız icap ederdi. Eğer yazılan tahrirata bu veçhile cevap verileceği bilirse idi, sizin milletin umurunun başında efkârı milletle katiyen alâkadar olmadığınızı öğrenmek ve bundan hâsıl olacak teessürata vücud vermemek için Kongre mu karraratının bir vasıta ile gönderilmesine müracaat edilir idi. Teessüfatı amikamızı zâtı âlilerine iblağ eder ve masalihi ile alâkadar olmadığınızı milletin resikârında bulunmanıza beyanı teessür ederiz. (Yazıldı: 3 Teşrinisâni 1335)

İşbu tahriratın bir sureti Müdafaai Hukuku Milliyeye Heyeti İdaresine gönderilmekle beraber işbu mukarraratın nüshai kâfiyesinin yine o nâma bâ tahrirat tisyârına karar verildi.

Numara

- 8 Yozgat Müdafaai Hukuku Milliyeye Cemiyeti: Reis Müftü Mehmet Hulusi (Yozgatlı Çerkes Bekir Ağanın oğlu olan Hulusi Efendi, 35 yaşında mebusluğa seçilmiş ve 13 Mart 1921' de müftülüğü tercih ederek T.B.M.Meclisi üyeliğinden istifa etmişti), Âzâ Belediye Reisi Ahmet (Başçavuşzade Nazif Efendinin oğlu 40 yaşında mebus seçilmişti), Mahkemei Şerie Başkâtibi İhsan, Ülemeden Hafız Şehap, Kasımzade Şükrü, Darende Kaymakamı Sabıkı Süleyman Sırrı İçöz (Mebus), Divanlizade Ahmet (Sonra Mebus A. Hamdi Altıok) Efendilerden ibarettir.

Yozgat Müdafaai Hukuku Milliyeye

Cemiyeti Riyaseti Aliyesine

Yozgat'ta hareket-i milliyenin Mutasarrıf Necip Beyin vaziyeti dolayısıyla tamamıyla inkişaf edemediği bildiriliyor. Yozgat ahali-muhteremesinin fart-ı hamiyeti ve tevhidden olan efkâr ve âmali takdirlere şayan iken âmali-milliyeden bîhaber bir Mutasarrıfın irşadatına müftekir olmadığı ümidindeyiz. Binaenaleyh Heyeti Muhteremelerinin isharından hiçbir vakit çekinmeyecekleri gayret ve hamiyetin ibzali ile ruh-u Muhammedinin şâd edilmesini ve milletin kitle-i vâhide şeklinde yâr ve ağyara karşı arz-ı endam etmesini bekliyoruz efendim. (tahrirat yazıldı 3 Teşrinisâni 1335)

Numara

- 9 Sivas Heyeti İstihbariyesinden Bozkır harekâtı isyanıyesine dair keşide olunan telgrafla mülhakata tebliğine karar verildi.

Numara

- 10 İntihap muamelatına hilâufgiran tarafından yolsuzluk tatbik edilmekte olduğuna dair Kırşehir Müdafaai Hukuku Milliyeye Cemiyeti riyasetinden keşide edilen telgrafla kırtaet olunarak Heyeti mezkûreye Berveçhizir telgrafla cevap tastirine karar verildi:

“Kırşehir Müdafaai Hukuku Milliyeye Cemiyeti Riyasetine”

Teşkilâtı Milliyeye'den maksat ve gaye vahdeti milliyeyi temin ederek hukuku milletin mahfuziyetine itina etmekten ibaret olmasına nazaran, bu babda tefrikaya meydan verilmeyip maksadı tevhidden husulüne elbirliği ile gayret edilmesi hamiyeti milliyelerinden muntazardır efendim. (Yazılmıştır: 3 Teşrinisâni 1335)

Numara

11 Kalecik Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyeti Riyaseti'nden cevaben keşide olunan 31 Teşrinievvel 1335 tarihli telgrafname kıraet olunarak Hacı Ahmet Ağazade Şükrü Efendinin Reis, Hacı Ahmet, Kavasade Abdullah, İmamzade Mehmet, Tangıçzade Ahmet, Kadir Ağazade Gazi Efendilerin âzâ oldukları anlaşıldı. Heyet meyanında Müftü Efendinin bulunmaması calibi nazar olduğundan keyfiyetin mahallinden istizahına karar verildi. 1/2 Teşrinisâni 1335)

(10 imza)

Kalecik Heyeti meyanına bilâhare Kalecik Müftüsünün de ithal edildiğine dair mahallinden telgraf gelmiştir.

(8 Teşrinisâni 1335)

4/ 5 Teşrinisâni 1335

4/5 Kasım 1919)

Numara

12 Demirci Mehmet Efendi (Demirci Efe) tarafından Nazilli'den keşide olunan 3 kıta telgrafnamenin mülhakata tebliğine ve asıllarının da gazetelerle neşredilmek üzere matbaa-i vilâyete tevdiine karar verildi.

Numara

13 Yevmi içtimanın cuma, pazar ve çarşamba geceleri olmasına karar verildi. (4/5 Teşrinisâni 1335)

(8 imza)

6/7 Teşrinisâni 1335

6/7 Kasım 1919

Numara

14 Ahmet Rüstem, Münir (Çağıl) ve İsmail Kemal beylerin mebus namzetlikleri hakkında cevaben Çorum'dan keşide olunan telgrafname kıraet olunarak Sivas'daki Heyet-i Temsiliye ile muhabere cereyan etmekte olduğundan neticesinin bildirileceğinin cevaben tebliğine karar verildi.

Numara

15 Keskin Kazası Müftüsünün dâvet edilmesine (Müftü Sadık Ef.) ve buraya gelmesinin telgrafla tebliğine karar verildi. (6/7 Teşrinisâni 1335)

8/9 Teşrinisâni 1335

(8/9 Kasım 1919)

Numara

16 Kuvayı Milliye efradından tertip ve eşkiya üzerine sevk olunacak müfrezelerle Kalecik Jandarma Bölük Kumandanı'nın tebdiline dair Kalecik'den keşide olunan 1309 mahallî numaralı telgrafhane kıraet olunarak calibi nazarı dikkat olan münderecatın nazaran telgrafnamenin makam-ı vilâyete takdimine karar verildi. (Kalecik'e cevap verildi.)

Numara

17 Hacıbektaş Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Heyeti'nden 29 Teşrinievvel 1335 tarihli telgrafnamemize cevaben keşide olunan telgrafnamede, Heyet riyasetine Belediye

Reisi Mustafa ve âzâlığına da Nuri ve Mustafa ve eşraftan Şükrü ve Ahmet Efendilerin tâyin edildiği bildirilmiş ve Heyetimizce de muvafık görülmüştür.

Numara

18 Kavaidi hukukiye ve şeraiti mütareke'ye muhalif olarak işgal edilmiş olan Urfa, Antep ve Maraş'ın bu kerre İngilizlerin tahliyesi ile Fransızlar tarafından işgal edilmesi üzerine Hükûmet-i Seniye tarafından harekât-ı vakıanın İtilâf devletleri nezdinde protesto edildiğine ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Hey'et-i Merkeziye ve idarelerinin de bu hali itilâf devletleri nezdinde protesto edilmesine dair Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuku Millîye Cemiyeti Heyet-i Temsilîyesi namına Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinden keşide buyurulan 146 mahallî numaralı telgrafname kıraet olunarak keyfiyetin bilumum Heyet-i Merkeziyelere iblağına ve İtilaf devletleri nezdinde de protesto edilmesine karar verildi.

Numara

19 Anasırı gayrı müslimenin bilâ tefriki cins asayiş ve saadetten mütene'im ve müstefit olduklarına ve bunların terki diyar ettiklerine dair işaa olunan müfteriyattan müteessir olduklarına ve bunların kendi rızaları ile Dahiliye Nezaretine ve Patrikhane'ye ve İtilâf Devletleri Mümessillerine müracaat ettirilmesine dair 20.ci Kolordu Kumandanlığı'ndan mahrem olarak alınan 6 numaralı ve 23 Teşrinievvel 1335 tarihli tezkere münderecatının şifre ile bilumum Heyeti idarelere tebliğine karar verildi.

Numara

20 Temini asayiş için elde mevcut Jandarmanın fıkdanı hasebiyle bilumum Müdafaa-i Millîye Heyetlerinin Jandarmaya müzaheret etmesine ve bu hususun fevaidi hasenesine dair bir makalenin (Azmi Millî) gazetesi ile neşrine ve müsveddesinin Doktor Muhittin Celâl Bey tarafından tanzimine karar verildi.

Numara

21 Rumların Teşkilât ve mesaiyi milliyesi ve kilise heyetlerinin faaliyeti hakkında 5.ci Kolordu Kumandanlığı'ndan alınan tezkerei mahremane suretinin şifre ile bilumum Heyet-i merkezîyelere tebliğine karar verildi.

(8/9 Teşrinisâni 1335)

(7 imza)

11/12 Teşrinisâni 1335 / (11/12 Kasım 1919)

Numara

22 Teşkilâtı-Millîye'nin fevaid ve muhasenatı hakkında Dr. Muhittin Celâl Bey tarafından müsveddesi kaleme alınan risaleden 2000 nüshasının matbaayı-vilâyette tab'ı ile umum kuraya tevziine ve mülhakata gönderilecek nüshalar bedelinin mahalleri Müdafaa-i Hukuku-Millîye Heyetlerinden talep ve tahsiline karar verildi.

13/14 Teşrinisani 1335 / (13/14 Kasım 1919)

Beypazarı Heyeti İdaresi

Numara

23 Reis Çavuşzade Nuri Efendi, Katip Attarlar Kethudasızade Şevki, âzâ Emirhasanzade Hacı Mustafa, Ahmet Beyzade Mustafa, Galatalızade Hafız Osman Efendilerden mürekkep olduğu ve mahallât teşkilâtı bitip kurraya memur izam bulunduğu mahallinden gelen telgrafnameden anlaşılarak muvafık görülmüştür.

14/15 Teşrinisâni 1335 (14/15 Kasım 1919)

Numara

24 İzmir'in Yunanlılardan tahliyesi ve tahlisi hakkında Makam-ı Samii Sadaretle Düvelî İtilâfiye Mümessillerine ahali namına keşide olunan telgrafnamenin ücreti olan yedibin kûsur kuruşun telgrafhaneye tesviyesi ile makbuz ilmühaberinin ahzı için Attarbaşızade Rasim Efendi tezkere yazılmasına karar verildi.

Çorum Heyeti İdaresi

Reis, İsmet Bey (Eker), âzâ Mehmet Tevfik, Şücaaddinzade Salim, Arapzade Ahmet, Tütüncüzade Mehmet, Kavukzade Abdullah, İstanbulluzade Sadık, Kürkçüzade Mehmet Galip, Belediye Tabibi Kalelizade Pertev, Dr. Tevfik, Tünezkade Nuri Efendilerden müteşekkildir.

Yozgat Heyeti İdaresi

Reis, Müftü Mehmet Hulusi; âzâ Belediye Reisi Ahmet, Mahkemei-Şer'îye Başkâtibi İhsan, Ulemanın Hafız Şahap, Kasımzade Şükrü, Darende Kaymakamı-Sabıkı Süleyman (Sırrı İçöz), Divanlüzade Hamdi Efendilerden müteşekkildir.

Haymana Heyeti İdaresi

Reis Ulemanın Ahmet Vehbi, Belediye Tabibi Sabıkı Abdullah (Sonra Polatlı'da hekimlik yapan ve C.H.P. teşkilâtında çalışan Kalecikli Dr. Abdullah) mütekaiddinden Mülazım Halit, Dâvâ Vekili Arif, tüccardan Rıza Efendilerden müteşekkildir.

Bala Heyeti İdaresi

Reis Müftü Vekili Nafiz, âzâ Haydar, Belediye Reisi Ali Rıza, Faik, Cemal, Mehmet, Osman, Salih, Kerim, Musa, Sait Fehmi (Bay Fuad Kuyrukçu'nun kayınbabası Çerkeş F. Fehmi Ef.) Efendilerle Kasabadan Rüştü Bey ve Hasan Ağa'dan müteşekkildir.

18/19 Teşrinisâni 1335

(18/19 Kasım 1919)

Numara

25 Müdafai Hukuku Millîye ve Cemiyeti Hayriyeyi İslamiye (o zamanlar Fetvahanede toplanan bir hayır kurumu) için mübayaa olunan 44 kıt'a defterin esmanı olan yüzaltmışbir kuruşun bayiine tesviyesine karar verildi.

Numara

26 Müdafaa-i Hukuku-Millîye Cemiyeti ve Teşkilâtı Millîye hakkında her nevi vuku bulacak masarifat evvelâ karar defterine sebteditikten sonra senetlerin zîri Heyeti-Merkeziye'nin resmî mührü ile tahtim edilmesine karar verildi.

Balada muharrer 22,23, 24, 25, 26 numaralı maddeler tahtı karara alınmıştır.

18/19 Teşrinisâni 1335

(7 imza)

Nallıhan Heyeti İdaresi

Reis Ahmet Bey, âzâ Mesut Sururi, Tevfik, kitabet inzımanı ile Rasim Efendilerden müteşekkil olduğu mahallinden alınan telgrafnameden anlaşılmıştır.

5 Kânunuevvel 1335

(5 Aralık 1919)

Numara

27 Harekâtı Milliye esnasında sarfedilen 15.000 kuruşun evrakı müsbitesi makamına kaim olmak üzere işbu kararın veznedar yedine itasına karar verildi.

Numara

28 Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyeti Heyeti Merkeziyesi için (Bahar Albukrek) Mağazasından alınan levazımı kırtasiyenin esmanı olan yediyüzyirmiyedi kuruşun makbuz mukabilinde sarfına karar verildi.

Numara

29 Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyeti iştirak biletlerinden beşer kuruşluktan ellibin, onar kuruşluktan yirmialtıbin, yirmi kuruşluktan yirmibin, elli kuruşluktan onbin, yüz kuruşluktan beşbin adet biletin Matbaayı Vilâyette tabına karar verildi.

Balada muharrer 27, 28, 29 numaralı maddeler 5 Kânunuevvel 1335 tarihinde tahtı karara alınmıştır.

12 Kânunuevvel 1335

(12 Aralık 1919)

Numara

30 Müdafai Hukuku Milliye Cemiyeti Heyeti Merkeziyesi tarafından tertip ve matbaayı vilâyette gazete ile neşredilmekte olan beyannameyi muhtevi gazeteden beşyüz adedinin matbaadan alınarak mülhakat ve vilâyata irsaline ve bedeli olan beşyüz kuruşun matbaayı vilayete tesviyesine karar verildi.

Numara

31 Müdafaayı-Milliye Cemiyeti Heyeti-Merkeziyesi tarafından Hacı Bayram Camii Şerifi'nde kıraet ettirilen Menkıbei Hazreti Risaletpenahî masarifi olan ikibinyediyüz kuruşun sarfına karar verildi.

Balada muharrer 30 ve 31 numaralı maddeler 12 Kânunuevvel 1335 tarihinde tahtı karara alınmıştır.

(7 İmza)

Numara

32 16/17 Kânunuevvel 1335 tarihinde tahtı karara alınan mevad: (16/17 Aralık 1919)

1. Heyeti Faalenin faaliyetini teşdit ve tahrik edecek ve kurra Heyeti İdareleri ile temasta bulunacak zevat: Müftü Efendi, Belediye Reisi Ali (Kütükçüzade) Bey, Tollu Hacı Rıfat Efendi ve Hatip Hacı Ahmet Efendi.

2. Evvelce Ahaliyye tevzi edilip de henüz toplanmayan paranın tahsil için tâyin olunan zevat:

Müftü Efendi, Attarbaşızade Rasim Efendi, Kınacızade Mehmet, Hanifzade Mehmet, Bulgurluzade Mehmet Efendilerle, Çulhazade Rıfat Efendi, Hacı Atif Efendi (Hoca), Hacı Tayyip Efendi (Hacıbayram Şeyhi), Binbaşı Fuat bey, Şemsizade Ahmet Efendi, Âdemzade Ahmet Efendi, İsmet Beyzade Nazif Bey (Eski memurlardan, bir ara Mahrukut taciri)

3. Matbaayı Vilâyette tabı ve neşredilecek bilet ve sair şeyleri takibe memur: Hatip Hacı Ahmet Efendi.

Balada muharrer 3 madde tahtı karara alınmıştır. 16/17 Kânunuevvel 1335

(9 imza)

Numara

33 Karaoğlan Çarşısı'ndaki mücellide teclit ettirilen 94 cilt iştirak biletlerinin ücreti teclidiyesi olan ikiyüzsekseniki kuruluş Cemiyet sandığından Mücellit Mehmet Sabri Efendiye tesviyesi ile masraf kaydına karar verildi.

Numara

34 Ankara'ya vürud edecek olan Heyeti Temsiliye'nin levazımâtını tedarik ve mübayaası için Belediye Reisi Ali Beye avans olarak beşyüz liranın Cemiyet sandığından itasına karar verildi.

Balada muharrer 33 ve 34 numaralar 23-24 Kânunuevvel 1335 tarihinde tahtı karara alınmıştır. (23-24 Aralık 1919)

(9 imza)

KARAR DEFTERİNİN BUNDAN SONRAKİ BÖLÜMÜ ATATÜRK'ÜN VE HEYETİ TEMSİLİYE'NİN ANKARA'YA GELİŞİNDEN BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN AÇILIŞINA KADAR OLAN DÖNEMİ VE HAZIRLIKLARI KAPSAMAKTADIR.

Numara

35 Heyeti Temsiliyeye verilecek ikibin liraya mahsuben şimdilik bin liranın itasına ve şayet sandık mevcudu kifayet etmezse mevcuda ilâveten kifayet edecek miktarının tavizen tedariki ile Müftü Efendi vasıtasıyla Heyeti Temsiliyeye teslimine karar verildi. 29/30 Kânunuevvel 1335 (29/30 Aralık 1919)

(7 imza)

Numara

36 Ankara'da bulunan Heyeti Temsiliye Dairesi için Emlâki Emiriye Müdüriyeti'nden mübayaa olunan beşbin kıyye odunun mecmuu esmanı olan onbirbinikiyüzelli kuruluş Heyeti Merkeziye sandığından mal sandığına tesviyesine karar verildi. 13/14 Kânunusâni 1336 (13/14 Ocak 1920)

Numara

37 Heyeti Temsiliye'yi ziyaret etmek üzere Ankara'ya gelen 18 misafirin yatak, yemek, vesair masrafları olan ceman ikibinüçyüz kırk kuruluş Taşhan Oteli müsteciri Saim Beye tesviyesine karar verildi. 13/14 Kânunusâni 1336

Balada muharrer 36 ve 37 numaralı maddeler 13/14 Kânunusâni 1336 tarihinde tahtı karara alınmıştır.

(7 imza)

Numara

38 Heyeti Merkeziye kâtibinin evrakını taşımak ve hıfız etmek üzere Mektebi Saniye sipariş edilen meşinden mamûl çantanın esmanı olan 200 kuruluş Mektebi mezkûre tesviyesine karar verildi. 28-29 Kânunusâni 1336, (18/19 Ocak 1920)

(6 imza)

Numara

39 Müdafaai Hukuk Cemiyeti Ankara Heyeti Merkeziyesi maiyetinde bulunan ve Umuru tahririyesi ile hesabiyesinde istihdam olunan Kâzım Beye (Sonra Devlet Şurasında Evrak Müdürü) 1336 senesi Şubatından itibaren şehri 2000 kuruluş maaş itasına karar verildi

3/4 Şubat 1336 (3/4 Şubat 1920)

(7 imza)

Numara

40 Heyeti Temsiliye'nin Ankara'yı hini teşriflerinde Heyeti Muhteremeyi istikbal etmek üzere mülhakkattan gelen Kuvayı Milliye efradının it'am ve iskânı ile Heyeti Temsiliye şerefine verilen ziyafetin masarifi olan 44. 341 buçuk kuruşun Cemiyet sandığından tesviyesi ile sarfına karar verildi. 14 Şubat 1336 (14 Şubat 1920)
(6 imza)

Numara

41 Heyeti Merkeziye için Albukrek Bahar Ticarethanesi'nden mübayaa olunan levazımı kırtasiye ile biletler tabedilmek üzere alınan 6 kıyye matbaa kâğıdının esmanı olan ceman 1140 kuruşun mezkûr ticarethaneye tesviye ve itası karargir oldu. 24-25 Şubat 1336 (24-25 Şubat 1920)
(5 imza)

Numara

42 Bâlâ Kazası Heyeti İdaresi'nden Heyeti Merkeziyeye gönderilip Ziraat Bankası'nca sehven Heyeti Temsiliye'ye verilen 200 liranın Heyeti Müşarünileyhaya verilecek aidattan mahsubu ile irat kaydına karar verildi.
23-24 Mart 1336 (23-24 Mart 1920)

Numara

43 Heyeti Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin hitabelerini hâvi 410 nüshanın ve Müdafaa-i Hukuk Heyeti Merkeziyesine ait 17 cilt iştirak biletlerinin ücreti teclidiyesi olan yüzdoksanaltı kuruş on paranın Karaoğlan Çarşısı'ndaki Mücellit Mehmet Efendi'ye itasına karar verildi. 23-24 Mart 1336 (23-24 Mart 1920)

Numara

44 Heyeti Temsiliye şerefine geçen hafta Darülmuallimin salonunda verilen çay ziyafeti için sarfolunan dörtbindokuzyüzotuziki kuruşun Heyeti Merkeziye sandığından tesviyesine karar verildi. 23-24 Mart 1336 (23-24 Mart 1920)
Berveçhibalâ 42, 43, 44 numaralı maddeler tahtı karara alınmıştır. 23-24 Mart 1336 (1920)
(8 imza)

Numara

45 Meclisi Fevkalâde binasının tamir ve termimatının icrası için ba'dehu meclisce verilecek karar üzerine istirdat edilmek üzere avans olarak 400 liranın makbuz mukabilinde Fuat Beye, Fuat Bey bulunmadığı takdirde Muhasebei Hususiye Memuru Osman Beye itasına karar verildi. (26 Mart 1336)
(9 imza)

Numara

46 Meclisi Fevkalâde binası ittihaz olunacak olan natemam Kulüp binasının tamirat ve termimatının için 45 numaralı kararla avans olarak verilen 400 liraya ilâveten daha 600 liranın avans olarak makbuz mukabilinde Fuat Beye ve mîrimumaileyh bulunmadığı takdirde Muhasebei Hususiye Müdürü Osman Beye itasına karar verildi. (30-31 Mart 1336 cumartesi)
(6 imza)

Numara

47 İstasyon Caddesi'ndeki kulüp binasının sıva ve badana tamirinde 21 Mart 1336 tarihinden 23 Mart 1336 tarihine kadar çalışan usta ve amelelerin istihkakları olan binikiyüz kuruşla elli kıyye kireç esmanı olan altıyüz kuruş ki, ceman binsekizyüz kuruşun Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti veznesinden tesviye ve tediyesine karar verildi.

(6 imza)

Numara

48 Meclisi Fevkalâdeye tahsis edilecek olan İstasyon Caddesi'ndeki kulüp binasının ikmali inşaatı için daha ikibin liranın Muhasebeyi Hususiye Müdürü Osman Beye makbuz mukabilinde avans olarak itasına karar verildi. (7 Nisan 1336)

(9 imza)

Numara

49 Tamirat ve inşaatına devam edilmekte olan kulüp binasının ikmali inşaatı için evvelkilere ilâveten daha bin liranın avans olarak makbuz mukabilinde Muhasebeyi Hususiye Müdürü Osman Beye itasına karar verildi. (12 Nisan 1336)

(7 imza)

Numara

50 İstasyon Caddesi'nde inşaatına devam edilmekte olan Meclisi Millî Fevkalâde binasının ikmal inşaatı için evvelce verilenlere ilâveten daha bin liranın makbuz mukabilinde muhasebeyi Hususiye Müdürü Osman Beye itasına karar verildi. (17 Nisan 1336)

(7 imza)

Numara

51 İstasyon Caddesi'nde inşaatına devam edilmekte olan Meclisi Millî Fevkalâde binasının ikmali için evvelce verilenlere ilâveten daha beşyüz liranın avans olarak makbuz mukabilinde Muhasebeyi Hususiye Müdürü Osman Beye itasına karar verildi. (20-21 Nisan 1336)

Numara

52 Beypazarı halkını Teşkilâtı Milliye hususunda tenvir ve irşat etmek ve mahallî mezkûrda teşkilât icra eylemek üzere memuren Beypazarına izam kılınan Hacı Ahmet Efendiye yol masrafı olarak 50 liranın itasına karar verildi. (20/21 Nisan 1336)

Balada muharrer 2 madde tahtı karara alınmıştır. 20/21 Nisan 1336

(8 imza)

Numara

53 Meclisi Fevkalâde binasının ikmali inşaat için evvelkilere zimmeten daha 150 liranın avans olarak Muhasebeyi Hususiye Müdürü Osman Beye itası karargîr oldu.

(8 imza)

Not: Karar defterinin bundan sonraki bölümü Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından sonraki dönemde verilen kararları kapsamaktadır ve artık Hükümet kurulmuş olması dolayısıyla 25 Temmuz 1336'da son bulmaktadır.

Numara

54 Meclisi Fevkalâde binasının ikmali inşaatı için daha dörtyüz liranın avans olara Muhasebei Hususiye Müdürü Osman Beye itası karargır oldu. (27 Nisan 1336)

Numara

55 Heyeti İrşadiye riyasetini ifa etmekte olan şair Mehmet Akif Beye-masarifi zaruriyesini tesviye etmek üzere-ikiyüz liranın itasına karar verildi. (2 Mayıs 1336)

Numara

56 Biga'daki 24 üncü fırkaya mensup ikinci alay kumandanı Emin Beyin Ankara'da kalmış olan ailesine elli liranın itası Biga'da bulunan Umum Kuvayı Tedbiye ve Takibiye Kumandanı Etem Bey'den vârit olan 4 Mayıs 1336 tarihli telgrafnamede İş'ar ve iltimas edilmesine binaen meblağı mezburun mumaileyhin buradaki ailesine itasına karar verildi. (8 Mayıs 1336)

(7 imza)

Numara

57 Serkomser Mustafa Efendi delâleti ile ahaliden tahsis olunan ianeden Yahya Galip ve Mehmet Nuri (Conker) Beylerin emri ile erbabı ihtiyaca ve bazı Müdafaa-i Milliye efradına verilir mahsubu icra kılınan ve 12 senet muhteviyatı olan seksendokuzbinikiyüz kuruluş Heyeti Merkeziye veznesinden sarfına karar verildi.

İmza: Rifat (Heyeti Merkeziye Reisi olup bilâhère Diyanet İşleri Reisi olan Rifat Efendinin imzası)

Numara

58 9 Kânunuevvel 1335 tarihinde Eskişehir'e gönderilen Kuvayı Milliye masarifatına mukabil olarak 20 inci Kolordu Kumandanlığı'ndan Ahmet Saim Beye verilen onbin kuruluş Heyeti Merkeziye veznesinden sarfına karar verildi.

İmza: Rifat

Numara

59 Albukrek ticarethanesinden 20 Mayıs 1336'da mübayaâ olunan levazımı kırtasiye ve makbuz ilmühâberleri kâğıdı esmanı olan ikibindokuzyüzdoksanbeş kuruluş Heyeti Merkeziye veznesinden sarfına karar verildi.

Numara

60 1 Haziran 1336 tarihinde Heyeti Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine takdim olunan yüzbin kuruluş aيداتın Heyeti Merkeziye veznesinden sarfına karar verildi.

Numara

61 Evvelce Yozgat'a gidecek olan çete efradına aşçı Ali Usta tarafından mekulat masarifi olan dörtbinbeşyüz kuruluş Heyeti Merkeziye veznesinden sarfına karar verildi.

Numara

62 Ümüru Sihhiye ve Muaveneti İctimaiye Vekâleti'nin tezkeresi üzerine Rusya'nın Kıştım Kasabası ahalisinden olup memleketine gidecek Latif Efendiye verilecek olan beşbin kuruluş Heyeti Merkeziye veznesinden sarfına karar verildi.

Numara

63 Evvelce teclit ettirilen 68 cilt makbuz ilmühaberinin ücreti teclidiyesi ile 10 top kâğıdın kat'iyesi olan 200 kuruşun Heyeti Merkeziye veznesinden sarfına mezu-niyet ve karar verildi.

Numara

64 Yozgat'a gitmek üzere Ankara'ya gelen Ethem Bey Müfrezesi efradına 15 ve 16 Haziran 1336 tarihinde Millet bahçesinde verilen yemek esmanı olan yirmibin kuruşun Heyeti Merkeziye veznesinden sarfına karar verildi.

Numara

65 Vali Vekili ve Ankara Kumandanı Nuri (Conker) Beyefendinin emirleri ile Kuvayı Milliye mensubininden Ali Recep Beye verilen beşbin kuruşun Heyeti Merkeziye veznesinden tesviyesi ile sarfına karar verildi.

Berveçhibala 9 maddenin muameleyi-Mahsubiyesinin icrasına karar verildi.

(6 imza)

Numara

66 Müftü Efendi Hazretleri marifetiyle bazı erbabı ihtiyaç ile çete efradına verilen ve bir kıta bordro dahilinde muharrer olan yirmibirbinüçyüzyirmidokuz kuruşun Heyeti Merkeziye veznesinden tesviyesi ile sarfı tasdik kılındı.

(25 Temmuz 1336) (1920)

(7 imza)

Karar defteri burada bitmektedir.

(N. H. Uluğ, a.g.e, S. 265-281)

EK: XII

فتاویٰ و مسائل

توسمه ۲۸۲۴

کتابخانه ملی افغانستان

اسخه ایکی سرورده

جهدن ماصا هر سكون نشر اولور

۱۱ تسان ۱۳۲۶

بازار

۲۱ رجب ۱۳۲۸

فتاویٰ شریعه سوویدیه

سب نظام عالم اولان خلیفه اسلام ادا اهل کمالی خلافت الی یوم القیام حضرت بنک تحت ولایتده بولان بلاد اسلامیه بعض اشخاص شریره احق و اتحاد و کندیورین رؤسا انتخاب ایدرک تیبه صادق شاهانین خیل و زورورات ایه اغفال و اسلاله و بلا اسر عالی اهل ایدن عسکر جمه قیام ایدر بظلمهده عسکری امانت و تحمه زبانهده و حقیقده جمع مال سوویده به خلاف شرع شریف و منابر اسر منیف بر طساقم خرامات و ورورکول طرح و توزیع و انواع تضییق و انکسجه لوله ناسک اموال و لایسانی غضب و غارت و بوجهه عباد الله ظلمی اعتیاد و تجریمه جبارت و مافات محرومه منک بعض قری و بلادینه هجوم ایه تخریب و شک ایه بکسان و تیبه صادقدهون ایجه قوس و مصرمه قتل و انلاف و دما و محقره قیل سفک و ارافه ایشدکری و جانب امیر المؤمنیندن منسوب بعض مأمورین علیه و عسکر به و مالکین خود بخوده عزل و کندی ممالکی نصب و مرکز خلافت ایه ممالک محرومه منک و مواصلات و مناقلات و غنای اراتی قطع و طرف دولتدن صادر اولان اوارسک اجراسی منع و مرکزی دیگر عمالکدن تجریمه ایه شوکت خلافتی کبر و توهمین قسد ایدرک مقام معلای امانت امانت اینهک طاعت اماندن خروج و دولت علیه نظام و انتظامی و بلادک آسایش اخلال ایجون نشر اراجیف و اشاعه اکاذیب ایه نامی قنیه سائق و ساعی بالسواد اولدق قری ظلمه و مستحق اولان رؤسای مزبورون ایه اعوان و انبای باغیر اولوب طاعنلری حتمه صادر اولان اسر عالیدن سکره حلاله عتاد و نسا دلر نه اسرار ایدرلر اینه مزبورک حیا ایشدن قتلیر بلاد و نشر و منتشرلر دن تخلیص عباد واجب اولوب قنالمالان تیبی حق انق الی اسرالله نص کریمی موجبجه قتل و نسا لری مشرورع و فرض اولورسی . بیان بیوریه

الجواب

الله تعالی اعلم اولور .

کبه الفهر

دری زاده الیه میداه

عن ضیا

بو سوویدیه ممالک محرومه شاهاده حرب و شریره قدرتلی بولان مسلمانلر امام عادل خلیفه من سلطان محمد و حیدالقرین خان حضرت بنک اطا فنده طوبلانوب . منانه ایجون واقع اولان دعوت و اسرینه اجابت و بنای مزبورون ایه منانه ایشلی واجب اولورسی . بیان بیوریه

الجواب

الله تعالی اعلم اولور .

کبه الفهر

دری زاده الیه میداه

عن ضیا

بو سوویدیه خلیفه مشارالیه حضرتلی طرفدن نای مزبورون ایه منانه ایجون کبیر اولان عسکرلر منانهدن امتناع و فرار ایشلر مرتکب کبیره و آتم اولوب ذبانه نغزیر شهیده و عتاده عذاب ایه مستحق اولورلری . بیان بیوریه

الجواب

الله تعالی اعلم اولورلر .

کبه الفهر

دری زاده الیه میداه

عن ضیا

بو سوویدیه خلیفه عسکرلر اولورده بنای قتل ایدرلر نازی و بنای طرفدن قتل اولانلر شهید و متاب اولورلری . بیان بیوریه

الجواب

الله تعالی اعلم اولورلر .

کبه الفهر

دری زاده الیه میداه

عن ضیا

بو سوویدیه بنای ایه محاربه حتمه صادر اولان اسر سلطانیه الحاعت ایجون مسلمانلر آتم و نغزیر شرعی به مستحق اولورلری . بیان بیوریه

الجواب

الله تعالی اعلم اولورلر .

کبه الفهر

دری زاده الیه میداه

عن ضیا

Şeyhülislam Dürrizade Abdullah Efendi'nin Fetvası.

EK: XIV

T. C.

Diyadin İşleri Reisliği

Muduruđu

Sayı

(S U R E T)

No: I

Hukuk hilâfet ve saltanatı Osmaniyenin temini masuniyeti zâminında Ankarada içtima edecek meclisi fevkalâde millî azalığı için Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuku Osmaniye Cemiyeti Hey'eti temsiliyesinden teblig olunan talimatnamenin mevaddı mahsusasına ve intihabı mebusan kanununun tayin ettiği usul ve şeraitte tevfikân Kuvayı millîye ve meclisi idare ve meclisi beledi heyetlerinin huzur ve iştiraki ve isbatı vücud edebilen müntehibi saniler ile 31 Mart 336 tarihinde icra kılınan intihabatı umumî neticesinde Kazalar heyeti intihabı yerlerinden mevрут mazbuta şar bilmütalaa tetkik olunarak muhteviyatı reyler tadat ve tahrir kılındıkda Hasıl olan yekûna göre Ankarada Boyacı Ali mahallesinde Borekçi zade Müfti Rifat efendi Altı, Ankarada Erzurumlu Ali Paşa zade Ziya Bey Altı, Ankarada Aza müdâzimliğinden mütekaid Hacı Ahmed Efendi Kırk yedi, Ankarada İstinaf Mahkemesi azayı sabıkasından Mesud efendi Elli dört, Ankara matbuu sabıki Kasım Muri efendi Kırk iki, Muğlalı Hacı Memiş aga zade Şerif efendi İki, Muğlalı Müfti Hacı Mehmed efendi İki, Sirozlu zade Memiş efendi İki, Sinan zade Mehmed Cemal efendi İki, Müfti zade Sadettin efendi İki, Hacı hanza zade Ethem efendi Bir, Dersaadet Fetvahanesi emini Yakub efendi Dört, Milâslı Hacı Ali ağa zade Mehmed Ali Bey İki, Muğla Jandarma tabur kumandanı sabıki Hüsnü bey Bir, Milâsda mükim Diyarı bekir valii sabıki Şevket bey Üç, Menteşe Ceza reisi Cemal Öndokuz, Milâsda ceza reisi sabıki Felahi bey Onbeş, Milâslı Şevket bey Sekiz, Menteşe Muarir müdîri Kâmil Bey Onsekiz, Milâslı Faik bey Beş, Muğlalı Hanza bey Bir, Asım bey zade Bekir ağa Dört ve Milâslı Galib bey zade Süreyya bey Altı, Milâslı galib bey zade Cemil bey Altı, Sabık Alâiye Müddei umumisi Ali Rıza efendi Dört, Milâslı Şerif efendi zade Faik bey Dört ve Müftii sabık Mehmed Rıfati efendi Dört, Dersaadetde Doktor İsmail Hakkı bey Dört ve Bursa Mühacirin Müdiri Faik Bey On, ve ginede Aydın Sultanisi Müdiri Ömerülcineli Esad Efendi Yedi rey ihraz ettiği anlaşılmaş ve chae-

riyet BÖrekçi zade Rifat efendi ve Erzurumlu Ali Paşa zade Dıyır Bey ve Aza mülazımlılarından Mitekeid Hacı Ahmed efendi Ankara İstinaf Mahkemesi azayı sabıkasından Mesud ve Ankara Mebusu sabıka Kasım Murâ efendiler üzerinde takarrur etmiş ve memaleylehâsinan evsaf ve şeraiti kamunıyeyi haiz bulunmuş olmağla Mentşe Lıvası namına Ankara Meclisi âliî fevkalade ezalıklarına intihab olunduklarını mübeyyin İqbu mazbate tanzim ve tasdikân tekdîm kılınır. //

I Nisan 336

Mentşe Mutasarrıf vekili ve Heyeti merkeziye reisi evveli Kadi Muhasebeci Tahrirat Müdürü

Maarif Müdürü Mühendis Müfti Metropoli vekili

Meclisi idare azası Meclisi idare Azası Belediye azası ve heyeti milliye reisi sanisi Müfti zade Belediye azası ve Mıntehibi-sanisi Selim zade

Heyeti Milliye azasından ve Meğla Mıntehibi sanisi Asım Bey zade Heyeti Milliye azasından Akşehirli zade Heyeti Milliye azasından Hacı Memig zade

Heyeti Milliye azasından Arab Hacı Hasan efendi zade. Heyeti Milliye azasından Mehmet Uta Heyeti Milliye azasından devgerek mın tehibi sanisi

Heyeti Milliye Azasından M Mıntehibi Sani Rifat efendi Muğla Mıntehibi sanisi sirozlu zade

Muğla Mıntehibi sanisi sinan zade Muğla Mıntehibi sanisi Hacı Cemal efendi Zade

Pesî Mıntehibi sanisi doktor. Muğla Mıntehibi sanisi Hacı Cimal efendi Zade

İqbu mazbatanın hamili Büyük Millet meclisinde Mentşe Lıvası Azası Ankaralı BÖrekçi zade Müfti Rifat efendi Hazretleridir. Memaleylehin ezalığı Meclis heyeti umumiyesinde kabul ve mazbatanın meclisinde mevcut sureti tasdik kılınmıştır. 26 Teş. Evvel 336

BÜYÜK MİLLET MECLİSİ RİYASETİ

İqbu suret esline matabıktır. 6/3/336

[Handwritten signatures and stamps]

Mentşe (Muğla) mebusluğu için yapılan seçim tutanağı

EK: XV

آفقره
مسائل

ه
مرفوعه

ص
مرفوعه

- ۱- بزرگترین مسأله که برای اینجانب میسر گردید، سعادت آنفردیه هر یک است که در پیوند...
- ۲- در ملک و استقلال، مقام فتح عدالت و صلوات است و صلوات است و صلوات است و صلوات است...
- ۳- در پیوند با مردم، سعادت هر یک است که در پیوند با مردم سعادت هر یک است که در پیوند با مردم...
- ۴- در پیوند با مردم، سعادت هر یک است که در پیوند با مردم سعادت هر یک است که در پیوند با مردم...
- ۵- در پیوند با مردم، سعادت هر یک است که در پیوند با مردم سعادت هر یک است که در پیوند با مردم...
- ۶- سعادت هر یک است که در پیوند با مردم سعادت هر یک است که در پیوند با مردم...

حکایت تالیفات حیدر علی بیگ بر روی پاپیروس به خط نستعلیق در ده ورقه است.
 حیدر علی بیگ
 حیدر علی بیگ
 حیدر علی بیگ
 حیدر علی بیگ
 حیدر علی بیگ
 حیدر علی بیگ

EK: XVI

Tel: Çok aceledir
Ankara'ya acele tezkere
Ankara 21 Nisan 1920

(Mustafa Kemal Paşa'nın
TBMM'nin Açılışı ile ilgili
Genelgesinin Sadeleştirilmiş hali.)

Heyeti Temsiliye adına Mustafa Kemal'den

1. Kolordulara (XIV üncü Kolordu Vekaletine)
2. Bütün Vilâyetlere
3. Bağımsız Livalara
4. Müdafaai Hukuk Merkez Heyetlerine
5. Belediye Başkanlarına

1. Yüce Allah'ın izinleriyle Nisan'ın 23'üncü Cuma günü, Cuma namazından sonra Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılışı yapılacaktır.

2. Vatanın istiklâli, Yüksek Hilafet ve Saltanat makamının kurtarılması gibi en önemli ve hayati görevleri yerine getirecek olan Büyük Millet Meclisi'nin açılış gününün Cumaya rastlatılmasıyla adı geçen günün kutsallığından yararlanılacak ve bütün sayın milletvekillerinin hazır bulunmalarıyla Hacı Bayram Veli Camii'nde Cuma namazı kılınarak, Kur'an ve dualardan da manevi bir güç sağlanacaktır. Kutsal emanetleri ve sancağı şerifi taşıyarak özel daireye gidilecektir. Özel daireye girilmezden önce bir dua okunacak, kurbanlar kesilecektir. Bu törende camiden başlayarak özel daireye kadar askeri birlikler ile özel düzenlemeyi Kolordu Kumandanlığı yapacaktır.

3. Adı geçen günün kutsallığını bir kere daha artırmak için bugünden vilayet merkezinde Vali Beyefendi hazretlerinin düzenlemesiyle hatim ve Kur'an okunacak ve hatimin son bölümü Cuma günü namazdan sonra özel dairenin önünde tamamlanacaktır.

4. Kutsal ve yaralı vatanımızın her köşesinde bugünden Kur'an ve hatim okutulmaya başlanacak, Cuma günü ezandan evvel minarelerde Salavatı Şerife getirilecek ve hutbe sırasında Halifemiz Padişahımız efendimiz hazretlerinin namları zikredilirken padişahımızın ve bütün ülkenin bir an önce kurtuluşa ve esenliğe kavuşmaları duası ilave edilerek okunacaktır. Cuma namazının kılınmasından sonra da Kur'an okunacak ve Yüce Hilafet ve Saltanat makamının ve vatanın bütün parçalarının kurtuluşu amacıyla oluşturulan milli çalışmaların önem ve kutsallığı ve milletin her ferdinin kendi vekillerinden meydana gelen bu Büyük Millet Meclisi'ne tevdi edeceği vatani görevi yerine getirme zorunluğu hakkında vaazlar yaptırılacaktır. Bundan sonra, Halife ve Padişahımızın, Din ve Devletimizin, Vatan ve Milletimizin kurtuluşu, selâmeti ve istiklâli için dua edilecektir. Bu dini ve vatanî törenin yerine getirilmesinden ve camilerden çıkıldıktan sonra Osmanlı ülkesinin her tarafında, hükümet makamına gelinerek Meclis'in açılmasından dolayı resmi kutlamalar yapılacaktır. Her tarafta Cuma namazından önce uygun surette Mevlidi Şerif okunacaktır.

5. Bu bildirinin hemen yayımı için her araca başvurulacak ve acele en ücra köylere, en küçük askeri birliklere, ülkenin bütün teşkilatlarına ve kurumlarına tebliğ edilmesi sağlanacaktır. Ayrıca, büyük levhalar halinde her yere asılacak ve mümkünse yerel baskı ile çoğaltılarak parasız dağıtılacaktır.

6. Yüce Allah'tan tam başarı için dua olunur...

**Heyet-i Temsiliye Adına
Mustafa Kemal**

(BTTD, Sayı: 23, s. 4-5)

Bu yazışmalar; M. Akif Tütenk'in, Milli Mücadelede Denizli (İzmir, 1949, s. 69-80) adlı eserinden alınmıştır.

EK: XVIII

۵۷۷

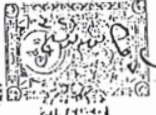

اسم و شهرت	پدری اسمیله عمل اقامتی	والدهسی اسمیله عمل اقامتی	نام و عمل ولادت	ملتی	سنت و صفت و خدمت و انتخاب صلاحیتی	تأهل و زوجیهسی متعدد اولوب اولدین	درجات و ستاره مکرمیهسی
...

اشکالی				سجل نفوسه قید اولنان محلی			
پوی	کوز	سیا	علامت لازمه تایه	ولایت	انفاس	عله و فریسی	زنامی
...

بالاده اسم و شهرت و حال و صفتی محرد اولان محمد زینباده دولت علیه تک تابینتی سائر اولوب
 اول صولتله جریده نفوسده مقید اولدینتی بشر اشیر نذکره اعلا قلندی

Müftü Hacı Tefvik Efendi'nin Nüfus Cüzdanı Sureti.

EK: XX

66

اسم حضرت شریک ... است ...

تأیید ...

...

اعضا
 محمد
 احمد
 محمد
 احمد
 احمد
 احمد
 احمد

...

...

...

...

...

...

اعضا
 محمد
 احمد
 احمد
 احمد
 احمد
 احمد

Müftü Hacı Tevfik Efendi'nin Sivas Valiliği Meclis-i Umumi Azası Seçilmeden önceki memuriyetleri ve Amasya Sancağı Meclis-i İdare Kalemî'nin 31 Kanuni evvel 1333 tarihli seçim tutanağı.

EK: XXI

مفتی سivas

مفتی سivas

1328
PDA

ه

مفتی سivas جناب مفتی سivas

مفتی سivas

آما مفتی حافظ مصطفیٰ توفیق قادری دارالحدیث الاسلامیہ اعظمیہ بھارت دہلی میں ترقی یافتہ اور
اجازت یافتہ مفتی تھے۔ ان کا شمار علمائے کرام میں ہوتا ہے۔ ان کا شمار علمائے کرام میں ہوتا ہے۔ ان کا شمار
ادب و سیرت میں ہوتا ہے۔ ان کا شمار علمائے کرام میں ہوتا ہے۔ ان کا شمار علمائے کرام میں ہوتا ہے۔ ان کا شمار
دارالحدیث میں ہوتا ہے۔ ان کا شمار علمائے کرام میں ہوتا ہے۔ ان کا شمار علمائے کرام میں ہوتا ہے۔ ان کا شمار
اہل علم و فضل میں ہوتا ہے۔ ان کا شمار علمائے کرام میں ہوتا ہے۔ ان کا شمار علمائے کرام میں ہوتا ہے۔ ان کا شمار

سید علی مدنی

مفتی سivas

سید علی مدنی

صالح

Müftü Hacı Tevfik Efendi'nin Amasya Müftülüğüne Atanması ile ilgili Sivas Valiliği'nin Meşihat Makamına teklif yazısı.

EK: XXII

۱۶۴۲
۷
۴۸
نامور قلم مدیریت برائے (۱۹۸۸)

۴
۱۴۴۴
۴۷

۱۵
سبباً لایحیہ علیہ عندہ اور دارالوہ مولانا یونس علیہ اشوق خیرات بریلو فانی انجمنہ را عیانہ مزد و قرانت اولیٰ و خلاصہ شہداء الریہ
نظراً منہ اولیٰ امانہ لولہ بنانہ یونہ جہانگشاہہ انقاہد و یومہ عثمانہ نادرہ حافظہ توفیقہ انجمنہ اولیٰ و توفیقہ نادرہ حسہ انجمنہ
ادہ تر و خانہ نادرہ ہوا جہانگشاہہ انجمنہ طوقہ را خانہ ایسہ علیہ اکلا سلسلہ و برنج درجہ وہ ہائیکہ تہنہ اولیٰ ہوا الہ
حاجہ حافظہ محمد زویہ انجمنہ لولہ مذکورہ فضیلتہ بغیرہ نسبتہ ایسہ اولیٰ و شانہ تہنہ تہنہ نسبتہ ایسہ لولہ انجمنہ اولیٰ ہوا
جہانگشاہہ تہنہ علیہ نسبتہ لولہ نسبتہ ایسہ اولیٰ و شانہ تہنہ تہنہ نسبتہ ایسہ لولہ انجمنہ اولیٰ ہوا
ہوا یا انبارہ نادرہ حکمہ و حکمہ سریریت ہوا سہ ہوا لولہ یونس علیہ امروزیانہ حضرت علیہ الامر کہہ

۱۶۵۰

۱۴۰۵

۵۴۴۶

Müftü Hacı Tevfik Efendi'nin Amasya Müftülüğüne Atandığını bildirir Memuriyet Kalemî Müdüriyeti'nin yazısı.

EK: XXIII

جواب	سؤال
<p>اسم و تخلصی تا بنویسد الرحمن کما یدر جمیدی زاده در سلسله موروثی سلسله بدر علی اجداد همی از ندر او توشیح جمع ابو الحسن المجدید در حقیقی المذهب سانزیدی الاختفایم بدر علی اسم و تخلصی راچی احمد رفندر سلکی نیابت شریف جمیدی زاده در</p>	<p>۱- ترجمه حال صاحبک اسم و تخلصی و شهرت و لقبی ، بر لاله مردود ، مستب السکینه نسبی سید همی ، اضیی ابه تابیتی ، بدر علی اسم و سلسله و شهرت</p>
<p>تاریخ ولادت یکدیور اتشی آلتی محل ولادت امامیه در</p>	<p>۲- تاریخ و محل ولادت</p>
<p>کتاب تاریخچه مکتب رشیدی به رفون کتبه شده موروثی متعلق بلده مزوره کفایتیه محرابات مدرسین رفون و او نه ایلی سینه ده او شرف همی موجوده سندیه حرف و خط و منطوق و معانی و سانه و فقه و اصول و حدیث و تفسیر شریف و علم قرآنیست و قرآن فی اجزای و توفیق و بوجوب و معاد حکمت علمای با تفسیر کتب به سیده مرحوم میر حسن فزین اخذ اجازت ایدم تاریخ نگار کرده در سه جیفار قدس کبری یدی سینه ده اوچ ترتیبده آرتسه سید کلمه به اجازت حکیم اظهاسنه موفدا اولم او حلی دور امامیه ده بوشایه والی اسعد مرحوم ترشد خالکف بیات اوچی بولسلفند خرصه جنبه جعبا سید سیدلها به سینه ده ده یکیری ایلی کلمه به کتبه حادرت آتوبه مدالیم احسانه بیور کتشد خری و فارسی ذریکی اس ندر کتات و کلم اسیرم رشتا و تدربده مجمع الانهر و در رکات کشا لرشته در فخر و در کتار وس کتیب معنیه فقره سیدیم و نه فیدر با زوم او نور سینه در سلطه با زید جامع شرفنده با برات حلی و اظهاسنه جه شسته منصرف اولدیم جه سیدیم ایچوبه بر موقوفه ترتیب ایتمه سیده به بیج برسی مطبوع و کتدر بیج بره سیدیم امتیاز و رخصت ایدم</p>	<p>۳- محالنه عثمانیه و اجنبه بلدی رسی و غلغلی و صانی کتبه و در با خود معدم نموده نه هانی علم و خبر و صنعت و ساری نه درجه قدر تجلیل ایلیکی ، سلا دسام و تصرفنامه و اجازتنامه آلیه المینه السه ایسه نار بخاری هانی که ساری کتابت با خود با کتار فکرم ایلیکی طبع و نشر اولسه اثر و تألیف در نه دار اولسه نه زمانه و زوره طبع و نشر اولدین اختراع فیه و حله ساره بر دتار بر بار و زنه ایلی ماهیسی ، بر مودت عثمانیه ایلی و با اهل لیساری و ادرسه او ما مورید حقیقه ایچوبه ده ایلی کتبه نه نایقه در لیساری</p>

Abdurrahman Kâmil Efendi'nin Terceme-i Hal Varakası'nın 1'nci sayfası.

جواب

سؤال

۴ - اولی خدمت دولت داخل
 اولوبده هنوز ترجمه حال در
 و بر ماسه اولی که موقوف
 و یا معلوم المهره نه تاریخچه
 و نزه ده داخل اولی و صوره
 سید فضل ناموریناره هانمی تاریخچه
 تبصره اولی ب مفسد ماسه
 و یا اجرت و عادات آلربی
 هر ما موبیده نه زمانه انبای طریقه
 و استیعای معاشه با شرکت ایدین
 او معاشی نه وقت قدر اخذ ایلدی
 آره ده موزول فایله ایه مدتی
 و موزولیت معاشی المسه ایه
 مقصدی ناموریت و موزولیت
 محضه فایله دائمی و موقت ضامن
 و نترسولت اولی اولی ،
 زیرین و نسانه و مدالبری
 هانمی تاریخچه امران ایلدی
 اجهت نسانه و مدالبری و ارس
 نه سببه و نه زمانه و برله می
 خدمت غیر سببه ده بوزولیت
 محضه ایل بر طرف اعزاز ایلدی
 ایه کیفی

او حیوز اونه آلی سنه مالیه سنل او نه دردی کونی اکیوز سینه شروسه معاشله
 اکیه مقنیلکنه تعیینه سیوالدم حجاز خیدر بولی آخان قومسویف
 احضار لغده سببه ایه نه خدمته مکافاه اولمه اوزره او حیوز
 کرمی بر شدر رضانت او حیوی کونی تاریخچه موشخ بر قطعه براتخالی
 ش ن ایلک نکلده موم بر قطعه مدالیه احسنه تطیف سیر لدم
 او حیوز کرمی رجینت اونه سکرنده با موصله سلیمانیه رانیه ده
 برو سده فقه زاده مدرسه سی مدرسه ایلک رتبه سنه او حیوز کرمی
 ایلک سنه ذی الحج سنل اونه بری تاریخچه موشخ بر قطعه نرمان
 عالی شنه ایزر پایم حجره او حیوز کرمی درده رجوم رشید خان
 پاشا شخ حرضنلک بالاره نکرا و نسانه آتونه مدالیه ایل اکیوز شروسه
 رخی مقنیلک معاشه ضعیف سیور یوب بر سنه مکره لوا مقصدی
 معاشی بد سوز شروسه ابلاغ سیور لک نکلده نر کور ایلک یوز شروسه
 ترش ایلدم او حیوز او توز برده سوا معاهده سوره اولده لغوه
 شیخ الاسلام اسبغه مصطفی خیری بک افندی حضرت سنل سوز ایل
 او حیوز او توز ایل ذی القعدة سنل کرمی بدی کونی خنده
 خاچرانه نه موشخ پایم سی احسانه سیور لک ایلک ایلک سوره محفوظ اولدی
 مشارالیه حضرت سنل کرمیات علیم لر لکم ناسندر موشخ و
 بشقه موشخ اولدی نه زمانه زراعت بانکه کیمیا سنده ایلک سنه
 و اوقاف قومسویف ریاستنده دهلی ایلک سنه و سایر موشخ
 قومسوزنده و قاضی و کماله نکلنده بولندم او حیوز او توز
 ایلک تشریح اولنده او حیوز او توز آلی کمانونه ناسیننه
 و کیمه گاه اجرت و گاه معاشله مدرسه دار الخلافه معلولکنده
 بولندم معروف خدر

EK: XXV

شوق و ادولام ایله بولموش تاریخ و ... نور اولارنا ... جانیین هدیته ...
 خلاصا شایر عایبه معلومینا هدیته ... نور و ...
 قدر ساینده اولور کی لایم و ... ایتمه ...
 نفعی ایلم و ...
 دار سانات و ...
 نظر اولور و ...
 معافه و ...
 سنمسی اولور ...
 ایرونده ...

Abdurrahman Kâmil Efendi'nin ömrünün tamamını ilim tahsili ile geçirdiğine ve her sene daha da artan miktarda öğrenci yetiştirdiğine dair Sivas Valiliğine Amasya Mutasarrıflığı'na gönderilen tutanak.

EK: XXVI

Cumhurreisi Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 22 Kasım 1930 tarihinde Amasya'yı ziyaretleri sırasında zamanın Amasya Müftüsü Abdurrahman Kâmil YETKİN'le birlikte. **(Doğumunun 100. Yılı Dolayısıyla Hazırlanan Başöğretmen Atatürk Fotoğraf Albümünden)**

EK: XXVII

Hakîyatî mekârim ihtivayî hazretî
Rüyasetpenahîye .

Ulu Gazi :

300 Seyahetnamesinin 112 . inci Sayfasını derzün edip
meali âlisi maali le âli ile meali Sultre âli i
Rüyasetpenahilerinde Bende kemîn , dâiri derinlerini
Alkış ve Litayis Buyruy en nihayetinde Genç Cümhuri.
çetmiş bu gibi âlema ile iftihar eder buyur.
dugunuz .86. çâşını ihmal etmiş Hâmil bende.
nizin maasını 0 gice dörbin kuruya iblâğ edeyim
Tradei Rüyasetpenahilerine kârsi üç bin kuruşum -
kâfi ve ziyade ile isabeti ayne Usadûf edeceğimi
arzi auzanem üzerene okadara iblâğını irade
Buyruy Peksen Lira ve ahîsen Dârim Kanunu emri.
binde Peksen dört Lira almakta olup bu da idare.
Arizaneme kâfi ve kâfil olıyordu . İki Pondır -
68 Liraya Cenexül eylediğinden .300. Lirayı müte-
caviz müstagrâki düyün olduğumdan çâfında
Lâfi hayati müstear idusem dıynimi C'diyufe
kâfi emval ve âkârim olmadığundan Reisi cümhur
Hâsretleri akâsi Bendeğânından Koca müftünün
Su kadar Borç ile akıete gitti denilmesine vicdani
Nisrüyasetpenahilerinin razı olmayacağı maruzdur
çendimiz Hâsretleri- 13.3.1934

2 / 12 No 1

13.3.1934
Amasya Anıtlısı

Abdurrahman Kâmil Efendi'nin Cumhurbaşkanlığına 13.03.1934 Tarihli
Dilekçesi.

EK: XXVIII

Amasya'daki Milli Mücadele Anıtında, Mustafa Kemal Paşa, Amasya Müftüsü Hacı Hafız Tefrik Efendi, Kâzım Karabekir Paşa Sultan Bayezid Camii Vaizi Abdurrahman Kâmil Efendi, Kazım Karabekir Paşa Hüsrev Bey, Ali Fuat Paşa, Refet ve Hüseyin Rauf Beyler.

DİZİN (*)

- Abbas Hilmi, 168
 Abdulgafur (İştın) Efendi (Müderriş, Milletvekili), 23, 40, 41,42,55, 66
 Abdulganizade Mektebi, 176
 Abdülhakim (Arvasi) (Müderriş-Van), 25
 Abdülhalim Çelebi (Mevlana Dergahı Şeyhi-Milletvekili), 24, 67, 163
 Abdülhamit Efendi (Diyarbakır Müftüsü, Milletvekili), 25, 62
 Abdülkadir Efendi (Müderriş, Milletvekili), 156
 Abdülkerim Abdülkadiroğlu (Doç. Dr.), 27
 Abdullah (Müderriş-Bursa), 25
 Abdullah Azmi (Torun) Efendi (Müderriş, Milletvekili), 25, 62
 Abdullah Efendi (Boğazlayan Müftüsü), 25,156
 Abdullah Efendi (Müderriş, Acıpayam), 157
 Abdullah Efendi (Tavas), 75
 Abdullah Faik (Çopuroğlu) Efendi (Karahisarlı Müftüsü, Milletvekili), 24, 58
 Abdullah Fehmi Efendi (Erbaa Müftüsü), 156
 Abdullah Hilmi (Müderriş, Ankara), 27, 155
 Abdullah Mehmet Efendi (Maraş Müftüsü), 52
 Abdullah Sabri (Aytaç) (Kadı-Müftü-Milletvekili), 26, 60, 156
 Abdullah Uçman, 18
 Abdülmecit Efendi (Bahçe Müftüsü), 24
 Abdurrahim Bey (Havran), 56
 Abdurrahim Efendi (Şeyhzade), 113, 114
 Abdurrahman Ağa (Çal), 53
 Abdurrahman Çil (Kula), 55
 Abdurrahman Efendi (Alim), 158
 Abdurrahman Efendi (Silvan Müftüsü), 157
 Abdurrahman Kamil (Yetkin) Efendi (Vaiz, Amasya Müftüsü), 13, 14, 26, 27, 29, 176, 179, 182, 186, 187, 188, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213
 Abdurrahman Lami (Hocazade Ersoy) Efendi (Müderriş, Milletvekili), 25, 63
 Abdurrahman Rahmi Efendi (Amasya), 183
 Abdurrauf Efendi (Sivas Müftüsü), 26, 30, 31, 38, 50
 Abdülaziz Efendi (Müderriş), 158
 Abdülgafûr Efendi (Mihalıççık Müftüsü), 154
 Abdülhadi Efendi (Bayezid Müftüsü), 156
 Abdülhaluk M. Çay, 18
 Abdülhamit Efendi (Manisa Müftüsü), 23
 Abdülkadir (Müderriş-Ağrı), 25
 Abdülkadir Efendi (Beyazıd), 51

* Parantez içindeki yer adları, kişiler karşısında o kişinin doğum yerini veya orada bulunduğunu belirtir. Diğer Parantez içindeki ifadeler tamamlayıcı bilgilerdir.

- Abdülkadir Efendi (İmam-Hatip-Antep), 24
- Abdülmecid Efendi (Bitlis Müftüsü), 25, 157
- Abdülmecid Efendi (Hizan Müftüsü), 157
- Abidin (Müderris, Niğde), 25
- Abidin Efendi (Müderris, Ankara), 27, 155
- Abit Hoca (Yatağan), 58
- Acıpayam, 20, 75, 77, 80, 81, 98, 99, 108
- Acıpayam Müfrezesi, 89
- Açıksöz, 151
- Adana'ya Doğru, 32
- Adana, 19, 24, 151, 191
- Adapazarı, 161
- Ademzade Ahmet (Ankara), 138, 141, 170
- Adil Bağdatlıoğlu, 24
- Adil Efendi (Müderris-Samsun), 26, 51
- Adnan Sofuoğlu, 192, 193
- Afyon, Afyonkarahisar, 11, 22, 23, 25, 40, 46, 47, 48, 57, 83, 84, 85, 89, 97, 100, 196
- Ağrı, 25
- Ahmed Efendi (Ispir Müftüsü), 154
- Ahmed Efendi (Lice Müftüsü), 156
- Ahmed Efendi (Muallim), 158
- Ahmed Efendi (Şeyh), 156
- Ahmed Hamdi Efendi (Bursa Müftüsü), 153
- Ahmed Hamdi Efendi (İnebolu Müftüsü), 154
- Ahmed Hamdi Efendi (Muallim), 158
- Ahmed Rüşdü Efendi (Müderris), 158
- Ahmed Şefik Efendi (Müderris), 155
- Ahmed Şükrü Efendi (Boyabat Müftüsü), 154
- Ahmed Vasfî Efendi (Gemlik Müftüsü), 154
- Ahmed Vehbi Efendi (Haymana Müftü Vekili), 156
- Ahmed Zühdü Efendi (Çine Müftüsü), 155
- Ahmet (Bilgiç) Efendi (Şarkikaraağaç Müftüsü), 25
- Ahmet (Dervişağa Camii Imam-Hatibi, Erzurum), 50
- Ahmet (Ispir Müftüsü), 25
- Ahmet (Saray Müftüsü), 26
- Ahmet Akşit (Yedek Subay), 81
- Ahmet Bey (Gülbene) 55
- Ahmet Çavuşoğlu (Çal), 53
- Ahmet Demiray, 186, 187, 198
- Ahmet Efendi (Kırkağaç), 55
- Ahmet Efendi (İmam-Hatip, Kayseri), 31
- Ahmet Efendi (Müezzin-Kayyım-Antep), 24
- Ahmet Efendi (Saray Müftüsü), 44
- Ahmet Ekrem Efendi (Balıkesir), 56
- Ahmet Emri Yetkin, 203
- Ahmet Enver Efendi (Burhaniye), 56
- Ahmet Fevzi (Erdem) Efendi (Şavşat Müftüsü, Milletvekili), 60
- Ahmet Fevzi Efendi (Artvin Müftüsü), 25
- Ahmet Hamdi (İnebolu Müftüsü), 26
- Ahmet Hamdi (İzgi) Efendi (Milletvekili), 58
- Ahmet Hamdi Efendi (Bursa Müftüsü), 25
- Ahmet Hamdi Efendi (Diyarbakır Müftüsü), 50
- Ahmet Hulusi (Müftüler) Efendi (Denizli Müftüsü), 11, 1 2, 1 3, 14, 1 9, 51, 53, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 90, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 116, 120, 122, 123, 126, 127, 128, 129, 153, 213
- Ahmet İlhami Efendi (Ordu Müftüsü), 26, 52
- Ahmet İzzet (Çalgüner) Efendi (Çal Müftüsü), 20, 48, 53, 75, 81, 89, 95, 157
- Ahmet Mahir, (Trabzon Müftüsü), 26
- Ahmet Naci Efendi (Balıkesir), 56
- Ahmet Necmeddin (Tirebolu Müftüsü), 26
- Ahmet Nural Öztürk, 55
- Ahmet Nuri (Müderris,Milletvekili), 25, 60

- Ahmet Rasim (Büyükelçi), 31
 Ahmet Rüstem Bey, 139
 Ahmet Sahip, 17
 Ahmet Şakir Efendi (Burhaniye), 56
 Ahmet Şükrü (Boyabat Müftüsü), 26
 Ahmet Şükrü (Yavuz Yılmaz) Efendi (Sarayköy Müftüsü, Milletvekili), 19, 41,45, 53, 59, 75,81
 Ahmet Vasfi Efendi (Gemlik Müftüsü), 25
 Ahmet Zühtü Efendi (Çine), 54
 Ak Osmanzade Hacı Hüseyin Efendi (Afyon), 57
 Akbaş Cephaneliği, 192, 193
 Akbaş, 192 Akhisar, 41, 54
 Akhisar Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 54
 Aksaray, 25, 51
 Aktarbaşızade Rasim Bey (Ankara), 138, 170
 Alaattin Efendi (Balya), 56
 Alaşehir, 42, 54, 109
 Alaşehir Kongresi, 35, 40, 41, 42
 Albert Sorel, 17
 Alemdar Vapuru, 114
 Alfred Rüstem, 168
 Ali (Silifke Müftüsü), 25
 Ali Ağa (Gönen), 56
 Ali Ağa (Gülbene), 55 Ali Efendi (Amasya), 183, 186, 211
 Ali Efendi (Çorum Müftüsü), 25, 51
 Ali Efendi (Gölmarmara), 55
 Ali Efendi (Müderris, İzmir), 75
 Ali Efendi (Tortum Müftüsü), 154
 Ali Fikri (Giresun Müftüsü), 26, 51
 Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, 36, 45, 135, 138, 140, 141, 142, 143, 145, 160, 166, 167, 169, 170, 184, 210,
 Ali Galip Efendi (Balıkesir), 56
 Ali Hamzaoğlu (Uşak), 56
 Ali Haydar (Nazilli), 54
 Ali Himmet Efendi (Kadı, Amasya), 179, 183
 Ali Kemal Paşa (Jandarma Genel Komutanı), 112, 120, 122, 123
 Ali Kemali Efendi (Müderris-Konya) 17, 24, 50
 Ali Nadir Paşa, 83
 Ali Nutki Baba (İstanbul), 26
 Ali Rıza Paşa, 135
 Ali Ragıp Efendi (Denizli), 86
 Ali Rıza (Acara) Efendi (Milletvekili), 60
 Ali Rıza (Ataışık) Efendi (Milletvekili), 25, 64
 Ali Rıza (Müderris-Bursa), 25 Ali Rıza (Müftü-Milletvekili), 25
 Ali Rıza (Özdarende) (Müftü-Milletvekili), 26, 58, 154
 Ali Rıza Bey (Tavas Kaymakamı), 80, 112
 Ali Rıza Efendi (Köyceğiz Müftüsü), 57
 Ali Rıza Efendi (Müderris), 157
 Ali Rıza Efendi (Soma), 55
 Ali Rıza Efendi (Uşak Müftüsü), 23, 25, 56, 157
 Ali Sarıkoyuncu, (Doç. Dr.) 14, 18, 21, 22, 23, 27, 48, 57, 75, 163, 207
 Ali Sezai (Kurtaran) Efendi (Hoca-Maraş), 24
 Ali Sururi (Tönük) Efendi (Müderris, Milletvekili), 66
 Ali Surûri Bey (Balıkesir), 56
 Alim Asım Efendi (Müderris-Siverek), 24
 Alim Efendi (Kadı, Balıkesir), 158
 Alim Efendi (Manisa Müftüsü), 22, 23, 40, 54
 Alizade İmam Haşan (Giresun), 26
 Allah, 149, 152, 153, 167, 186, 189, 202, 203
 Alman, 192
 Almanya, 17, 18
 Alparslan, 11,17
 Alptekin Müderrisoğlu, 83
 Amasya, 13, 19, 26, 29, 30, 51, 175, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 203, 205, 207, 209, 210, 211, 212, 213,
 Amasya Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti, 212
 Amasya Bidayet Mahkemesi, 176
 Amasya Meşahiri, 189, 205

- masya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 177, 187, 188, 190, 194, 197, 198, 206, 211
 Amasya Protokolü, 210
 Amasya Sancağı, 176
 Amasya Tamimi, 13,30, 210, 211, 212
 Amasyalılar, 185, 186, 204, 206, 212
 Amerika Birleşik Devletleri, 165
 Amerika Hükümeti, 166
 Amerikan Mandası, 36
 Amerikan, 76
 Anadolu, 11, 12, 17, 18, 19, 21, 23, 26, 27, 36, 52, 75, 113, 115, 117, 129, 146, 147, 150, 165, 167, 168, 188, 213
 Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 49, 141, 195
 Ankara, 13, 14, 17, 18, 19, 22, 26, 30, 31, 33, 35, 38, 43, 46, 48, 50, 76, 104, 133, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 151, 159, 160, 162, 163, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 177, 184, 186, 187, 192, 193, 194, 195, Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 142, 144, 146, 151
 Ankara Üniversitesi, 15
 Antalya, 24, 35, 108
 Antep, 24, 151
 Anzavur, 23, 56
 Arabacızade Hacı Hafız Mehmet Efendi (Balıkesir), 39
 Arabacızade Halil Efendi (Müderriş, Balıkesir), 55
 Arapzade Ahmet (Çal), 53
 Ardahan, 192
 Arif Bey (Erkan-ı Harbiye Kaymakamı), 180
 Arpacızade Hürrem Bey (Amasya), 183, 187, 212
 Artvin, 25
 Asaf Gökbel, 53, 54
 Ata Efendi (Çankırı Müftüsü), 25, 51
 Atatürk Araştırma Merkezi, 19, 95, 125, 205
 Atça, 105
 Atik-i Ali Mektebi, 186
 Atina, 23, 48, 96
 Atkinson (İngiliz Temsilcisi), 124
 Avrupa, 11,17, 18, 116
 Avusturya, 18
 Aydın, 19, 20, 35, 40, 51, 54, 74, 75, 76, 88, 89, 91, 92, 97, 100, 101, 104, 105, 114, 117, 118, 124, 166, 181, 185
 Aydın Ayhan, 56
 Aydın Kuva-yı Milliyesi, 85
 Aydın Zeybek Ordusu, 93
 Ayfer Göze, 36, 37
 Ayıntab, 191
 Ayvalık, 23
 Azmi (Müderriş-Gümüşhane), 26, 158
 Bab-ı Fetva, 123
 Bacakoğlu Mustafa (Uşak), 56
 Baha Akşit (Dr.), 75
 Bahaeddin (Müderriş-Amasya), 26, 179, 186, 211
 Bahaeddin Efendi (Tosya Müftüsü), 154
 Bahattin Ağa (Ula), 57
 Bahri Efendi (Samsun Müftü Vekili), 153
 Bahri Sarıtepe Bey (Manisa Belediye Başkanı), 54
 Bakırlı Hafız Hüseyin Efendi (Soma), 23, 48, 55
 Balıkesir, 22, 23, 40, 41, 42, 55, 75
 Balıkesir Kongresi, 35
 Balya, 23, 56
 Bandırma, 23, 161, 193
 Bartın, 26
 Barutçuzade Süleyman Efendi (Balıkesir), 56
 Başağazade Yusuf (Denizli), 53, 93
 Batum, 192
 Bayburt, 26
 Bayezit, 189
 Bayındır, 54
 Bayram Kodaman, 18, 19, 210, 211
 Bayram Sakallı, 1 36, 144, 145, 151, 159
 Bediüzzaman Said Nursi, 26
 Bedri Alpay, 24
 Bekir Ağa Müfrezesi (Kale-Tavas), 89, 98

- Bekir Aġaoġlu Mustafa (Çal), 53
 Bekir Efe (Sarayköy), 87
 Bekir Sami (56. Fırka Kumandanı), 36, 37, 168
 Bekir Sami (Beyrut ve Halep Sabık Valisi), 168
 Bekir Sıtkı (Ocak) Efendi (Müderris, Milletvekili), 70
 Bekir Yılcıoġlu (Uşak), 56
 Belevli Yusuf (Denizli), 102, 104
 Bertuġ Selami, 23
 Beyazıd, 51
 Beynamlı Hacı Mustafa Efendi (Müderris, Milletvekili), 59, 155, 165
 Beypazarı, 161, 163
 Beypazarlızade Hafız Mehmet Efendi (Balıkesir), 39, 55
 Beyşehir, 161
 Biga, 23, 56, 161
 Bilal Şimşir, 168
 Bingöl, 25
 Birinci Dünya Savaşı, 18, 26, 77
 Birol Emil, 18
 Bitlis, 25, 50
 Bodrum, 57
 Boġazlıyan, 161
 Bolu, 26, 51, 161
 Bozdoġan, 41
 Bozkır, 161
 Bozöyüklü, 20, 54
 Buldan, 53, 75
 Bulgurluzade Mehmet (Ankara), 141
 Bulgurzade Tefvik Bey (Ankara), 138, 170
 Burdur, 24, 35, 78, 89, 108, 115
 Burhaniye, 56
 Bursa, 14, 25, 113
 Burunoġlu Hafız Halil (Gönen), 56
 Buruşukzade Halil Efendi (Kula), 54
 B lb lzade Mehmet Efendi (Kırkaġaç), 43
 Cafer İlhami, 198
 Canik, (Samsun), 51
 Cazim Aġa (Datça), 57
 Celal Bayar, 21, 27, 28, 44, 45, 49, 54, 75, 91, 92, 93, 95, 109, 111, 112, 113, 124, 126, 128, 147, 202 203, 204,211
 Celaleddin Arif Bey, 168, 194
 Celaleddin Efendi (Müderris), 156
 Cemaat-ı İslamiye, 42
 Cemal Efendi (Edremit Müftüsü), 23
 Cemal Işıksel, 209
 Cemal Kutay, 24, 27, 33, 34, 38,45, 52, 75, 78, 79, 80, 84, 85, 120, 129, 142, 177, 183, 184, 193, 198, 213
 Cemal  g t (Vaiz-İstanbul), 26
 Cemal Paşa (Harbiye Nazırı), 135, 210
 Cemalettin (Çelebioġulları) Efendi (Bektaş Şeyhi, Milletvekili), 25, 32, 67
 Cemalettin Efendi (Şeyhzade), 113
 Cemil (Müderris-Siirt), 37
 Cemil Cahit Bey (5. Kafkas Fırkası Kumandanı), 189, 196, 200, 212
 Cemil Efe (K yceġiz), 57
 Cemil Şerri Baydur (Muġla), 57
 Cemiyet-i Akvam, 17, 37
 Cemiyet-i İslâmiye, 22, 35, 60
 Cenaze Parası, 170
 Cennet, 209
 Cennetzade Tahir Efendi (Tavas Müftüsü), 53, 75, 80
 Cevad Abbas Bey, 139, 142, 179, 183
 Cevdet Hayri Bey, 94
 Cevdet Küçük, 18
 Cevdet Yularkıran, 30
 Cihanoġlu Mustafa (Koçarlı), 54
 Cuma Namazı, 24, 1 88, 201, 202
 Cumhurbaşkanı, 12
 Çal, 20, 48, 53, 75, 77, 95, 98, 102, 103, 110, 111
 Çal Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 20
 Çamurzade Hafız Osman Efendi (Kozan Müftüsü), 24
 Çankaya, 138, 142
 Çankırı, 25
 Çardak, 53, 99

- Çelikalay, 11,45, 48
 Çiftzade Ragıp (Erzurum), 50
 Çil Ahmet Efendi (Antalya), 24
 Çine Heyet-i Milliyesi, 21
 Çine, 20, 21, 54, 87, 124, 124
 Çivril, 53, 161
 Çopur Süleyman Efe (Buldan), 53
 Çorbacıoğlu Haşan Ağa (Çivril), 53
 Çorum, 25, 38, 51, 161
 Dahiliye Nezareti, 78, 114
 Dalamanlıoğlu Mehmet Şükrü (Denizli), 53, 93, 102
 Damat Ferit Paşa, 22, 82, 113, 1 15, 126, 134, 146, 147, 148, 168, 197
 Damatoğlu Abdullah Efendi (Çal), 53
 Dar'ül Hilafetü'l-Aliyye Medresesi, 31
 Darü'l-Hikmetü'l-Sultanî, 176
 Datça, 57
 Dede Rıfki (Marmaris), 57
 Delibaş Mehmet, 24
 Delikli Çınar (Denizli), 109, 110
 Demiralay, 11, 45, 48, 49
 Demirci Mehmet Efe, 21, 23, 40, 41, 86, 91, 93, 94, 97, 99, 100, 101, 111, 112, 120
 Denizli, 13, 19, 20, 35, 40, 41, 43, 51, 53, 76, 78, 79, 80, 82, 83, 85, 87, 88, 93, 95, 98, 102, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 120, 126, 127, 128
 Denizli Heyet-i Milliyesi, 84, 88, 89, 95, 97, 98, 99, 102, 103, 105, 1 07, 116, 122
 Denizli Hürriyet ve İtilaf fırkası, 126
 Denizli Kuvayı Milliyesi, 103, 108, 115
 Denizli Mutasarrıflığı, 123
 Denizli Mücahitleri, 88
 Denizli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 95
 Denizli Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyeti, 83, 93
 Denizli Müfrezesi, 86
 Denizli Müftülüğü, 110 Denizli Olayı, 94, 95
 Denizli Rumları, 127, 128
 Derviş (Mucur), 33
 Derviş Efendi (Çal), 53
 Dikmen, 138, 139
 Dinar, 83, 84, 89, 97
 Divan-ı Örfi Mahkemesi, 197
 Diyanet Aylık Dergisi, 163
 Diyanet İlmi Dergi, 21, 23, 27, 75
 Diyanet İşleri Başkanı, 164
 Diyanet İşleri Başkanlığı, 27, 74, 171, 176, 177, 200
 Diyarbakır, 25, 37, 50, 62
 Dizman Mehmet Ağa (Biga), 56
 Dr. Adnan Bey, 168
 Dramalı Hacı Şevket Bey (Akhisar), 54
 Dumlupınar, 48
 Dürrizade Abdullah (Şeyhülislam), 170
 Düzce, 161
 Edip (Jandarma komutanı), 27 Edirne, 35, 50
 Edirne Büyük Kongresi, 43, 43
 Edremit, 23
 Edward Dirault, 17
 Ege, 22, 40, 75, 76, 83
 Eğridir, 89, 97, 128
 Ekmek Yemez Osman Efendi (Müdürris-Kayseri), 31
 Elazığ, 25
 Elbistan, 107
 Emin (Müdürris-Oltu), 25
 Emin Ali Bey (Akhisar), 54
 Emin Bey (Denizli), 53
 Emin Efendi (Çal), 102
 Emin Efendi (Müdürris, Oltu), 52
 Emir Paşa (Sivas), 30
 Emrullah Efendi (Datça), 57
 Enver Behnam Şapolya, 29, 180, 181
 Enver Ziya Karal, 18
 Erbaa, 161, 187
 Ergin Aybars, 149
 Erkan-ı Harbiye Umumi Reisi, 47
 Ermeni, 50, 178, 181, 189, 191, 206
 Ermenistan, 185
 Ertuğrul (Bilecik), 51
 Erzincan, 25, 51, 62

- Erzurum, 19, 25, 30, 31, 34, 36, 37, 38, 50, 63, 138, 143
- Erzurum Kongresi, 27, 35, 37
- Erzurumlu İsmail Hakkı Efendi, 158
- Esat İleri (Müderris, Milletvekili), 21, 59, 157
- Eskişehir, 25, 46, 62
- Eşme, 23, 40, 41
- Eşref Efendi (Gülbene), 55
- Ethem (Köyceğiz), 57
- Ethem Hoca (Kırşehir), 34
- Ethemzade Hacı Hüseyin Bey (Afyon), 57
- Fadime Kadın (Ödemiş), 28
- Fahreddin Efendi (Bayburt Müftüsü), 26, 156, 168
- Fahrettin Bey (12. Kolordu Komutanı), 107
- Fahrettin Kırzioğlu, (Prof. Dr.), 36
- Fahri Bey (Havran), 56
- Faik (Öztrak) (Denizli Mutasarrıfı), 43, 76, 93, 102, 128
- Faik Paşa Medresesi, 75
- Fakihzade Medresesi (Bursa), 200
- Fart Nahiyesi, 23, 40
- Fazliye Medresesi, 133
- Fazlullah Efendi (Müderris-Sivas), 37, 38
- Fehmi Ağa (Yatağan), 58
- Fehmi Efendi (İnegöl Müftüsü), 154
- Fethi Tevetoğlu, 12, 13, 205
- Fethiye, 57
- Fettah Hoca (Yatağan), 58
- Fetva, 79, 146, 147, 150, 151, 159, 213
- Fevzi (Bursa Müftüsü), 114
- Fevzi (Çakmak) Paşa, 26, 47, 147, 198
- Fevzi Bey (Havran), 56
- Fevzi Efendi (Kütahya Müftüsü), 25, 153
- Fevzi Müftüler (Ahmet Hulusi Efendinin Oğlu), 89, 97
- Fezullah Ağa (Milas), 57
- Fikri Efendi (Müderris-Bingöl), 25
- Fincancızade Mehmet, 170
- Fransa, Fransız, 11, 17, 18, 21, 35, 43, 50, 140, 144, 164, 189, 190, 192, 193, 206
- Fuat Bey (Binbaşı), 141, 170
- Fuat Börekçi, 141
- Galip (Alaşehir Belediye Başkanı), 54
- Galip Hoca (Bkz. Celal Bayar), 27, 28
- Garb-ı Karaağaç (Acıpayam), 103
- Gaziantep, 24, 63
- Gelibolu, 192
- Genç Cumhuriyetimiz, 212
- Genelkurmay, 98, 144
- Genelkurmay Arşivi, 189, 197
- Genelkurmay Başkanlığı, 12, 36, 15, 47, 124, 145
- General Milen, 96
- General Vorosilof, 45
- Gerdekzade Hacı İsmail (Tavas), 53
- Gerede, 161
- Gevikzade Hacı Hafız Efendi (Afyon), 25, 51, 57
- Geyve, 25
- Giresun, 26, 51
- Giresun Nahiyesi, 40
- Giritli Hüseyin Efendi (Soma), 55
- Giritli İsmail Hakkı (Nazilli), 54
- Goncalı, 110
- Gothard Jaeskche, 31
- Gölmarmara, 55
- Gönen, 23, 56, 161
- Gönenli Osman Bey (Balıkesir), 55
- Gülbene, 55
- Gümüşhacıköy, 194
- Gümüşhane, 26, 51
- Hacettepe Üniversitesi, 15
- Hacı Ahmet (Denizli), 105
- Hacı Ahmet Efendi (Balıkesir Müftüsü), 23
- Hacı Ahmet Efendi (Buldan), 75
- Hacı Ahmed Efendi (Maraş Müftüsü), 157
- Hacı Ali (Kırşehir), 34
- Hacı Ali Sabri (Güney) Efendi (Milletvekili), 25, 64, 155
- Hacı Atıf Efendi (Müderris, Milletvekili), 27, 59, 170
- Hacı Babuzade Nuri (Bitlis), 50

- Hacı Bayram Camii, 48, 145, 161
Hacı Bey (Havran), 56
Hacı Emin (Mucur), 33
Hacı Fakızade Nevzat Bey (Denizli), 94
Hacı Hafız Mehmet Cemil (Siirt Müftüsü), 37
Hacı Halil (Koçarlı), 54
Hacı Halil Efendi (Kırkağaç), 55
Hacı Halilzade İsmail Efendi (Müderriş, Sarayköy), 53
Hacı Haşan Efendi (Bayındır Müftüsü), 54
Hacı Haşan Efendi (Gönen), 56
Hacı Hasanoğlu Şükrü Efendi (Ula), 57
Hacı Hatip Osman Efendi (Antalya), 24, 52
Hacı Hilmi Efendi (Müderriş, Manisa), 23
Hacı Hüseyin Efendi (Ödemiş Müftüsü), 54
Hacı İsmail Bey (Belediye Başkanı, Tavas), 75
Hacı Kamile Hanım (Balıkesir), 56
Hacı Mahmudzade Mehmet Efendi (Amasya), 186
Hacı Mahmut Efendi (Denizli), 53
Hacı Mahmutzade Mehmet Efendi, (Amasya), 183, 211
Hacı Mecidin Lütfi (Gönen), 56
Hacı Mehmet Ağa (Çal Belediye Başkanı), 53
Hacı Mehmet Rifat Efendi (Bartın Müftüsü), 26
Hacı Mollazade Necip (Buldan), 53
Hacı Muhittin Çankılı, 40, 41, 42, 43, 55
Hacı Musazade Eyüp (Alaşehir), 54
Hacı Musazade Hafız Mehmet Efendi (Kütahya), 25
Hacı Mustafa (Salihli), 55
Hacı Mustafa Efendi (Beynamlı) (Müderriş-Milletvekili), 27
Hacı Mustafa Sabri (Bavsan) Efendi (Kadı, Milletvekili), 69
Hacı Mustafa Tevfik Efendi (Müftü, Müderriş, Amasya), 26, 176
Hacı Mümtaz Efendi (Ödemiş), 54
Hacı Nafi (Kırşehir), 33, 34
Hacı Nazif Efendi (Eşme Müftüsü), 23, 25, 41, 44, 49, 157
Hacı Osman Efendi (Denizli Müftüsü), 109
Hacı Ömer Efendi (Tokat Müftüsü), 153
Hacı Reşit Efendi (Soma), 55
Hacı Reşitzade Ahmet Efendi (Denizli), 105
Hacı Rifat Efendi (Kırkağaç Müftüsü), 22, 23, 48
Hacı Rüştü Efendi (Datça), 57
Hacı Sadık (Müderriş-Bursa), 25
Hacı Süleyman (Bilgen) Efendi (Müderriş, Milletvekili), 21, 51, 54, 65, 86, 91
Hacı Süleyman (Denizli), 105
Hacı Süleyman (Mucur), 33
Hacı Süleyman (Müderriş-Ankara), 27
Hacı Süleyman Efendi (Bozöyüklü), 54, 57
Hacı Süleyman Efendi (Kırkağaç), 55
Hacı Süleyman Efendi (Müderriş, Acıpayam), 157, 155
Hacı Süleymanoğlu Hacı Ahmet (Denizli), 94
Hacı Şerif Efendizade Hüseyin Efendi (Aksaray), 51
Hacı Şükrü Bey (Aydın Kuvayı Milliye Komutanı), 87, 88, 89, 91, 92, 97, 98, 99, 100, 101, 122, 127
Hacı Tevfik (Durlanık) Efendi (Çankırı Müftüsü, Milletvekili), 61
Hacı Tevfik Efendi (Amasya Müftüsü), 12, 13, 14, 26, 27, 29, 51, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 195, 197, 198, 200, 207, 210, 212
Hacı Tevfik Efendi (Belediye Başkanı, Denizli), 75
Hacı Yunuszade Mehmet (Koçarlı), 54
Hacı Yusuf Efendi (Müderriş, Bursa), 25, 155

- Hacı Zati Efendi (Biga), 56
 Hacıbektaş, 32
 Hadisat, 166
 Hafız Abdullah (Tezdemir) Efendi (Müderris, Milletvekili), 65
 Hafız Ahmet Tayyar (Bolu Müftüsü), 26
 Hafız Ali Efendi (Kepsut Nahiyesi), 40
 Hafız Arif Efendi (Bilecik), 51
 Hafız Cemal Efendi (Edremit Müftüsü), 22
 Hafız Eşref (İzmit), 25
 Hafız Fuat Çelebi (Geyve), 25
 Hafız Hakkı Efendi (Müderris), 156
 Hafız Hamit Efendi (İvrindi Müftüsü), 23
 Hafız Hüseyin Efendi (Müderris), 158
 Hafız İbrahim (Demiralav) (Müderris-Milletvekili), 11, 24, 45, 46, 49, 48, 51, 63, 155, 196
 Hafız İsmail Efendi (Gülbene), 55
 Hafız Kamil (Marmaris), 57
 Hafız Kamil Efendi (Gölmarmara), 55
 Hafız Kazım Efendi (Gönen), 56
 Hafız Kemal Efendi (Müderris), 158
 Hafız Mahmud Efendi (Müderris), 158
 Hafız Mahmut Efendi (Trabzon), 50
 Hafız Mehmet (Marmaris), 57
 Hafız Mehmet (Şahin) Efendi (Milletvekili), 63
 Hafız Mehmet (Tokat), 26
 Hafız Mehmet Bey (Sarıyer), 26
 Hafız Mehmet Efendi (Hacı Bayram Hatibi), 145
 Hafız Mehmet Efendi (İvrindi Nahiyesi), 40
 Hafız Mehmet Efendi (Şamlı Nahiyesi), 40
 Hafız Mehmet Efendi (Tokat), 52
 Hafız Mehmet Hulusi (Erdemir) Efendi (Milletvekili), 66
 Hafız Mehmet Sait (Akhisar), 54
 Hafız Mustafa Efendi (Burhaniye), 56
 Hafız Sabri Efendi (Muğla), 57
 Hafız Şevket (Kırşehir), 34
 Hafız Tahir (Barutçuoğlu), 55
 Hafız, 162
 Hakimiyet-i Milliye, 27, 158
 Hakkari, 25, 51
 Hakkı Behiç Bey, 31, 33, 139, 168
 Hakkı Bey (Beypazarı Belediye Başkanı), 162
 Hakkı Bey (Burhaniye), 56
 Hakkı Bey (Gülbene), 55
 Hakkı Demirtaş (Kayseri), 31
 Hakkı Efendi (Bandırma Müftüsü), 23
 Hakkı Efendi (Gönen), 56
 Hakkı Paşaoğlu Fahri Bey (Ödemiş), 54
 Hakkı Şenkon, 24
 Halide Edip Adivar, 12, 26, 36, 168
 Halik Bey (Belediye Başkanı, Sarayköy), 75
 Halil (Elazığ Müftüsü), 25
 Halil (Gülbüz Efendi) (Kırşehir Müftüsü), 25, 34
 Halil Ağa (Hırkalı), 91
 Halil Ağa Müfrezesi (Hırkalı), 89, 98
 Halil Efendi (Müderris), 157
 Halil Fehim (Pazarlık Müftüsü), 114
 Halil Hilmi (Gülbüz) Efendi (Kırşehir Müftüsü), 51
 Halil Hilmi (Kadı-Yozgat), 25
 Halil Hulki (Aydın) (Siirt Müftüsü-Milletvekili), 25, 69
 Halil Hulusi (Ermiş) Efendi (Burdur Müftüsü-Milletvekili), 24, 61
 Halil Molla (İzmit), 25
 Haliloğlu İsmail Ete Hoca, 43
 Halit Morali, 76
 Halkevi, 209
 Hamamcıoğlu Mustafa (Denizli), 94
 Hamdi Atamer, 145
 Hamdi Bey (Denizli Jandarma Komutanı), 120
 Hamdi Efendi (Biga Müftüsü), 23, 56
 Hamdi İlhan (Köyceğiz), 57
 Hamdi Yüzak (Marmaris), 57
 Hami Bey, 37
 Hamidabad (İsparta), 51
 Hamidullah Suphi, 168
 Hamit Bey (İvrindi), 56

- Hamit Şevket İnce Bey, 54
 Hamza Efendi (Müderris), 155
 Hamza Hayati Bey (Ula), 57
 Hanıfzade Mehmet (Ankara), 50, 138, 141, 170
 Harbiye Nezareti, 127
 Harbiye-i Umumiye Riyaseti, 145
 Hariciye Nazırlığı, 193
 Harputizade Haşan Efendi (Amasya), 183, 186, 211
 Hasağası Ömer (Alaşehir), 54
 Haşan (Müderris-Yozgat), 25
 Haşan (Tokcan) Efendi (Acıpayam Müftüsü-Milletvekili), 20, 53, 61, 80, 89, 104
 Haşan (Van Müftüsü), 25
 Haşan Basri (Çantay) Efendi (Müderris, Milletvekili), 23, 55
 Haşan Basri Efendi (Turgutlu Müftüsü), 23
 Haşan Bey (Gönen), 56
 Haşan Efendi (Kızılhisarlı), 89
 Haşan Efendi (Şiran Müftüsü), 26, 37
 Haşan Güzel, 24
 Haşan Hüsnü Efendi (Urfa Müftüsü), 24, 52, 154
 Haşan İzzettin Dinamo, 127
 Haşan Kamil Efendi (Muş Müftüsü), 25, 52
 Haşan Rafet (Seçkin) Efendi (Müderris-Milletvekili), 24
 Haşan Tahir Efendi (Bozdoğan Müftüsü), 156
 Haşan Tahsin (Müderris-Mardin), 25
 Haşan Tahsin Efendi (Araç Müftüsü), 154
 Hasbi (Kadı-Sivas), 26, 38
 Hüseyin Çavuş (Gönen), 56
 Haşan Kamil Bey (Havran), 56
 Hatip (Hacı) Süleyman Efendi (Bozöyük), 20, 21
 Hatip Ahmet (Arslanhane Camii Imam-Hatibi, Ankara), 27, 38, 50, 138, 170, 141
 Hatipzade Ali Efendi (Havran), 56
 Hatipzade Emin Efendi, (Müderris-Trabzon), 26
 Hatipzade Mehmet Efendi (Müderris-Burdur), 24 Havran, 56
 Havza, 29, 1 80, 181, 1 82, 1 85, 187, 201
 Haydar Bey Askerlik Şubesi Başkanı (Kırşehir), 33, 34
 Hayri (Mucur), 33
 Hayri Helvacıoğlu, 144
 Hayrullah (Alp) (Çiçekdağı Müftüsü), 25, 34
 Hazreti Ömer, 205
 Hecinoğlu Hüseyin Efendi (Havran), 56
 Helvacıoğlu Mehmet (Denizli), 89, 97, 100, 102
 Hendek, 161
 Heyet-i Milliye, 80
 Heyet-i Nasiha, 115, 146
 Heyet-i Temsiliye, 31, 32, 33, 36, 34, 62, 140, 141, 142, 153, 170, 190, 193, 197
 Hidayet Efendi (Belediye Başkanı (Çine), 54
 Hikmet Hulusi Efendi (Acıpayam Müftü Vekili), 157
 Hilmi Bey (Gülbene), 55
 Hilmi Döğlerli (Fethiye), 57
 Hilmi Efendi (Tekirdağ Müftüsü), 43
 Hoca Bekir Efendi (Geyve), 25
 Hoca Fehmi Efendi (Tokat Müftüsü, Milletvekili), 26, 52, 70
 Hoca Necati Efendi (Rize Delegatesi), 37
 Hoca Raif (Kadı-Erzurum), 25, 30, 35, 36, 38, 45, 50
 Hoca Salihzade Halil (Sarayköy), 53
 Hoca Süleyman Efendi (Fethiye), 57
 Hoca Tahsin (Müderris-Ankara), 27
 Hocasade Emin (İçel Müftüsü), 25, 51
 Hristiyan, 17, 118, 169, 181 Hulleci, 12
 Hulusi Efendi (Karacasu Müftüsü), 45
 Hurşit (Kadı-Erzurum), 25
 Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 125, 126, 169
 Hüsametdin Ertürk (Albay), 26, 28, 29, 214

- Hüseyin (Bayık) Efendi (Afyon Müftüsü), 22, 25,48,57
- Hüseyin Avni Bey (Denizli), 89, 94
- Hüseyin Bey (Biga), 56
- Hüseyin Efendi (Balya Müftüsü), 23, 157
- Hüseyin Efendi (Mardin Müftüsü), 25, 52
- Hüseyin Efendi (Müderris-Kırkağaç), 40
- Hüseyin Efendi (Yalvaç Müftüsü), 25
- Hüseyin Hilmi Efendi (Müderris), 155
- Hüseyin Hüsnü (Işık) Efendi (Gebze Müftüsü, Milletvekili), 64
- Hüseyin Hüsnü (Özdamar (İsparta Sabık Müftüsü-Milletvekili), 24, 44, 45, 51, 63, 155
- Hüseyin Hüsnü Efendi (Eğridir Müftüsü), 24
- Hüseyin Hüsnü Efendi (Yenişehir Müftüsü), 154
- Hüseyin Menç, 30, 176, 177, 178, 179, 181, 184, 186, 187, 194, 195, 197, 198, 203, 204, 206, 209, 212,
- Hüseyin Selahattin, 168
- Hüsnü Efendi (Adana Müftüsü), 24
- Hüsrev Bey (Gerede), 29, 139, 1 80, 182
- İlgin, 161
- İsparta, 11, 24, 35, 45, 46, 64, 78, 89, 97, 196
- İbrahim (Cudi) (Müderris-Trabzon), 26
- İbrahim (Müderris-Ağrı), 25
- İbrahim (Tahtakılıç) Bey (Sabık Uşak Müftüsü), 22, 23, 25, 41, 56
- İbrahim Bey (Cönen), 56
- İbrahim Çavuş (Çal), 53
- İbrahim Efendi (Diyarbakır Müftüsü), 25, 37, 154
- İbrahim Efendi (Gölmarmara), 55
- İbrahim Efendi (Koçarlı), 54
- İbrahim Efendi (Müderris, Yatağan), 58
- İbrahim Efendi (Müderris-Fart Nahiyesi), 23, 40
- İbrahim Efendi (Müderris-Kütahya), 25
- İbrahim Efendi (Viranşehir Müftüsü), 157
- İbrahim Ethem Bey (Müderris-Ödemiş), 41
- İbrahim Hakkı Efendi (Bünyan Müftüsü), 154
- İbrahim Hakkı Efendi (Demirci Müftüsü), 157
- İbrahim Hakkı Efendi (Zonguldak Müftüsü), 26, 52
- İbrahim Hilmi (Sinop Müftüsü) 26
- İbrahim Şevki (Müderris-Rize), 26
- İbrahim Şevki Efendi (Milletvekili), 68
- İbrahim Tali Bey (Miralay), 30, 180
- İbrahim Efendi (Aksaray Müftüsü), 25
- İçel, 51, 64
- İhsan Erezli, 193
- II. Abdülhamit, 14, 18
- İleri Gazetesi, 166
- İlhan Tekeli-Selim İlkin, 22, 39, 41, 42, 48, 56
- İlyas Efendi (Dersiâm), 158
- İlyas Efendi (Ödemiş), 28
- İlyas Sami (Müderris-Muş), 25
- İmam Mustafa Efendi (İmam-Hatip, Gümüşhane), 158
- İmam Necati (İstanbul), 26
- İmamzade Hacı Rifat Efendi (Balıkesir), 55
- İmranlı, 162
- İnci Enginün, 18
- İngiliz, 11, 17, 18, 21, 35, 46, 50, 76, 124, 140, 144, 164, 168, 177, 178, 179, 190, 191, 193, 198, 203, 206
- İngiliz Mandası, 185
- İngiliz Muhipleri Cemiyeti, 169
- İngiltere, 18
- İrade-i Milliye, 32, 151, 187
- İrşad (aydınlatma, uyarma) heyetleri, 162, 163
- İskender Kazım Efendi (Derik Müftüsü), 156
- İslam Dünyası, 169
- İslâm Ordusu, 152
- İsmail Ağaoğlu Haşan (Bodrum), 57
- İsmail Efendi (Denizli), 105
- İsmail Efendi (Havza Müftüsü), 156
- İsmail Efendi (Müderris, Ankara), 155

- İsmail Efendi (Müderris, Sarayköy), 75
 İsmail Efendi (Müderris-Sütçüler), 25
 İsmail Efendizade Tevfik (Erzurum), 50
 İsmail Fazıl Paşa, 36, 168
 İsmail Hakkı (Demirci Müftüsü), 23
 İsmail Hakkı (İskilip Müftüsü), 25
 İsmail Hakkı Efendi (Ayancık Müftüsü), 154
 İsmail Hakkı Efendi (İskilip Müftüsü), 154
 İsmail Hakkı Efendi (Mucur Müftüsü), 33
 İsmail Hakkı Efendi (Narman Müftüsü), 154
 İsmail Hakkı Efendi (Sabık Soma Müftüsü), 40, 41
 İsmail Hakkı Paşa, (Amasya), 183
 İsmail Hami, 36
 İsmail Sofuoğlu (Uşak), 56
 İsmail Şükrü (Çelikalay) Efendi (Müderris, Milletvekili), 11, 25, 45, 46, 47, 48, 57, 65
 İsmail Tanıl (Kula), 55
 İsmail Vehbi Efendi (Gürün Müftüsü), 156
 İsmet İnönü, 26, 37, 168
 İstanbul, 19, 21, 24, 26, 56, 64, 75, 148, 150, 153, 166, 168, 178, 183, 186, 190, 193, 197, 211
 İstanbul Divanı-ı Örfî, 146
 İstanbul Hükümeti, 76, 81, 111, 113, 114, 123
 İstihlas-ı Vatan, 35
 İstiklal Beyannamesi, 210
 İstiklal Savaşı, 20, 24, 95, 147
 İtalya, İtalyan, 11, 18, 50, 76
 İtilaf Devletleri, 166
 İttihad ve Terakki Kulübü, 144
 İttihat ve Terakki, 125, 126
 İvrindi, 23, 40, 56
 İzmir, 11, 19, 21, 22, 40, 41, 54, 65, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 96, 104, 114, 116, 124, 126, 151, 164, 166, 168, 181, 182, 185, 186, 187, 191, 204, 206, 213
 İzmir Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyeti, 82
 İzmir Redd-i İlhak Heyeti, 78
 İzmit, 25, 161
 İzzet Bey (İzmir Valisi), 12, 22, 83, 213
 İzzet Bey (Uşak Cephesi Komutanı), 48
 İzzet Paşa, 76
 Kadıköylü Mustafa Efendi (Çine), 54
 Kadınhanı, 161
 Kadir Kasalak, 36, 43
 Kadir Mısıroğlu, 27, 39, 53, 81, 84, 128
 Kadri Lütfi Hocaoğlu Şakir (Gölmarmara), 55
 Kahrat Köyü, 28
 Kahvecizade Mehmet Efendi (Amasya), 183
 Kalaycıoğlu Hacı Ahmet Ağa (Gönen), 56
 Kalelizade Şevket (Bitlis), 50
 Kamil Efendi (Datça), 57
 Kamil Güven (Eşme), 23
 Kamil Sıkman (Fethiye), 57
 Kamil Su, 192
 Kâmil Efendi (Maçka Müftüsü), 154
 Kara Hafız Efendi (Milas), 57
 Kara Hafız Maksut (İzmit), 25
 Kara Mehmet Efendi (Balya), 56
 Kara Vasıf Bey, 36, 168
 Kara Vasıl (Acıpayam), 127
 Karacabey, 161
 Karahacızade Ahmet Ağa (Denizli), 93
 Karahan, 45
 Karahisar, 65
 Karahisar-ı Sahib (Afyon), 51
 Karahisarışarki, 66
 Karahisarlıoğlu Tevfik Bey (Denizli), 97
 Karaman, 161
 Karamilzade Hacı Ali (Denizli), 105
 Karayusufzade Hacı Mehmet Efendi (Buldan), 53
 Karcıoğlu Ömer (Denizli), 89
 Karesi, 66
 Kars, 25, 192
 Karşey Efendi (Balya), 56
 Kastamonu, 26, 50, 66
 Katırcızade Abdullah (Tavas), 53
 Katıpzade Hacı Mustafa Efendi (Tokat Müftüsü), 26, 52

- Kayalızade Mehmet Ağa (Akhisar), 54
 Kayseri, 24, 25, 31, 66
 Kayyım Ahmet (İstanbul), 26
 Kazım (Dr.), (Denizli), 53, 93
 Kazım (Müderriş-Çorum), 25
 Kazım Bey (Erkan-ı Harbiye Reisi), 180
 Kazım Dirik, 183
 Kazım Efendi (İmam-Hatip-Antep), 24
 Kazım Karabekir Paşa, 37, 103, 147, 150, 160, 194, 210
 Kazım Özalp, 54, 55, 56, 212
 Kazızade İbrahim Efendi (Aksaray Müftüsü), 51
 Keçecizade Hafız Mehmet Emin Efendi (Balıkesir), 39, 55
 Keleşzade Hakkı Ağa (Kula), 54
 Keleşzade Mehmet Ağa (Kula), 54
 Kelkit, 37
 Kemal (Dr.), 99
 Kemalettin Efendi (Tavas), 75
 Kemerlizade Mehmet Hulusi Bey (Akhisar), 54
 Kengiri (Çankırı), 51
 Kepsut Nahiyesi, 40
 Keskin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 143
 Keşkekzade Hacı Bahattin Efendi (Balıkesir), 39
 Kinacıoğlu Mehmet, 145
 Kinacızade Şakir (Ankara), 50, 138, 170
 Kınıfzade Mehmet (Ankara), 141
 Kırkağaç, 23, 40, 43, 55
 Kırşehir, 25, 33, 34, 51, 67, 138
 Kırşehir Gazetesi, 33
 Kırşehir Gençler Derneği, 33
 Kırşehir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 33
 Kızıklı Hacı Kasım Efendi (Müderriş-Kayseri), 31
 Kızılhisarlı Haşan Efendi, 53
 Kızılhisarlıoğlu Tevfik (Denizli), 89
 Kızılkeçili Fevzi Bey (Havran), 56
 Kilikya, 113
 Kilis, 25
 Kirmastı, 161
 Kocabıyıkzade Mehmet Bey (Balıkesir), 55
 Koçarlı, 54
 Koçhisar, 161
 Kofzade Hafız Mustafa Efendi (Müderriş, Amasva), 183, 187, 211
 Kolağası Mehmet Efe, 53
 Komser Hamdi Bey (Denizli), 78, 85, 86, 87, 93, 94
 Konya, 24, 50, 67, 113, 161, 163
 Köpekçi Nuri Efe, 88, 89
 Köprülü Hamdi Bey, 192, 193
 Köralızade Esat Efendi (Müderriş, Denizli), 74
 Köşk, 20, 91, 105, 108
 Köyceğiz, 57
 Kula Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 54
 Kula, 40, 41, 54
 Kurtuluş Savaşı, 22, 27, 75, 83, 163
 Kuruçay, 37
 Kuşakçızade Raşit (Alaşehir), 54
 Kuva-yı Milliye, 19, 23, 32, 39, 79, 99, 102, 110, 140, 144, 192
 Küçükagaoglu Ali Necip (Denizli), 102
 Küçükagaoglu Ali Bey (Denizli), 53, 75, 93
 Kültür Bakanlığı, 18, 24, 31
 Kürtzade Mehmet Sıtkı Efendi (Müderriş-Bolu), 51
 Kütahya, 25, 38, 52, 68
 Kütükçüoğlu Fevzi, 145, 170
 Kütükçüzade Ali (Belediye Başkanı, Ankara), 135, 138, 170
 Lapseki, 192
 Lazistan, 52, 68
 Leylizade İbrahim (Erzurum), 50
 Londra, 18, 190
 Lord Kinross, 150
 Lüleburgaz, 35, 43
 Lütfi Efendi (Gülbene), 55
 Lütfi Müftüler, 53, 83, 76, 79, 84, 85, 105, 112
 Lyod George (İngiliz Başbakanı), 168, 190
 M. Akif Tütenk, 53, 74, 78, 79, 81, 91, 106

- M. Cavit Efendi (Datça), 57
M. Cevdet Dursunoğlu, 36
M. Çağatay, 23
M. Rıfat (Börekçi) Efendi (Ankara Müftüsü, Milletvekili), 12, 13, 14, 27, 35, 50, 69, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 151, 153, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 168, 169, 170, 171, 184, 207, 213
M. Zeki Pakalın, 74
M. Rüştü Efendi, (Milas Müftüsü), 57
Madanoğlu Mustafa (Eşmeli), 23
Mahmud Efendi (İncesu Müftüsü), 157
Mahmudbeyzade Haşan Bey (Amasya), 176
Mahmut (Elaziğ Müftüsü), 25
Mahmut Bey (24. Tümen Komutanı), 35, 189
Mahmut Goloğlu, 30, 31, 35, 37, 55, 140
Mahmut İmadeddin (Trabzon Müftüsü), 26
Malatya, 25, 52, 68
Malta, 193
Manisa, 22, 23, 41, 54, 75, 76, 1 18, 181, 185
Maras, 19, 24, 25, 52, 107, 151, 166, 186, 187, 189, 191
Maras Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 24
Mardin, 52 Marmaris, 57
Mataracızade Mehmet Şükrü (Rize), 26, 52
Mazhar Bey (Germen), 80
Mazhar Müfit Kansu, 30, 31, 32, 33, 36, 37, 38, 99, 138, 139, 140, 142, 143, 170
Mazlum Baba (Babalım) Efendi (Bektaş Tekkesi Postnişini, Milletvekili), 62, 104
Mazlumzade Hafız Haşan Efendi (Kütahya), 25, 52
Meclis-i Mebusan, 193
Mehmed Ali Niyazi Efendi (Sivrihisar Müftüsü) 156
Mehmed Edib Efendi (Akdağ Müftüsü), 154
Mehmed Efendi (Müderris), 158
Mehmed Emin Efendi (Müderris), 156
Mehmed Fevzi Efendi (Gümüşhane Müftüsü), 153
Mehmed Hayati Efendi (Müderris), 157
Mehmed Hulusi (Akyol) Efendi (Yozgat Müftüsü, Milletvekili), 25, 52, 70, 156
Mehmed Naci Efendi (Muallim), 158
Mehmed Niyazi Efendi (Mudanya Müftüsü), 157
Mehmed Said Efendi (Müderris), 156
Mehmed Salim Efendi (Bahçe Müftüsü), 157
Mehmed Şevki Efendi, (Müderris), 155
Mehmed Şükrü Efendi (Balıkesir Kadısı), 158
Mehmed Tevfik Efendi (Bünyan Müftüsü), 156
Mehmet (Aldatmaz) Efendi (Karaisalı Müftüsü), 24
Mehmet (Ali) (Krdnz. Ereğli Müftüsü), 26
Mehmet (Hacı) Tevfik (Durlanık) Efendi (Müftü-Milletvekili), 25
Mehmet Ağa (Biga), 56
Mehmet Ağa (Kırşehir), 34
Mehmet Akif (Ersoy), 26, 27
Mehmet Akif Efendi (Hoca Yatağan), 58
Mehmet Akif Efendi (Simav Müftüsü), 25, 157
Mehmet Ali (İmam-Hatip, İzmit), 25
Mehmet Ali Bey (Müderris, Tavas), 53, 80, 88
Mehmet Ali Niyazi (Sivrihisar Müftüsü), 25
Mehmet Alim (Çınar) (Müderris-Milletvekili), 25, 66, 155
Mehmet Alparslan (Maras), 24
Mehmet Arif (Aksit) Efendi (Acıpayam Müftüsü), 20, 53, 75
Mehmet Bey (İvrindi), 56
Mehmet Bey (Pirli Beyli), 86

- Mehmet Çavuş (Denizli), 89
 Mehmet Efendi (Kırkağaç), 55
 Mehmet Efendi (Denizli), 87
 Mehmet Efendi (İmam-Hatip. Antep), 24
 Mehmet Efendi (Kırkağaç), 55
 Mehmet Efendi (Soma), 55
 Mehmet Emin (Erkut) Efendi (Bozdoğan Müftüsü, Milletvekili), 60
 Mehmet Emin Efendi (Taşköprü Müftüsü), 154
 Mehmet Emin Yurdakul, 18
 Mehmet Fevzi (Gümüşhane Müftüsü), 26
 Mehmet Gidisoglu (Kula), 55
 Mehmet Hacimli (Uşak), 56
 Mehmet Hamdi Efendi (Canikli), 175
 Mehmet Havrullah (Kırşehir), 33, 34
 Mehmet Hulusi, (Rize Müftüsü), 26, 52
 Mehmet İzzet (Akçaabat Müftüsü), 26, 50
 Mehmet Kafkas, 153
 Mehmet Kamil (Maçka Müftüsü), 26
 Mehmet Kamil (Müderris-Bursa), 25
 Mehmet Kamil Bey, (Denizli), 53
 Mehmet Kamil Efendi (Müderris), 156
 Mehmet Kaplan, 18
 Mehmet Lütfi Efendi (Sabık Salihli Müftüsü), 23, 41, 42
 Mehmet Muhip Efendi (Burhaniye Müftüsü), 22, 39, 56
 Mehmet Münif Efendi (Kadı, Alaşehir), 54
 Mehmet Nazif Efendi (Çorum Müftüsü), 38
 Mehmet Niyazi Efendi (Mudanya Müftüsü), 25
 Mehmet Nuri Efendi (Bilecik Müftüsü), 23, 51, 153
 Mehmet Sadık Efendi (Oltu Müftüsü), 25,52
 Mehmet Salıp Efendi (Eskişehir Müftüsü), 153
 Mehmet Sıtkı (Müderris-Bolu)26
 Mehmet Şahingöz, 166, 186, 189, 190, 192
 Mehmet Şükrü (Müderris, Milletvekili), 155
 Mehmet Şükrü Efendi (Gümüşhane Müftüsü), 51
 Mehmet Tahir (Devrek Müftüsü), 26
 Mehmet Tahir Bey (Emekli Binbaşı, Denizli), 90
 Mehmet Vehbi (Çelik) Efendi (Müderris, Milletvekili), 24, 67
 Mehmet Vehbi Bolak (Balıkesir), 55
 Mehmet Zeki Efendi (Muğla Müftüsü), 57
 Mekke-i Mükerreme, 74
 Melekzade Süleyman Efendi (Amasya), 183, 187,212
 Menderes, 84
 Menteşe (Muğla), 35, 69, 159, 160, 161, 163, 170
 Mersin (İçel), 25
 Merzifon, 177, 194, 206
 Mestan Efendi (Edirne Müftüsü), 26, 43, 50
 Mestan Efendi (Muğla), 57
 Mete Tuncav, 19
 Mevlid-i Şerif. 188
 Mevlüd Efendi (Beypazarı Müftüsü), 162
 Milas. 57
 Milli İntikam Bölüğü. 108. 109. 110
 Milli Menderes Müfrezesi. 85
 Milli Mücadele. 11, 12, 13, 14, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 29, 30, 31, 36, 42, 43, 48, 54, 57, 76, 80, 84, 79, 113, 127, 127, 135, 144, 146, 151, 153, 168, 169, 170, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 188, 189, 194, 195, 198, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 212, 213, 214
 Milli Mücadele Tarihi, 13, 14
 Mim Kemal Öke, 18
 Miralayzade Hamdi Bey (Amasya), 183, 187, 194, 211
 Misak-ı Milli, 13, 30
 Mithat Sertoğlu, 116

- Miyaszade Nuh Mehmet Efendi (Müderriş- Kayseri), 31
- Mondros Mütarekesi, 18, 19, 11, 75, 76, 144, 147, 164, 167, 177, 178
- Mucur, 33
- Mudanya, 147
- Muğla, 20, 57, 75, 76, 104
- Muharrem Bey (Havran), 56
- Muharrem Efendi (Gülbene), 55
- Muhiddin Paşa (Ankara Valisi), 134, 169
- Muhittin (Müderriş-Elazığ), 25
- Musa Kazım (Onar) Efendi (Milletvekili), 67
- Mustafa (Müderriş-Gümüşhane), 26
- Mustafa Asım Efendi (Şarköy Müftüsü), 26, 43
- Mustafa Balcıoğlu, 75
- Mustafa Bey (Dr.), (Ödemiş), 54
- Mustafa Çalışkan, 39, 40, 41
- Mustafa Çavuş (Balya), 56
- Mustafa Çavuş (Gölmarmara), 55
- Mustafa Efendi (Çerkeş Müftüsü), 154
- Mustafa Efendi (Müderriş, Ödemiş), 54
- Mustafa Efendi (Söğüt Müftüsü), 154
- Mustafa Fehmi (Gerçeker) Efendi (Karacabey Müftüsü, Milletvekili), 25, 155, 164
- Mustafa Fehmi Efendi (Niksar Müftüsü), 157
- Mustafa Fevzi (Bilgili) Efendi (Müderriş, Milletvekili), 68
- Mustafa Fevzi (Müderriş-Malatya), 25
- Mustafa Hilmi (Niğde Müftüsü), 25
- Mustafa Hilmi (Soydan) Efendi (Milletvekili), 69
- Mustafa Hulusi (Çalgüner) Efendi (Kadı, Milletvekili), 65
- Mustafa Hulusi Efendi (Karacasu Müftüsü), 157
- Mustafa Kamil (Müderriş-Bursa), 25
- Mustafa Kazım Efendi (Sabık Mut Müftüsü), 25, 158, 176
- Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa, 11, 12, 13, 15, 19, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37,38, 45, 46, 48, 49, 95, 102, 103, 107, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 150, 153, 160, 161, 162, 163, 168, 169, 170, 171, 180, 181, 182, 183, 1 84, 186, 187, 188, 189, 194, 195, 196, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211,21 2, 213
- Mustafa Naili Bey (Denizli), 96
- Mustafa Nazım Efendi, (Balıkesir), 56
- Mustafa Rif'at Efendi (Müderriş), 157
- Mustafa Rüştü Bey (Milli İntikam Bölüğü Komutanı), 110
- Mustafa Sırrı Efendi (Hizan Müftüsü), 154
- Mustafa Şükrü (Müderriş-Elazığ), 25
- Mustafa Taki (Doğruyol) Efendi (Müderriş, Milletvekili), 26, 70, 155
- Muş, 25, 52
- Mücteba Uğur, 23
- Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 12, 31, 33, 34, 49, 50, 52, 53, 138, 140, 141, 161, 168, 169, 185, 186, 188, 189, 204,212
- Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyeti, 76
- Müdafaa-i Hukuku Osmaniye, 35
- Müdafaa-i Hukuku Osmaniye Cemiyeti, 75
- Müdafaa-i Milliye Vekili, 47
- Müderrişzade Süleyman Efendi (Akhisar), 54
- Müfid Kurutluoğlu (Müftü, Milletvekili), 25, 67, 155, 163
- Müftüzade Haşan Efendi (Akhisar), 54
- Müftüzade Kazım (Müderriş Denizli), 53, 74, 93, 94
- Müftüzade Mahmut (Bitlis), 50
- Müftüzade Mehmet Efendi (Gümüşhane), 51
- Müftüzade Sofi Hakkı Hoca (Kula), 54
- Müslüman, 118, 189 190
- N. Arslan, 153
- Nafiz Yetkin, 200, 201, 207, 208

- Naim (Ulusal) Efendi (Müderris, Milletvekili), 25, 64
- Nallıhan, 161
- Namazgâh, 164
- Namık Kemal, 18
- Naşid (Belediye Başkan Vekili, Ankara), 167, 170
- Naşit Hakkı Uluğ, 32, 141, 143, 170
- Nazilli, 17, 21, 54, 85, 86, 91, 97, 99, 104, 108, 118, 122
- Nazilli Kongresi, 35, 44
- Nazmi Efendi (Kırkağaç), 55
- Nebil (Yurteri) (Müderris-Milletvekili), 25, 46, 57, 65, 155
- Nebizade Mehmet Efendi, (Afyon), 51
- Necdet Birinci, 18
- Necdet Sender, 150
- Necip Ağa (Çal), 75
- Nevşehir, 25
- Niğde, 25, 52, 69
- Nimet (Müderris-Krdnz. Ereğlisi), 26
- Niyazi Salih Baba, (Hacı Bektaş Dede Postu Vekili), 32
- Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, 143
- Nuh Efendi (Kayseri Müftüsü), 25, 157
- Numan Azam Efendi (Yatağan), 58
- Nuran Abdulkadiroğlu, 27
- Nurettin Paşa (17. Kolordu Komutanı ve İzmir Vali Vekili), 75, 76, 82, 83
- Nuri (Mucur Belediye Başkanı), 33
- Nuri Bey (Ankara Kolordu Kumandanı), 47
- Nuri Köstüklü, 78, 79, 86, 93, 94, 95, 99, 102, 109, 114, 125, 129
- Nuri Yazıcı, 177
- Nusret (Son) Efendi (Alay Müftüsü, Milletvekili), 25, 63
- Nutuk, 36, 38, 103, 136, 137, 146, 148, 150, 193, 196
- Of, 37
- Oltu, 52
- Ordu, 26, 52
- Orhan Vural, 20, 95
- Osman Ağa (Gölmarmara), 55
- Osman Ağa (Köyceğiz), 57
- Osman Bey (Fethiye), 57
- Osman Efendi (Çal), 53
- Osman Efendi (Kelkit Müftüsü), 37
- Osman Efendi (Kirmastı Müftüsü), 154
- Osman Efendi (Sabık Soma Müftüsü), 23, 39, 55
- Osman Efendi (Siverek Müftüsü), 24, 156
- Osman Fevzi (Topçu) Efendi (Erzincan Müftüsü-Milletvekili), 25, 51, 62
- Osman Fevzi el-Amasi, 205
- Osman Nuri (İzmit), 25
- Osman Nuri Efendi (Denizli), 73
- Osman Nuri Efendi (Müderris), 158
- Osman Seyfi Kalemoglu (Uşak), 56
- Osman Şemseddin Efendi (Müderris), 158
- Osman Zeki (Milas), 57
- Osmanağazade Münir, (Salihli), 55
- Osmani Nişanı, 199
- Osmanlı, 12, 17, 18, 77, 113, 117, 152, 165, 167, 169, 190, 191, 211
- Osmanlı Devleti, 176, 191, 214
- Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 102
- Ödemiş, 28, 40, 41, 54, 101
- Öğüt, 151
- Ömer (Avukat, Nazilli), 54
- Ömer (Müderris-Siirt), 25
- Ömer (Tokat Müftü Yardımcısı), 26
- Ömer Aydın (Kırşehir), 33, 34
- Ömer Bey (Sarayköy), 87
- Ömer Çavuş (Gölmarmara), 55
- Ömer Efendi (Diyadin Müftüsü), 156
- Ömer Efendi (Siirt Müftüsü), 52
- Ömer Halis Bey Bıyıktay, 35
- Ömer Halis Bey, 136, 139
- Ömer Kamil (Müderris, Bursa), 25, 155
- Ömer Lütfi Bey (23. Fırka Komutanı), 84, 100
- Ömer Vehbi (Büyükyalvaç) (Konya Müftüsü-Milletvekili), 24, 50, 68
- Ömerzade Hoca Haşan Efendi (Samsun Müftüsü), 26, 51

- Palanduzzade Mehmet Şevki Efendi (Kula), 54
 Paris, 17
 Paris Konferansı, 75
 Paul Horie, 17
 Pazarcıklıoğlu Süleyman Faik (Salihli), 55
 Plevne Camii, 42 Rafet (Bele), 36, 210
 Rahmetullah Efendi (İzmir Müftüsü), 12, 21, 22, 23, 213
 Rahmi Apak, 40, 128, 147
 Ramazan Bayramı, 87
 Ramazan Efendi (Müderri), 158
 Rasih (Kaplan) Efendi (Müderri-Milletvekili), 24, 59
 Rasim Bey (Sabık Mebus), 30, 38
 Raşit Efendi (Tosun Efendizade), 41
 Rauf (Orbay), 31, 33, 36, 86, 139, 182, 183, 210
 Reddi İlhak, 35
 Redd-i İlhak Kurulu, 22
 Refahiye, 162
 Refet (Seçkin) Efendi (Müderri, Milletvekili), 68
 Refik Saydam, 139
 Refik Şevket İnce Bey, 54 Refikzade Haşan Refik (Salihli), 55
 Remzi (Akgöz) (Müftü-Milletvekili), 25, 31, 66, 155
 Resulzade Hacı Halil Efendi (Bodrum), 57
 Reşat Bey (Akhisar), 54
 Reşit Efendi (İmam-Hatip, Bergama), 42
 Reşit Efendi (Keşan Müftüsü), 26, 43
 Reşit Paşa (Sivas Valisi), 30, 38, 39
 Rifat Efendi (Müderri, İstanbul), 155
 Rifat (Saatçi) Efendi Milletvekili, 68
 Rifat Gazi (Milas), 57
 Rıza Bey (Çardak), 53
 Rıza Efendi (Çal), 53
 Rıza Efendi (Kırkağaç), 55
 Rıza Efendi (Van Müftüsü), 157
 Rıza Nur, 1 68
 Rifat Efendi (Antep Müftüsü), 24
 Rifat Hoca (İzmit), 25
 Rize, 26, 37, 52
 Rum, 85, 111, 127, 128, 1 65, 1 78, 191
 Rus, 17, 18, 77, 192
 Rüşdü Efendi (Daday Müftüsü), 154
 Saadettin Ceylan (Hatuniye Dergahı Şeyhi), 26
 Saat Kulesi, 178, 179
 Sabahattin Selek, 153
 Sadaret Makamı, 122
 Sadık Efendi (Çal), 53
 Sadık Efendi (Müderri), 156
 Sadık, (Erzurum Müftüsü), 25, 50
 Sadi Borak, 21, 78, 80, 86
 Sadullah Efendi (Müderri), 155
 Sahir Uzel, 24
 Said (Safranbolu Müftüsü), 26
 Said Efendi (Afyon Belediye Başkanı), 51, 57
 Saitoğlu Münir (Marmaris), 57
 Salih (Atalay) Efendi (Siirt Müftüsü, Milletvekili), 69
 Salih (Eskişehir Müftüsü), 25
 Salih (Siirt Müftüsü), 25
 Salih (Sinop Müftüsü), 26
 Salih Efendi (Gönen), 56
 Salih Efendi (Kastamonu Müftüsü), 26, 50
 Salih Efendi (Nazilli Müftüsü), 54
 Salih Efendizade Mehmet Efendi (Buldan Müftüsü), 53, 75
 Salih Hilmi Efendi (Sinop Müftüsü), 52, 153
 Salih Zeki Pekim (Fethiye), 57
 Salihli, 23,40, 41,42, 55
 Samiye Hanım (Ankara Müftüsü M. Rifat Efendi'nin Eşi), 141, 170, 171, 207
 Samsun, 13 26, 29, 177, 180, 184, 185, 205
 Saraydüzü Kışlası, 182, 184, 202
 Sarayköy, 19, 41, 53, 75, 77, 81, 84, 95, 103, 108, 109
 Sarayköy Rumları, 128
 Saruhan (Manisa), 40
 Savunma Bakanlığı, 140

- Sebilürreşad, 20, 24,46, 47, 102
 Seddarzade Rasim (Ankara), 141
 Selahattin (III. Kolordu Komutanı), 38
 Selahattin Tansel, 75, 147
 Selahi (Köyceğiz), 57
 Selimzade İsmail Efendi (Muğla), 57
 Serdarzade Mustafa Efendi (Müderris-Demirci), 41
 Serezizade Memiş Efendi (Muğla), 57
 Serficali Reşit Bey (Muğla), 57
 Sevr, 75, 213
 Seydişehir, 161
 Seyfi Bey (Hakim, Denizli), 111
 Seyfi Efendi (Gülbene), 55
 Seyfizade Ragıp Efendi (Amasya), 183, 187, 212
 Seyit Bey (Havran), 56
 Siddık (Müderris-Van), 25
 Siğircioğlu Hayri (Sivas), 31
 Sarıhacı Alizade Hacı Mehmet Efendi (Afyon), 57
 Sırrı Bey (Mutasarrıf), 178
 Sırrı Kardeş, 34
 Siirt, 25, 37, 52, 69
 Sina Akşin, 113, 146, 197
 Sinop, 26, 52
 Sirkeci, 43
 Sivas, 26, 30, 31, 37, 43, 23, 70, 101, 102, 134, 185, 199
 Sivas Kongresi, 30, 31, 35, 36, 37, 38, 45, 50, 103, 146, 170, 176
 Siverek, 70
 Sivrihisar, 136
 Solter (İngiliz Temsilcisi), 178, 179
 Soma, 40, 41, 55
 Sovyet, 45
 Sökeli Ali Efe, 91
 Sökeli Zurnacı Efe, 91
 St. Jean Maurienne, 18
 Sultan Bayezid Camii, 186, 188, 199, 201, 204, 206
 Sultan Bayezid Medresesi, 176
 Sultan Vahdeddin, 112, 113, 169
 Sultanahmet Meydanı, 18
 Sultanhisar, 105
 Sultanoğlu Sadık Bey (Nazilli), 54
 Sulusaray, 196
 Sunullah Efendi (Tire Müftüsü), 22, 23
 Susurluk, 161
 Süleyman Efendi (Gediz Müftüsü), 157
 Süleyman Efendi (Havran), 56
 Süleyman Efendi (Nevşehir Müftüsü), 25
 Süleyman Efendi (Niğde Müftüsü), 52
 Süleyman Sami Efendi (Akhisar), 41
 Süleyman Şefik Paşa, 114
 Süleyman Şevki Efendi (Alaşehir Müftüsü), 54
 Süleyman Vehbi Efendi (Müderris), 156
 Sütçü İmam, 107
 Sykes Picot, 18
 Şabanzade Ali (Salihli), 55
 Şakir Ağa (Denizli), 53
 Şamlı Nahiyesi, 40
 Şark Meselesi, 17, 18
 Şefik Bey (Albay, 57. Tümen Komutanı), 20, 80, 91
 Şekeroğlu İsmail (Sivas), 31
 Şemsettin Bayramoğlu (Hacı Bayram Şeyhi), 27
 Şemsizade Ziyaeddin (Müderris-Kastamonu), 26
 Şerif Ali Ağa (Denizli), 86
 Şerif Efendi (Müderris-Isparta), 24
 Şevket Efendi (Gönen Müftüsü), 23, 56
 Şevket Süreyya Aydemir 150, 186, 187, 207 Şevki (Görel Müftüsü), 26
 Şevki (İliç Müftüsü), 26
 Şevki Efendi (Kuruçay Müftüsü), 37
 Şeyh İlyas Efendi (Rize), 52
 Şeyh Abdulgazi Efendi (Bitlis), 50
 Şeyh Ali Efendi (İsparta), 24, 51
 Şeyh Alizade Kemalettin Efendi (Tavas), 53
 Şeyh Ata, (Özbekler Dergahı Şeyhi), 26
 Şeyh Bahaeddin Efendi (Hınıs Müftüsü), 156
 Şeyh Cemaleddin Efendi (Amasya), 183, 186, 211

- Şeyh Edebalı, 23
 Şeyh Fevzi Efendi (Erzincan), 25, 36, 37, 38, 51
 Şeyh Hacı Ahmet (Bursa), 25
 Şeyh Hacı Fevzi (Baysoy) (Nakşibendi Dergahı Postnişini, Milletvekili), 62
 Şeyh İbrahim (Beyazıd), 51
 Şeyh İlyas (Rize), 26
 Şeyh Masum Efendi (Van Müftüsü), 50
 Şeyh Muhip (İstanbul), 26
 Şeyh Mustafa (Denizli), 53
 Şeyh Nuri Efendi (Nazilli), 92
 Şeyh Saffet (Yetkin), 24
 Şeyh Saffet Efendi (Erzincan), 51
 Şeyh Servet (Akdağ) Efendi (Müderriş Milletvekili), 25, 61, 155
 Şeyh Seyfi (Aydın) Efendi (Milletvekili), 68
 Şeyh Seyfi Efendi (Kütahya), 38
 Şeyh Şemsizade Ziyaeddin Efendi (Konya), 50
 Şeyhülislâm Dürrizade Abdullah, 147
 Şiran, 37
 Şirinziade Mahmut Efendi (Amasya), 183, 187, 212
 Şükrü Bey (Yırcalı), 55
 Şükrü Efe (Ula), 57
 Şükrü Efendi (Kırkağaç), 55
 Şükrü Efendi (Müderriş, Biga), 56
 Şükrü Efendi (Yozgat Müftü Vekili), 155
 Şükrü İlhan (Köyceğiz), 57 T.G. DJUVARA, 17
 Tahir Bey (Emekli Binbaşı Denizli), 91, 94
 Tahir Efendi (Müftü, Denizli), 73, 74
 Tahir Efendi (Uluborlu Müftüsü), 25
 Takvim-i Vakayı, 169
 Talat Osmanoğlu Emin (Denizli), 53
 Tarhan Toker, 19, 53, 75, 79, 80, 92, 96, 94
 Tank Z. Tunaya, 125
 Tavas, 53, 75, 77, 80, 89, 98, 99, 103, 108, 110, 111, 112, 113
 Tavas Yıldırım Müfrezesi, 89
 Tavaslıoğlu Mustafa Efendi (Denizli), 53, 75, 93, 104
 Tavaslıoğlu Hacı Osman (Köyceğiz), 57
 Tayfur Efendi (Alim), 158
 Tayyip Gökbilgin, 114, 146
 TBMM, 12, 15, 19, 21, 26, 34, 46, 50, 58, 103, 143, 147, 150, 159, 161, 162, 163, 164, 167, 193, 194, 195, 213
 Teğmen Ethem Müfrezesi (Acıpayam), 98
 Teğmen Şükrü İsmail, 109
 Teke, (Antalya), 52
 Tekelizade Bekir Efendi (Denizli), 73
 Temyiz Mahkemesi, 198
 Teoman Ergül, 22, 23, 54, 55, 56, 83
 Tercüman, 144
 Teşkilatı Mahsusa, 214
 Tevfik Bey (Belediye Başkanı, Denizli), 93
 Tevfik Bey (Denizli Askerlik Şubesi Başkanı), 94, 111, 127
 Tevfik Bey (Eczacı, Ödemiş), 54
 Tevfik Bey (Köyceğiz), 57
 Tevfik Bıyıklıoğlu, 43, 44
 Tevfik Efendi (Denizli), 86
 Tevfik Efendi (Müderriş, Ankara), 155
 Tevfik Paşa, 76
 Tırhalalı Osman Ağa (Soma), 55
 Tire, 23
 Tirelizade Şevki Efendi (Balıkesir), 55
 Tokat, 26, 52, 70
 Tomaslızıade Ali Rıza (Salihli), 55
 Topçuzade Ali Bey (Amasya), 176, 194
 Topçuzade Hilmi Bey (Amasya), 183, 186, 211
 Topçuzade Mustafa Bey (Belediye Başkanı, Amasya), 182, 186, 211
 Tortumluzade Hacı Hafız Mustafa (Müderriş-Malatya), 25, 52
 Toygarzade Ahmet (Ankara), 138
 Trabzon, 26, 50
 Trakya, 19, 26, 35, 43, 43
 Trakya Paşaeli Merkezi Heyet-i Osmaniyesi Cemiyeti, 43
 Turgutlu, 23
 Turunçzade İsmail Bey (Afyon), 57
 Turunçzade Yusuf Bey (Afyon), 57

- Tuzluzade Hacı Rifat (Ankara), 141
 Türk, 11, 12, 18, 24, 29, 76, 77, 81, 82, 145, 161, 162, 165, 167, 171, 178, 179, 185, 189, 190, 196, 203, 204, 205, 206, 210, 211, 213, 214
 Türk Dünyası, 184
 Türk Hava Kurumu, 164
 Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 166
 Türk İstiklal Harbi, 89, 109
 Türk İstiklal Savaşı, 13
 Türk Kültürü, 18, 207
 Türk Ocağı, 164 Türk Tarihi Dergisi, 169
 Türkiye, 17, 35
 Türkiye Cumhuriyeti, 58, 141, 170, 213
 Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, 149
 Türkiye Diyanet Vakfı, 17
 Türkiye İş Bankası, 46
 Türkler, 17, 118, 169, 189, 190, 213
 Türkmen Parlak, 54
 Tütüncü Hacı Mustafazade Salih (Denizli), 105
 Ula, 57
 Uldan, 103
 Ulucanlar, 138
 Uluğ İğdemir, 37, 141, 142
 Ulus, 141
 Umurlu, 87, 105
 Urfa, 24, 52, 151, 191
 Uşak, 22, 23, 25, 40, 41, 46, 48, 56
 Uşak Cephesi, 48
 Uşak Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 56
 Uzunköprü, 43
 Ünal Türkes, 57, 58
 Van, 25, 26, 50
 Vasıf Bey (Fethiye), 36, 37, 57
 Vehbi Cem Coşkun, 31
 Vehbi Efendi (Merzifon Müftüsü), 154
 Veli (Müderriş-Eskişehir), 25
 Veliyüddin Efendi (Denizli), 73
 Veysibeyzade Hürrem Bey (Amasya), 212
 Veysibeyzade Sıtkı Bey (Amasya), 183, 187
 Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuku Milliye, 30, 35, 36
 Viranşehir, 162
 Viyana Kongresi, 17
 Vurun Kahpeye, 12
 Wilson, 164/165, 166, 167
 Yağcıoğlu Ahmet Baki (Denizli), 94
 Yahya Efendi (Müderriş), 158
 Yahya Galip Bey (Ankara Vali Vekili), 135, 137, 139, 140, 141, 170,
 Yakup Efendi (Müderriş, Oltu), 25, 52
 Yakup Üstün, 17
 Yankı Güvenidiz (Mebus), 114
 Yaşar Akbıyık, 24, 187, 190
 Yatağan, 58
 Yatağan Dergisi, 75
 Yeni Gazete, 165, 166
 Yenihan, 161
 Yeşilirmak, 179
 Yeşilzade Hacı Ahmet (Denizli), 105
 Yıldızeli, 196
 Yozgat, 25, 34, 52, 70, 161
 Yörgüçzade Hüsnü Bey, 176
 Yörgüçzade Rasim Efendi (Amasya), 183
 Yörük Ali Ağa (Balya), 56
 Yörük Ali Efe, 85, 87, 88, 93
 Yuluğ Tekin Kurat, 18
 Yumukosmanzade Hamdi Efendi (Amasya), 183, 187, 212
 Yumukzade Mehmet Ragıp Bey (Amasya), 183, 194
 Yunan, 11, 18, 21, 22, 23, 43, 78, 79, 108, 82, 109, 110, 111, 112, 116, 117, 118, 122, 127, 166, 213
 Yunan Megalo İdeası, 21, 22, 75
 Yunanistan, 75, 81 Yunus Efendi (Of Müftüsü), 37
 Yunus Nadi, 150
 Yunuszade Hacı Vehbi Efendi (Müderriş-Bolvadin), 25
 Yusuf Akçura, 17
 Yusuf Bahri (Müftü Vekili-Samsun), 26
 Yusuf İzzet Paşa, 168
 Yusuf Kemal, 168
 Yusuf Talat Efendi (Antalya Müftüsü), 24, 52

- Yusuf Ziya Efendi (Bodrum Müftüsü), 57
Yusuf Ziya Efendi (Orhaneli Müftüsü),
156
Yusuf Ziya Efendi (Osmaniye Müftüsü),
24
Yücel Özkaya, 125
Zahid Molla (Kadı-Salihli), 41, 48, 55
Zara, 162
Zeki Bey (Milli İntikam Bölüğü
Komutanı), 109
Zeki Saruhan, 75, 198
Zeybek Ordusu, 100, 101
Zeynel Kozanoğlu, 192
Zeynep Hanım (Balıkesir), 56
Zile, 161, 195, 197, 211
Ziya Efendi (Müderris), 158
Ziyaeddin Efendi (Hakkari Müftüsü), 25,
51
Zonguldak, 26, 52
Zorbazade Emin Kamil Bey (Muğla), 57
Zorbazade Ragıp Bey (Muğla), 57
Zübeyir (Kars), 31, 32
Zühtü Güven, 56